एवंविधस्य सूत्रस्य करणं कृत्वा ऋषिदैवतछन्दसामनुक्रमणं करिष्यामः। इत्यर्थः। तं विवस्वन्तमित्युक्तं। तत्र तं कमित्यपेक्षायामाह येन विवस्वता सूर्येण मण्डलं दक्षिणमक्षि हृदयं चाऽधिष्ठितं व्याप्तं। मण्डलं आकाशे जगत्प्रकाशकत्वेन परिदृश्यमानं तेजोमयं सूर्यमण्डलं, दक्षिणमक्षीति पुरुषस्य दक्षिणं चक्षुः। पुरुषस्य हृदयं च। एतत्त्रयमाक्रम्य यः स्थितवान्तमित्यर्थः। तथा च श्रूयते(१)। "स एषऽएव मृत्युर्यऽ एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिष्ठतोताविति"। पुनः कं तं। यतो यस्माद्विवस्वतो भगवान्याज्ञवल्क्यो मुनिः शुक्लानि विशुद्धानि अपौरुषेयत्वाद्दोषरहितानि यजूंषि प्राप प्राप्तवान्। तथा च श्रूयते(२)। "आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते" इति। अत्र केषांचिन्मते यजुषां छन्दो नास्तीत्याह।

यजुषामनियताक्षरत्वादेकेषां छन्दो न विद्यते

एकेषामाचार्याणां मते यजुषां इषे त्वेत्यादीनां छन्दो न विद्यते। गायत्र्युष्णिगादिनामकं छन्दो नास्ति, कुतो न विद्यते इत्यपेक्षायामाह। अनियताक्षरत्वादिति। गायत्र्यादि छन्दो हि नियताक्षरं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्रीत्याद्यक्षरसङ्ख्यानियमश्रवणात्। न च यजूंषि नियताक्षराणि। अतस्तेषु नियताक्षरसङ्ख्यास्वरूपं छन्दो नास्तीत्यर्थः। एकेषामित्युक्तत्वात्केषांचिन्मते यजुषामपि छन्दोऽस्तीति प्रतीयते। तच्च छन्दस्त्वाङ्गीकारपक्षे। छन्दो गायत्री "देव्येक"मित्यादि पिङ्गलाद्युक्तप्रकारेणैकाक्षरद्व्यक्षरत्र्यक्षरादीनि छन्दांसि यजुःषु कल्पनीयानि। तानि चास्मिन्ग्रन्थे नोक्तानि अतः प्रथमं तान्यष्टप्रकाराणि गायत्र्यादीनि छन्दांसि प्रदर्श्यन्ते॥

(१) पूर्वोक्तकाण्डकायामस्त्येति ॥

(२) शतपथब्राह्मणायचतुर्दशबृहदारण्यकाण्डस्य काण्डिका ज्ञातव्येति ॥

तच ऋग्वेदप्रातिशाख्ये। "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती च प्रजापतेः। पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगती च सप्त छन्दांसि तानिह। अष्टाक्षरप्रभृतीनि चतुर्भिश्च परं परं। दैवान्यपि च भवैव सप्त चैवासुराण्यपि। एकोत्तराणि दैवानां तान्येवैकाक्षरावधि। एकादशान्यसुराणां ततः पञ्चदशाक्षरत्वात्। तानि त्रीणि सामगस्य समानानि स नाम तत्। एकं भवत्यृषिश्छन्दस्तथा गच्छति सम्पदं। एकं त्रिप्रभृतीन्याहुर्युक्तानि चतुरक्षरम्। ऋषिछन्दांसि तैः प्रायो मन्त्रः श्लोकश्च वर्त्तते। तत्पादौ यजुषां छन्दसाम्नां तु द्वादशानां त्रयः। तत्पादस्तेषां ऋषिछन्दसां चतुर्थो भागो यजुषां छन्दो वेदितव्यं। साम्नां छन्दो द्वौ पादौ वेदितव्यौ। ऋचां छन्दस्त्रयः। गायत्र्यादिजगत्यन्तमेकद्वित्र्यधिकं तु तत्। आर्षं वस्तस्मादाहारो ब्राह्मी वर्गः षडुत्तरः। अक्षराणि षड्विंशद्गायत्री ब्राह्मणो मिता। यजुषां षड्वर्णाः त्रिः षट् साम्नां द्वादश सम्पदि। एकोत्तरो यजुर्वर्गः साम्नां वर्गस्तु द्व्युत्तरः। ऋचां तु त्र्युत्तरो वर्गो ब्राह्मी वर्गः षडुत्तरः। ऋषीणां तु त्रयो वर्गाः सप्तका एव नेतरे। ऋषिछन्दांसि गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरास्त्रयः पादाश्चत्वारो वा षडक्षरा इत्यादि प्रजापतिप्रभृतीनां छन्दांसि व्याख्यातानि, तेषु ऋषिछन्दांसि भोदाहरणानि वक्ष्यन्ते। गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरेत्यादिना। छन्दोगानामपि। देवासुरप्रजापतीनां यजुःसामर्चां च छन्दांसि भवन्ति। दैव्येका गायत्री। पञ्चदशासुराणां। प्रजापतेरष्टौ। षड्दशाष्टादशा इतरेषां क्रमशोऽथ प्रतिछन्दोऽक्षरविद्धिर्दैवयजुषोरेकैकेन तथा हानिरसुराणां प्रजापतेश्चतुर्भिर्विवृद्धिर्द्वाभ्यां साम्नामृचां त्रिभिस्त्रिभिर्द्वौ त्रिवर्गौ छन्दसामाद्यस्य तु त्रयं त्रयं समेत्यार्ष्यः, परस्ये ब्राह्मयऋचां च द्विगुणा यजुषां च चतुर्गुणाऽऽदितस्त्रितययुक्ता। ऋग्यजुषां च साम्नामन्त्यौ। प्राजापत्या च षोडशइति। तथा। पादभेदेन पादानां विभागोऽभिसमीचतु। छन्दसःसम्पदंतां तायायां मन्त्रेत

पादस्तदिति। छन्दसां पादतो यां यां सम्पदं मन्येत तां तां संख्यक् पूर्वमभिसमीक्ष्य पादांश्च पदान् अभेदेन तु पादानां विभागः कर्त्तव्यः। प्रायोऽर्थो वृत्तमित्येते पादज्ञानस्य हेतवः। प्रायः अर्थः वृत्तं। इत्येते त्रयः पादज्ञानस्य हेतवो भवन्ति। प्रायस्त्रिष्टुप्प्रायः, अनुष्टुप्प्रायइति। विशेषसन्निपाते तु पूर्वं पूर्वं परं परं। एषामेव प्रायोऽर्थवृत्तरूपाणां विशेषाणां सन्निपाते तु पूर्वं निमित्तं पूर्वं भवति। परं निमित्तं परं भवति पूर्वो हेतुरुत्तराद्बलीयानित्यर्थः, प्रायोऽर्थयोर्विरोधे प्रायो बलीयः। प्रायो बलीयस्त्वा"दूर्ध्वो व्याजस्य सनिता यदञ्जिभिर्व्यपादो जिघ्रासेत्। पिङ्गलोऽप्याह छन्दः। गायत्री दैव्येकं। आसुरी पञ्चदश। प्राजापत्याऽष्टौ। यजुषां षट्। साम्नां द्विः। ऋचां त्रिः। द्वौ साम्नां वर्धेत। त्रीं स्त्रीनृचां। चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः। एकैकशेषे। जह्यादासुरी। तान्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीरित्येवं सञ्ज्ञानि, एकविंशतिसंख्यान्यपराण्यपि छन्दांसि सन्ति। तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक्॥ द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप्षट्त्रिंशदक्षरा बृहती। चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः। चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्, अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती। द्वापञ्चाशदक्षरा अतिजगती। षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी। षष्ट्यक्षरा अतिशक्वरी। चतुःषष्ट्यक्षरा अष्टिः। अष्टषष्ट्यक्षरा अत्यष्टिः। द्वासप्तत्यक्षरा धृतिः। षट्सप्तत्यक्षरा अतिधृतिः। अशीत्यक्षरा कृतिः। चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः। अष्टाशीत्यक्षरा आकृतिः। द्वानवत्यक्षरा विकृतिः॥ षण्णवत्यक्षरा संस्कृतिः। शताक्षराऽभिकृतिः। चतुःशताक्षरोत्कृतिरिति। एकमेकाक्षरं छन्दो दैवी गायत्री। एकं द्व्यक्षरं दैव्युष्णिक्। एकं त्र्यक्षरं दैव्यनुष्टप्। एकं चतुरक्षरं दैवी बृहती। पञ्चाक्षरं दैवीपङ्क्तिः। द्वे षडक्षरे यजुर्गायत्री दैवीत्रिष्टुप्। द्वे सप्ताक्षरे दैवी जगती। यजुरुष्णिक्। द्वे अष्टाक्षरे यजुरनुष्टुप्। प्राजापत्या गाय-

ची च । द्वे नवाक्षरे आसुरीजगती यजुर्बृहती च । द्वे द्वादशाक्षरे आसुरी त्रिष्टुप् यजुः पङ्क्तिश्च । द्वे एकादशद्वादशाक्षरे आसुरीपङ्क्तिर्याजुषी त्रिष्टुप् च । चत्वारि द्वादशाक्षराणि सामगायत्री यजुर्जगती आसुरी बृहती ॥ प्राजापत्योष्णिक् । एकं त्रयोदशाक्षरं आसुर्यनुष्टुप् । द्वे चतुर्दशाक्षरे आसुर्युष्णिक् । सामोष्णिक् । एकं पञ्चदशाक्षरं आसुरी गायत्री । द्वे षोडशाक्षरे प्राजापत्यानुष्टुप् । सामानुष्टुप् च । सप्तदशाक्षरं नास्ति । द्वे अष्टादशाक्षरे सामबृहती ऋग्गायत्री च । एकोनविंशत्यक्षरं नास्ति । द्वे विंशत्यक्षरे प्राजापत्या बृहती सामपङ्क्तिः एकमेकविंशत्यक्षरं ऋगुष्णिक्, एकं द्वाविंशत्यक्षरं सामत्रिष्टुप् । त्रयोविंशत्यक्षरं नास्ति । चत्वारि चतुर्विंशत्यक्षराणि । प्राजापत्या पङ्क्तिः, सामजगती । ऋगनुष्टुप् । आर्षी गायत्री च । पञ्चविंशतिषड्विंशत्यक्षरे नस्तः । एकं सप्तविंशत्यक्षरं ऋग्बृहती । द्वे अष्टाविंशत्यक्षरे प्राजापत्या त्रिष्टुबार्षी उष्णिक् । एकोनत्रिंशदक्षरं नास्ति । एकत्रिंशदक्षरं ऋचां पङ्क्तिः । एकत्रिंशदक्षरं नास्ति । द्वे द्वात्रिंशदक्षरे प्राजापत्या जगती । आर्षी अनुष्टुप् च । एकं त्रयस्त्रिंशदक्षरं ऋचां त्रिष्टुप् । चतुस्त्रिंशदक्षरे नस्तः । त्रीणि षट्त्रिंशदक्षराणि ऋग्जगती । ब्राह्मी गायत्री आर्षी बृहती च । अन्तरा न सन्ति । एकं चत्वारिंशदक्षरमार्षीपङ्क्तिः । एकं द्विचत्वारिंशदक्षरं ब्राह्मी उष्णिक् । एकं चतुश्चत्वारिंशदक्षरं आर्षी त्रिष्टुप् । द्वे अष्टाचत्वारिंशदक्षरे आर्षी जगती । ब्राह्मी अनुष्टुप् च । एकं चतुष्पञ्चाशदक्षरं ब्राह्मी बृहती । द्वे षष्ट्यक्षरे ब्राह्मी पङ्क्तिरतिशक्वरी च । एकं षट्षष्ट्यक्षरं ब्राह्मी त्रिष्टुप् । द्वे द्वासप्तत्यक्षरे ब्राह्मी जगती धृतिश्चेति । एषु पठिताक्षरैर्यत्राक्षरसङ्ख्या न पूर्यते तत्र वक्ष्यमाणेन व्यूहेन पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरी भाव्यूहेदित्यनेन पूरणं । तदसम्भवे न्यूनाधिकेनैकेन निचृद्भूरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजावि-

न्युपायेन छन्दःकल्पनीयं ॥ एवमेकाक्षरप्रभृत्येकैकाक्षरवृध्या षष्ठ्यधिकशताक्षरपर्यन्तानि छन्दांसि सन्ति । ततोऽप्यधिकाक्षराणां यजुषां छन्दो नास्ति छन्दोगपरिशिष्टेऽपि। सर्वछन्दस्त्वेकेन पञ्चाक्षरेण गङ्क्तुमती भवति। अथैकाक्षरहीना निचृदेकाक्षराभूरिक्। न्यूना विराट् । द्व्यधिका स्वराट् । अल्पीयमध्याल्पपादपिपीलिकमध्या यवमध्येति । यत्राभ्यां यकारवकारविकर्षेण न्यूनानि छन्दांसि पूरयेत् । नशब्देन च तदन्तवर्जं पदप्रकृत्या च । त्वशब्देन च । न्यूनत्वे तु शब्दः पूरणइति । तदेवं सर्वयजुषामक्षराणि गणयित्वा गणयित्वा अनेन प्रकारेण यजुःषु कल्पनीयं । सूत्रस्य चायमेवार्थः । यानि यजूंष्यनियताक्षराणि तेषां छन्दो नास्त्येव ॥ यानि च नियताक्षराणि तेषां छन्दोऽस्त्येव । यानि च नियताक्षराणि इषेत्वेत्यादीनि पिङ्गलाद्युक्तछन्दोलक्षणयुक्तानि तेषां छन्दो विद्यतएवेति । युक्तोऽयं पक्ष, अन्यथा एकाक्षरप्रभृतीनां चतुरधिकशताक्षरपर्यन्तानां छन्दसां पाक्षिकवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मादेवमेव व्याख्येयं । एकेषां यजुषामनियताक्षराणां सप्ताधिकशताक्षरपर्यन्तानां छन्दो नास्त्येव । ततोऽर्वाचीनसङ्ख्याक्षराणां त्वस्त्येवेति ऋषिदैवतछन्दांस्यनुक्रमिष्यामइति पूर्वं प्रतिज्ञातं । तत्र के ऋषयइत्याकाङ्क्षायामाह ॥

द्रष्टारऋषयः स्मर्तारः परमेष्ठ्यादयः ।

परमेष्ठि आदिः प्रथमो येषां ते परमेष्ठ्यादयः, संहितायामादौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः पठिताः । तेषां च परमेष्ठीऋषिः ॥ परमेष्ठ्यादयइति परमेष्ठीप्रजापतिप्रभृतयो मन्त्राणां द्रष्टारऋषयइत्युच्यन्ते । द्रष्टारइत्यस्यैव व्याख्यानं स्मर्तारइति । परमेष्ठ्याद्या हि पूर्वस्मिन्कल्पे नानाविधदुष्करतपश्चरणादिविशिष्टकर्मजनितस्मृतिसंस्कारादनुच्छित्तिधर्माणः, सम्प्रतिबुद्धकल्पादौ सह विषयाभिव्यज्यमानाः

कस्मान्तेऽध्येतव्ययादुस्मात्मस्मात् कस्मान्तरे करन्तीति ऋषीरित्य- न्युच्यन्ते । अतश्च य परमेष्ठ्यादयं मन्त्रं स्मरति तस्य मन्त्रस्य स ऋ- षिरित्युच्यते । अतएवाह यास्कः "ऋषिर्दर्शनादिति" । दर्शनमत्र मा- नसम् ॥ छन्दसां स्वरूपमाह ।

छन्दांसि गायत्र्यादीनि ।

(१)अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुबित्यादीनि गायत्र्यादीनि छन्दांसि ज्ञेयानि । न ऋषिदैवछन्दसां ज्ञानं विनाऽपि मंत्राणामध्य- यनादिसिद्धेः किमर्थं तत्कथनमित्याशङ्क्य तदज्ञानेऽनिष्टमाह ।

एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भव- ति ।

एतानि ऋषिदैवतछन्दांस्यविदित्वा अज्ञात्वा योऽधीते यो वेदं पठ- ति योऽनुब्रूते अन्यं पाटयति रुद्राध्यायादिकं जपति व्याहृत्यादिम न्त्रेण यो यजते स्वार्थं यागं कुरुते याजयते स्वयमृत्विग्भूत्वा प रान्याजयते तस्य पुरुषस्य ब्रह्म वेदो निर्वीर्यं स्वकार्यसाधने शक्ति- हीनं यातयामं किञ्चित्करं निष्फलं भवति । ऋष्यादिकमज्ञात्वाऽध्य- यनेऽध्यापने जपे होमे यजने याजने वा प्रयुक्ता मन्त्रा निर्वीर्यत्वा- त्स्वकार्यसाधका न भवतीत्यर्थः । अनिष्टान्तरमाह ।

अथान्तरा श्वगर्तं वाऽऽपद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीय- ते वा पापीयान्भवति ॥

अथ ऋष्याद्यज्ञात्वाऽध्ययनादिकरणानन्तरं श्वगर्तमंतरा आपद्य- न्ते श्वगर्तमन्त्यं प्राप्नोति । शुनां गर्तः अशुचिस्थानं नरकमुच्यते ।

(१) गायत्र्यादिछन्दसां दैवतनिर्वचनानि सामगदैवतब्राह्मणे प्रतिपादितान्यत- स्तस्माद्बोध्यानीति ।

मत्वं । मन्त्राणां वर्णात्मकत्वेन चक्षुषा दर्शनासम्भवात् । अतएव ऋ-
षीन् इति पर्यायोपादानम् । श्रुतिगतानामपश्यदित्यादीनां व्याख्या-
नार्थं द्रष्टार इत्युक्तम् । अथ देवतालक्षणमाह ।

देवता मन्त्रान्तर्भूता अग्न्यादिका हविर्भाजः स्तुति-
भाजो वा ।

या मन्त्रान्तर्भूता मन्त्रमध्यपठिता मन्त्राक्षरश्रेयस्वरूपा हविर्भाजः
स्तुतिभाजो वा । अग्न्यादिकास्ता देवताः । मन्त्रवर्णादेवता अग्निसो-
मेन्द्रविष्ण्वादयो देवता इत्यर्थः । तत्र काश्चन हविर्भजन्ते काश्चन स्तु
तिम् । तथा च यास्कः । "अस्तु सूक्तं यजते यस्मै हविर्निरूप्यत इति" ।
तथा इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज इति । तथा यस्या-
मृषिर्यस्यां देवता या सार्थ्याऽऽपत्यमित्थं स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स
मन्त्रो भवतीति च । ननु भवतु महाप्रभावानामग्न्यादीनां देवतात्वं
अनः ग्रावादीनां त्वचेतनानां कथं । नहि तानि हविःप्रतिग्रहणसम-
र्थानि । नच अन्तां स्तुतिं जानन्तीत्यत आह ।

अनः ग्रावोखाग्न्योपवेषकपालेध्मोलूखलादयश्च
प्रतिमाभूताः ।

यथा विष्ण्वादिदेवतानां सुवर्णादिमय्यः प्रतिमा भवन्ति ताश्च
देवतारूपा अपि देवतावत्पूज्यन्ते स्तूयन्ते वाञ्छितं प्रयच्छन्ति । एवमनः
ग्रावादयो देवतारूपा अपि देवतानां प्रतिमाभुता देवता ज्ञेयाः ।
तथा च यास्कः॥ "अपि अदेवता देवतावत्स्तूयन्ते तथाऽश्वप्रभृतीन्यो
षधिपर्यन्तानीति" । अनःग्रावादिषु प्रतिमाभूतासु विष्ण्वादिप्रतिमा-
स्विवाधिष्ठात्र्यो देवताः सन्ति ताश्चाभिमतं सर्वं करिष्यन्तीत्यभिप्रायः ।
एतच्च देवतानां च विग्रहवत्त्वाङ्गीकारे पक्षे । अग्न्यादिशब्दानामेव
देवतात्वपक्षे त्वियमाशङ्कापि नास्ति । यथा ऽग्न्यादिशब्दानां देवतात्वं

तथाऽन्यः शाखादिमन्त्राणामपि भविष्यति मन्त्वाविशेषात् ॥ अथ छन्दसां स्वरूपमाह ।

छन्दाꣳसि गायत्र्यादीनि ।

(१)अथ छन्दाꣳसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुबित्यनोक्तानि गायत्र्यादीनि छन्दाꣳसि ज्ञेयानि । न ऋषिदैवछन्दसां ज्ञानं विनाऽपि मन्त्राणामध्ययनादिसिद्धिः, किमर्थं तज्ज्ञानमित्याशङ्क्य तदज्ञानेऽनिष्टमाह ।

एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवति ।

एतानि ऋषिदैवतछन्दांस्यविदित्वा अज्ञात्वा योऽधीते यो वेदं पठति योऽनुब्रूते अन्यं पाठयति रुद्राध्यायादिकं जपति व्याहृत्यादिमन्त्रेण यो यजते स्वार्थं यागं कुरुते याजयते स्वयमृत्विग्भूत्वा परान्याजयते तस्य पुरुषस्य ब्रह्म वेदो निर्वीर्यं स्वकार्यसाधने शक्तिहीनं यातयामाकिञ्चित्करं निष्फलं भवति । ऋष्यादिकमज्ञात्वाऽध्ययनेऽध्यापने जपे होमे यजने याजने वा प्रयुक्तो मन्त्रो निर्वीर्यत्वात्स्वकार्यसाधको न भवतीत्यर्थः । अनिष्टान्तरमाह ।

अथान्तरा श्वगर्तं वाऽऽपद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान्भवति ॥

अथ ऋष्याद्यज्ञात्वाऽध्ययनादिकरणानन्तरं श्वगर्तमन्तरा आपद्यते श्वगर्तमध्यं प्राप्नोति । शुनां गर्तः अशुचिस्थानं नरकमुच्यते । अनेन पापेन नरके पततीत्यर्थः । तथा स्थाणुं वा ऋच्छति । ऋच्छगतीन्द्रियप्रयलमूर्तिभावे, स्थाणुं मूर्तिभावं स्थाणुरूपत्वं प्राप्नोति वाता-

---

(१) गायत्र्यादिछन्दसां दैवतनिर्वचनानि सामगदैवतब्राह्मणे प्रतिपादितान्यत-स्तस्माद्बोद्धव्यानीति ॥

दिना भस्मसात्कृतः शुष्को वृक्षः स्थाणुरित्युच्यते । एवंविधवृक्षयोनिं या-तीत्यर्थः । तथा प्रमीयते वा एतेन पापेन प्रमीयते अचिरात्मरणं प्राप्नोति । परमायुषः पूर्वैवापमृत्युना म्रियतइत्यर्थः । "अन्धवा प्रमी-यते अन्धो वा वधिरो वा भवति" । एष ह वै प्रमायुकोऽन्धो वा वधिरो भवति । अपूर्वस्यास्य धातोरेवमर्थत्वाद्दर्शनात् । तथा । पापीयान्भ-वति । अतिशयेनपापाचारो भवति "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भ-वति पापः पापेनेति श्रुते." । अतिशयेन पापः पापीयान् । [illegible] वेश्यादिजातिषु जायतइत्यर्थः । तथा च स्मृतिः । अविदित्वा ऋ-षिं छन्दो दैवतं योगमेव च । अध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः । इति । तथा । ऋषिच्छन्दो दैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वरानपि । अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकंटकउच्यते । इति । कंटकः पीडकइ-त्यर्थः । तथा मन्त्राणां दैवतं छन्दो निरुक्तं ब्राह्मणानृषीन् । कृ-त्तिताद्दींश्चाज्ञात्वा यजंते यागकंटकाइति । छन्दोगानामार्षेयब्रा-ह्मणेऽपि श्रूयते । "यो ह वा अविदितार्षेयब्राह्मणेन मन्त्रेण याज-यति वाऽऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्छति गर्तं वाऽऽपद्यते वा प्रमीयते पापीयान्भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति" । तदेवमृष्याद्यज्ञानेऽनिष्टप्राप्तिमभिधायाथ तेषां ज्ञाने यद्भवति तदाह ॥

अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत् ॥

एतानि ऋषिदैवतछन्दांसि विज्ञाय विशेषेण ज्ञात्वा योऽधीते वेदं पठति । तस्य ब्रह्म वीर्य्यवद् भवति । प्रबलशक्तियुक्तं यदर्थं प्रयु-ज्यते तत्कारणसमर्थं भवति ॥ ब्रह्मशब्देन वेदमुच्यते । अर्थज्ञाने च फलविशेषमाह ॥

अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति ॥

यो द्विजो मन्त्राणामृष्यादिज्ञानवानर्थञ्च मन्त्राणां सर्वमभिजानाति । तस्य मन्त्रा वीर्यवत्तरं अतिशयेन वीर्यवत् । सर्वार्थसाधने अतिप्रबलशक्तिमद्भवति वेदेऽप्यर्थज्ञानशून्यस्य निन्दा सम्दृश्यते । अर्थज्ञानवतः प्रशंसा च । स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थवित्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मेति" । ऋष्यादिमन्त्रार्थज्ञतवता कृतं जपादिकमपि सकलसाधकं भवतीत्यतआह ॥

जपित्वा हुत्वेष्ट्वा
तत्फलेन युज्यते ॥९॥

ऋषिदैवतछन्दोमन्त्रार्थज्ञानवान्पुरुषो जपहोमयागान्कृत्वा तत्फलेन जपादिफलेन युज्यते सम्बन्धं प्राप्नोति । तादृशैर्वीर्यवत्तरैर्ज्ञातार्थैर्ज्ञातर्षिदैवतछन्दस्कैश्च मन्त्रैः कृतं जपहोमयागादिकमवश्यं फलदं भवतीत्यर्थः । अथ संहितापठितं सर्वमन्त्रसाधारणमेकं ऋषिमाह ॥

इषे त्वादि खम्ब्रह्मान्तं विवस्वानपश्यत् ॥ (१)

इषे त्वोर्जेत्वेत्यतआरभ्योंखं ब्रह्मेत्यन्तं सर्वं मन्त्रजातं विवस्वानपश्यत् । तत्सर्वं स्मृतवान् । "आदित्यानीमानि यजूंषि वा आहुरिति श्रुते.'' ॥

ततः प्रतिकर्मविभागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो वेदितव्याः ॥

तत इति सर्वकर्मसु सर्वसाधारणं विवस्वन्तं ऋषिं विदित्वा ततोऽनन्तरं प्रतिकर्म कर्मणि कर्मणि सर्वकर्मसु विभागेनेति । ए-

---

(१) इषे त्वादिनमऽउक्तिं विधमेत्यन्तामति कात्यायनशासीयसर्वानुक्रमपाठः ॥

तत्रामं सर्वाभिमन्त्रगणस्यायमृषिरस्यायं चस्यायमित्येवं रूपेण वि-
भागेन ब्राह्मणानुसारेणेति तत "एतं परमेष्ठीप्राजापत्यो यज्ञमपश्य-
द्दर्शपूर्णमासौ प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यदित्यादि" ब्राह्मणवा-
क्यानुसारेण वक्ष्यमाणा ऋषयो वेदितव्या ज्ञातव्या । अथ सर्वेषां
दर्शपूर्णमासमन्त्राणां साधारणमृषिमाह ॥

परमेष्ठी प्राजापत्यो दर्शपूर्णमासमन्त्राणामृषिः ॥

प्रजापतेरपत्यं परमेष्ठीसंज्ञः । सर्वेषां दर्शपूर्णमासमन्त्राणामृ-
षिर्ज्ञातव्यः । "तत एतं परमेष्ठीप्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्दर्शपूर्ण-
मासाविति श्रुतेः" । यत्र तु ऋषिविशेषोऽभिधीयते ॥ तथा पुरा ।
वषट्कारोऽपश्यदीतिहोत्रं विश्वावसुरित्यादौ तत्रोभावृषी भव-
तः । दर्शपूर्णमासमन्त्राणामेव पुनरपि वैकल्पिकानृषीनाह ॥

देवा वा प्राजापत्याः ॥

अथ वा प्रजापतेः पुत्रा देवा दर्शपूर्णमासमन्त्राणामृषयः । ते दे-
वा अकामयन्तेत्युपक्रम्य "एतद्वै हविर्यज्ञं ददृशुर्यद्दर्शपूर्णमासा-
विति श्रुतेः" ॥ अत उभयश्रवणाद्विकल्पः ॥ (१)

इषे त्वा शाखाऽनुष्टुप् ॥

इषे त्वेत्यस्य यजुषः शाखादेवता अनुष्टुप्छन्दः इयं दैव्यनुष्टुप्
व्यक्षरत्वात् । एतच्च यजुषां छन्दःसद्भावपक्षे ज्ञेयम् ॥

विनियोगः कल्पकारोक्तः ॥

वेदितव्यऽइति शेषः । अस्य मन्त्रस्य । तस्मिन्कर्मणि विनियो-
गः । अनेन मन्त्रेणेदं कर्म कर्त्तव्यं । अनेनेदमित्येवं विधौ मन्त्रा-

(१) अत्राप्यादौ विशेषऽउक्तः पद्धतिकारेण । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु व-
यन्त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ॥ मह्यन्नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम । इ-
त्यग्न्यन्वाधानमन्त्रस्य परमेष्ठी प्राजापत्यऋषिर्देवा वा प्राजापत्या ऋषयः शाखा दे-
वता दैव्यनुष्टुप्छन्दः शाखाछेदने विनियोगः ॥ इति ज्ञातव्यः । तैत्ति०सं०४का०
७ प्रपा० अ०१४ ॥

णां विनियोगः। कल्पकारोक्तएवेह वेदितव्यः। कर्मानुष्ठानवेलायां मन्त्राणां विनियोगज्ञानमावश्यकं। तदज्ञाने दोषस्य प्रायुक्तत्वात्। यतः कल्पकारेण कात्यायनेन इषेत्वेति शाखां छिनत्ति। ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टि वायवस्थेति वत्सानपाकरोति इत्यादिसूत्रैरुक्तः अतः स इह नोच्यते। तत एव ज्ञेय इति भावः। तत इषे त्वेत्यस्य शाखाछेदने विनियोगः॥

एवमूर्ज्जे त्वा ॥

पूर्वोक्तस्य शाखानुष्टुबित्यस्यायैवमित्यतिदेशः तेनोर्ज्जेत्वेत्यस्यापि यजुषः शाखादेवता दैव्यनुष्टुप्छन्दः ष्यक्षरत्वात्। शाखाया अनुमार्ज्जने पर्णादिपातनेन समीकरणे विनियोगः॥

वायवो वायव्यं ॥

वायवस्थ तेदं यजुर्वायव्यं वायुर्देवता यस्य तद्वायव्यं "वायवृतुपित्रुषसो यदिति यत्"। दैवी बृहतीछन्दः। चतुरक्षरत्वात्। वत्सापाकरणे विनियोगः॥

देवो वऽऐन्द्रम् ॥

देवो वः सवितेतीदं यजुरैन्द्रं इन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं। अत्र द्वाषष्ट्यक्षरत्वात्। द्वाभ्यामक्षराभ्यामूना विराडष्टिछन्दः। अथ वा द्वाभ्यामधिका अतिशक्करी वा स्वराट् द्वाभ्यामधिका ब्राह्मीपङ्क्तिर्वा स्वराट्। गाः शाखयोपस्पर्शने विनियोगः॥ (१)

यजमानस्य शाखा ॥

यजमानस्य पशूनित्यस्य शाखादेवता यजुर्बृहती वा आसुरी जगती वा। नवाक्षरत्वात्। शाखोपगूहने विनियोगः॥

---

(१) अत्र पद्धतिकारेण विशेषोऽभिहितः। वेषोऽस्युपवेषो द्विषतोऽउपवेषिवहाङ्गेवेशी॥ ऽअग्ने सुभगधारय॥ ऋद्धाः कर्मण्या ऽअनपायिनो यथासन्नुपवेषः। इति मन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषि उपवेषो देवता ब्राह्मी उष्णिक् छन्द उपवेषकरणे विनियोगः। इति बोध्यः॥

वसोर्वायव्यं ॥

वसो: पवित्रमसीत्येतद्यजुर्वायव्यं वायुर्देवतं दैवीजगती यजुर्ब्राह्म्या । सप्ताक्षरत्वात् । शाखायां पवित्रबन्धने विनियोगः ॥

द्यौमातरिश्वनऽउखा ।

द्यौरसि मातरिश्वनइत्यनयोरुखा देवता । द्यौरिति दैवीजगतीब्राह्म्या । सप्ताक्षरत्वात् । स्थाल्यादाने विनियोगः । मातरिश्वनइति द्वाविंशदक्षरत्वात्प्राजापत्यानुष्टुप्प्राजापत्या जगती वा स्थाल्यधिश्रयणे विनियोगः ॥

वसोर्वायव्यम् ॥ (१)

द्वितीयं वसोः पवित्रमिति वायव्यं वायुरस्य देवता प्राजापत्या पंक्तिर्वा सामजगती वा ऋचामनुष्टुब्वा । चतुर्विंशदक्षरत्वात् । उखायामुपरि पवित्रस्य निधाने विनियोगः ॥

देवस्त्वा पयः ॥

देवस्त्वा सवितेत्यस्य यजुषः पयो देवता सामत्रिष्टुप् द्वाविंशत्यक्षरत्वात् । दोग्ध्र्याउखायामासिच्यमाने पयसि जपे विनियोगः ॥

कामधुक्षः प्रश्नः ॥

कामधुक्षइत्यस्य यजुषः प्रश्नो देवता दैवी बृहतीछन्दः । चतुरक्षरत्वात् गोनामप्रश्ने विनियोगः ।

सा विश्वायुस्त्रीणि गव्यानि ॥

सा विश्वायुरित्यादीनि त्रीणि यजूंषि गव्यानि । एषां गौर्देवतेत्यर्थः । आद्यस्य दैवीबृहती चतुरक्षरत्वात् उत्तरयोर्दैवीपङ्क्तिः पञ्चाक्षरत्वात् गोनामोत्तरे विनियोगः ।

---

(१) द्वितीय कण्डिका खण्डपञ्चकस्यपाठः कात्यायनसर्वानुक्रमे नास्तीति बोध्यः ॥

इन्द्रस्यैन्द्रम् ।

इन्द्रस्य त्वा भागांसीत्येतदैन्द्रं इन्द्रदैवतं द्वादशाक्षरत्वात् । प्राजापत्योष्णिक्सामगायत्री वा यजुर्जगती वा आसुरी बृहती वा आलम्भने विनियोगः ॥

विष्णो यव: ॥ २ ॥

विष्णो हव्यं रक्षस्व यवो देवता । दैवीत्रिष्टप्यजुर्गायत्री वा षडक्षरत्वात् ।(१) अभिधाने विनियोगः ॥ २ ॥

अग्नऽइदमाग्नेये ॥

अग्ने व्रतपते इदमहमित्येते यजुषी आग्नेयो अनयोरग्निर्देवतेत्यर्थः । प्रथमा ऋगुष्णिक् एकविंशत्यक्षरत्वात् ॥ द्वितीया प्राजापत्योष्णिक् सामगायत्री वा । आसुरी बृहती वा प्राजापत्योष्णिग्वा । द्वादशाक्षरत्वात् । व्रतग्रहणे पर्यायेण विनियोगः ।

कस्त्वा प्राजापत्यम् ।

कस्त्वेत्येतत्प्रजापतिदैवतं । साम्नां त्रिष्टुप्द्वाविंशत्यक्षरत्वात् । प्रणीतानामाहवनीयस्योत्तरतो निधाने विनियोगः ।

कर्म्मणे स्रुक्शूर्पम् ।

कर्मणे वामित्य स्रुक्शूर्पं देवता स्रुक्च शूर्पंच स्रुक्शूर्पं इहैकवद्भावे निर्देशः । अष्टाक्षरत्वात् । प्राजापत्यागायत्री यजुरनुष्टुब्वा । शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादाने विनियोगः ॥

प्रत्युष्टं द्वे राक्षसे ।

प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति द्वे यजुषी राक्षसे । अनयोरक्षो देवतेत्यर्थः । द्वादशाक्षरत्वात् सामगायत्री । यजुर्जगती वा आसुरी बृहती वा । प्राजापत्योष्णिग्वा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रतपने विनियोगः । अन-

---

(१) अभिधाने इति पद्धतिपुस्तकपाठः ॥

वोदचारयामन्तरं यथा स्यात्: कार्यः रक्षणमन्यथात् ॥

उरु मत्या रक्षोघ्नं सर्वत्र ।

उर्वन्तरिक्षमन्वेमीत्येतद्य-

जुर्वेद्य रक्षोघ्नं । एतेन यजुषा तण्डुलरक्षसोः हननं क्रियत इत्यर्थः । न केवलमत्र किं तु सर्वत्रैतद्यजुरित्येवं विधमेवेत्यर्थः । लिङ्गाद्न्तरिक्षं देवता । अथ वा अयमर्थः । उर्वन्तरिक्षमित्यस्य रक्षोघ्नं मन्त्रदेवतेति एवं कण्वसंहिताभाष्ये व्याख्यातमस्ति । प्राजापत्या गायत्री यजुरनुष्टुब्वा । अष्टाक्षरत्वात् । अन: प्रतिगमने विनियोग:

धूरसि धू: ।

धूरसीत्यस्य धूर्देवता । चतुर्विंशत्यक्षरत्वात् । प्राजापत्या पंक्ति र्वा । साम्नजगती वा । साम्न्यनुष्टुब्वा । युगधुरोऽभिमर्शने विनियोग: ।

देवानां विष्णुऽस्त्वा न: ।

देवानामसि विष्णुस्त्वा क्रमतामित्यनयोरनो देवता । देवानामिति ब्राह्मी अनुष्टुप् अष्टाचत्वारिंशदक्षरत्वात् । ईषाभिमर्शने विनियोग: । विष्णुस्त्वा दैवी त्रिष्टुप् । यजुर्गायत्री वा । षडक्षरत्वात् । अनसमारोहणे विनियोग: । पात्नीती हविर्ग्रहणपक्षे धूरसि देवानां विष्णुस्त्वेत्येतेषां पात्नीविले जपे विनियोग: ॥

उरु हविष्या: ॥

उरुवातायेत्यस्य यजुषो हविष्या व्रीहियवादयो देवता: दैवीपंक्तिः पञ्चाक्षरत्वात् । हविःप्रेक्षणे विनियोगः ।

अपहतठं० रक्ष: ।

अपहतमित्यस्य रक्षोदेवता दैवीत्रिष्टुप् यजुर्गायत्री वा । षडक्षरत्वात् । अपद्रव्यनिरसने तदभावे हविरभिमर्शने वा विनियोग: ।

रक्षसत्वादृपां स्पर्शः ॥

यच्छन्नाए हविष्याः ।

यच्छन्नां पञ्चे त्वस्य हविष्या देवताः । पञ्चाक्षरत्वाद्दैवीपंक्तिश्छंदः । हविरासादने विनियोगः ।

देवस्य त्वा सावि मृ० ।

देवस्य त्वा सवितुरित्येतत्सावित्रं सवितृदेवतं ॥ न केवलमत्र । किंतु सर्वत्र देवस्यत्वेत्येतत्सवितृदेवत्यमेव। प्राजापत्याबृहती साम्नपंक्तिर्वा विंशत्यक्षरत्वात् । अत्र हविर्ग्रहणे विनियोगः ॥

अग्नये लिंगोक्ते।

अग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमित्यनयोर्लिंगेनैवाग्निरग्नीषोमौ च यथाक्रमं देवते उक्ते,अग्नये प्राजापत्या गायत्री याजुषी अनुष्टुब्वा । अष्टाक्षरत्वात् । अग्निषोमाभ्यां आसुरीत्रिष्टुप् । याजुषी पंक्तिर्वा । हयोर्हविर्निर्वापे विनियोगः ॥

भूताय त्वा हविः

भूतायत्वेत्यस्य हविर्देवता । अष्टाक्षरत्वात्प्राजापत्या गायत्रीछंदः यजुषीअनुष्टुब्वा । शेषाभिमर्शने विनियोगः ॥

स्वः सूर्यः

स्वरमित्यस्य सूर्यो देवता । षडक्षरत्वाद्दैवीत्रिष्टुप् यजुर्गायत्री वा प्राक्षीक्षणे विनियोगः ॥

दृ९ं० हन्तां गृहाः ।

दृ९ंहन्तान्दुर्याइत्यस्य गृहा देवता नवाक्षरत्वादासुरी जगती । यजुर्बृहती वा छंदः अनसोहविग्रहणपक्षे अनसोऽवरोहणे विनियोगः । पात्रीतो ग्रहणपक्षे तूष्णीं ॥

पृथिव्यास्त्वा हव्यम् ।

हविष्यास्त्वेत्यस्य हव्यं देवता प्राजापत्या बृहती सामपंक्तिर्वा छंदः। विंशत्यक्षरत्वात्। अनयास्य पत्राइविःसादने विनियोगः॥

पवित्रे लिंगोक्ते।

पवित्रे स्थइत्यस्य यजुषो लिंगेनैव पवित्रे देवतमुक्तं। सप्ताक्षरत्वाद्देवी गायत्री यजुरस्यािग्नवा पवित्रच्छेदने विनियोगः।

सवितुर्देवीः प्रोक्षिताश्चापानि।

सवितुर्वः देवीराप:। प्रोक्षितास्थेत्येतानि त्रीणि यजूंष्यापानि एषामापो देवता इत्यर्थः। सवितुर्वः प्राजापत्या पङ्क्तिः सामजगती वा। अथवानुष्टुब्वा। चतुर्विंशत्यक्षरत्वात् प्रोक्षत्युत्पवने विनियोगः। देवीरापष्टाविंशदक्षरत्वाद्द्वाभ्यां न्यूना आर्षी पङ्क्तिः। उद्दिङ्गने विनियोगः। प्रोक्षिता देवीबृहती चतुरक्षरत्वात्। प्रोक्षणीनाम् प्रोक्षणे विनियोगः।

अग्नये लिङ्गोक्ते।

अग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यां त्वेत्यनयोर्लिङ्गेनैवाग्नीरग्नीषोमौ च क्रमेण देवते उक्ते। अग्नये त्वा आसुरीजगती। यजुर्बृहती वा। नवाक्षरत्वात्। हविःप्रोक्षणे विनियोगः।

अग्नीषोमाभ्यान्त्वा।

एकादशाक्षरत्वादासुरीपङ्क्तिः। याजुषी त्रिष्टुब्वा हविःप्रोक्षणे विनियोगः॥

दैव्याय पात्राणि

दैव्याय कर्मणेत्यस्य पात्राणि देवताः, अष्टाविंशदक्षरत्वात् प्राजापत्या त्रिष्टुप् पात्रप्रोक्षणे विनियोगः॥ २॥

शर्मास्यदित्याः कृष्णाजिनम्।

---

(१) इदं सूत्रखण्डं कात्यायीयसर्वानुक्रमे नास्ति पाठः॥

शर्मासि अदित्यास्त्वगसीत्यनयोः कृष्णाजिनं देवता । शर्मेत्यनुष्टुप्पञ्चाक्षरत्वात् । कृष्णाजिनादाने विनियोगः, अदित्या आसुर्यनुष्टुप्त्रयोदशाक्षरत्वात् । कृष्णाजिनास्तरणे विनियोगः ॥

अवधूतꣳ राक्षसम् ।

अवधूतमित्यस्य रक्षोदेवता आसुर्यनुष्टुप्त्रयोदशाक्षरत्वात् । राक्षसत्वादुदकालम्भः । अवधूनने विनियोगः ॥

अद्रिर्ग्रावौलूखले

अद्रिरसि ग्रावासीत्येते द्वे यजुषी उलूखले । अनयोरुलूखलम् देवता । षोडशाक्षरत्वात्प्राजापत्यानुष्टुप्साम्न्यनुष्टुब्वा उलूखलस्थापने विनियोगः ॥

अग्नेर्हविः

अग्नेस्तनूरित्यस्य हविर्देवता एकविंशत्यक्षरत्वात् । ऋगुष्णिक् हविरावपने विनियोगः ॥

बृहत्स इदम् मौसले, ।

बृहद्ग्रावाऽसि स इदं देवेभ्य इत्येते यजुषी मौसले । मुसलदेवते । बृहत्आसुरी जगती यजुर्बृहती वा नवाक्षरत्वात् । मुसलादाने विनियोगः । स इदम् प्राजापत्यानुष्टुप्साम्न्यनुष्टुब्वा मुसलावघाते विनियोगः ॥

हविष्कृदधिदैवतं वागधियज्ञं पत्नी ।

हविष्कृदेहीत्यस्याधिदैवतं दैवमिन्द्रु वा देवता । अनियतम् यज्ञविषये पत्नी देवता । पञ्चाक्षरत्वाद्दैवीपङ्क्तिः पत्न्याग्नीध्रस्य वा आह्वाने विनियोगः ॥

कुक्कुटो वाक् ।

कुक्कुटोसीत्यस्य वाग्देवता । सप्तविंशत्यक्षरत्वादृग्बृहती दृषदुपलयोराहनने विनियोगः ॥

धूर्वन्तं० धूर्पम् ।

धूर्वन्तमित्यस्य धूर्देवता दैवीत्रिष्टुप्यजुर्गायत्री वा षडक्षरत्वात् धूर्योगामने विनियोगः ॥

प्रतित्वा हविः

प्रतित्वेत्यस्य हविर्देवता आसुरीजगती यजुर्बृहती वा नवाक्षरत्वात् । हविरुद्वमने विनियोगः ॥

परापूतमपहतर्ठ० रात्तसे

परापूतर्ठ० रक्षोऽपहतर्ठ० रक्षःस्य ते यजुषी राक्षसे रक्षोदेवते प्रथमा साम्नोष्णिक् आसुर्युष्णिग्वा चतुर्दशाक्षरत्वात् । निष्पवने विनियोगः । अपहतम् षडक्षरत्वाद्यजुर्गायत्री दैवीत्रिष्टुब्वा तुषनिरसने विनियोगः । राक्षसत्वादुदकालम्भने ॥

वायुर्वो देवो वस्तावुला:।

वायुर्वो विविनक्तु॥ देवो वः सविता इत्यनयोस्तन्त्रलादेवता । वायुर्वः । दैवी जगती यजुरुष्णिग्वा सप्ताक्षरत्वात् । विवेचने विनियोगः । देवो वः सामत्रिष्टुप् द्वाविंशत्यक्षरत्वात् । अनिमन्त्रणे विनियोगः ॥

धृष्टिरुपवेषः ।

धृष्टिरसीत्यस्योपवेषो देवतादैवी बृहती चतुरक्षरत्वात् उपवेषादाने विनियोगः ॥

अपाग्नेऽग्निमादेवयजमाग्नेये ।

अपाग्ने अग्निं आदेवयजमित्येते यजुषी अग्निदेवते । अपाग्ने प्राजापत्यानुष्टुप् । सामानुष्टुब्वा । अङ्गाराणाम् प्राकरणे विनियोगः । आदेवयजं दैवी जगती यजुरुष्णिग्वा । सप्ताक्षरत्वात् । अङ्गाराहरणे विनियोगः ॥

ध्रुवमसि पत्त्राम् कपालानि ।

ध्रुवमसि; धरुणमसि । धर्त्रमसि विश्वाभ्यस्त्वा । चितस्थ । भृगूणामित्येतेषाम् षण्णाम् यजुषाम् कपालानि देवता । षण्णाम् कपालोपधाने विनियोगः । भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहने । ध्रुवमसि स्वराड् विष्टुप् । एकाधिका चतुस्त्रिंशदक्षरत्वात् । धरुणमसि ब्राह्मी गायत्री स्वराड् जगती वा षट्त्रिंशदक्षरत्वात्, धर्त्रमसि । स्वराड्त्रिष्टुप्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वात्, विश्वाभ्यस्त्वा याजुषीत्रिष्टुप् ऽआसुरी पङ्क्तिर्वा । एकादशाक्षरत्वात् । चितस्थ दैवीत्रिष्टुपयजुर्गायत्री वा षडक्षरत्वात् । भृगूणाम् । आसुर्यनुष्टुप् त्रयोदशाक्षरत्वात् ॥

अग्ने ब्रह्माग्नेयम् ।

अग्ने ब्रह्मगृभ्णीष्वेत्येतदग्निदेवतम् । मध्यमकपालस्योपर्यङ्गारनिधाने विनियुक्तम् । दैवीजगती याजुषी उष्णिग्वा । सप्ताक्षरत्वात् ॥

धिषणाऽसि दार्षदम् ।

धिषणासीत्येतद्दृषद्देवतम् । कृष्णाजिनस्योपरि दृषदुपधाने विनियुक्तम् । आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरत्वात् । अत्र शर्मासि अवधूतम् अदित्यास्त्वगित्येषाम् सर्वं प्रागुक्तमिति । पुनरुक्तम् ॥

दिवः शम्या ।

दिवस्कम्भनीरित्यस्य शम्यादेवता दृषदोऽधस्ताच्छम्योपोहने विनियोगः । दैवी जगती यजुरुष्णिग्वा सप्ताक्षरत्वात् ।

धिषणोपलम् ।

धिषणाऽसि पार्वतेयीत्येतद्यजुरौपलं । उपलदेवतं । उपलनिधाने विनियुक्तं प्राजापत्यानुष्टुप् । साम्नानुष्टुप् षोडशाक्षरत्वात् ।

धान्यमसि षड्याठं॰ हविः ।

धान्यमसि । प्राणाय । उदानाय । व्यानाय । दीर्घामनु । चक्षुषे त्वा इत्येतेषां षण्णां यजुषां हविर्देवता धान्यमसि आसुरीजगती यजुर्बृहती वा । नवाक्षरत्वात् । प्राणाय दैवी बृहती चतुरक्षरत्वात, उदानाय दैवीपंक्तिः पञ्चाक्षरत्वात्, व्यानाय दैवीबृहती चतुरक्षरत्वात् । दीर्घामनु त्रिष्टुप् । त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वात् । चक्षुषे त्वेति दैवीबृहती चतुरक्षरत्वात् । धान्यमसीत्यस्य तण्डुलावापे विनियोगः । प्राणायेत्यादित्रयाणां पेषणे । दीर्घामित्यस्य प्रोक्षणे । चक्षुषे त्वेत्यवेक्षणे ।

मह्हीनामाज्यम् ।

महीनां पयोऽसीत्यस्याज्यं देवता । यजुर्गायत्री दैवीत्रिष्टुब्वा षडक्षरत्वात् । आज्यनिर्वापे विनियोगः ॥ ४ ॥(१)

सँव्वपामि हविः ।

संव्वपामीत्यस्य हविर्देवता । दैवीबृहती चतुरक्षरत्वात् । पात्र्यां संवापे विनियोगः । देवस्य त्वेत्यस्य प्रागुक्तम् ।

समापऽआपम् ।

समापऽओषधीभिरित्येतद्यजुरापं । आपोऽस्य देवताइत्यर्थः । एकोनाचार्षीपङ्क्तिः एकोनचत्वारिंशदक्षरत्वात् । उपसर्जनीप्रतिग्रहे विनियोगः ।

जनयत्यै त्वेदठं॰हविः

जनयत्यै त्वा । इदमग्ने रिदं अग्नीषोमयोरित्येतेषां त्रयाणां हविर्देवता । जनयत्यै त्वा । प्राजापत्या गायत्री याजुषीअनुष्टुब्वा अष्टाक्षरत्वात् । संयवने विनियोगः । इदमग्नेः, दैवीबृहती चतुरक्षर-

---

(१) देवोऽसि वेदपर्ठ॰ इति कराखशाखीयसर्वानुक्रमपाठः ॥

त्वात् । इदमग्नीषोमयोरिति दैवीजगती यजुरुष्णिग्वा समाक्षरत्वात् । उभयो र्वेशस्यारम्भणे विनियोगः ।

इषे त्वाऽऽज्यम् ।

इषे त्वे त्यस्याज्यम् देवता । दैव्यनुष्टुप्ष्यक्षरत्वात् आज्याभिमर्शे विनियोगः ॥

घर्मोऽसि धन्वां पुरोडाशः । (१)

घर्मोऽसि विश्वायु, उरु प्रथाः । अग्निष्टे । देवस्त्वा । मा भेः । अतमेरुः, इत्येषाम् मन्त्राणाम् पुरोडाशो देवता । घर्मोऽसि यजुर्गायत्री । दैवी त्रिष्टुब्वा । षडक्षरत्वात् । पुरोडाशाभिमर्शे विनियोगः । उरुप्रथाः । सामबृहती ऋग्गायत्री वा अष्टाक्षरत्वात् । प्रथने विनियोगः । अग्निष्टे । प्राजापत्या गायत्री । यजुरनुष्टुब्वा अष्टाक्षरत्वात् । अङ्गारैरभिमर्शने विनियोगः । देवस्त्वा । प्राजापत्यानुष्टुप् । सामानुष्टुब्वा । षोडशाक्षरत्वात् श्रपणे विनियोगः, मा भेः यजुर्गायत्री दैवी त्रिष्टुब्वा । षडक्षरत्वात् आलम्भने विनियोगः । अतमेरुः । सामबृहती गायत्री अष्टादशाक्षरत्वात् मृताभिघारणे विनियोगः ॥

त्रिताय त्रयाणाम् त्रितो द्वितऽएकतः क्रमेण

त्रितो द्वित एकतः । क्रमेण । त्रिताय त्वेत्यादीनाम् त्रयाणाम् यजुषां क्रमेण त्रितो द्वित एकतः त्र्याणाम् देवताः । त्रिताय त्वेत्यस्य त्रितः, द्वितायेत्यस्य द्वितः, एकतायेत्यस्यैकतः । आद्ययोर्दैवीबृहती चतुरक्षरत्वात् । एकताय दैवीपङ्क्तिः पञ्चाक्षरत्वात् । पात्रोदकनिनयने विनियोगः ॥

आददऽइन्द्रस्य स्फ्यः ।

---

(१) अन्तारिक्षर्ड० राक्षसम् । इति कराबशाखीयसर्वानुक्रमपाठः ॥ अन्तरिक्षमित्यस्य परमेष्ठी ऋषीरक्षो देवताऽऽसुर्यनुष्टुप्छन्दः पर्यग्निकरणे विनियोगः ॥

मादेऽभ्ररक्षतम्, इन्द्रस्य बाहुरसीत्यनयोः इन्द्रो वा देवता। आद्य-स्य दशाक्षरत्वादासुरीत्रिष्टुप्। यजुः पङ्क्तिर्वा स्फ्यादाने विनियो-गः, इन्द्रस्य प्राजापत्या जगती मार्ष्टी अनुष्टुब्वा अग्रे विनियोगः॥

पृथिवि वेदिः। (१)

पृथिवि देवयजनीत्यस्य वेदिर्देवता सामबृहतीऋग्गायत्री वा। अष्टादशाक्षरत्वत यण्व्यूहेनाष्टादशाक्षरत्वात्। मृत्खनने विनियोगः।

व्रजम् पुरीषम्।

व्रजङ्गच्छेत्यस्य पुरीषन्देवता। दैवी जगती यजुरुष्णिग्वा। सप्ता-क्षरत्वात्। पुरीषादाने विनियोगः॥

वर्षतु वेदिः।

वर्षतु ते इत्यस्य वेदिर्देवता। दैवी पङ्क्तिः पञ्चाक्षरत्वात्। वेदि-प्रोक्षणे विनियोगः॥

बधान सावित्रम्।

बधान देव सवितरित्येतद्यजुः सावित्रम्। सविताऽस्य देवता इ-त्यर्थः, ऋग्जगती वा। ब्राह्मी गायत्री वा। योस्मानित्यत्रैकादशपू-र्वरूपव्यूहेन षट्त्रिंशदक्षरपूरणात्। (२) पुरीषस्योत्करे प्रक्षेपे विनि-योगः॥

अपाररुमररोऽआसुरे।

अपाररुम्। अररो दिवमिति द्वे यजुषी आसुरे अनयोरसुरो देवता। अत उत्कालश्च:, अपाररुम् आसुरीगायत्री पञ्चदशाक्षर-

---

(१) पृथिव्यै पृथिवि वेदिरिति काण्वशाखीयसर्वानुक्रमपाठः। पृथिव्यै वर्मासी-त्यस्य परमेष्ठी ऋषिस्तृणम् देवता दैवी त्रिष्टुप्तृणनिधाने विनियोगः॥ पृथिव्यै व-र्मोऽसि पृथिवि देवयजनि।

(२) पुरीषस्योत्तरे इति "क,, पुस्तकपाठः॥

त्वात्, भवती प्राजापत्या गायत्री यजुरनुष्टुब्वा । अष्टाक्षरत्वात् । प्रथमस्य मन्त्रस्य (१) विनियोगः । द्वितीयस्योत्करस्थापने विनियोगः ॥

धूर्षदसि वेदिः

धूर्षदसीत्यादिमन्त्रस्य वेदिर्देवता । दैवी त्रिष्टुप् यजुर्गायत्री वा षडक्षरत्वात् तृतीयमन्त्रस्य विनियोगः ॥

गायत्रेण त्वेति वैष्णवानि ।

गायत्रेण त्वा, त्रैष्टुभेन त्वा, जागतेन त्वेत्येतानि त्रीणि यजूंषि वैष्णवानि विष्णुदेवतानि पूर्वपरिग्रहे विनियुक्तानि । त्रयाणामपि नवोदशाक्षरत्वाद्यानुष्टुप्छन्दः ॥

सुक्ष्मा त्रयाणाम् वेदिः

सुक्ष्मा चासि । शिवा चासि । ऊर्जस्वती चेत्येषाम् त्रयाणाम् वेदिर्देवता । उत्तरपरिग्रहे विनियोगः । सुक्ष्मा प्राजापत्यागायत्री यजुरनुष्टुब्वा अष्टाक्षरत्वात् शिवा नवाक्षरत्वादासुरीजगती यजुर्बृहती वा । ऊर्जस्वती एकादशाक्षरत्वात् । यजुस्त्रिष्टुप् आसुरी पङ्क्तिर्वा ॥

पुराऽक्रूरस्य विस्पो विरप्शिन्निति त्रिष्टुभम् ।

पुराक्रूरस्येत्येतामृचम् चान्द्रमसम् चन्द्रमो देवताम् त्रिष्टुप्छन्दस्काम्, अथर्वा सप्तर्षिरपश्यत् । दृष्टवान् । अनुमार्जने चास्या विनियोगः, यत्रैकादशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुबित्युच्यते, अत्रान्त्यः पादो द्वादशाक्षरस्तेनैकाक्षराधिका ॥

प्रोक्षणीः प्रैषः ।

प्रोक्षणीरासादयेत्ययम् प्रैषः । तस्य सम्बोध्यत्वात् । एवम् स-

---

(१) प्रहारे इति 'ख' पुस्तकपाठश्च ॥

वेदैर्वाचाम् वेदम् । चतुष्पञ्चदैवी जगती वा छन्दः चतुरक्षरत्वा-त् । वेदोपयमने विनियोगः ॥

द्विषतऽआभिचारिकम् ।

द्विषतो वधोऽसीत्येतद्यजुराभिचारिकम् । अभिचारसाधकमित्यर्थः । तिग्माद्यस्य स्फ्यो देवता । कर्मणा शत्रोः पीडनमभिचारः सप्रयोजनमस्य तदाभिचारिकम् । "प्रयोजनमिति ठञ्" । यदा चाभिचारबुद्ध्या द्विषतइत्यस्य स्थाने शत्रुनाम गृह्यते तदा तस्योच्चारणानन्तरमुदकस्पर्शः कर्तव्यो, न परथा । इयम् दैवीत्रिष्टुप् यजुर्गायत्री वा । षडक्षरत्वात् । स्फ्यस्योत्करे प्रक्षेपे विनियोगः ॥ (१)

अनिशित स्रुवः ॥

अनिशितोऽसीत्यस्य स्रुवो देवता स्रुवसम्मार्जने विनियोगः । प्राजापत्या बृहती सामपङ्क्तिर्वा विंशत्यक्षरत्वात् ॥

अनिशिताः स्रुचः ।

अनिशितासीत्यस्य स्रुग्देवता प्राजापत्या बृहती सामपङ्क्तिर्वा विंशत्यक्षरत्वात् स्रुक्संमार्जने विनियोगः ।

अदित्यै विष्णोर्योक्त्रम् ।

अदित्यै रास्ना, विष्णोर्वेष्प इत्यनयोर्योक्त्रम् देवता, अदित्यै दैवीत्रिष्टुप् यजुर्गायत्री वा षडक्षरत्वात् । योक्त्रपरिहरणे विनियोगः । विष्णोः । दैवीपङ्क्तिः । पञ्चाक्षरत्वात् । ऊर्ध्वमुद्गूहने विनियोगः ।

ऊर्जे त्रयाणामाज्यम्

ऊर्जे त्वा, अदब्धेन, त्वा सवितुस्त्वा, इत्येतेषाम् त्रयाणाम् यजुषामाज्यम् देवता । ऊर्जे त्वा दैव्यनुष्टुप् । व्यक्षरत्वात् आज्यासादने

(१) प्रत्युष्ट निष्टप्तमित्यनयोः परमेष्ठी देवता रक्षो देवता साम्नगायत्री छन्दः प्रतपने विनियोगः ॥ इति पद्धत्याः पाठः ॥

विनियोगः, षड्विंशेति एकाक्षराधिकाऽऽर्च्युष्णिक् त्रिष्टुप् वा दैवसं-योगैकाक्षरीभावव्यूहेन षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री वा जगती वा आर्षी बृहती वा। आज्यावेक्षणे विनियोगः॥

सवितुरापम्।

सवितुर्वइत्येतद्यजुरापम्। अस्याऽऽपो देवता इत्यर्थः। छन्दस्तु प्राजापत्यादिपूर्वोक्तम् चतुर्विंशत्यक्षरत्वात्। (१) प्रोक्षण्युत्पवने विनियोगः॥

तेजोऽसि धामाज्यम् ॥५॥(२)

तेजोऽसि, धाम नामासीत्येतयोराज्यम् देवता। तेजोऽसि यजुस्त्रिष्टुबासुरी पङ्क्तिर्वा। एकादशाक्षरत्वात्। आज्यावेक्षणे विनियोगः। धाम नाम एकविंशत्यक्षरा आर्च्युष्णिक् आज्यग्रहणे विनियोगः॥

कृष्णोऽसीध्मः।

कृष्णोऽसीत्यस्येध्मो देवता चतुर्दशाक्षरा आसुर्युष्णिक् गायत्री वा। इध्मप्रोक्षणे विनियोगः॥

वेदिर्बर्हिर्लिङ्गोक्ते।

---

(१) आज्योत्पवने इति पद्धतिपाठः। सवितुरित्यापो दे० प्राजा पं० प्रो०॥

(२) अत्र काण्वीयसर्वानुक्रमे यस्ते प्राणश्च त्रिष्टुप् प्रथमाकण्डिका॥ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे॥ आत्मन्वान्त्सोम घृतवान्हि भूत्वाऽग्ने गच्छ स्वर्यजमानाय विन्द॥ इति शुक्लयजुःकाण्वशाखीयसंहितायां दशानुवाके पञ्चाशत्कण्डिका॥ मया माध्यन्दिन्याः शाखायाः संहितायां अनुवाकसूत्रमात्रं मुद्रितं, परन्तु काण्वशाखीयसंहिताया अनुवाकक्रमसूत्राणि सर्वाध्यायशेषे लिख्यन्ते। इषे त्वा तिस्रो द्यौरसि चतस्रोऽग्ने व्रतपतेऽष्टौ पवित्रे स्थश्चतस्रः शर्मासि सप्त धूरसि चतस्रः शर्मासि पुनः पञ्च देवस्य त्वा चतस्रो देवस्य त्वा पुनः षट् प्रत्युष्टं रक्षः पञ्च प्रथमे, दश, पञ्चाशत् ॥१।१०।५०॥ इत्यनुवाक.॥

वेदिरसीत्यस्य वेदिर्देवता । बर्हिरसीत्यस्य बर्हिर्देवता त्रिष्टुभे-
ऽग्नौ वेदिरसि चर्याऽष्टाक्षरा मासुर्यनुष्टुप्वेदिमर्शने विनियुक्ता ।
बर्हिरसि बर्हिर्ग्रहणे विनियोगः ॥

अदित्याऽआपम् ।

अदित्यै व्युन्दनमसीत्येतद्यजुरापम् । आपोऽस्य देवता । अष्टा-
क्षरा यजुरनुष्टुप्प्राजापत्या गायत्री वा मूलोपसेचने विनियो-
गः ॥

विष्णोः प्रास्तरम् ।

विष्णोः स्तुपऽइत्येतत्प्रास्तरम् । प्रस्तरदेवतम् । प्रस्तरग्रहणे वि-
नियुक्तम् । पञ्चाक्षरा दैवी पङ्क्तिः ॥

ऊर्णम्रदसं वेदिः ।

ऊर्णम्रदसमित्येतस्य वेदिर्देवता । पञ्चदशाक्षरा आसुरी गाय-
त्री वेदिस्तरणे विनियोगः ॥

भुवपतये त्रीण्याग्नेयानि । (१)

भुवपतये स्वाहेत्यादीनि त्रीणि यजूंष्याग्नेयानि । एषाम-
ग्निर्देवता । आद्यस्य दैवीजगती यजुरुष्णिग्वा सप्ताक्षरत्वात् । अ-
न्त्ययोरष्टाक्षरा यजुरनुष्टुप् । प्राजापत्या गायत्री वा स्रुच्याभिम-
र्शने सर्वेषां विनियोगः ॥

गन्धर्वस्त्वयाणाम् परिधयः

गन्धर्वस्त्वा । इन्द्रस्य बाहुर्मित्रावरुणौ त्वेति त्रयाणाम् यजुषाम्
परिधयो देवता । आद्या सत्र्यंशीतिवर्णादेशव्यूहने षड्विंशदक्षरा
चतुरक्षरा ब्राह्मी गायत्री वा । द्वितीया यणादेशव्यूहने द्वात्रिंशदा-
रिंशदक्षरा ब्राह्मी उष्णिक् । त्रयाणाम् परिधिपरिधाने विनियो

---

(१) भूपतये इति क्वचित्पाठः ॥

मः ॥

वीतिहोत्रम् विश्वावसुराग्नेयीं गायत्रीम् ।

वीतिहोत्रम् त्वेत्येतामृचमाग्नेयीमग्निदेवताम् गायत्रीछन्दस्काम् विश्वावसुऋषिरपश्यत् । यत्राष्टाक्षराख्रयः पादाः सा खलु चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री शब्देनोच्यते । अत्र प्रथमपादे त्वामग्ने तु वा इति व्यूहेनाष्टाक्षरपूरणम् । समिदाधाने विनियोगः ॥

समिदाग्नेयम् ।

समिदसीत्येतद्यजुराग्नेयम् । अग्निरस्य देवता । चतुरक्षरा दैवीबृहती समिदाधाने विनियोगः ॥

सूर्यस्त्वा लिङ्गोक्तम् ।

सूर्यस्त्वेत्येतल्लिङ्गोक्तम् दैवतम् । आहवनीयाग्निदैवतमित्यर्थः । पञ्चदशाक्षरासुरी गायत्री आहवनीयप्रोक्षणाद्यर्थौर्जने विनियोगः ॥

सवितुर्विधृती ।

सवितुर्बाहूस्थइत्यस्य विधृतिर्देवता । यजुर्गायत्री । विधृत्योस्तरणे विनियोगः ॥

ऊर्णम्रदसमात्वा प्रास्तरे

ऊर्णम्रदसं । आत्वा वसवइत्येते प्रास्तरे प्रस्तरदेवते ऊर्णम्रदसम् पञ्चदशाक्षरा आसुरी गायत्री । प्रस्तरस्तरणे विनियोगः । आ त्वा चतोर्दशाक्षरा चासुर्यनुष्टुप् । प्रस्तराभिघारे विनियोगः ॥

घृताच्यसि त्रयाणाम् जुहूपभृद्ध्रुवाः क्रमेण ।

घृताच्यसि जुहूरित्यादित्रयाणाम् यजुषां क्रमेण जुहूपभृद्ध्रुवाः देवताः । घृताच्यसि जुहूरित्यस्य जुहूर्देवता जुह्वासादने विनियोगः । घृताच्यस्युपभृदित्यस्योपभृद्देवता उपभृदासादने विनियो-

गः। ध्रुवा नामेत्यस्य ध्रुवा देवता ध्रुवासादने विनियोगः। तिस्रोपि द्वाविंशत्यक्षरा: सामत्रिष्टुप्।

प्रियेण हविः।

प्रियेण धाम्नेत्यस्य हविर्देवता। द्वादशाक्षरा सामगायत्री यजुर्जगती वा आसुरी बृहती वा। प्राजापत्योष्णिग्वा। आज्यपुरोडाशाद्यासादने विनियोगः॥

ध्रुवाऽअसद—न्पाहि माँव्वैष्णवे।

इमे द्वे यजुषी विष्णुदेवते पञ्चविंशत्यक्षरत्वादेकाक्षराधिका प्राजापत्या पङ्क्तिर्वा सामजगती वा। ऋचामनुष्टुब्वा। सर्वहविरासादने विनियोगः। पाहि मां षडक्षरादैवी त्रिष्टुप्। यजुर्गायत्री वा आसादने विनियोगः॥

अग्ने वाजजिदाग्नेयम्।

अग्ने वाजजिदित्येतदग्निदेवतम्। एकोनविंशत्यक्षरत्वादेकाक्षराधिका सामबृहती। ऋग्गायत्री वा। अग्निसंमार्गे विनियोगः।

नमो दैवम्।

नमो देवेभ्य इत्येतद्यजुर्दैवम्, देवा देवता अस्येत्यर्थः। पञ्चाक्षरा दैवीपङ्क्तिः। अञ्जलिकरणे विनियोगः॥

स्वधा पित्र्यम्।

स्वधा पितृभ्य इत्यस्य पितरो देवताः पञ्चाक्षरा दैवीपंक्तिः अञ्जलिकरणे विनियोगः। पितृत्वादुदकस्पर्शः

सुयमे स्रुचौ।

सुयमे मे इत्यस्य स्रुचौ देवता एकविंशत्यक्षरा ऋगुष्णिक्। स्रुचोरादाने विनियोगः॥

अङ्घ्रिणा वैष्णवम् ।

अङ्घ्रिणा विष्णोरित्येतद्यजुर्वैष्णवम् । विष्णुरस्य देवता । एकादशाक्षरा याजुषी त्रिष्टुब्वा । आसुरीपंक्तिर्वा दक्षिणस्मिन्नवेक्षणे विनियोगः ॥

वसुमतीमाग्नेयम्

वसुमतीमित्येतदग्निदेवतम् । एकोनविंशत्यक्षरत्वादेकाक्षराधिका साम्नी बृहती । साम्नीगायत्री वा । होमार्थे (१) ममस्थाने विनियोगः ॥

हुतऽऐन्द्रम् ।

हुतऽइन्द्रस्येत्येतद्यजुरैन्द्रदैवतम् । एकाक्षराधिका शक्वरीछन्दः । सप्तपञ्चाशदक्षरत्वात् उत्तराघारहोमे विनियोगः ॥

संज्योतिषाऽऽज्यम् । (२)

अस्याज्यम् देवताः षडक्षरा दैवी त्रिष्टुप् यजुर्गायत्री वा । ध्रुवासमञ्जने विनियोगः ॥

मयीदमाशीःप्रतिग्रहणम् ।

मयीदमित्येतद्यजुराशीः प्रतिग्रहणम् आशासनमाशीः अप्राप्तस्य वस्तुनः प्राप्तीच्छा आशीःप्रतिगृह्यते प्रार्थ्यते येन ताःआशीः प्रतिग्रहणम् । लिङ्गादिन्द्रो मघवा देवता अथवाऽऽशीः प्रतिग्रहणे देवता जपे वा रूपकथनस्याप्रस्तुतत्वात् । सवर्णदीर्घयणादेशयोरभ्यन्तरव्यूहेन षड्विंशदक्षरा । ब्राह्मीगायत्री जगती वा

उपहूता द्यावापृथिव्यम् ।

---

(१) मवस्थाने इति भाष्यपाठः ।

(२) अत्राभीमदन्त पितरो इति काण्वीयसर्वानुक्रमपाठः ॥ एतस्याग्रे उपहूता तस्याग्रे मयीदमाशीस्तस्याग्रे अग्ने वाजजिदित्यादीनि व्युत्क्रमेण पाठः ॥

उपहूता पृथिवी उपहूतो द्यौरितीदं यजुर्द्वयम् व्युत्क्रमेण द्यावा पृथिव्यौ यस्य देवते । द्यावापृथिव्यां प्रथमस्य पृथिवीदेवता जगत्यनुष्टुप्-ती । द्वितीययोः सामविष्टु प्रस्तरप्राशने यजमानयोर्विनियोगः ॥६॥

ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोऽपश्यत्

देवस्य त्वेत्यस्य प्राशित्रग्रहणे विनियोग:, यत्र देवस्य त्वेत्यस्य प्रागुक्तम् । प्रतिगृह्णामीति पञ्चाक्षरा दैवी पंक्ति:

अग्निष्ट्वा प्राश्नितम् । (१)

अग्निष्ट्वेत्यस्य प्राशित्रम् देवता । अष्टाक्षरा यजुरनुष्टुप्प्राजापत्या गायत्री वा । प्राशने विनियोग: ॥

एतं ते वैश्वदेवम् ।

---

(१) एतस्मात्सूत्रखण्डात्पूर्वं काराबीयसर्वानुक्रमण्याम् "देवसवितरेतमित्यादीनि सर्वाणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि बृहस्पतिर्देवानां बार्हस्पत्यं निरस्तः पापमा-राक्षोऽग्निरिदमहम्बार्हस्पत्य मित्रस्य त्वा मैत्रम्" । इति पाठो मन्त्रश्चाधिक: ॥ पुनरस्मादग्रे "याऽअप्सु नाभ्य प्रजापतेर्भागोऽन्वाहार्यम् ॥ ते मनसा यथा देव सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिम्ब्रह्माणम् ॥ तदहम्मनसे प्रब्रवीमि ॥१॥ मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ॥ अनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥२॥ बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणाम ॥ भूर्भुवः स्वर्निरस्तः पाप्मेदमहं बृहस्पते सदसि सीदामि ॥३॥ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे ॥ देवस्य॰पृथिव्यास्त्वा एतस्याग्रे काराबीयानामिदं सूत्र "याऽअप्सु नाभ्यं प्रजापतेर्भागोऽन्वाहार्यम्" ॥ देव सवितुः प्रसवे ॥ ४ ॥ आददेऽग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि बृहस्पतेर्मुखेन ॥ याऽअप्स्वन्तर्देवतास्ता इदं॰ शमयन्तु ॥५॥ स्वाहा कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ ॥ प्रसिना मे मासम्पृक्था ऊर्ध्वम्मे नाभेः सीद ॥ ६ । इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामि ॥ प्रजापते र्भागोस्यूर्जस्वान्पयस्वान् ॥ ७ ॥ प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाहि ॥ ऊर्गस्यूर्जम्मयि धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिंल्लोक इह च ॥ ८ ॥ एते मन्त्राः स्वशाखातोऽधिकाः काराबशाखायां समधिकाः सन्ति ॥

एतन्मन्त्रइत्येतद्यजुर्वैश्वदेवम् विश्वे देवाश्च देवतेत्यर्थः । तन्नोत्कृष्ट-मितश्च यथा व्यूहेन चतुरशीत्यक्षरा मन्त्रप्रसवे विनियोगः ॥

एषा तेऽनुष्टुबाग्नेयी । (१)

एषा तइत्येषा ऋगनुष्टुप्पुरस्तात् । आग्नेयी अग्निरस्या देवताइ-त्यर्थः । समिद्धनुमन्त्रणे विनियोगः, यस्याअष्टाक्षराश्चत्वारः पादाः सा द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुबित्युच्यते । अत्र तु प्रथमः । पादसप्तकः । द्विती-ये दशकः, ततोऽष्टकः, ततः सप्तकइति । इयमानुष्टुप्पादानामनिय-ताक्षरत्वात् ॥

अग्ने वाजजिदाग्नेयम् । (२)

अग्ने व्वाजजिदित्येतदाग्नेयम् । अग्निदेवतम् । एकाक्षराधिका ऋग्गायत्री वा सामबृहती वा एकोनविंशत्यक्षरत्वात् । अग्निसम्मा-र्जने विनियुक्तम् ॥

अग्नीषोमयोश्चत्वारि लिङ्गोक्तानि ।

अग्नीषोमयोरुज्जितम् । अग्नीषोमौ तमप । इन्द्राग्न्योरुज्जित-म् । इन्द्राग्नीतमपेत्येतानि चत्वारि यजूꣳषि लिङ्गोक्तानि । पूर्वयो-र्द्वयोरग्नीषोमौ देवता । उत्तरयोर्द्वयोरिन्द्राग्नी देवतेत्यर्थः । प्रथमस्य एकादेशव्यूहेन चतुर्विंशत्यक्षरत्वात् । आर्षी गायत्री द्वितीयस्यैकादश व्यूहेन द्वात्रिंशदक्षरत्वात्प्राजापत्या जगती । तृतीयस्य ऋगुष्णि-क् । एकविंशत्यक्षरत्वात् । चतुर्थस्य त्रिंशदक्षरत्वादार्षी पंक्तिश्छन्दः प्रथमतृतीययोर्जुह्वाव्यूहने विनियोगः, द्वितीयचतुर्थयोरुपभृद्व्यूहने ॥

वसुभ्यस्त्रयाणाम् परिधयः ।

वसुभ्यस्त्वा, रुद्रेभ्य, स्त्वादित्येभ्यइत्येतेषाम् त्रयाणाम् परिधयो दे-

---

(१) एतस्याग्रे एनन्ते वैश्वदेवमिति व्युत्क्रमेण पाठो बोध्यः ॥

(२) एतस्याग्रे यत्सूत्रमत्रास्ति तत्पूर्वमुक्तम् ॥

वता: वह्निद्वयवाले विनियोग: ॥

सञ्ज्ञानाथाम् व्यन्तु प्रास्तरे ।

सञ्ज्ञानाथाम् व्यन्तु वयोतमित्येते द्वे यजुषी प्रास्तरे । प्रस्तरदेवते । प्रस्तरस्थापने प्रस्तराञ्जने च यथाक्रमं विनियुक्ते पाद्यस्य व्यूहेन विंशत्यक्षरत्वात् प्राजापत्या बृहती साम्नपंक्तिर्वा । द्वितीयस्याष्टाक्षरत्वाद्यजुरनुष्टुप् ।

मरुतां कपिर्बृहतीं प्रास्तरीं । (१)

मरुतां पृषतीरित्येतामृचम् कपिऋषिरपश्यत् । कीदृशीं बृहतीं बृहतीछन्दस्काम् । पुन: कीदृशीं प्रास्तरीं प्रस्तरदेवताम् । नीवेर्हरणेऽस्या विनियोग:, इयमेकाधिकाऽऽर्षी बृहती । पादानामनियताक्षरत्वात् ।

चतुष्पाऽऽग्नेयम् ।

अन्त्य: पादऽआग्नेय: (२)

अन्त्यश्चतुर्थ इत्ययम् पाद,आग्नेयोऽग्निदेवत: आज्यालम्भे विनियुक्त: ।

यं परिधिं (३) देवलऽआग्नेयीं, त्रिष्टुभम् विराड्रूपां यजुरन्ताम् ।

य परिधिमित्येतामृचम् यजुरन्ताम् देवलऋषिरपश्यत् । आग्नेयीमग्निदेवताम् । विराड्रूपाम् । त्रिष्टुभम् । एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपेति, विराड्रूपालक्षणम् । तेन यस्याएकादशाक्षरास्त्रय:

(१) बृहतीमित्यत्र बार्हतमिति काशीपाठ: प्रास्तरीमित्रापि प्रास्तरमिति पाठश्च ॥

(२) इदं सूत्रशकलं काशीयशास्त्रीयसर्वानुक्रमे नास्ति ॥

(३) देवलमाग्नेयमित्येव तत्र पाठ: । एतत्सूत्रीयैकादशाक्षराणि न सन्ति काशीयशास्त्रीयमिति ॥

पादा एकोऽष्टाक्षरः सा विराड्रूपा । अत्र पादानाम् क्रमनियमो न । तेन प्रथमोऽष्टाक्षरः अन्यत्र एकादशाक्षरः । चतुर्थस्य न, इत्यादीत्येकाक्षराभावव्यूहेन पूरणम् । तथा च यजुरन्ताम् । यजुरन्ते यस्याः सा यजुरन्ता ताम् यजुःपर्यन्तायाएषैव देवताएवएव च ऋषिर्दृष्टेत्यर्थः । किं तद्यजुरित्यपेक्षायामाह ॥

अग्नेः प्रियम् (१) यजुः ।

अग्नेः प्रियम्पाथोपीतमित्येतद्यजुः । अष्टाक्षरत्वात् । प्राजापत्या गायत्री यजुरनुष्टुब्वा परिस्तरणप्रकरणे विनियोग उभयोः ॥

सꣳस्रवभागाः (२) सोमसूक्ष्मो वैश्वदेवी त्रिष्टुप् यजुरन्ता ।

इत्यनेन यजुषोऽप्येष एव ऋषिर्देवता चेति गम्यते किं तद्यजुरित्याकांक्षायामाह ॥

स्वाहा वाड्यजुः ।

स्वाहा वाडित्यनेन यजुःप्रत्येतत्त्र्यम् दैव्यनुष्टुप्त्र्यक्षरत्वात् । संस्रवे होमेऽस्या यजुःसंहितायाम् विनियोगः ॥

घृताची स्रुचौ ।

घृताचीस्थइत्यस्य स्रुचौ देवता षोडशाक्षरा प्राजापत्यानुष्टुप् । साम्न्यनुष्टुब्वा । अनःपत्ने धुरिनिधाने । पात्रीपत्ने स्रुग्निधाने विनियोगः ॥

यज्ञनमः शूर्पं (३)यवमानृषिरुद्दालवान्धानान्त्वी-

---

(१) प्रियं चेति काशीवशाखीयसर्वानुक्रमपाठः । यजुरिति पदमधिकमस्ति ॥

(२) सोमसूक्ष्म इति "ख., पुस्तकपाठः । सोमशुष्म इति काशीपाठः ॥ वैश्वदेवामिति च, त्रिष्टुब् यजुरन्ता इति पदन्नास्ति ॥

(३) यवमानृषिरिति काशीवशाखीयसर्वानुक्रमपाठः ॥

निति पञ्चार्षेयो यज्ञो देवता ।

यज्ञ नमश्च तदुत्थेष मन्त्रः । पञ्चार्षेयः पञ्चार्षेयाणि ऋषयो यस्यासौ पञ्चार्षेयः । के ते पञ्चर्षय इत्यत आह । यूपं, यवमान् । ऋषिः । उद्दालवान् । धानान्तर्वानित्येते । एतस्य मन्त्रस्य यज्ञो देवता वेद्यामालम्भे विनियोगोऽस्य पञ्चविंशत्यक्षरत्वादेकाधिका आर्षी गायत्री ॥ सामजगती वा ॥

अग्ने दब्धायो गार्हपत्यः ।

अग्ने दब्धायोऽशीततमित्यस्य गार्हपत्योऽग्निर्देवता । पञ्चचत्वारिंशदक्षरत्वादेकाधिका आर्षी त्रिष्टुप् । संस्रवहोमे विनियोगः ॥

अग्नये दक्षिणाग्निः ।

अग्नये संवेशपतय इत्यस्य दक्षिणाग्निर्देवता । आसुरीपङ्क्तिः याजुषी त्रिष्टुब्वा । एकादशाक्षरा दक्षिणाग्निहोमे विनियोगः ॥

सरस्वत्यै लिङ्गोक्तम् ।

सरस्वत्या इत्येव लिङ्गोक्तम् । लिङ्गेनैवोक्तदेवतमित्यर्थः । दक्षिणाग्निहोमे विनियुक्तः । छन्दः पूर्वसूत्रोक्तम् ॥

---

(१) उलूखल हविराप्यायतां ध्रौवाज्यमिति काण्वानां सर्वानुक्रमेऽधिकः पाठः ॥ उलूखले मुसले इति परमेष्ठी ऋषिर्विश्वेदेवा देवता त्रिष्टुप्छन्दः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः । उलूखले मुसले यच्च शूर्पे आशिश्लेष दृषदि यत्कपाले ॥१॥ उत्पूषो विप्रुषः सञ्जुहोमि सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ॥ आप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन शंयुं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ॥ सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञेऽअस्मिन् ॥ ३ ॥

वेदोऽसि वेदः । (१)

वेदोसि येनत्वमित्यस्य वेदो देवता । प्र स्वरद्वयव्यूहेन समविंश-त्यक्षरा बृहती (२) वेदविमोके वि नियोगः ॥

देवा मनसस्पतिर्वातदेवत्याम् विराजम् । (३)

देवा गातुविद इत्येतामृचम् वातदेवत्याम् विराट्छन्दस्कां म-नसस्पतिऋषिरपश्यत् । द्वाभ्यामक्षराभ्यामूना विराडनुष्टुबियम् त्रिंशदक्षरा विराडिति श्रुतेः, ऋचां पङ्क्तिर्वा । पादानामक्षरनिय-माभावात् । आर्ष्यनुष्टुब्वा । सा च द्वाभ्यामूनत्वाद्विराडुच्यते । (४)

(५) सम्बर्हिर्लिङ्गोक्ता त्रिष्टुब्विराड्रूपा ।

सम्बर्हिरित्येषा ऋक् लिङ्गोक्तदेवता दिष्ट्यम् नभोऽस्या देवता । बर्हिर्देवता वेत्यर्थः, विराड्रूपात्रिष्टुप्छन्दोऽस्याः । त्रयः पादाएका-दशाक्षराः : एकोऽष्टाक्षरइति । विराड्रूपालक्षणम् । अत्र तृतीयो दशाक्षरः । तेनैकोना बर्हिर्होमेऽस्या विनियोगः ॥

कस्त्वा प्राजापत्यम् ।

कस्त्वा विमुञ्चतीत्येतत्प्रजापतिदैवतम् । एकोनत्रिंशदक्षरत्वा-देकाक्षरोना ऋचां पङ्क्तिः प्रणीतानिनयनेस्य विनियोगः ।

---

(१) इदं सूत्रखण्डं कात्यायनीयसर्वानुक्रमे नास्ति ॥

(२) वेदबन्धविमोके इति पद्धत्याः पाठः ॥

(३) देवा गातुविदो मनसस्पतिर्वातदेवत्यां विराजमिति कात्यायनीयपाठः ॥

(४) अनयोर्मन्त्रयोः समिष्टयजुर्होमे विनियोगः । इतिपद्धत्या. पाठः ॥

(५) सम्बर्हिर्लिङ्गोक्तदेवत्यामिति तस्यैव पाठश्चेति ॥

रक्षसां० राक्षसम् । (१)

रक्षसां भागइत्येतद्राक्षसं रक्षोदेवतम् । अस्योच्चारणानन्तरमपां स्पर्शः कार्यः । षडक्षरा दैवीत्रिष्टुप् यजुर्गायत्री वा कपालाद्याने विनियोगोऽस्य ॥ ७ ॥

अथ याजमानम् ।

अथानन्तरम् याजमानस्येदम् याजमानकर्म । तत्सम्बन्धीनि ऋषिदेवतच्छन्दांसि । वक्ष्यन्त इति शेषः । अत्र याजमानप्रकरणेन तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते ।

सम्वर्चसा त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् । (२)

संवर्चसेत्येषा त्वाष्ट्री । त्वष्टाऽस्या देवता । त्रिष्टुप्छन्दः अत्र चतुर्थे व्यूहः । पूर्णपात्रजलप्रतिग्रहणे विनियोगः ॥

दिवि विष्णुस्त्रीणि वैष्णवानि ।

दिवि विष्णुः । अन्तरिक्षं विष्णुः, पृथिव्यां, विष्णुरित्यादीनि त्रीणि वैष्णवानि विष्णुदेवतानि । प्रथमा ऋचा पङ्क्तिः । यांस्मानिति । पूर्वरूपव्यूहेन त्रिंशदक्षरत्वात् द्वितीया व्यूहेन द्वात्रिंशदक्षरा आर्षीनुष्टुप्प्राजापत्या जगती वा तृतीया त्रिंशदक्षरा ऋचा पङ्क्तिरेव

---

(१) एतस्य सूत्रस्याग्रे "वेषोऽसि जुहोम्युपवेषः ॥ अस्य मन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषिरुपवेषो देवता ब्राह्मी उष्णिक्छन्दः उपवेषकरणे विनियोगः ॥ वेषोऽस्युपवेषो द्विषतो मावा उपयांवर्डोऽ ॥ वेशा ॥ २ ॥ ऽअग्ने सुभग धारयेह ॥ १ ॥ ऋद्धाः कर्मण्या अनपायिनो यथासन् ॥ जुहोमि त्वा सुभगसौभगाय पूरूतमं पुरुहूतश्रवस्यन् ॥ २ ॥ इति काण्वशाखिनां मन्त्रद्वयाधिकपाठः ॥

(२) यत्र शूर्पो यवमानित्यादि पूर्वोक्तसूत्रमत्र पठितं पाठभेदेन मन्त्रोऽपि यत्र शूचंत उपच ॥ शिवे मे सान्तप्र स्वाऽस्टे मे सान्तपस्व स्वर्गे मे सान्तप स्व ॥ १ ॥ इति ॥

विष्णुक्रमणे चैषाम् विनियोगः॥

अस्माद्भागः। (१)

अस्मादन्नादित्यस्य भार्गो देवता व्यूहेनाष्टादशाक्षरत्वात्। सानुषङ्गस्य ऋग्गायत्री सामबृहती छन्दः भागावेक्षणे विनियोगः॥

अस्यै भूमिः।

अस्यै प्रतिष्ठाया इत्यस्य भूमिर्देवता, व्यूहने विंशत्यक्षरत्वात्। सामपङ्क्तिः प्राजापत्या बृहती वा। भूम्यवेक्षणे विनियोगः॥

अगन्म दैवम्।

अगन्म स्वरित्येतद्यजुर्दैवो देवाश्चास्य देवता। दैवी बृहती, चतुरक्षरत्वात्। प्राङ्गीक्षणे विनियोगः॥

संज्योतिषाऽऽहवनीयः।

सञ्ज्योतिषेत्यस्याहवनीयो देवता। यजुर्गायत्री दैवी त्रिष्टुब्वा। षडक्षरत्वात् आहवनीयेक्षणे विनियोगः॥

स्वयम्भूः सूर्यस्य (२) सौरे।

स्वयम्भूरसि सूर्यस्यावृतमित्येते द्वे यजुषी सौरे सूर्यदेवते। यथाक्रमं सूर्यविक्षणे प्रदक्षिणावर्त्तने वा विनियुक्ते, स्वयम्भूः एकोनविंशत्यक्षरत्वात् एकाधिका ऋग्गायत्री वा एकोना सामपङ्क्तिर्वा सूर्यस्येति नवाक्षरत्वाद्यजुर्बृहती आसुरी जगती वा॥

अग्ने गृहपते गार्हपत्यः

अग्ने गृहपते सुगृहपतिरित्यस्य गार्हपत्यो देवता। चतुःपञ्चाशदक्षरा ब्राह्मी बृहती गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः॥

---

(१) अस्मादन्नाद्भागोऽस्यै भूमिरगन्म स्वर्ज्योति इति क्वचिद्विशेषः पाठस्तत्र शोध्यः॥

(२) द्वे इत्यधिकः पाठः॥

सूर्यस्य सौरम् । (१)

सूर्यस्यावृतमित्येतत्सौरम् । छन्दः पूर्वोक्तम्, सूर्यदेवतम् । प्रद-क्षिणावर्तने विनियुक्तम् ॥

अग्नय इदमाग्नेये ।

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषम् । इदमहमित्येते यजुषी । आग्ने-ये । अग्निदेवते व्रतविसर्गे विनियोगः, अग्ने इत्यस्याद्यस्य प्राजा-पत्या बृहती साम्नी पङ्क्तिर्वा । इदमहमित्यस्याद्यस्य आसुरी त्रिष्टुप् य-जुःपङ्क्तिर्वा । एतावन्त एते दर्शपूर्णमासमन्त्राः ॥ अथ पिण्डपितृ-यज्ञमन्त्राणाम् साधारणमृषिमाह ॥ ८ ॥

पितृयज्ञः प्रजापतेरार्षम् ।

अथ पितृयज्ञप्रकरणेन तन्मन्त्रा उच्यन्ते । पितृयज्ञमन्त्राणाम् प्र-जापतिमृषिरित्यर्थः ॥

अग्नये सोमाय द्वे देवे स्वाहाकारश्रुतेः ।

---

(१) एतत्सूत्रस्याग्रे "उरु विष्णो वैष्णव्यनुष्टुप् ततोऽसीति यजुरन्तेदमग्ने पौ-त्रमग्न इदमाग्नेये,, अत्र मन्त्रपाठभेदेन "अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृह-पतिना भूयासम् ॥ सुगृहपतिस्त्वम्मया गृहपतिना भूयाः ॥ अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु शतᳪ हिमाः ॥ तिग्मेन नस्तेजसा सᳪशिशाधि सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ स्वाहा विराजित उरु विष्णो इति पञ्चमाध्यायस्थाष्टत्रिंशत्तमः पठितः । तदग्रे ततोऽसि तन्तुरस्यनुमातनुहि ॥ अस्मिन्यज्ञे स्वाहा संभृत्यायामाहमन्तर्न्याहमस्मिँल्लो-के ॥ इदमग्ने कर्मेदं वाजिनमपुत्राऽनुसन्तनोतु ॥ तदग्रे अग्ने व्रतपत इति मन्त्रो बोध्यः । उरु विष्ण इत्यस्य परमेष्ठीऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप्छन्दः प्राग्गमने वि-नियोगः । ततोऽसीत्यस्य यज्ञो देवता त्रिष्टुप्छन्दः पुत्रनामग्रहणे विनि० ॥ अग्ने-व्रत० अग्निर्दे० प्राजापत्या बृहतीछन्दो व्रतविसर्गे वि० ॥ इदमह परमे० अग्निर्दे० यजुः पंक्तिश्छन्दो व्रतविसर्गे वि० ॥ इति दर्शपूर्णमासमन्त्राः समाप्ताः ।२। तदग्रे पितृयज्ञमन्त्राणां ऋष्यादिकमुच्यते ॥

अग्नये कव्यवाहनाय, सोमाय पितृमते द्वे यजुषी दैवे। दैवदेवत्ये। कस्मात् स्वाहाकारश्रुतेः। अनयोर्यजुषोरन्ते स्वाहाकारस्य श्रवणात्। स्वाहाकारश्च दैवे एव हविः प्रदानार्थत्वात्, "वषट्कारेण च स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नम् प्रदीयते श्रुतेः„। अवहोमे चानयोर्विनियोगः। अग्नये। एकादशाक्षरत्वात्। यजुस्त्रिष्टुप् आसुरीपङ्क्तिर्वा, सोमाय नवाक्षरा यजुर्बृहती आसुरी जगती वा।

अपहताऽअसुरम्।

अपहता इत्येतदासुरम् असुरदैवतम्। उल्मुके विनियुक्तम्। आसुरत्वादस्योच्चारणानन्तरमपां स्पर्शः कार्यः, चतुर्दशाक्षरा साम्नी उष्णिक् आसुर्युष्णिग्वा॥

ये रूपाणि कव्यवाहनोऽग्निस्त्रिष्टुप्।

ये रूपाणीत्यस्या ऋचः कव्यवाहनोऽग्निर्देवता त्रिष्टुप्छन्दः अत्र चतुर्थस्य व्यूहेन पूरणम्, प्रथमो दशाक्षरएव। तेनैकोना प्रजापतिऋषिः उल्मुकनिधाने विनियोगः॥

अत्रामीमदन्त पित्र्ये।

अत्र पितरः, अमीमदन्त, पितर इत्येते द्वे यजुषी पित्र्ये। अनयोः पितरो देवता इत्यर्थः। द्वयोरप्यष्टादशाक्षरत्वात्साम्न्यनुष्टुभौ ब्राह्म्युष्णिहौ वा जपे विनियोगः। अनयोरुच्चारणानन्तरमपां स्पर्शः कार्यः।

नमो वः षट्लिङ्गोक्तानि।

नमो वः पितर इत्यादीनि यजूंषि लिङ्गोक्तानि एषाम् स्वगतलिङ्गेनैव देवतोक्ताः। तत्र परे पित्र्ये इति। पदयोः पित्र्यत्वस्य पृथगुक्तत्वादिमानि पित्र्याणि न भवन्तीति प्रतीयते, न रसायोषजीवस्वधाघोरमन्युदेवतानीत्यर्थः। आद्यानाम् पञ्चानाम् नवाक्षराणां यजुर्बृहती आसुरी जगती वा। षष्ठस्य एवम् विंशत्यक्षरा अनु-

णाम् [illegible] विनियोगः । परे पिण्डे । अत्र मार्जयध्वं पितरः एतद्द, इत्येते द्वे यजुषी पितृदेवत्ये [illegible] षोडशाक्षरा प्राजापत्यानुष्टुप् । एतद्वोऽष्टाक्षरा यजुरनुष्टुप् । प्रजापतिर्गायत्री वा [illegible] विनियुक्ते । (१)

आधत्त पितरः गायत्री ।

आधत्त पितरः इतीयमृक् पित्र्या पितृदेवत्या गायत्रीछन्दस्का । अत्र तृतीयस्य व्यूहेन पूरणम् । पुत्रकामायाः पत्न्याः मध्यमपिण्डप्राशनेऽस्या विनियोगः ॥

ऊर्जमापी विराट् ।

ऊर्जं वहन्तीरितीयमृक आपी अब्दैवत्या अस्या आपो देवता विराट्छन्दः । दशकास्त्रयो विराडिति विराडनुष्टुभा । द्वितीया नवकैकेन न्यूना । इति पितृयज्ञमन्त्राणामृष्यादिकमुक्तम् । (२) अथाग्न्याधेयमन्त्राणाम् साधारणऋषिमाह ॥ ८ ॥

आग्न्याधेयम् प्रजापतेरार्षम् ।

अथाग्न्याधेयपदेन तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । अग्न्याधेयमन्त्राणाम् सर्वेषाम् सामान्येन प्रजापतिऋषिरित्यर्थः अत्र तु ऋषिविशेषोऽभिधीयते तयोभावपि ऋषी भवतः अत्रैव विकल्पं नैतानृषीनाह ॥

देवानामग्नेर्गन्धर्वाणाम् वा ।

देवानामग्ने गन्धर्वाणाम् वा । आग्न्याधेयमार्षमित्यनुवर्तते अग्न्याधेयमन्त्राणाम् देवा ऋषयः अग्निर्वा ऋषिः । गन्धर्वा वा ऋषयः

(१) कव्यवाहनोऽनुष्टुप् तत्रैवमेव पाठः ॥ एतद्वयं परे पिण्डे, एतत्सूत्रस्याग्रे "उदायुषामृतदेवत्यम्" ॥

(२) कृष्णोऽसि नाम्रा पार्जायमग देवसवितुरेकादशाग्निषिमयोः षडग्रे दश्या यौऽष्टौ मेध्यर्चसा दशाग्रये कव्यवाहनाहनाय स्म द्वितीये सप्तर्षा[illegible]इत्यनुवाकसूत्रकारावशाखीयाग्न्याधेयम् ॥

प्रजापतिर्वा पूर्वसूक्तोक्तानि सर्वमन्त्रेषु चत्वारो विकल्पाः ॥

समिधाग्नेय्यश्चतस्रो गायत्र्यः ।

समिधाग्निं सुसमिद्धाय । तन्त्वा । उपत्वाग्ने एताश्चतस्र ऋच आग्नेय्यो अग्निदेवताः । गायत्रीछन्दस्काः ।

समिधा विरूपाङ्गिरसः ।

समिधाग्निमित्यस्या अङ्गिरसः पुत्रो विरूपस्तत्रऋषिः समिदाधाने विनियोगः ॥

सुसमिद्धाय वसुश्रुतः ।

सुसमिद्धाय शोचिष इत्यस्या वसुश्रुतऋषिः । अध्वर्योर्जपे विनियोगः ॥

तन्त्वा भरद्वाजः ।

तन्त्वा समिद्भिरित्यस्या भरद्वाजऋषिः समिदाधाने विनियोगः अत्र तृतीये व्यूहः । उपत्वेत्यस्य पूर्वोक्ता एवऋषयः ॥

भूर्भुवः स्वरिति महाव्याहृतयोऽग्निवायुसूर्या देवत्याः क्रमेण ।

भूरित्यस्या अग्निर्देवता । भुवरित्यस्या वायुः स्वरित्यस्याः सूर्य इति । भूरिति दैवी गायत्री आसां तिसृणामप्यग्न्याधाने विनियोगः ॥

द्यौरिव यजमानाशीर्लिङ्गोक्तदेवता

द्यौरिव भूम्नेतीयं यजमानस्याशीर्लिङ्गोक्तदेवता । पृथिवी चास्या देवतेति यावत् । ऊहेन षट्त्रिंशदक्षरा ऋग्जगती ब्राह्मी गायत्री वा आर्षी बृहती वा यजमानकर्तृके जपे विनियोगः ॥

आयङ्गौः सार्पराज्ञस्तृचो गायत्रोऽग्निः परावररूपेण देवता ।

आयङ्गौः, अन्तश्चरति, त्रिंशद्धामेत्यृचम् तृचः सार्पराज्ञः सर्पाणाम् राज्ञः कद्रूः पृथिव्याभिमानिनीति तस्याः अयं सार्पराज्ञः सार्पराज्ञीः अस्य कृत्स्नस्य द्रष्टी इत्यर्थः। गायत्रीछन्दः अग्निरूपेणादित्यरूपेण च स्तूयमानोऽग्निरस्य तृचस्य देवता। आयं गौरित्यनेनादित्यरूपेणाग्निः स्तूयते। अन्तश्चरतीत्यनेन वायुरूपेण। आदित्यः परः। दिवि वा एष स्थितो दिवि प्रतिष्ठितः। "दिवो ह्यसौ प्रतिष्ठिता ज्योतिषामादित्य इति श्रुतिः"। अवरो वायुः अन्तरिक्षं यस्तिर्यग्वायुः पवत इति अर्वाचीनं च "तद्दिवा वायुं दधाति। अन्तरिक्षस्य रूपाम् एतद् ज्योतिषाम् वायुरित्यादि श्रुतिः"। आयङ्गौरित्यस्यास्तृतीयः समाचरणे नैकोना अन्तरिक्षस्य तृतीयस्य व्यूहेन पूरणम्। प्रथमद्वितीयपादयोर्व्यूहेन छन्दः पूरणम् आहवनीयाग्न्युपस्थाने विनियोगः। इत्यग्न्याधेयमन्त्राः॥ अथाग्निहोत्रस्य साधारणञ्चिधानम्॥१०॥

अग्निहोत्रम् प्रजापतेरार्षम्॥

अथाग्निहोत्रपदेन तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते। अग्निहोत्रमन्त्राणाम् यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयते तत्रोभाहरणी भवत' प्रजापतिर्ऋषिः सर्वेषाम्॥

अग्निर्ज्योतिः सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः। (१)

(१) अग्निर्ज्योतिषं त्वा सीमदाग्निं ज्योतिर्लिङ्गोक्तदेवतं० सूर्यज्योतिषं त्वा सूर्यो ज्योतिर्वसमित्सौरे सजूर्देवेन द्वे आग्नेयसौरे इह पुष्टि लिङ्गोक्तदेवतमग्नयेऽन्नादाय दक्षिणाग्निमनमित्रमाग्नेयमिन्द्रः पश्चादैन्द्री बृहती सीमदसि लिङ्गोक्ताम् इत्यधिकः पाठः काण्वशाखानाम्॥ इहपुष्टिमित्यस्य प्रजापति ऋषिरग्निर्गृहपतिः रयिमान्पुष्टिमांश्च देवता पङ्क्तिछन्दो गार्हपत्ये पूर्वाहुतिहोमे विनियोगः। इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाꣳ रमयतु प्रजापतिः॥ अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहा॥ अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहा। अनमित्रम्मे अधराग्नमित्रमुदकृधि॥ इन्द्रमामित्रम्पश्चान्मेऽनमित्रं पुरस्कृधि॥ इन्द्रः पश्चादैन्द्रः पुरस्ता-

अग्निर्ज्योतिः । सूर्यो ज्योतिः । अग्निर्वर्चः । सूर्यो वर्चः । ज्योतिः सूर्यः । सजूर्देवेन । द्वितीया सजूर्देवेन एता सप्तर्चः लिङ्गोक्तदेवता यथा लिङ्गमग्निसूर्यदेवता इत्यर्थः । आसां सप्तानाम् गायत्री-छन्दः । अत्रैव विशेषमाह ॥

आद्याः पञ्चैकपदा ।

अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य ज्योतिःसूर्य इत्येतत्पर्यन्ताः पञ्च एकपदा गायत्र्यः, "अष्टाक्षरा गायत्रीति श्रुतेः" । प्राजापत्या गायत्र्य एताः प्राजापत्याष्टावित्युक्तेः स्वाहाकारस्तु पृथग्ज्ञेयः । षष्ठीसप्तम्यौ त्रिपदे-गायत्र्यौ त्रिपदा वै गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री इत्यपि श्रवणा-त् । तत्र द्वितीयपादस्य व्यूहेन पूरणम् प्रथमायाम् । तृतीयपादस्तू-भयोः सप्तकस्त्वेकोने ॥

अग्निर्वर्चो ह तत्ताऽपश्यत् ।

अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति द्वे एकपदे तत्तासञ्ज्ञक ऋषिरपश्यत् । दृष्टवान् । "तद्धैतद्देवाः कश्यपे ब्रह्मवर्चसकामाय तत्ताय चाग्नि-र्वर्च इत्यादिश्रुतेः ।

पराञ्जीवलश्चैलकिः ।

परामिति पूर्वोक्ताभ्यां परा ज्योतिः सूर्य इत्येताम् चैलकस्य पुत्रो जीवलऋषिरपश्यत् । "तदु हो वा च जीवलश्चैलकिरिति प्रकृत्य

दिन्द्रो अस्मान् ॥ ऽआनिपातु विश्वत । इन्द्रो जिताहसतो महिमासि विश्व विनाज्य-स्यताम ॥ अग्नयेइत्यस्य प्रजापति ऋ० अग्निरन्नादोऽन्नपतिर्देवता सामगायत्री छन्दो दग्निमार्गनौ पूर्वाहुतिहोमे विनियोगः । समिदसि इत्यस्य प्रजा० अग्नि दे० दैवी बृहतीछन्दः समिद्धोमे विनियोगः । समिदसि समिद्धोमे अग्ने दीदिहि ॥ समि-द्धाते अग्ने दीद्यासम् ॥ समिदसीत्यस्य प्रजा० ऋ० आसुरी जगती छ० समिद्धोमे वि-नियोग । सप्तमस्य सामगायत्री त्रिष्टुप् विद्युदसि प्रजा० ऋ० आपो दे० ऋक्पङ्क्तिश्छन्दः आचमने विनियोगः ॥ इति पद्धत्याः पाठो बोध्य. ॥

ऽथ प्रातर्ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहेति श्रुतेः,, ॥ अथ यजमान-
कर्तृकं बृहदग्न्युपस्थानमाह ॥ ११ ॥

यजमानाग्न्युपस्थानम् बृहत् ।

अथ यजमानाग्न्युपस्थानशब्देन तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । सायमग्निहोत्रे यजमानस्याग्न्योर्गार्हपत्याहवनीययोर्बृहदुपस्थाने उच्यन्तइति शेषः ॥

देवानामार्षम् ।

तच्च बृहदग्न्युपस्थानम् । देवानामार्षम् । बृहदुपस्थानमन्त्राणाम् देवा ऋषयइत्यर्थः ॥

उपप्रयन्तऽइत्यनुवाक आद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ ।

उपप्रयन्तोऽअध्वरमित्यस्मिन्ननुवाके आद्ये द्वे ऋचौ, उपप्रयन्तोऽअध्वरम् । अग्निर्मूर्द्धा दिवइत्येते गायत्र्यौ गायत्रीछन्दस्के । द्वयोरपि द्वितीयपादयोर्व्यूहेन पूरणम्, अनयोरेव ऋषिविशेषमाह ।

उपवत्या गौतमो राहूगणः ।

उपेत्ययम् शब्दोऽस्ति अस्यामित्युपवती । उपप्रयन्त इत्येषाम् । तस्या राहूगणस्य पुत्रो गौतमसञ्ज्ञकऋषिः ॥

मूर्द्धन्वत्या विरूपः ।

मूर्द्धशब्दोऽस्त्यस्यामिति मूर्द्धन्वती । अग्निर्मूर्द्धेति द्वयमेक । तस्या विरूपऋषिः आहवनीयोपस्थाने उभयोर्विनियोगः ॥

उभा वां भारद्वाजऐन्द्राग्नी त्रिष्टुभम् ।

उभावामिन्द्राग्नीइत्येताम् इन्द्राग्नीदेवताकाम् त्रिष्टुप्छन्दस्काम् भरद्वाजऋषिरपश्यत् । अत्र प्रथमतृतीयौ दशाक्षरौ तेन द्व्यूना ॥

अयन्ते देवश्रवा देववातश्च भारतावाग्नेयीमनुष्टु-

भम् ।

अयम् ते योनिरितीमामृचम् अग्निदेवत्याम् । अनुष्टुप्छन्दस्काम् भारतौ भरतस्य पुत्रौ । देवश्रवा देववातश्चेतौ द्वौ ऋषी द्रष्टारौ अपश्यताम् । पादसन्धौ व्यूहेन छन्दःपूरणीयम् ॥

अयमिह वामदेवो जगतीम् ॥

अयमिह प्रथमइति इमामृचम् जगतीछन्दस्काम् वामदेव ऋषिरपश्यत् । आग्नेयीमित्यनुवर्त्तते तेनास्या अग्निर्देवता: अस्या द्वादशाक्षराश्चत्वारः पादाः साऽष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगत्युच्यते । "अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगतीति श्रुतेः", अत्र तु आद्यो द्वादशकः । द्वितीयो व्यूहेनैकादशकः । तृतीयो द्वादशकः एकोना ॥

अस्य प्रत्नाम्वत्सारो गव्यां (१) वाऽऽग्नेयीं वा पयोदेवत्याम् वा गायत्रीम् ।

अस्य प्रत्नामनुद्युतमित्येतामृचम् गव्याम् आग्नेयीं वा पयोदेवत्याम् वा गायत्रीछन्दस्काम् वत्सारऋषिरपश्यत् । अस्या गौर्देवता । अग्निर्वा पयोवेति त्रयो देवा विकल्पाः ॥

तनूपाऽआग्नेयानि ।

तनूपाऽअग्नेऽसीत्यादीनि चत्वारि यजूंषि आग्नेयानि अग्निदेवत्यानि, तनूपा, वर्चोदा, इति द्वे एकादशाक्षरे यजुस्त्रिष्टुभौ । असुराड्वा वा । आयुर्दाऽइति दशाक्षरा यजुःपङ्क्तिरासुरी त्रिष्टुब्वा । अग्ने यन्मे तस्यत्रयोदशाक्षरा आसुर्यनुष्टुप् ॥

इन्धानाऽआग्नेयी महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना: ॥ (२)

---

(१) वत्सार इति, आवत्सार इति "गघ,, योः पुस्तकयोः पाठ इति, वत्सार इति कात्यायनशाखीयपाठश्च बोध्यः ॥

(२) तत्र महापङ्क्तिस्तानि बोध्यः ॥

इत्यागाद्वा शतमित्यन्तक् आग्नेयी अग्निदेवत्या। महापङ्क्तिश्छन्दः। अवसाना विराडोऽवसानम्। अवसानानि विराडवसानानि यस्याम् सा अवसाना नाम तस्या अष्टाक्षरा षट्पादा सा महापङ्क्तिः षडष्टका वा महापङ्क्तिरित्युक्तत्वात् अत्र अष्टसप्ताक्षरस्तोमेकोना ॥ १२ ॥

चित्रावसो रात्रिदेवत्यमृषयोऽपश्यत् ।

चित्रावसो स्वस्तीत्येतद्रात्रिदेवत्यम् यजुरृषयोऽपश्यत् । "एतेन ह्यत्र वा ऋषयो रात्रीं स्वस्ति पारꣳ समश्नुवन्" इति श्रुतेः । (१) द्वादशाक्षरा यजुर्जगती साम्नगायत्री वा आसुरी बृहती वा प्राजापत्यो वाऽन्त्य। । उपप्रयन्त इत्यत आरभ्य चित्रावसो स्वस्तिते इत्यन्तं मन्त्रगणस्याहवनीयोपस्थाने विनियोगः ॥

सन्त्वमाग्नेयम् ॥

सन्त्वमग्न इत्येतद्यजुरग्निदेवतम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा आर्षीजगती ब्राह्मी अनुष्टुब्वा। आहवनीयस्याग्रे उपविश्य जपे विनियुक्तम् ॥

अन्धस्थ रेवतीः सꣳहितेति त्रीणि गव्यानि ।

त्रयाणाम् गोदेवतेत्यर्थः । अन्धस्थ एकाधिका ब्राह्मी गायत्री सप्तविंशत्यक्षरत्वात् । रेवतीः षड्विंशत्यक्षरा प्राजापत्या त्रिष्टुबार्षी उष्णिग्वा। सꣳहितासि व्यूहेनाष्टादशाक्षरा ऋग्गायत्री सामबृहती वा। अन्वयाम् अस्ति गमने विनियोगः। संहितेत्यस्य गोरभिमर्शने ॥

उपत्वाग्नेयन् त्र्यृचम् गायत्रम् मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः ।

---

(१) इयं श्रुतिः शतपथब्राह्मणस्य एकपादीनामककाण्डस्येति ॥

(२) रेवती रमध्वमस्मिन्मन्त्रे यो नाऽस्मिन्, अस्मिँक्षयेऽस्मिंल्लोके इति काण्वपाठः ॥ इहैवस्तेतो मापगातेति च पाठो बोध्यः ॥

उपत्वाग्ने दिवे। राजन्तम्। स नः पितेवेत्येतत्त्र्यृचम् [illegible] आग्नेयमग्निदेवतम् विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दा ऋषिरपश्यत् दृष्टवान्। राजन्तमित्यस्याः प्रथमद्वितीयौ समाक्षरौ। तेन न्यूना, स नस्तस्याः तृतीयस्य व्यूहेन पूरणम्। अस्य त्र्यृचस्य गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः॥

अग्ने त्वम् चतस्रो द्विपदास्त्वाग्नेयीर्बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरेकैकशः ।

अग्ने त्वन्नोऽअन्तमः॥ वसुरग्निः। तन्त्वा शोचिष्ठ। स नो बोधि एताश्चतस्रो द्विपदाः आग्नेयीरग्निदेवत्याः बन्ध्वादिमन्त्रद्रष्टारऋषय इत्यर्थः। द्वौ द्वौ पादौ यस्याः सा द्विपदा। आसाम् गार्हपत्योपस्थाने एव विनियोगः॥ द्विपदासु विशेषऋग्वेदानुक्रमण्याम्, "द्विद्विपदाऋचः समामनन्ति„। ऋचोऽध्ययने त्वध्येतारो द्वे द्विपदे संयोज्य एकैकामृचम् कृत्वा समाप्नोति। "अयुक्षु पञ्च्या द्विपदेवेति"॥

इडे काम्या गव्ये ।

इडऽएहि। काम्याएत इतीमे यजुषी गव्ये। अनयोर्गौर्देवतेत्यर्थः। इडे अष्टाक्षरा प्राजापत्या गायत्री यजुरनुष्टुब्वा, काम्या एत। चतुर्दशाक्षरा आसुर्युष्णिग्व्याक्रमम् गां प्रतिगमने गोरालम्भे च विनियोगः॥ (१)

सोमानम् ब्राह्मणस्पत्यम् त्र्यृचम् गायत्रम् ब्राह्मणस्तिर्मेधातिथिर्वा ।

सोमानम्, स्वरणम्, यो रेवान्, मा नः शंस इत्येतत्त्र्यृचम् ब्राह्मणस्पतिदेवतम् गायत्रीछन्दस्कम् ब्राह्मणस्तिरृषिर्मेधातिथिर्वा अपश्यत्

(१) काम्यऽएहि, इति काण्वपाठः॥

[illegible] जपे विनियुक्तम् । [illegible]सोमा

न इत्यस्याः प्रथमो व्यूहेनाऽपि समाक्षर । तेविंशकामा मा मदूल्यस्याः

द्वितीयः समाक्षरस्तस्य व्यूहेन पूरणम् ॥

महि त्रीणां० सत्यधृतिर्वारुणिरादित्यदैवतम् त्र्यृचं स्वस्त्ययनम् पथि स्वस्त्ययनम् ।

महि त्रीणामवोऽस्तु । नहि तेषाम् । ते हि पुत्रास इत्येतत्त्र्यृचम् आदित्यदैवतम् गायत्रीछन्दस्कम् वरुणस्यापत्यम् सत्यधृतिरपश्यत् जपे विनियोगोऽस्य । महि त्रीणामित्यस्याः प्रथमतृतीययोर्व्यूहेन पूरणम् न हि तेषामित्यस्य तृतीयस्य व्यूहेन पूरणम् । ते हीत्यस्या द्वितीयस्य तृतीयस्य च व्यूहेन पूरणम्, किं च इदम् तृचम् पथि मार्गे स्वस्त्ययनम् तस्कराद्युपद्रवभयनाशकरम् । मार्गं गच्छतामेतत्त्र्यृचजपेन कुशलेन वाञ्छितस्थानप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । स्वस्तीत्यविनाशि नाम । अविनाशप्रापकम् ।

कदा चनेन्द्री पथ्याबृहतीम् मधुच्छन्दाः ।

कदा चन स्तरीरसीत्येतामृचमैन्द्रीं इन्द्रदेवत्यां पथ्याबृहतीछन्दस्काम् मधुच्छन्दा ऋषिरपश्यत् जपएवास्या अपि विनियोगः । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशाक्षरः अन्ये त्रयः त्रयः पादा अष्टाक्षराः सा पथ्याबृहती पथ्यापूर्वस्य तृतीयो द्वादशक इत्येतदुक्तं तत्रैकम् पथ्याबृहतीलक्षणम् पृथङ्नास्ति तेन बृहत्येव पथ्या बृहतीत्युच्यते ॥

तत्सवितुर्विश्वामित्रः सावित्रीं गायत्रीम् ।

तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतामृचम् सावित्रम् सवितृदेवत्याम् गायत्रीमेकोना । व्यूहेन पूर्यतइति केचित् । अस्यापि च जपे विनियोगः ॥

परि ते वामदेव (१) आग्नेयीमनिरुक्ताम् गायत्रीम् ॥

(१) वामदेवनामान कारावनशास्त्रीयस्य पाठो बोध्यः ॥

(१)परि ते इत्यस्यैतस्या ऋचम् अग्निदेवत्याम् अनिरुक्ताम् मध्येऽग्निपदप्रयोगरहिताम् गायत्रीछन्दस्काम् वामदेवऋषिरपश्यत् विश्वामित्रऋषिरपश्यत् । यद्यपि प्रथमं सप्ताक्षरस्त्रिपादस्तथापि व्यूहेन छन्दः पूर्तिः । अस्या अपि जप एव विनियोगः ॥ १३ ॥

यजमानाग्न्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः । अथ क्षुल्लकोपस्थानमन्त्रस्य ऋषिमाह ॥

क्षुल्लकोपस्थानमासुरेरार्षम् भूर्भुवः स्वः ।

भूर्भुवः स्वरित्येतत्क्षुल्लकोपस्थानम् पूर्वोक्तदीर्घवाग्न्युपस्थानापेक्षया लघुपस्थानम् ॥

आसुरेरार्षम् ॥ आसुरिमत्र क्षुल्लकोपस्थानस्य सर्वमन्त्राणाम् साधारणऋषिरित्यर्थः । पूर्वोक्तदीर्घोपस्थानापेक्षयाऽस्य क्षुल्लकत्वम् । तस्यैव स्थाने विकल्पेनाहवनीयगार्हपत्ययोरुपस्थाने विनियुक्तम् । तावेवास्य देवता एकविंशत्यक्षरा ऋगुष्णिक्छन्दः ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानम् (२) तदुभयमादित्यस्यार्षम् ।

तन्मन्त्राणाम् सर्वेषामेकमादित्यऋषिरित्यर्थः ॥

नर्य (३) गार्हपत्यः ।

नर्य प्रजाम् मइत्यस्य गार्हपत्यो देवता सप्ताक्षरा दैवी जगती यजुरुष्णिग्वा गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः ॥

शंस्या (४) हवनीयः ।

---

(१) एतन्मन्त्रान्ते "समिद्धोमासमर्द्धय प्रजया च धनेन च" इति मन्त्रार्धः काण्वशाखायामधिकः पठितः ॥

(२) आगतोपस्थानं चादित्यस्येति काण्वशाखीयस्य च पाठः ॥

(३) प्रजामित्यधिकः काण्वशाखीयस्य पाठः ॥

(४) शंस्य पाह्याहवनीय इति काण्वपाठः ॥

मर्ठ.स्य पद्मूभेदवाहवनीयोपस्थाने विनियोग: ॥

अयर्थ्यं दक्षिणाग्निः । (१)

अयर्य पितुमित्यस्य दक्षिणाग्निर्देवता अष्टाक्षरा यजुरनुष्टुप्प्राजापत्या गायत्री च । । दक्षिणाग्न्युपस्थाने विनियोग: ॥

आगन्म आहवनीयोऽनुष्टुप् ।

आगन्म विश्ववेदसमित्यस्य आहवनीयो देवता अनुष्टुप्छन्दः । आह.नीयोपस्थाने विनियोग: ॥

अयमग्निर्न्यङ्कुसारिणी (२) गार्हपत्यः।

अयमग्निर्गृहपतिरित्यस्याऋचो न्यङ्कुसारिणी बृहतीछन्दः । गार्हपत्योपस्थाने विनियोग:, यस्याऋचो द्वितीय: पादो द्वादशाक्षरः अन्ये त्रयोऽष्टाक्षरा सा न्यङ्कुसारिणी । द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिणीत्युक्तत्वात् । अत्र तृतीयो नवाक्षरस्तेनैकाधिका ॥

अयमग्निरन्वाहार्यपचनोऽनुष्टुप् । (३)

अयमग्नि पुरीष्यइत्यस्या: अन्वाहार्यम् पचनोदेवता अनुष्टुप्छन्दः । अत्र प्रथम: सप्ताक्षरस्तेनैकोना दक्षिणाग्न्युपस्थाने विनियोग: ॥

गृहा मा त्रिष्टुब्विराड्रूपा ।

गृहा मा बिभीतेत्यस्या विराड्रूपा त्रिष्टुप्छन्द एकादशम: त्रयोदशम: त्रयोऽष्टकश्चेद्विराड्रूपेत्युक्तत्वात् । यस्या एकादशाक्षरा स्त्रय: पादाएकोऽष्टाक्षर: सा विराड्रूपेत्युच्यते । अत्र प्रथमो दशाक्षर: तेनैकोना ॥

(१) इदं सूत्रखण्डंअयर्य पितुम्मे पाहि" मन्त्रखण्डं च काण्वशाखीयसर्वानुक्रमण्यां नास्तीति ॥

(२) बृहतीत्यधिकं काण्वानां पाठ: ॥

(३) इदं सूत्रखण्डं काण्वानां नास्तीति ॥

येषामनुष्टुप् ।

येषामध्येतीत्यस्या अनुष्टुप् छन्दः ॥

उपहूता महापङ्क्ति (१) स्त्र्यवसाना ।

उपहूता इह गाव इत्येषा महापङ्क्तिछन्दस्का त्र्यवसाना त्रीण्यवसानानि यस्याम् सा त्र्यवसाना । यस्या अष्टाक्षराः षड्वा सामपङ्क्तिः षडष्टका वा महापङ्क्तिरित्युक्तेः, अत्र पञ्चमो नवाक्षरस्तेनैकाधिका ॥

तिस्रोऽपि वास्तवीः शंयुर्बार्हस्पत्यः ।

गृहा मेत्याद्यास्तिस्रोऽपि वास्तवीः वास्तुदेवताः बृहस्पतेरपत्यं शंयुर्नामकऋषिरपश्यत् गृहोपगमने तिसृणामपि विनियोगः । क्षेमाय वहत्यस्य गृहप्रवेशे ॥ १५ ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः ॥ अथ चातुर्मास्यमन्त्राणाम् साधारणऋषिमाह ॥

(२)चातुर्मास्यानि प्रजापतेरार्षम् ।

अत्र चातुर्मास्यशब्देन तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । तेन चातुर्मास्यसम्बन्धिमन्त्राणाम सर्वेषाम् एकः प्रजापतिऋषिरित्यर्थः । अत्र तु ऋषिविशेषेऽभिधास्यते तत्राभावेऽपि ऋषी ज्ञेयौ ॥

प्रघासिनो मारुती गायत्री ॥

प्रघासिनो हवामह इत्येषा मारुती । मरुतोऽस्या देवता गायत्री छन्दः पत्न्या वाचने विनियोगः ॥

यद्ग्रामे मारुत्यनुष्टुब्निरुक्ता ।

यद्ग्रामइतीयमृक् मारुती मरुद्देवत्या । अनिरुक्ता । मध्ये मरुत्पदप्रयोगात्त्वा । अनुष्टुप् छन्दस्का । करम्भपात्रहोमे विनियुक्ता ।

---

(१) त्र्यवसाना इति कारिकायाः पाठः ॥

(२) अप्रत्यक्षं कारिकायां च पाठः ॥

अथ प्रथमः सप्ताक्षरः चतुर्थो नवाक्षरः द्वावष्टाक्षरौ । तेन पूर्वश्छन्दः ॥

मो षू णोऽगस्त्य (१) ऐन्द्रामारुतीम् विराजम् ।

मो षू ण इतीमामृचम् इन्द्रमरुद्देवत्याम् विराजम् विराट्छन्दस्काम् अगस्त्यऋषिरपश्यत् यजमानस्य जपे विनियोगोऽस्याः, यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट् । पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा चतुष्पदा विराड्दशका इत्युक्तेः । अथैन्द्रीं मरुत्वतीं जपतीति श्रुतेरैन्द्रामारुतीमित्युक्तं । इन्द्रमरुतसंज्ञका देवताइत्यर्थः ।

अक्रन्नुकर्मेत्येषा अनिरुक्ताग्नेय्यनुष्टुप् । (२)

अक्रन्न् निरुक्ताग्नेय्यनुष्टुप् ॥ अस्येग्निपदप्रयोगरहिता यस्या अनुष्टुप्छन्दः । अत्र तृतीयः सप्ताक्षरस्तेनैकोना पत्नीयाचने विनियोगः ॥

अवभृथ यजुर्दैवतम् । (३)

अवभृथ निचुंपुणेत्येतद्यजुर्यज्ञदेवतम् । नपुंसकनिर्देशादस्य यजुष्ट्वम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरत्वात् ब्राह्मीअनुष्टुप् ॥

पूर्णादर्वि द्वे और्णवाभऐन्द्र्यावनुष्टुभौ ।

पूर्णा दर्वि, देहि मे, इतीमे ऋचौ ऐन्द्र्यौ इन्द्रदेवते । अनुष्टुप्छन्दस्के और्णवाभऋषिरपश्यत् । प्रथमायां दर्व्यां स्थालीत आदानग्रहणे विनियोगः । द्वितीयायास्तद्धोमे ॥ (४)

अक्षन्न् (५) द्वे गौतमऐन्द्र्यौ पङ्क्ती ।

---

(१) अगस्त्यस्येति काण्वस्य पाठः ॥

(२) अस्मिन्सूत्रे इत्येषा पदं काण्वस्य नास्ति ॥

(३) अथावभृथेति काण्वस्य पाठश्च ॥

(४) देहि मह्यमित्यस्मिन्मन्त्रे धेहि नि ते दधौ ॥ निहारं निहरामि ते निहारं निहरासि मे स्वाहा । इति काण्वस्य पाठः ॥

(५) अक्षन्नमीमदन्तेति काण्वस्य पाठः ॥

अक्षन्नमीमदन्त । सुसन्दृशन्त्वेतीमे ऋचौ इन्द्रदेवत्ये पङ्क्तिच्छन्दके गोतमऋषिरपश्यत् । आहवनीयोपस्थाने विनियुक्ते । यस्याः पञ्चपादा अष्टाक्षरा सा पङ्क्तिः पञ्चपदा । अनादेशेऽष्टाक्षराः पादा इति चोक्तत्वात् । सुसन्दृशमितीयं समाक्षरा तेनेयमेकोना । पञ्चमयोस्तूभयव्यूहेन पूरणम् ॥

मनो न्व् मानसं त्र्यृचम् बन्धुर्गायत्रम् ।

मनो न्वाह्वामहे, आ न एतु । पुनर्न इत्येतत्त्र्यृचम् मानसम् मनोदेवतम् गायत्रीछन्दस्कम् बन्धुऋषिरपश्यत् । गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तम् मनो न्विति व्यूहेनाऽपि समाक्षरः तृतीयोऽपि तथा । तेनेयम् न्यूना । आ नस्त्वेव तृतीयः षडक्षरस्तेन न्यूना । पुनर्नस्त्वेव द्वितीयः समाक्षरः तेनेयमेकोना ॥

वयꣳ० सौमीं गायत्रीम् बन्धुः ।

वयꣳ० सोम व्रते इतीमामृचम् सोमदेवताम् । गायत्रीछन्दस्काम् बन्धुऋषिरपश्यत् । अस्या विनियोग उक्तो नास्ति ॥

एष ते द्वे रौद्रे ।

एष ते रुद्र भाग इमे द्वे रुद्रदेवते यजुषी प्रथमस्य विंशत्यक्षरा । प्राजापत्या बृहती सामपङ्क्तिर्वा [illegible] विनियोगः । द्वितीयस्य द्वादशाक्षरत्वाद्यजुर्जगती । अम्बिकापुरोडाशस्याखूत्करोपकिरणे विनियोगः ॥

अव रुद्रꣳ०(१) रौद्र्यौ ।

अवरुद्रम् (२)मेवजमसीत्येते द्वे ऋचौ रौद्र्यौ रुद्रदेवते । अनयोश्छन्दसी आह ॥

एका पङ्क्तिरपरा ककुप् ।

(१) अवरुद्रौ रौद्र्याविति कारावस्य पाठः

(२) एतस्मिन्नेव सुगम्मकायेति काण्वशाखीयपाठः ॥

एका रुद्रमितीयम् पङ्क्तिछन्दस्का । द्वितीयपादस्य व्यूहेन पूरणम् । परा (१)भेषजमसीति ककुप्छन्दस्का । पङ्क्तिः पूर्वमुक्ता । अस्य द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरः । प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ । सा ककुब्भवति । मध्यमस्य ककुभित्युक्तत्वात् । अत्रापि द्वितीये तृतीये च व्यूहेनाक्षरपूरणम् । उभयोर्जपे विनियोगः ॥

त्र्यम्बकन्द्वे अनुष्टुभौ पूर्वस्याम् वसिष्ठः

रौद्र्या वेत्यनुवर्तते । त्र्यम्बकम् यजामह इति द्वे ऋचौ अनुष्टुप्छन्दस्के रुद्रदैवते । अनयोः प्रथमौ सप्ताक्षरौ । तृतीयो नवाक्षरः । तेन व्यूहम् विनापि छन्दः पूर्यते अनयोर्मध्ये पूर्वस्या ऋचो वसिष्ठऋषिः ॥ उत्तरस्यास्तु साधारणप्रजापतिर्वेदम् । पूर्वस्या सर्वयजमानाध्वर्य्वाग्नीध्राणाम् अग्निपरिगमने विनियोगः ॥

उत्तरस्य यजमानकुमार्या अग्निपरिगमने विनियोगः ॥

एतन्नामास्तारपङ्क्तिः । (२)

---

(१) एतास्मन्मन्त्रे सर्वमन्त्र सुगमिति पाठः ॥

(२) एतेन रौद्रास्तारपङ्क्तिर्वाजिना वाजस्त्रव्वाजिनदैवत्या वाज्यहं न्द्रे पूर्वदैवत्ये सावित्र्या प्रसूताऽआयं गायत्रं कश्यपस्य नारायणऽउष्णिह यजमानाशिषे यो न माता लौहक्षुरं चतुरवमानं दीर्घायुत्वाय लिङ्गोक्तदैवतमाशीः प्रायम् ॥ ३ ॥ ईदृशः पाठः काण्वशाखीयसर्वानुक्रमण्याम् । एतेन रुद्रावसेन परो मूजवतोऽतीहि ॥ अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासाऽअहिंसन्नः शिवः शान्तोऽतीहि । वाजिना वाजोऽवतु भर्गा अस्मान्नेन मिक्षमपूर्न अच्छ्य ॥ विश्वेदेवा अभिरक्षन्तु इत्य धिनोतु प्रमया धनेन ॥ वाज्यहं वाजिनस्योपहूतउपहूतस्य भक्षयामि ॥ वाजो वाजा भूयासम् ॥ सवित्रा प्रसूता दैव्य आप उन्दन्तु ते तनूम् ॥ दीर्घायुत्वाय वर्चसे ॥ कश्यपस्य त्र्यायुषं जमदग्नेस्त्र्यायुषम् ॥ यद्देवानां त्र्यायुषन्तन्मेऽअस्तु त्र्यायुषम् ॥ येन धाताबृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषं वपत् ॥ तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय ॥ दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे ॥ सुप्रजास्त्वाय चासा अथो जीव शा-

रौद्रीपदमनुवर्त्तते। एतत्ते रुद्रेत्यस्याः आस्तारपङ्क्तिश्छन्दः रुद्रो देवता। अस्या ऋचोऽन्त्यौ पादौ द्वादशाक्षरौ आद्यावष्टाक्षरौ। सा आस्तारपङ्क्तिः असौ चेदास्तारपङ्क्तिरित्युक्तेः। अत्र तु प्रथमो नवकः। द्वितीयोऽष्टकः तृतीयो एकादशकइति छन्दोऽक्षराणि पर्यन्तएव ज्ञानायविशिष्टानां रौद्रपुरोडाशानाम् भूयसोः त्र्यम्बकानाम् उपाकाशावासमाने विनियोगः॥

त्र्यायुषन्नारायणउष्णिहम् यजमानाऽऽशिषम्।

त्र्यायुषम् जमदग्नेरितीमामृचम् उष्णिक्छन्दस्कां नारायण ऋषिरपश्यत्। कीदृशी यजमानाशीरेवात्र देवता। यजमानस्य जपे विनियोगोऽस्याः। यस्या ऋचश्चत्वारोऽपि पादाः सप्ताक्षराः साऽप्युष्णिगित्युच्यते। चतुः सप्तकोष्णिगीत्युक्तेः॥

शिवो नाम घोरम्।

शिवो नामेत्येतद्यजुः घोरम्। क्षुरदेवताम्। विंशत्यक्षरा प्राजापत्या बृहती साम्नी पङ्क्तिर्वा। क्षुरादाने विनियोगः॥

निवर्त्तयामि लिङ्गोक्तदेवताशीः प्रायम्।

निवर्त्तयामीत्येतल्लिङ्गोक्तदेवताम् यजमानस्यात्र प्राधान्यात्तएवात्र देवतेत्यर्थः। आशीः प्रायम्। आशीर्बहुलम्। अष्टाविंशत्यक्षरा प्राजापत्या त्रिष्टुप्। आर्षी उष्णिग्वा। (१)ऋषिस्तु यथायुक्तः तत्र सर्वत्र साधारणः प्रजापतिरेव ज्ञेयः॥ १५॥

रदः शतम्॥ ७६॥ इति शुक्लयजुः काण्वसंहितायां मध्यानुवाकेषु षट्सप्ततिकाण्डकायां तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥ समिधाग्निमग्निर्ज्योतिषन्त्वाष्टका उपप्रयन्तो ऽअध्वरमयाविष्ठ शतिर्भूर्भुवः सप्त प्रघासिनो हवामहे पञ्च पूर्णा दर्वि द्वे अक्षन्नमीमदन्तेष ते रुद्र भागो वाजिनो वाजः षट्कास्तृतीये नव षट्सप्तातः। ३। ९। ७६॥ इत्यादिः काण्वशाखीयसंहितायां पाठस्य बुद्धौदयः॥

(१) यज्ञे विनियोगः इति पद्धतिपाठः॥

इति चातुर्मास्यमन्त्राः ॥

अथाग्निष्टोममन्त्राणां सर्वेषां साधारणमेकमृषिमाह ॥

अग्निष्टोमः प्रजापतेरार्षम् ॥

अग्निष्टोमपदं तत्सम्बन्धिमन्त्रपरमतस्तेनाग्निष्टोममन्त्राणां सर्वेषां प्रजापतिर्ऋषिरित्यर्थः । यत्र तु ऋषिविशेषोऽभिधीयते तत्रोभावप्यृषी ज्ञेयौ ॥

एदमगन्माऽपोऽत्यष्टी व्यवसाने ॥(१)

एदमगन्म, आपोऽस्मान्, इति इमे द्वे ऋचावत्यष्टी । अत्यष्टिछन्दसी व्यवसाने अवसानत्रययुक्ते । अष्टषष्ट्यक्षरं छन्दोऽत्यष्टिः तत्र एदमित्यृक् त्रिभिरक्षरैरधिका । आप इति तु पूर्वैवाष्टषष्ट्यक्षरा न्यूनाधिका । पदयोर्विनियोगानुसारेण लक्षणया देवता आह ॥

आद्यावर्द्धर्चौ देवयजनदेवत्यौ ।

एदमगन्मेत्यस्याद्यावर्द्धर्चौ देवयजनदेवत्यौ अग्निपार्श्वे-रन्यारम्भपूर्वदिग्भागादुपनयस्य यजमानस्याचारे विनियुक्तौ ॥ ३ ॥

इमा आपः ॥

इमा आपः शमित्यस्य आपो देवताः स्नानाचमने विनियोगः ॥

ओषधे कुशतरुणम् ॥

ओषधे त्रायस्वेत्यस्य कुशतरुणं (२)देवता । कुशतरुणच्छेदने विनियोगः ॥

स्वधिते क्षुरः ॥

स्वधितइत्यस्य क्षुरो देवता । अभिधाने विनियोगः ॥

(१) एदमित्यृक् त्रिष्टुभावाद्या देवयजनदेवत्या इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

(२) कुशतृण इति पद्धतिपाठः ॥

आपोऽस्मानापः

आपो अस्मानित्यस्याऽपो देवताः । [illegible] विनियोगः । न तु कुम्भोदकेन ।(१)

हीवातपसोर्मा: ॥

हीवातपसोरित्यस्य वासो देवता । वाससः परिधाने विनियोगः ॥

महीनां नवनीतम् ॥

महीनां पय इत्यस्य नवनीतं देवता । षडक्षरा प्राजापत्याऽनुष्टुप्सामानुष्टुब्वा । नवनीतेन शरीराभ्यञ्जने विनियोगः ॥

वृत्रस्याञ्जनम् ॥

वृत्रस्यासीत्यस्याञ्जनं देवता । अष्टादशाक्षरा ऋग्गायत्री साम्नी बृहती वा । अञ्जने विनियोगः ॥

चित्पतिर्द्वे प्राजापत्ये ॥

चित्पतिर्मा वाक्पतिर्मेत्येते द्वे यजुषी प्राजापत्ये प्रजापतिर्देवते । आद्या साम्नी [illegible] व्यूहेन चतुश्चत्वारिंशदक्षरा आर्षी त्रिष्टुप् । द्वितीयापि तथैव उभयोरभिषेकद्रव्ययजमानपावने विनियोगः ॥

देवो मा सवितम् ॥

देवो मा सवितेत्येतत्सवितृदैवतं । आद्यः पञ्चचत्वारिंशदक्षरत्वादेकाक्षराधिकं पूर्वोक्तमेव छन्दः । नामि[illegible] पावने विनियोगः ॥

आपो दैव्यनुष्टुबार्षी ॥

आपो देवा इत्येतासां [illegible]देवत्या अनुष्टुप्छन्दस्का । [illegible] विनियोगः । अत्र द्वितीयपादो व्यूहेन पूर्येत ।

(१) [illegible] ॥ [illegible]

स्वाहा यज्ञं चतस्रो यज्ञ ॥

स्वाहा यज्ञं । स्वाहेति चतस्रो यज्ञदेवताः । स्वाहा वातादित्येतेषां चतसृणां यजुषां यज्ञो देवता । प्रथमस्य दैवी जगती यजुः पाङ्क्ता च तुर्णां छन्दः, [illegible] । स्वाहेत्यस्य दैवी उष्णिक् [illegible] विनियोगः ॥

आकूत्यै चतस्रोऽमोद्ग्रभणानामग्निः ॥

आकूत्यै प्रयुजे मेधायै दीक्षायै सरस्वत्यै एतेषां चतसृणामौद्ग्रभ-णानामग्निर्देवता । [illegible] चतसृणामौद्ग्रभणहोमे विनियो-गः । तृतीयस्य अपि चतुर्णामपि दशाक्षरत्वादासुरीत्रिष्टुप्छन्दः यजुः पङ्क्तिर्वा ॥

आपो देवीस्त्रिलिङ्गोक्तदेवता विराट् ॥

आपो देवीर्बृहतीरित्यस्य लिङ्गोक्तदेवता अप्द्यावापृथिव्यन्तरिक्ष-बृहस्पतिदेवतेत्यर्थः । अस्या विराट्छन्दः एकादशाक्षराः पा-दा यस्याः सा विराडुच्यते । दशकाक्षरा विराडेकादशका वेति म-तान्तरम् । अत्र प्रथमो द्वादशाक्षरः । तेनैका न्यूना । [illegible] विनियोगः ॥ १६ ॥

विश्वो देवस्य स्वस्त्यात्रेयः सावित्रीमनुष्टुभम् ॥

विश्वो देवस्य नेतुरित्यस्य सवितृदेवतामनुष्टुप्छन्दस्कां स्वस्त्यात्रेय ऋषिरपश्यत् । अत्राद्यौ पादौ सप्ताक्षरौ । तेन न्यूना । औद्ग्र-भणहोमस्यान्ते अपि विनियोगः ॥

ऋक्सामयोः कृष्णाजिने ॥

ऋक्सामयोः शिल्पस्थ इति कृष्णाजिनं देवता । [illegible] प्रा-जापत्या पङ्क्तिः कृष्णाजिनस्पर्शने विनियोगः ।

शर्मासि कृष्णाजिनम् ॥

सप्तसि शर्म मे यच्छेत्यस्य कृष्णाजिनं देवता सप्तदशाक्षरत्वात्। ब्राह्मी गायत्री एकोना। साम्न्यनुष्टुब्वा एकाधिका। कृष्णाजिनग्रहणे विनियोगः॥

ऊर्गस्याङ्गिरोभिहृष्टं मेखलम्॥

ऊर्गस्याङ्गिरसीत्येतन्मेखलं मेखलादैवतं यजुराङ्गिरोभिहृष्टम्। मेखलाबन्धने विनियुक्तं। पञ्चदशाक्षरा आसुरीगायत्री॥

सोमस्य नीविः॥

सोमस्य नीविरित्यस्य नीविर्देवता। सप्ताक्षरा दैवी जगती यजुरुष्णिग्वा। नीविकरणे विनियोगः॥

विष्णोर्वासः॥

विष्णोः शर्मासीत्यस्य वासोदेवता। द्वादशाक्षरा यजुर्जगती। शिरःप्रोर्णवने विनियोगः।

इन्द्रस्य सुसस्याः कृष्णविषाणा॥

इन्द्रस्य योनिः सुसस्या इत्यनयोः कृष्णविषाणा देवता। इन्द्रस्येति सप्ताक्षरा दैवीजगती। ललाटोपस्पर्शने विनियोगः। सुसस्याः षडक्षरा यजुर्गायत्री। दैवी त्रिष्टुब्वा। भूम्युल्लेखने विनियोगः॥

उच्छ्रयस्व दण्डः॥

उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्यस्य दण्डो देवता। दण्डोच्छ्रयणे विनियोगः। द्वाविंशत्यक्षरा साम्नी त्रिष्टुप्॥

व्रतं यज्ञः॥

व्रतं कृणुतेत्यस्य यज्ञो देवता। व्रतकरणप्रैषे विनियोगः, व्यूहेन चतुर्विंशत्यक्षरा प्राजापत्या पङ्क्तिः॥

दैवीं धीः॥

दैवीं धियमित्यस्य धीर्देवता। द्वात्रिंशदक्षरा प्राजापत्या जगती।

[illegible] विनियोगः ॥

ये देवा वाक्प्राणोदानौ चक्षुः श्रोत्रमध्यात्ममग्नि-र्मित्रावरुणावादित्यो विश्वेदेवा अधिदैवतम् ॥

ये देवा मनोजाता इत्यस्य मन्त्रस्याध्यात्मं आत्मानमधिकृत्यात्मनि विषये स्वशरीरे वा प्राणोदानौ चक्षुः श्रोत्रं देवता । तथा अधिदैवतं देवतास्वधिकृत्य देवतासु मध्ये अग्निर्मित्रावरुणावादित्यो विश्वेदेवा देवताः । तथा च श्रुतिः "इमे वै प्राणा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवो वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवा एतासु हैवास्यैतद्देवतासु हुतं भवतीति" इममष्टाविंशत्यक्षरा प्राजापत्या त्रिष्टुप् [illegible] विनियोगः ॥

स्वाद्वीं आपी जगती ॥

स्वाद्वीः पीतादीयस्य आपी अब्देवता जगतीछन्दस्का । यस्याश्चत्वारः पादा द्वादशाक्षराः सा अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । [illegible]क्रमे विनियुक्ता । अत्र तु प्रथमद्वितीयावेकादशकौ । ततो द्वौ सप्तकौ । एको वा चतुर्दशकः । ततएको द्वादशक इति । जगती वा । पादानामनियताक्षरत्वात् । तस्यास्तु नियमाभावात् ।

इयं ते लोष्ठम् ॥

इयं ते यज्ञियेत्यस्य लोष्ठं देवता । अष्टाक्षरा यजुरनुष्टुप् । अश्व-विमाचया लोष्ठादाने विनियोगः ॥

अपो सूत्रम् ॥

अपो सुषामीत्यस्य सूत्रं देवता । मेहने विनियोगः ।

इयं चतुर्विंशत्यक्षरा

तेनैकाधिका सामत्रिष्टुप् । एकोनाऽऽर्षी । गायत्री वा ॥

पृथिव्या लौष्टम् ॥

पृथिव्याः सधस्थादित्यस्य लोष्टं देवता । षडक्षरा दैवी त्रिष्टुप् । यजुर्गायत्री वा । गृहीतस्य लोष्टस्य [illegible] विनियोगः ॥

अग्ने त्वं आग्नेय्यनुष्टुप् ॥

अग्ने त्वं सु जागृहीतीयम् आग्नेयी अग्निदेवत्याऽनुष्टुप्छन्दस्का । अत्र प्रथमऋचो समाचरो । तेन द्व्यूना । [illegible] विनियुक्ता ॥

पुनर्मनस्त्वाग्नेयम् ॥

पुनर्मनस्त्वेत्यादाग्नेयम् । अग्निदेवतम् [illegible] विनियुक्तम् । इयं चतुःपञ्चाशदक्षरा ब्राह्मी बृहती ॥

त्वमग्ने व्रतपा आग्नेयीं गायत्रीम् ॥

त्वमग्ने व्रतपा इतीमामृचमग्निदेवतां गायत्रीछन्दस्कां [illegible] अत्र प्रथमोऽष्टकः द्वितीयः षट्कः सप्तमः [illegible] । तृतीयोऽपि व्यूहेन षट्कः तेनेयं प्रतिष्ठा [illegible] गायत्री भवति । विपरीता प्रतिष्ठेत्युक्ते । दीक्षितस्य [illegible] प्रायश्चित्तार्थे विनियोगः ॥

रास्वेयत्सौम्यम् ॥

रास्वेयत्सोमेत्येतत्सोमदेवतम् । सौम्यमिति सोमात्मकम् । द्वाविंशत्यक्षरा साम्नी त्रिष्टुप् । [illegible] विनियोगः ॥

एषा ते हिरण्याज्यदैवतम् ॥

एषा ते शुक्र तनूरित्येतद्यजुर्हिरण्याज्यदैवतम् । तत्र [illegible] त्रिष्टुप् । बर्हिस्तृणवद्धस्य हिरण्यस्याज्यमध्ये [illegible] विनियोगः ॥

जूरसि वाग्दैवतम् ॥

चूरसीत्येतद् वाग्देवता । चतुस्त्रिंशदक्षरा वा त्रिष्टुप् प्राजापत्यै विनियोगः ॥

शुक्रमसि हिरण्यम् ॥

शुक्रमसीत्यस्य हिरण्यं देवता षडक्षरा दैवी गायत्री साम्नी बृहती वा । हिरण्यस्पर्शने विनियोगः ॥

चिदसि गोः सोमक्रयणी वाग्रूपाध्यारोपकल्पनया ॥

चिदसि मनासीत्यस्य यजुषः सोमक्रयणी गौर्देवता । कया बुद्ध्या वाग्रूपाध्यारोपकल्पनया । वाग्रूपस्य सोमक्रयण्यां या अध्यारोपकल्पना आरोपबुद्धिस्तया । वाग्रूपैवेयं सोमक्रयणीति बुद्ध्येत्यर्थः । "वाग्वै सोमक्रयणीति दर्शनेति श्रुतेः"। इयम् व्यूहेनाष्टाक्षरा ब्राह्मी पङ्क्तिः । अस्ति शक्वरी वा सोमक्रयण्यभिमन्त्रणे विनियोगः ॥ १७ ॥

वस्व्यस्यनुष्टुब्बृहती वा सोमक्रयण्याः स्तुतिः ॥

वस्व्यस्यदितिरसीत्येषा अनुष्टुप्छन्दस्का । बृहती छन्दस्का वा चतुस्त्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । द्वाभ्यामधिकाऽनुष्टुब्वा । द्वाभ्यामूना बृहती वेति । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । अतः सोमक्रयण्येवात्र देवतेत्यर्थः । या यत्र स्तूयते सा तत्र देवता भवतीति प्रागुक्तम् । सोमक्रयण्या अनुगमने विनियोगः ॥

अदित्याऽआज्यम् ॥

अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नित्यस्याज्यम् देवता । विंशदक्षरा यजुःपङ्क्तिः सोमक्रयणीपदे चतुर्गृहीतहोमे विनियोगः ॥

अस्मे अष्टाम् लिङ्गोक्ता देवताः ॥

अस्मे रमस्वेत्यादीनाम् अष्टाम् यजुषाम् लिङ्गेनैव देवता उक्ताः ।

तथाभ्ये इमबेत्यस्य पदम् पांसुरूपं देवता: । सप्ताक्षरा दैवीपङ्क्तिश्छन्दः । पदपरिलेखने विनियोगः । अस्मे ते बन्धुरित्यस्य पदम् देवता । पञ्चाक्षरा दैवीपङ्क्तिः पदस्य आत्मन्याधाने विनियोगः । त्वे रायः मे राय इत्यस्य यजमानो देवता चतुरक्षरा दैव्यनुष्टुप्छन्दः । यजमानस्य पदप्रतिग्रहणे विनियोगः । मा वयमित्याशीर्देवता । एकादशाक्षरा याजुषी त्रिष्टुप् । आत्मालम्भे विनियोगः । तोतो राय इत्यस्य पत्नी देवता चतुरक्षरा दैवी बृहती । पत्नीवाचने विनियोगः ॥

समख्ये पत्न्याशीरास्तारपङ्क्तिः ॥

समख्ये देव्येतीयमृक् आस्तारपङ्क्तिछन्दस्का । पत्न्याशीर्देवता । पत्नीवाचने विनियोगः, अस्या आद्यौ द्वौ पादावष्टाक्षरौ । तृतीयचतुर्थौ द्वादशाक्षरौ सा आस्तारपङ्क्तिः । "अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिष्यते" ॥

एष ते लिङ्गोक्तदेवतम् ॥

एष ते गायत्रो भाग इत्येतद्यजुर्लिङ्गोक्तदेवतम् । व्यूहेन षट्पञ्चाक्षरत्वाद्ब्राह्मी त्रिष्टुप् ॥ लिङ्गादध्वर्युर्देवता । हे अध्वर्यो त्वम् मम इत्येवं सोमाय ब्रूतादिति सम्बोध्यमानत्वेन प्राधान्यात् । सोमो वा देवता । तस्य स्तूयमानत्वात् । वाचने विनियोगः ॥

आस्माकोसि सोम्यम् ।

आस्माकोऽसीत्येतत्सोमो देवतम् व्यूहेनाष्टादशाक्षरा आर्चीगायत्री सामबृहती वा सोमालम्भे विनियोगः ॥

अभित्यं० सावित्र्यष्टिः ।

अभित्यमितीयमृक्सावित्री सवितृदेवत्या अस्याः अष्टिःछन्दः

(१) शुक्रस्त्वा इत्यस्य स्थाने चन्द्रस्त्वा इति काण्वशाखीयपाठः ॥

“चतुःषष्ट्यक्षरा अतिरिक्तेत्युक्ते अस्य यज्ञामतिरिति, प्रजास्त्वा, चतुः-प्राणम् त्वेति व्यूहद्वयेन पूरणम् सोममाने विनियोगः ॥

प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वा शुक्रन्त्वा सौम्यानि ।

प्रजाभ्यस्त्वा, प्रजास्त्वानु । शुक्रन्त्वा शुक्रेत्येतानि यजूंषि सोमदेवत्यानि । प्रजाभ्यस्त्वा चतुरक्षरा दैवी बृहती । उपांशुग्रहणे विनियोगः । प्रजाभ्यस्त्वा । पञ्चदशाक्षरा आसुरी गायत्री अनुत्वा मध्ये विकर्षणे विनियोगः । शुक्रन्त्वा विंशत्यक्षरा प्राजापत्या बृहती वाचने विनियोगः ॥

सम्मेऽस्मे लिङ्गोक्ते ॥ (१)

सम्मे ते, अस्मे ते इत्येते द्वे लिङ्गोक्तदेवते । सोमविक्रयिदेवते इत्यर्थः । तस्य सम्बन्धात् । सम्मे चतुरक्षरा दैवी बृहती । हिरण्येन सोमविक्रयिहस्तगतहिरण्यस्वीकरणे विनियोगः । अस्मे ते षडक्षरा यजुर्गायत्री । दैवी त्रिष्टुब्वा । यजमानसहितनिधाने विनियोगः ॥

तपसोऽर्द्धेऽजा ।

तपसस्तनूरित्यस्य यजुषोऽर्द्धे प्रथमे भागे प्रजापतिर्देवता ॥

अर्द्धं सोमः ।

अस्यैव यजुषो द्वितीयेऽर्द्धे चरमेण पश्यन्नित्यस्मिन् । द्वितीये भागे सोमो देवता । समस्तं वा एकत्रिंशदक्षरत्वादेकाधिका ककुप्पङ्क्तिः । एकोना प्राजापत्या जगती वा । द्वयोरप्यंशुवीक्षणे विनियोगः ॥

मित्रो नऽइन्द्रस्य सौम्ये ।

मित्रो नऽएहि, इन्द्रस्योरुमित्येते द्वे सौम्ये सोमदेवते मित्रो न

(१) देवते इत्यधिकम् कण्वशास्त्रिपाठः ।

इत्यस्य नवाक्षरा यजुर्बृहती अजाकलमन्वेषे सोमादाने च विनियोगः । इन्द्रघोषम् । व्यूहेन विंशत्यक्षरा प्राजापत्या बृहती साम्नपङ्क्ति-र्वा सोमो देवता । अस्ये सोमे निधाने विनियोगः ॥

स्वानादीनि धिष्ण्यनामानि ।

स्वान भ्राजेत्यस्य मन्त्रस्य स्वान भ्राजेत्यादीनि धिष्ण्यनामानि दैवतः । "एतानि वै धिष्ण्यानाम् नामानीति श्रुतेः" ।(१) स्वानाद-यश्चात्र देवता । द्वात्रिंशदक्षरा प्राजापत्या जगती अत्र विनियोगः ।

परि माऽग्नेयी पुरस्ताद्बृहती ।

परि माऽग्न इत्येषाऽग्निदेवता पुरस्ताद्बृहतीच्छन्दस्का वाचने वि-नियुक्ता । यस्या आद्यः पादो द्वादशाक्षरः । अन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पुरस्ताद्बृहती "आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहतीत्युक्तेः" अत्र प्रथमतृतीयपा-दयोर्व्यूहेन पूरणम् । तृतीयचतुर्थपादसन्धौ व्यूहेन छन्दःपूर-णम् ॥

प्रतिपन्थामनुष्टुप्पथिदेवत्या ।

प्रतिपन्थामपद्महीतीयमृक् अनुष्टुप् पथि देवत्या । पन्था अस्या देवतेत्यर्थः । अत्रापि स्वस्ति गामिति व्यूहेन पूरणम् अनः प्रतिगमने विनियोगः ॥

अदित्याः कृष्णाजिनम् ।

अदित्यास्त्वगित्यस्य कृष्णाजिनं देवता । अष्टाक्षरा यजुरनुष्टुप् प्राजापत्या गायत्री वा । कृष्णाजिनास्तरणे विनियोगोऽस्य यजु-षः ॥

अदित्यै सौम्यम् ।

---

(१) इयं श्रुतिः शतपथब्राह्मणस्य तृतीयकाण्डान्तरस्य द्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्थ-ब्राह्मणस्यैकादशखण्डस्य च ज्ञेयेति ॥

अदित्यै रास्नासीत्येतद् यजुरनुष्टुप्छन्दस्कम् सोमो देवता। अध्वर्योः (?) योक्त्रविमोचने विनियोगः॥

अस्तभ्नात् त्रिष्टुभौ वारुण्यौ।

अस्तभ्नाद्याम्। वनेषु व्यन्तरिक्षमिति द्वे ऋचौ त्रिष्टुप्छन्दसी वारुण्यौ वरुणदेवत्ये अस्तभ्नाद्विन्यस्य गायत्रे विनियोगः। वनेषु वीत्यस्य कोशपर्यावर्तनेन परिहरणे विनियोगः। अत्र प्रथमर्चि तृतीय पादस्य यथादेशव्यूहेन पूरणम्॥

सूर्यस्यानुष्टुप् कृष्णाजिनम्।

सूर्यस्य चक्षुरित्यनुष्टुप्छन्दः कृष्णाजिनम् देवता। कृष्णाजिनस्य पुरस्तादासञ्जने विनियोगः॥

उस्रावूर्ध्वबृहत्यानडुही।

उस्रावेतमित्येतदृक् आनडुही। अनडुहावस्य देवते ऊर्ध्वबृहतीछन्दः। यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः। "ऊर्ध्वबृहती त्रिजगत्यूर्ध्वबृहतीत्युक्तेः"। एकादशकम्। अत्र प्रथम पादो दशाक्षरो विपरीतम् वा। अनडुद्योजने विनियोगः।

भद्रो मे सौम्यम्।

भद्रो मेऽसीत्येतत्सोमदैवतम्। एतं नवत्रिंशदक्षरत्वादेकाक्षराधिका भुरिग्छन्दो जपने विनियोगः॥

नमो मित्रस्याभितपनः सूर्यः सौरीं जगतीम्।

नमो मित्रस्येतीमामृचम् सौरीं सूर्यदेवताम् जगतीछन्दस्कामभितपनः सूर्यश्चैरपश्यत्। अभितः सर्वतस्तपतीत्यभितपनः। अयमात्मारोपारिह्यमानत्वात्। अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जपने विनियोगः॥

वरुणस्य पञ्च वारुणानि।

वसवस्त्वोत्तम्भनमसीत्यादीनि पञ्च यजूंषि वस्वदैवतानि । प्रा-थमस्य नवाक्षरा यजुर्बृहतीछन्दः [illegible] विनि-योगः द्वितीयस्य दशाक्षरा यजुःपङ्क्तिः । [illegible] विनि-योगः । चतुर्थस्य एकादशाक्षरा यजुस्त्रिष्टुप् । [illegible] विनियोगः । पञ्चमस्य द्वादशाक्षरा यजुर्जगती । [illegible] सोम-निधाने विनियोगः ॥

या ते सौमी त्रिष्टुभम् गोतमः ।

या ते धामानीत्येताम् सोमदेवता त्रिष्टुप्छन्दस्काम् गोतमऋ-षिरपश्यत् । वासनेऽस्य विनियोगः । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् ॥ व्यूहेन पूरणम् ॥ १८ ॥

अग्नेस्तनूरसि पञ्च वैष्णवानि ।

अग्नेस्तनूरसीत्यादीनि पञ्च यजूंषि विष्णुदेवतानि [illegible] विनियुक्तानि । अग्नेस्तनूः दशाक्षरा यजुः, सोमस्य एकादशाक्षरा यजुस्त्रिष्टुप् । अतिथेः द्वादशाक्षरा यजुर्जगती ॥ श्येनाय त्वा । यजुर्जगत्येव । अग्नये त्वा । नवाक्षरा आसुर्यनुष्टुप् ॥

अग्नेः शकलम् ।

अग्नेस्तनूरसीत्यस्य शकलम् देवता षडक्षरा यजुर्गायत्री । दै-वी त्रिष्टुबपि । शकलादाने विनियोगः ॥

वृषणौ (१) दर्भतरुणके ।

वृषणौ स्थ इत्यस्य दर्भतरुणके देवता । चतुरक्षरा दैवीबृहती दर्भतरुण-योर्निधाने विनियोगः ॥

उर्वश्यसि त्रयाणाम् लिङ्गोक्ता देवताः ।

उर्वश्यसीत्यादित्रयाणाम् यजुषाम् देवता लिङ्गेनोक्ताः । तयो-

---

(१) वृषणौ स्थो इति काण्वशाखापाठः ।

वैश्वानरीत्यक्षरार्षिर्देवता । चतुरक्षरा दैवी बृहती । अक्षरादग्नि- चयने विनियोगः । आयुरित्यस्य घृतम् देवता । दैवी बृहती । आ- ज्यस्थालीसंमर्शने विनियोगः । पुरूरवा इत्यस्योत्तरारणिर्देवता । द्व्य- क्षरा यजुर्गायत्री । अधरारण्युपरि प्रमन्थनिधाने विनियोगः ॥

गायत्रेण त्रीण्याग्नेयानि ।

गायत्रेण त्वा, त्रैष्टुभेन त्वा, जागतेन त्वा, एतान्यग्निदेवतानि । मन्थने विनियुक्तानि । त्रयाणामप्येकादशाक्षरा यजुस्त्रिष्टुप् ॥

भवतं नः पङ्क्तिः ।

भवतम् न इत्यस्याः पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चपदा चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । अत्र तु तृतीयः षडक्षरः । चतुर्थो दशाक्षरः । अन्येऽष्टाक्षराः । तेनेयमार्षी पङ्क्तिरिति युक्तम् । पादानामनियताक्षरत्वात् ॥

अग्नावग्निर्विराट् ।(१)

अग्नावग्निरित्यस्य विराट्पङ्क्तिश्छन्दः । यद्यप्यत्र विराडिति पाठः । दशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्विराड्भवति "विराड्दशकाद्युक्ते": । अत्र तु द्वितीयचतुर्थावेकादशाक्षरौ । तेन द्वाभ्यामक्षराभ्यामूना त्रिष्टुबपि विराडित्युच्यते । "द्वाभ्याम् विराड्स्वराजावित्युक्ते" । तेनेयम् विराट्त्रिष्टुप् । न तु विराटपङ्क्तिरिति ॥

एतयोर्निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते ।

एतयोर्भवतम् नः । अग्नावग्निरित्येतयोर्निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते । निर्मथ्यश्चाहवनीयश्च निर्मथ्याहवनीयौ एतौ द्वावग्नी देवते इत्यर्थः ,भवतम् न इत्यस्याग्न्यावाग्निप्रासने विनियोगः । अग्नावग्निरित्यस्याहुतिहोमे विनियोगः ।

(१) अग्नाऽअग्निरिति काण्वशाखापाठः ॥

आपतये वायव्यम् ।

आपतय इत्येतद्यजुर्वायुदेवतम् । अष्टाविंशत्यक्षरा प्राजापत्या त्रिष्टुप् । सोमस्य वमनादौ विनियोगः ॥

अनाधृष्टमाग्न्यम् ।

अनाधृष्टमसीत्यस्याग्न्यम् देवता अग्नेः द्वाषष्ट्याविंशत्यक्षरा प्राची उष्णिक् । तानूनप्त्रसंमर्शने विनियोगः ॥

अग्ने व्रतपाऽआग्नेयम् ।

अग्ने व्रतपा इत्येतद्यजुरग्निदैवतम् अभिकाधाने विनियुक्तम् । अष्टापञ्चाशदक्षरत्वाद्द्वाभ्यामधिका शक्वरी वा । द्वाभ्यामूना अतिशक्वरी वा ब्राह्मी पङ्क्तिर्वा ॥

अᳪ॰शुरᳪ॰शुः प्रकृतिश्चतुरवसाना सौमी । (१)

अᳪ॰ शुरᳪ॰ शुष्ट इति इयमृक्चतुरवसाना प्रकृतिश्छन्दस्का च-त्वार्यवसानानि विरामस्थानानि यस्याम् सा तथा । सौमी सोमदेवता । सोमाप्यायने विनियुक्ता । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः । अन्त्योऽर्धर्चोलिङ्गोक्तदैवतः । अनुप्रहंशुष्ट इत्यस्या अन्त्योऽर्धर्चः ॥

एष्टारायऽइत्यर्ध (२) लिङ्गोक्तदेवतः ।

अग्निर्देवतेति माधवाचार्याः । अन्येषाम् तु रायः क्रतम्, द्यावापृथिव्यौ वा । प्रस्तरनिह्नवेऽस्य विनियोगः ॥

या ते (३)ऽग्नेऽयःशयानि ।

या ते अग्न इत्यादीनि त्रीणि यजूंष्यग्निदेवतानि उपसत्सु स्रुवेणाज्यहोमे विनियुक्तानि प्रत्येकम् क्रमेण प्रथमा आर्चीत्रिष्टुप् । अग्र-

(१) प्रकृतिः षडवसाना इति काण्वशाखीयपाठः ॥

(२) अन्त्योऽर्धर्चो इति कात्यायनसर्वानुक्रमे विशेषः पाठो बोध्यः ॥

(३) अग्ने इति पदमधिकं काण्वसर्वानुक्रमे ॥

प्लिंगदर्शनत्वात् । हविर्यथा, रजःयथा, अपि एकादशाक्षरे ऋचौ त्रिष्टुभावेव ।

तप्तायनी चत्वारि पार्थिवानि ।

तप्तायनी मेऽसीत्यादीनि चत्वारि यजूंषि पार्थिवानि पृथिवीदेवतानि चतुर्णामपि चात्वालपरिलेखने विनियोगः । तप्तायनी षडक्षरा यजुर्गायत्री, वित्तायनी च तथैव । तृतीयचतुर्थ्यौ सप्ताक्षरे दैव्यौ जगत्यौ यजुरुष्णिहौ वा ॥

विदेराग्नेयम् ।

विदेदग्निरित्येतद्यजुरग्निदेवतम् । चात्वाले प्रहरणे विनियुक्तम् । अष्टादशाक्षरा ऋग्गायत्री ॥

अग्नेऽङ्गिरो योऽस्यामनुत्वा लिङ्गोक्तानि ।

एतानि त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । तत्र अग्नेऽङ्गिरः । अग्निर्देवता । एकादशाक्षरा यजुस्त्रिष्टुप् । पुरीषहरणे विनियोगः । योऽस्याम् । अग्निरेव देवता । द्वाविंशत्यक्षरा सामत्रिष्टुप् । पुरीषनिवापे विनियोगः । अनुत्वा । अत्र उत्तरवेदिम् प्रति नीयमानो अग्निचयो देवता । अष्टाक्षरा प्राजापत्या गायत्री । पुरीषहरणे विनियोगः । यो द्वितीयस्याम् । यस्तृतीयस्यामित्यनयोरप्यग्निदेवता । "(१)स वा अग्नीनामेव नामानि गृह्णन्हरति यान्वा अमून् देवा अग्रेऽग्नीन्हिंसाय प्राइणत ते प्राधन्वस्तऽइमा एव पृथिवीरूपासर्पन्निमामहैव द्वे अस्याः परे इतिश्रुतेः" । परे अन्तरिक्षम् द्यौश्च । द्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षम् तृतीया पृथिवी द्यौरिति ॥

सिंहासि त्रयाणाम् वेदिः

सिंहासि सपत्नसाहीत्यादीनाम् त्रयाणाम् उत्तरवेदिर्देव-

---

(१) इयमपि शतपथीयाध्वरकाण्डस्य श्रुतिर्बोध्येति ॥

न्तः । प्रथमस्य उत्तरवेदिव्यूहने विनियोगः । द्वितीयस्य प्रोक्षणे । तृतीयस्य सिकतापकिरणे । त्रयाणामपि पञ्चदशाक्षरा आसुरी गायत्री छन्दः ॥

इन्द्रघोषश्चतुर्णामुत्तरवेदिः ।

इन्द्रघोषस्त्वा । प्रचेतास्त्वा । मनो जवास्त्वा, विश्वकर्मा त्वा, इत्येतेषाम् चतुर्णां यजुषाम् उत्तरवेदिर्देवता । उत्तरवेदिप्रोक्षणे विनियोगः । तत्र प्रथमचतुर्थयोस्तयोदशाक्षरा आसुरीत्रिष्टुप् । द्वितीयस्य दशाक्षरा यजु पङ्क्तिः । तृतीयस्य चतुर्दशाक्षरा आसुर्युष्णिक्‌प्राजापत्या ॥

इदमङ्गमापम् ।

इदमहन् तप्तम् वारित्यस्यापो देवताः । षोडशाक्षरा प्राजापत्यानुष्टुप् । प्रोक्षणीशेषस्य निनयने विनियोगः ॥

सिꣳह्यसि पञ्चानाम् वाक् ।

सिꣳह्यसि स्वाहेत्यादीनाम् पञ्चानाम् यजुषाम् वाग्देवता । नाभिव्याघारणे विनियोगः । प्रथमस्य दैवीपङ्क्तिश्छन्दः । द्वितीया नवाक्षरा यजुर्बृहती । तृतीया त्रयोदशाक्षरा आसुर्यनुष्टुप् । चतुर्थी षोडशाक्षरा साम्न्यनुष्टुप् । पञ्चमी चतुर्दशाक्षरा साम्न्युष्णिक् ॥

भूतेभ्यः स्रुक् ।

भूतेभ्यस्त्वेत्यस्य स्रुग्देवता चतुरक्षरा दैवीबृहती स्रुगुद्यमने विनियोगः ।

ध्रुवोऽसि परिधयस्त्रयाणाम् ।

ध्रुवोऽसि, ध्रुवक्षिदसि, अच्युतक्षिदसीत्येतेषाम् त्रयाणाम् परिधयो देवताः पैतुदारवपरिधिपरिधाने विनियोगः । ध्रुवोऽसि ।

अष्टाक्षरा प्राजापत्या गायत्री । द्वितीयतृतीययोर्दशाक्षरा यजुः पङ्क्तिः ॥

अग्नेः (१)सम्भारा गुल्गुल्वादयः ।

अग्नेः पुरीषमसीत्यस्य गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णीस्तुकाः सम्भारा देवताः । सप्ताक्षरा दैवी जगती । सम्भारनिर्वपणे विनियोगः ॥ १८ ॥

युञ्जते श्यावाश्वः सावित्रम् (२)जगतीम् ।

युञ्जते मन इतीमाम् सावित्रीम् सवितृदेवताम् । जगतीछन्दस्काम् श्यावाश्व ऋषिरपश्यत् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती चतुष्पादा । स्वाहा पृथग्यजुः । अग्न्याधाने चतुर्गृहीतहोमेऽस्य विनियोगः ॥

इदम् विष्णुर्मेधातिथिर्वैष्णवीङ् गायत्रीम् ।

इदम् विष्णुरितीमामृचम् विष्णुदेवताम् गायत्री छन्दस्काम् मेधातिथिरृषिरपश्यत् । दक्षिणस्यानसो दक्षिणे वर्त्मनि हिरण्यखण्डपरिहोमे विनियोगः । अस्याः द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः तेनैकाना ॥

इरावती वसिष्ठस्त्रिष्टुभम् ।

इरावती धेनुमती इतीमामृचम् विष्णुदेवताम् त्रिष्टुपछन्दस्काम् वसिष्ठऋषिरपश्यत् । अत्रैव वैष्णवीमित्यनुवर्त्तते । उत्तरस्यानसो दक्षिणवर्त्मनि हिरण्यखण्डपरिहोमे विनियोगः । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । तृतीयपादोऽत्र दशाक्षरः अन्त्यो द्वादशाक्षरः । आर्षी त्रिष्टुब्वा पादानामनियताक्षरत्वात् ॥

देवश्रुतावध्वर्यू ।

---

(१) अस्य सम्भारा इति काण्वसर्वानुक्रमपाठात्संहितायामपि अस्य सम्भारा इति पाठो बोध्यः ॥

(२) सावित्रीमिति तत्र पाठः ॥

देवश्रुताविन्द्रवायवुरो देवते । अवश्रुरोपणे विनियोगः दशा-क्षरा यजुःपङ्क्तिः ॥

प्राची स्वङ्गाऽष्टमत्र(१) हविर्धानी ।

प्राची प्रेतम् । स्वङ्गोष्टम् । अत्र रमेथामित्येषाम् त्रयाणाम् यजुषाम् हविर्धाने देवते । प्राची प्रेतम् त्रयोविंशत्यक्षरत्वादेकाऽधिका साम त्रिष्टुप् एकोना आर्षी गायत्री वाचने विनियोगः । स्वङ्गोष्टम् पञ्चविंशत्यक्षरत्वादेकाधिकाऽक्षराऽनुष्टुप् स्वर्णानामिति वाचने वि-नियोगः । अत्र रमेथाम् । दशाक्षरा यजुःपङ्क्तिः । अवसोऽभिमन्त्रणे विनियोगः ॥

विष्णोर्नु तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभ आद्ये यजुरन्ते ।

विष्णोर्नु कम् । दिवो वा । प्रतद्विष्णुरित्येतास्तिस्र ऋचो विष्णुदेवत्यास्त्रिष्टुप्छन्दस्काः । अत्र विष्णोर्नुकमिति दशाक्षरः पादः । तेनैकोना । चतुर्थस्य व्यूहेन पूरणम् । प्रतदित्ययमपि दशाक्षरएव । तेनेयमप्येकोना । तासाम् मध्ये आद्ये प्रथमद्वितीये ऋचौ, विष्णोर्नु कम्, दिवो वा विष्णो, इत्येते द्वे ऋचौ यजुरन्ते । द्वयोरप्यन्ते विष्णवे त्वेति यजुरस्तीत्यर्थः । विष्णोर्नुकमित्यस्य दक्षिणस्यानस उपस्तम्भने विष्णवे त्वेत्यस्य च मूर्धानिधानने विनियोगः । दिवो वेत्युत्तरस्यानसउपस्तम्भने (२)विष्णवे त्वेत्यस्य च मूर्धानिधानने विनियोगः । चतुरक्षरा दैवी बृहतीछन्द, प्रतदित्यस्य च वाचने विनियोगः ॥

विष्णोर्नु प्रतद्दीर्घतमा औतथ्यः ।

विष्णोर्नु कम् । प्रतद्विष्णुरित्येतयोरुतथ्यस्यापत्यम् दीर्घतमा

(१) रमेथामिति पदमधिकं तत्र सर्वानुक्रमे । हविर्धानीत्यप्यधिकः पाठो बोध्यः ।

(२) उत्तरहविर्धानस्योपस्तम्भन इति पाठः ॥

सप्त प्रकृतिः ॥

विष्णोरराटम् पञ्च वैष्णवानि ।

विष्णोरराटमित्यादीनि पञ्च विष्णुदेवतानि । प्रथमस्य सप्ताक्षरा दैवी जगती [illegible] विनियोगः । द्वितीयस्य पञ्चाक्षरा दैवीपङ्क्तिः [illegible] विनियोगः । विष्णोः स्यूः दैवीपङ्क्तिः । सीवने विनियोगः । विष्णोर्ध्रुवोऽसि दैवीपङ्क्तिः । ग्रन्थिकरणे विनियोगः । वैष्णवमसि दैवीपङ्क्तिः । हविर्धानाभिमर्शने विनियोगः ॥

आददेऽभ्रिः ।

आददे नार्यसीत्यस्याभ्रिर्देवता । षडक्षरा यजुर्गायत्री । अभ्र्यादाने विनियोगः ॥

इदमहꣳ रक्षोघ्नम् ।

इदमहमित्येतद्रक्षोघ्नम् यजुः । चतुर्दशाक्षरा साम्न्युष्णिक् । उपरवपरिलेखने विनियोगः । अथवा रक्षोघ्नम् दैवतम् ।

बृहन्नौपरवम् ।

बृहन्नसीत्यौपरवम् उपरवदैवतम् उपरवखनने विनियोगः । अष्टादशाक्षरा साम्नी बृहती ॥

इदमहम् पञ्च लिङ्गोक्तानि ।

इदमहन्तम् वलगमित्यादीन्युत्कृत्य इ्किरामीत्यन्तानि पञ्च यजूꣳषि लिङ्गोक्तदेवतानि । । वलगदेवतानीत्यर्थः । पञ्चमस्य उत्कृत्यदेवतेति विशेषः । कृत्यादेवत्या इति कराव-संहिताभाष्ये । पञ्चानामपि पांसूहापे विनियोगः । आद्या चतुर्विंशत्यक्षरा आर्षी । अनुष्टुप् द्वितीया षड्विंशत्यक्षरा द्वाभ्यामधिका आर्षी अनुष्टुप् । एकेषाम् ऋग्बृहती वा । तृतीयाचतुर्थ्यावप्येवम् । पञ्चमो यजुर्गायत्री दैवीत्रिष्टुब् ॥

स्वराडसीपरवाणि चत्वारि ।

स्वराड सि सपत्नहेत्यादीनि चत्वारि यजूंष्युपरवाणि उपरवा एषाम् देवताइत्यर्थः । उपरवावामर्शने विनियोगः । तत्र प्रथ-मतृतीयचतुर्थानाम् अष्टाक्षरा प्राजापत्या गायत्री । द्वितीयस्य यजुर्बृहती ॥

रक्षोहणो वः सप्त वैष्णवानि ।

रक्षोहणो वो वलगहनइत्यादीनि वैष्णवास्थेत्यन्तानि सप्त यजूं-षि विष्णुदेवतानि प्रथमस्य षोडशाक्षरा प्राजापत्यानुष्टुप् । उ-परवयोखने विनियोगः । द्वितीयस्य व्यूहेनाष्टादशाक्षरा ब्राह्म्यायत्री । प्रोक्षणीशेषासेचने विनियोगः । तृतीयस्य ब्राह्म्यायत्री । बर्हिषा-मवस्तरणे विनियोग । चतुर्थस्याष्टादशाक्षरा ब्राह्म्यायत्री । अधिष-वणफलकोपधाने विनियोगः । पञ्चमस्य सप्तदशाक्षरत्वादेकोना ब्राह्म्यायत्री एकाधिका साम्न्यनुष्टुब्वा चर्मूहणे विनियोगः । ष-ष्ठस्य दैवीपङ्क्तिः अधिषवणचर्मास्तरणे विनियोग । सप्तमस्य चतु-रक्षरा दैवीबृहती । ग्राव्णाम् निधाने विनियोगः ॥

यवोऽसि यवः ।

ऽयवोऽसीत्यस्य यवो देवता । चतुर्दशाक्षरा साम्न्युष्णिग्वा यवाग्-वपने विनियोगः ।

दिवे त्वौदुम्बरी ।

दिवे त्वादीनाम् । त्रयाणाम् । यजुषामौदुम्बरी देवता । औदुम्ब-र्याप्रोक्षणे विनियोग । प्रथमा दैव्यनुष्टुप् त्र्यक्षरा । द्वितीया षडक्षरा यजुर्गायत्री । तृतीया चतुरक्षरा दैवीबृहती ॥ (१)

---

(१) औदुम्बर्या अग्रप्रोक्षणे वि० । अन्तरिक्षे त्वा प्रजापति ऋ० औ द म्बरी देवता यजुर्गायत्री छन्द. औदुम्बर्या मध्यप्रोक्षणे वि० । पृथिव्यै त्वा औदुम्बरी दे-वता दैवी बृहती छन्द. औदुम्बर्या मूलप्रोक्षणे वि०

शुन्धन्ताम् पित्र्ये ।

शुन्धन्तामिति द्वे यजुषी पितृदेवत्ये । दशाक्षरा यजुः पङ्क्तिः प्रथमा । शेषावनयने विनियोगः । द्वितीया सप्ताक्षरा दैवी जगती । बर्हिषाम् आसने विनियोगः । पित्र्यत्वात् उदकस्पर्शः ॥ (१)

उद्दिवम् पञ्चानामौदुम्बरी ।

उद्दिवꣳ स्तभानेत्यादि ध्रुवासीत्यन्तानाम् पञ्चानाम् यजुषामौदुम्बरीदेवता । औदुम्बर्युच्छ्रयणे विनियोगः । प्रथमस्य व्यूहेनाष्टादशाक्षरा ऋग्गायत्री ।

द्युतानस्त्वा ।

एकविंशत्यक्षरत्वादेकाधिका ऋगनुष्णिक् औदुम्बर्या अवटमध्ये प्रवेशे वि० । ब्रह्मवनि त्वा इत्यस्य ऋग्गायत्र्येकोना साम्नपङ्क्तिर्वा । पांसुभिः पर्यूहणे विनियोगः । ब्रह्म दृꣳह पञ्चदशाक्षरा आसुरी गायत्री पर्युषणे विनियोगः । ध्रुवासि व्यूहने चतुर्विंशत्यक्षरा साम्नजगती । बाधने विनियोगः ॥ (२)

घृतेन द्यावापृथिवी ।

घृतेनेत्येतद्यजुर्द्यावापृथिवीदेवतम् । एकादशाक्षरा यजुस्त्रिष्टुप्विभाके होमे विनियोगः ॥

इन्द्रस्यैन्द्रम् ॥

इन्द्रस्य छदिरित्येतदैन्द्रदेवतं । साम्न्युष्णिक् । छदिरारोपणे विनियोगः ।

---

(१) शुन्धन्तां प्रजा० पितरो देवता यजुः पङ्क्तिश्छन्दः शेषावनयने वि० । पितृषदनाः प्रजा० पितरो दे० बर्हिषा प्रासने वि० । ईदृशः पद्धति पाठो बोध्यः ॥

(२) द्युतानस्त्वा औदुम्बरी दे० ऋगनुष्णिक् औदुम्बर्या अवटमध्ये प्रवेशे वि० । ब्रह्मवनि त्वा प्र० ऋ० औदुम्बरी दे० ऋग्गायत्री पांसुभिः पर्यूहणे वि० । अग्नेः पर्युषणे वि० इति पद्धतिपाठः ॥

परि त्वा मधुच्छन्दा अनिरुक्तामैन्द्रीमनुष्टुभम् ॥

परि त्वा गिर्वणस्तोमा ऋचमनिरुक्तां मध्ये इन्द्रपदप्रयोगशून्यामैन्द्रीत्यामनुष्टुभं मधुच्छन्दा ऋषिरपश्यत् । परिधानेऽस्य विनियोगः ॥

इन्द्रस्यैन्द्राणि त्रीणि ॥

इन्द्रस्य स्यूरसीत्यादीनि त्रीण्यैन्द्राणि इन्द्रदेवत्यानि । प्रथमा दैवीपङ्क्तिः सीवने विनियोगः । द्वितीया यजुर्गायत्री । ग्रन्थिकरणे विनियोगः । ऐन्द्रमसि । दैवीबृहती । निहिताभिमर्शने विनियोगः ॥

चतुर्थं वैश्वदेवम् ॥

चतुर्थं वैश्वदेवमसीत्येतद्यजुर्विश्वेदेवदेवतं । यजुर्गायत्री आग्नीध्राभिमर्शने विनियोगः ॥ २० ॥

विभूरस्यष्टानां धिष्ण्या अग्नयः ॥ (१)

विभूरसि प्रवाहणइत्यादि शुन्ध्यूरसीत्यन्तानामष्टानां यजुषां धिष्ण्या अग्नयो देवताः । विभूः प्राजापत्या गायत्री आग्नीध्रीये पुरीषनिवापे विनियोगः । वह्निः यजुर्बृहती होत्रधिष्ण्ये पुरीषनिवापे विनियोगः । श्वात्रोऽसि । यजुर्गायत्री । तुथोऽसि दैवीजगती । उशिगसि यजुर्गायत्री । अङ्घारिः । प्राजापत्या गायत्री । अवस्यूर्गायत्र्येव । शुन्ध्यूः गायत्री । सर्वेषां पुरीषनिवापे विनियोगः ॥

सम्राडाहवनीयः ॥

सम्राडसीत्यस्याहवनीयो देवता । दैवीजगती । आहवनीयस्थले विनियोगः ॥

---

(१) एतस्य सूत्रस्य खण्डस्याग्रे काण्वसर्वानुक्रमे "ऋतधामा दुम्वरी समुद्रोऽसि-ब्रह्मासनमोजोऽसि शाक्त्यार्द्धोऽसि प्राजहितः । अयं पाठो माध्यन्दिनसर्वानुक्रमे सूत्रखण्डचतुष्टयाग्रे पूर्वापरीभावेन वर्त्तते ॥

परिषद्यो बहिष्पवमानदेशः ॥

परिषद्योऽसीत्यस्य बहिष्पवमानदेशो देवता । यजुर्बृहतीच्छन्दः । तत्र तदेशावेक्षणे विनियोगः ॥

नभोऽसि चात्वालः ॥

नभोऽसि प्रतक्वेत्यस्य चात्वालो देवता । यजुर्गायत्री । चात्वालेक्षणे विनियोगः ।

सृष्टऽसि शामित्रः ॥ (१)

सृष्टोऽसीत्यस्य शामित्रो देवता । प्राजापत्या गायत्री । शामित्रेक्षणे विनियोगः ॥

ऋतधामौदुम्बरी ॥

ऋतधामासीत्यस्यौदुम्बरी देवता । प्राजापत्या गायत्री । औदुम्बरीक्षणे विनियोगः ॥

समुद्रोऽसि ब्रह्मासनम् ॥

समुद्रोऽसीत्यस्य ब्रह्मासनन्देवता । प्राजापत्या गायत्री । ब्रह्मासनेक्षणे विनियोगः ॥

अजोऽसि शालाद्वार्यः ॥

अजोऽस्येकपादित्यस्य शालाद्वार्यो देवता । दैवीपङ्क्तिः शालाद्वार्येक्षणे विनियोगः ॥

अहिरसि प्राजहितः ॥

अहिरसीत्यस्य प्राजहितो देवता । यजुर्गायत्री प्राजहितेक्षणे विनियोगः । समूढोऽसि विश्ववेदाऽइतिसूक्तस्य ऋगायत्रीछन्दः

(१) समूढोऽस्युत्तरः । इति काण्वसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठो मन्त्रस्य च "समूढोऽसि विश्ववेदा ऊनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा" भाष्ये द्रष्टव्यः ॥

यजमानो देवता यजमानेऽभिमन्त्रणे विनियोगः ॥

वागसि सद्ः ॥

वागसीत्यस्य सदो देवता । यजुर्बृहती सदोऽभिमर्शने विनियोगः ॥

ऋतस्य द्वार्ये ॥

ऋतस्य द्वाराविदस्य द्वार्ये देवता । यजुः पङ्क्तिः । १० द्वार्यवोरभिमर्शने विनियोगः ॥

अदृश्वनार्ठ॰ सूर्यः ॥

अध्वनामित्यस्य सूर्यो देवता । सूर्याभिमन्त्रणे विनियोगः ॥ व्यूहेन सप्तजगती ॥ २४ ॥

मित्रस्यर्त्विजः ॥

मित्रस्य मेत्यस्यर्त्विजो देवता यजुर्बृहती ॥ ८ ॥ ऋत्विगभिमन्त्रणे विनियोगः ॥ २१ ॥

ज्योतिरसि वैश्वदेवम् ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपमित्येतद्यजुर्विश्वदेवदैवतं । प्राजापत्यानुष्टुप् ॥ १६ ॥

पृषदाज्यग्रहणे विनियोगः ॥

त्वठं॰ सोमक्रतुर्भार्गवः सोमीं गायत्रीमनवसानाम् ।

त्वठं॰ सोमेत्येतामृचं सोमदैवत्यां गायत्रीछन्दस्कामनवसानां अवसानरहितां भृगोः पुत्रः क्रतुः सप्तर्षिरपश्यत् । पदोपस्थोपविशने विनियोगः । अत्र प्रथमः पादः सप्ताक्षरः द्वितीयो व्यूहेनाष्टाक्षर इत्येकोना । स्वाहाकारस्तु पृथग्यजुः ॥

जुषाणोऽप्तुर्देवत्यैकपदा विराड्यजुरन्ता ।

शुधायो मम देवेभ्यो विराडेकपदा । दृष्टावरैकपदेत्यर्थः । स्वाहान्ते यस्याः सा यजुरन्ता । अस्या मन्ते स्वाहाकारान्ते यजुः इत्याग्नीध्रे द्वितीयाहुतिहोमे विनियोगः ॥

अग्ने नयागस्त्य आग्नेयीं त्रिष्टुभम् ॥

अग्ने नय सुपथेतीमामृचं अग्निदेवतां त्रिष्टुभं अगस्त्य ऋषिरपश्यत् । अत्र तृतीयपादे व्यूहेनैकादशाक्षरपूरणं । आज्ये विनियोगः ॥

अयं नस्त्रिष्टुब्यजुरन्ताग्नेयी ॥

अयं नोऽग्निरित्येषा त्रिष्टुबग्निदेवता । आग्नीध्रीये वैसर्जनहोमे विनियोगः, स्वाहाकारान्ते यजुः । व्यूहेनछन्दः पूर्तं ॥

उरु विष्णो वैष्णव्यनुष्टुब्यजुरन्ता ।

उरु विष्णो इत्यस्य विष्णुर्देवता अनुष्टुप्छन्दः । यजुरन्ता । स्वाहाकारान्ता । आहवनीये वैसर्जनहोमे विनियोगः । व्यूहेन छन्दः पूरणम् ॥

देव सवितः सावित्रम् ॥

देव सवितरेषते सोमइत्येतद्यजुः सवितृदेवतं ब्राह्म्यायम्भीछन्दः । हविर्धाने सोमनिधाने विनियोगः ॥

एतत्त्वं० सौम्यम् ।

एतत्त्वं सोमेत्येतद्यजुः । सोमोदेवता प्राजापत्यात्रिष्टुप् । विसृष्ट्योपस्थाने विनियोगः ॥

स्वाहा निर्लिङ्गोक्तदेवतम् ।

स्वाहा निर्वरुणस्येत्येत लिङ्गोक्तदेवतम् । यजुस्त्रिष्टुप् हविर्धानाभिमर्शने विनियोगः ।

अग्ने व्रतपा आग्नेयम् ।

अग्ने व्रतपा इत्येतद्यजुरग्निदैवतम् । [illegible]विनियुक्तम् । व्यूहेन षट्चत्वरा प्राजापत्या त्रिष्टुप् ।

अत्यन्याम्वनस्पतिः ।

अत्यन्याँ२ ॥ अगामित्यस्य वनस्पतिर्देवता । व्यूहेनातिजगती । यूपाभिमर्शने कुशाभिमन्त्रणे वा विनियोगः ।

ओषधे कुशतरुणम् ॥

ओषधे त्रायस्वेत्यस्य कुशतरुणं देवता । आसुर्यनुष्टुप् । कुशतरुणान्तर्धाने विनियोगः ।

स्वधिते परशुः ।

स्वधित इत्यस्य परशुर्देवता । दैवीजगती । प्रहरणे विनियोगः ।

द्याम्माऽतस्त्वँव्वनस्पतिः । (१)

द्यां मा लेखीरतस्त्वं देवेत्येतयोर्वनस्पतिर्देवता द्यां मेत्यस्य एकोना आर्षी पङ्क्तिः । वृक्षाभिमन्त्रणे विनियोगः । अतस्त्वं । ऋग्बृहती । स्थाणौ होमे विनियोगः । २२ ।

अग्रेणीः प्रकलम् ।

अग्रेणीरसीत्यस्य प्रकलं देवता । एकाधिका साम्नी त्रिष्टुप् । प्रथमशकलस्यावटे प्रासने विनियोगः ।

देवस्त्वा यूपः ।

देवस्त्वा सवितेत्यस्य यूपो देवता । यूपाञ्जने विनियोगः । यजुः पङ्क्तिः ।

सुपिप्पलाभ्यश्चषालम् ।

सुपिप्पलाभ्य इत्यस्य चषालं देवता । याजुषी बृहती चषालप्रमोचने विनियोगः ।

---

(१) दिवम्मा इति काण्वसर्वानुक्रमपाठो बोध्यः ॥

व्यामग्रेण यूपः । (१)

व्यामग्रेणेत्यस्य यूपो देवता व्यूढेनसामजगती यूपोच्छ्रयणे वि-
नियोगः ।

या ते धामानि यूपदेवत्यां त्रिष्टुभम् ॥ 3

या ते धामान्युश्मसीति मामृचं यूपदेवत्यां त्रिष्टुप्छन्दस्कां दीर्घ-
तमा ऋषिरपश्यत् । अत्र प्रथमपादस्य व्यूहेन पूरणम् । यूपस्योच्छ्र-
यणे प्रयोगे विनियोगोऽस्याः ।

ब्रह्मवनि ब्रह्म दृंह यूपदेवत्ये ।

अनयोर्यूपो देवता । ब्रह्मवनि त्वा एकोनविंशत्यक्षरत्वादेकाधिका
साम्नी गायत्री एकाना सामयजुषी । पांशुभिः पर्यूहणे विनियुक्ता ।
ब्रह्म दृंह । आर्षी गायत्री पर्यूहणे विनियोगः ।

विष्णोः कर्माणि द्वे मेधातिथिर्वैष्णव्यौ गायत्र्यौ । ४

विष्णोः कर्माणि तद्विष्णोरिति द्वे ऋचौ विष्णुदेवते गायत्र्यौ
मेधातिथिऋषिरपश्यत । वाचने उभयोर्विनियोगः । प्रथमायाम-
स्य समाचरः । तेनैकाना ।

परिवीर्यूपः । ६

परिवीरित्यस्य यजुषो यूपो देवता । प्राजापत्या त्रिष्टुप् । परिव्य-
याणे विनियोगः ।

दिवः स्रुवः ।

दिवः सूनुरित्यस्य स्रुवदैवतो यजुर्गायत्री । स्रुवसङ्कने विनि-
योगः ।

एष ते यूपः ।

एष ते पृथिव्यामित्यस्य यूपो देवता । साम्नी बृहती ॥ यूपैकादशि-

(१) दिवमग्रेण इत्यपि काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

न्यां हादशस्यो पशपसण्यकाशूपस्य वर्धना इत्यस्तो भूमी निषा- नेऽविनियोगः ।

उपावीरसीत्यस्य ।

उपावीरसीत्यस्य तृणं देवता देवीपङ्क्तिः तृणादाने विनियोगः ।

उपदेवाँ लिङ्गोक्तम् ।

उपदेवां देवीरित्येतद्यजुर्लिङ्गोक्तदेवतम् । पशवोदेवताः । त्वष्टा- चेत्यर्थः । एकोनत्रिंशदक्षरत्वादेकाधिका आर्षी पङ्क्तिः । एकोना प्राजापत्या जगती वा तृणेन पशुस्पर्शने विनियोगः ।

ऋतस्य त्वा पशुः ।

ऋतस्य त्वा देवह विरित्यस्य पशुर्देवता । आर्ष्युष्णिक् । पशोरन्त- रा शृङ्गबन्धने विनियोगः । (१)

अग्नीषोमाभ्यां लिङ्गोक्तम् ।

अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमित्येतद्यजुर्लिङ्गोक्तदेवतम् । अग्नीषोमदेवत- मित्यर्थः । यजुस्त्रिष्टुप् यूपे पशुबन्धने विनियोगः ।

० अद्भ्योऽपां पशुः ।

अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः, अपां पेरुरित्यनयोः पशुर्देवता । अद्भ्यः आ- र्षी पङ्क्तिः पशुप्रोक्षणे विनियोगः । अपां पेरुः प्राजापत्या बृहती । आप्योपयक्षणे विनियोः ।

आपो देवीरापम् ॥

आपो देवी· स्वदं त्वेत्येतदब्देवतं । पशोरधस्तादुपोक्षणे विनियोग. । आसुरी गायत्री ।

अन्ते पशुः ।

---

(१) देवस्य त्वेत्यस्य प्रजापतिः सवितादेवता प्राजापत्या बृहती छन्दः पशोर्यू- पे बन्धने विनियोगः इति पद्धत्या, पाठोऽधिको बोध्यः ॥

सन्ते प्राणस्त्वादीनां पञ्चानां पशुर्देवता । पशुसमञ्जने विनियोगः । तत्र सन्ते प्राणः । यजुः पङ्क्तिः पशुललाटाभ्यञ्जने, संसमङ्गानि । दैवीजगती । पक्षंसयोरञ्जने । सँयज्ञपतिः प्राजापत्या गायत्री पशुश्रोण्यञ्जने ।

घृतेन स्वरुशासौ । ६ –

घृतेनाक्तौ पशूनित्यस्य स्वरुशासौ देवते यजुर्बृहती । प्रति स्वरुशास्योः पशुललाटोपस्पर्शने विनियोगः ।

रेवति वाक् ।

रेवति यजमान इत्यस्य वाग्देवता । ब्राह्मी उष्णिक् । यजमानवाचने विनियोगः ।

वर्षो तृणम् ।

वर्षो वर्षीयसीत्यस्य तृणं देवता । आसुर्यनुष्टुप् । शामित्रस्य पश्चात्तृणस्तरणे विनियोगः ।

स्वाहा देवे । –

स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येते यजुषी देवे देवदैवत्ये । दैवीपङ्क्तिः । परिपश्व्याहुतिहोमे विनियोगः ॥ २३ ॥

माऽहिर्भू रज्जुः । ६ –

माऽहिर्भूरित्यस्य रज्जुर्देवता । दैवीजगती । पशुनियोजन्याश्चात्वाले प्रासने विनियोगः ॥

नमस्त यज्ञः ।

नमस्त आतानेत्यस्य यज्ञो देवता पत्नीवाचने विनियोगः । साम्नजगती ॥

देवीरापोऽद्धुँमापमद्धुँमाशीः । ६ – १

देवीराप इत्यस्य पूर्वार्धस्याप आपो देवताः उत्तरार्धस्याग्नीर्देवताः एका विराट्, अन्या पङ्क्तिः पश्वालम्भने विनियोगः ।

१४ **वाचन्ते मनस्ते पशुः ।**

वाचं ते शुन्धामि इत्यादीनां मनस्त आप्यायतामित्यादीनां च पशुर्देवता ॥ पशोः प्राणशुन्धने विनियोगः । आद्याः सप्त यजुर्गायत्र्यः अष्टमी यजुरुष्णिक् । मनस्तो यजुरुष्णिक् । वाक्तो यजुर्गायत्री । प्राणस्त इति तिस्रो यजुरुष्णिहः, यत्ते क्रूरं साम्नी त्रिष्टुप्, मनस्त इत्यादीनामध्वर्युयजमानयोरनुषिञ्चने विनियोगः ।

शं लिङ्गोक्तम् । (१)

शमहोभ्य इत्येतल्लिङ्गोक्तदैवतं । सुखन्देवता । दैवी बृहती । पत्नीजलशेषस्य पशोः पुच्छदेशे निनयने विनियोगः

ओषधे तृणम् ।

ओषधे त्रायस्वेत्यस्य तृणं देवता । कुशतरुणान्तर्धाने विनियोगः । यजुर्गायत्री ।

स्वधितेऽसिः ।

स्वधिते मैनमित्यस्यासिर्देवता दैवीजगती । असिनिधाने विनियोगः ।

रक्षसां लिङ्गोक्तम् ।

रक्षसामित्येतल्लिङ्गोक्तं । रक्षोदैवतमित्यर्थः । यजुर्गायत्री । लोहितेन स्फ्याञ्जने विनियोगः ।

निरस्तमिदमहं रक्षोहणी ।

निरस्तं० रक्ष इदमहं रक्ष इत्येते द्वे यजुषी रक्षोहणी । रक्षसो

(१) शं महोभ्यो लिङ्गोक्तमिति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

[illegible]सृग्वा । रक्षोदैवते । निरस्तं दैवीपङ्क्तिः । [illegible]-
[illegible] प्रासने विनियोगः । इदमह । ध्रुवेण प्राजापत्या जगती ।
यजमानस्य तृणाभिसञ्जने विनियोगः ।

घृतेन द्यावापृथिव्यम् ।

घृतेन द्यावापृथिवीत्येतद्द्यावापृथिवीदैवतं । प्रोक्षणे विनियुक्तं । यजुर्जगती ।

वायो वायव्यम् ॥

वायो वेरित्येतद्यजुर्वायुदैवत्यं । यजुर्गायत्री । आहवनीये तृणप्रासने विनियोगः ।

अग्निराज्यस्याग्नेयम् ।

अग्निराज्यस्येत्येतदग्निदैवतं यजुर्बृहती । वपाभिघारणे विनियोगः ।

स्वाहाकृते वपाश्रपण्यौ ।

स्वाहाकृते ऊर्ध्वनभसमित्यस्य वपाश्रपण्यौ देवते । आसुरीगायत्री । वपाश्रपण्योरनुप्रासने विनियोगः ।

इदमापःप्रवहतावी महापङ्क्तिः त्र्यवसाना । (१)

इदमापः प्रवहतेतीयमृगब्देवत्या । त्र्यवसाना त्रिषु स्थानेष्ववसानं यस्याः सा त्र्यवसाना यस्या महापङ्क्तिश्छन्दः यस्याः अष्टाक्षरा षड्पादशापि महापङ्क्तिः, "षडष्टका वा महापङ्क्तिरित्युक्तत्वात् ॥ पावमानशाख्यः पादः, इदमापइत्यस्या आद्यः पादः पावमानसञ्ज्ञकः पवमानश्च मुच्यति त्वयं मार्जने विनियोगादिदमापइत्यस्याः ।

मन्ते हृदयम् ।

---

(१) सर्वानुक्रमेऽयं पाठो नास्ति चाग्रामे बध्यते ॥

[illegible] रुद्रं देवता । प्राजापत्यानुष्टुप् । [illegible] विनियोगः ।

रेडसि वसा ।

रेडस्यग्निष्ट्वेत्यस्य वसा देवता । ऋचां पङ्क्तिः । वसाहवने विनियोगः ।

प्रयुतं लिङ्गोक्तम् ।

प्रयुतं द्वेष इत्येतद्यजुर्लिङ्गोक्तदेवतं । द्वेष एव देवतेत्यर्थः । दैवीपङ्क्तिः । वृतनयोर्निरसने विनियोगः ॥

घृतं वैश्वदेवम् ।

घृतं घृतपावान इत्येतद्वैश्वदेवदेवतं ॥ ऋचां पङ्क्तिः । वसाहोमे विनियोगः ॥

दिशः पञ्च दिश्यानि ।

दिशः प्रदिश इत्यादीनि षड्यजूंषि दिशो देवतानि । दिग्व्याघारणे विनियुक्तानि । स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति प्रत्येकं स्वाहाकारस्यानुषङ्गात् ॥ प्रथमषष्ठे दैवीबृहती । अन्येषां चतुर्णां दैवीपङ्क्तिः ।

ऐन्द्रः प्राणः पञ्चाङ्गप्राणदानं लिङ्गोक्तम् ॥

ऐन्द्रः प्राण इत्येतद्यजुः पञ्चाङ्गप्राणदायकं । लिङ्गोक्तदेवतं । प्राणदानदेवतम् । एकाधिका साम्नी त्रिष्टुप् । पशुसंस्पर्शने विनियोगः ।

देव त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् ॥२४॥

देव त्वष्टरिति ऋचस्त्वष्टृदेवता त्रिष्टुप्छन्दस्का । पशुसंस्पर्शने च विनियुक्ता ॥ २५ ॥

समुद्रं लिङ्गोक्तानि(१) द्वादश ।

(१) लिङ्गोक्तदेवतानि इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादयो नवैते यजूंषि यथोक्तानि समुद्रादिदेवतानि । समुद्रान्तरिक्षादिदेवतानि । तेषां यजुर्भूतत्वात् । ...स्थानमुपसङ्घाने विनियोगः । मनोयाज्याय मुख विमार्जने । समुद्रं दैवीजगती । अन्तरिक्षं प्राजापत्या गायत्री । देवं यजुः पङ्क्तिः, मित्रावरुणौ यजुर्बृहती । अहोरात्रे प्राजापत्या गायत्री, छन्दांसि दैवीजगती । द्यावा । यजुर्बृहती । यज्ञं । यजुर्गायत्री । सोमं । यजुर्गायत्री, दिव्यं । प्राजापत्या गायत्री । अग्निं । यजुः पङ्क्तिः ।

मनो मे । दैवीजगती ।

दिवन्ते धूमः ।

दिवं ते धूमस्तस्य जातदेवा । यजुरुष्णिक् । अवभृथे विनियोगः ।

मापो मौषधीः हृदयशूलम् ।

मापो मौषधीरित्यस्य हृदयशूलं देवता यजुरुष्णिक् । शीतसूत्रोक्ताया शुगसि तमभिशोचे योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्यस्याः । हृदयशूलदेवता । शुष्काद्रेसन्धौ हृदयशूलोपगूहने विनियोगः ।

धाम्नोधाम्नो वारुणम् ।

सामबृहतीछन्दः धाम्नोधाम्न इत्येतद्यजुर्वरुणदेवतम् । सामोष्णिक् । हृदयशूलोपगूहनएव विनियोगः ।

यदाहुरघ्न्या गायत्र्यवसाना ।

यदाहुरघ्न्या इतीयमृक् । वरुणदेवत्या गायत्रीछन्दस्का अवसाना । अवसानदर्शिता । अत्र प्रथमः समाचरः नैयमिकोगा । हृदयशूलोपगूहनएव विनियुक्ता ।

सुमित्रिया नऽआपम् ।(१)

सुमित्रिया नइत्येतद्यजुरब्देवतं । आसुर्यनुष्टुप् । अपामुपस्पर्शने ऽभिमन्त्रणे वा विनियुक्तम् ।

हविष्मतीर्लिङ्गोक्तदेवताऽनुष्टुप् ।

हविष्मतीरिमाइतीयमृक् लिङ्गोक्तदेवता अबादिदेवतेत्यर्थः । पथ्या अनुष्टुप्छन्दः । वसतीवरीणां ग्रहणे विनियोगः ।

अग्नेर्वस्त्वायीपानि ।

अग्ने वोऽपन्नइत्यादीनि चत्वारि यजूंष्यग्न्यादिदेवतानि अग्ने वोऽपन्नगृहस्य आसुरी गायत्री वसतीवरीणां शालाद्वार्यमपरेण निधाने विनियोग, इन्द्राग्न्योः प्राजापत्या गायत्री । इन्द्राग्न्योरुत्तरवेदिश्रोण्यां निधाने विनियोग, उत्तराग्नौ वा मित्रावरुणयोर्यजुस्त्रिष्टुप् । उत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां वसतीवरीनिधाने विनियोगः विश्वेषां यजुस्त्रिष्टुप् । आग्नीध्रे वसतीवरीनिधाने विनियोग ।

अमूर्यापीं गायत्रीं मेधातिथिः ।

अमूर्याइतीमामब्देवतां गायत्रीछन्दस्कां मेधातिथिऋषिरपश्यत् । एषं पादनिचृद्गायत्री । त्रयाणामपि पादानां सप्ताक्षरत्वात् । "त्रय सप्तकाः पादनिचृदिति वचनात्" । आग्नीध्रे वसतीवरीनिधानेऽप्येव विनियोगः ॥

हृदे सौम्यनुष्टुप् ॥

हृदे त्वा मनसे त्वेतीयमृक् सोमदेवत्यानुष्टुप् । त्र्यूहेन छन्दःपूर्तिः सोमोपावहरणे विनियोग. :

सोम राजन्त्सौम्ये (१)

---

(१) इदमापऽआप्यनुष्टु । इति काण्वसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठ. ॥

(१) हृदे त्वा सोम राजन्विश्वास्त्वा सौम्यानि इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं, विश्वास्त्वा प्रजा इत्येते यजुषी सोमदैवत्ये । सोम राजन्नित्यस्य सोमोपस्थाने विनियोगः । विश्वास्त्वा । यजुस्त्रिष्टुप् । विमुच्यौपसर्जने विनियोगः ।

मूर्धानं लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् ।

मूर्धानमित्यग्निद्वितीयमृक् लिङ्गोक्तदेवता अग्न्यधिपत्यादैवमधिष्ठदैवतेत्यर्थः । अस्यास्त्रिष्टुप्छन्दः । चतुर्गृहीतहोमे विनियोगः । व्यूहेन प्रथमद्वितीयपादयोरेकादशाक्षरत्वम् ।

देवीरापोऽपां पङ्क्तिः । (२)

देवीरापोऽपांनपादिति द्वितीयमृक् अपदेवता । पङ्क्तिछन्दस्का । चत्वारिंशदक्षरा पञ्चपदा पङ्क्तिः । अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः पादः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ चतुर्थपञ्चमौ नवाक्षरौ तेनैकाधिका ।

इयमार्ष्यपि पङ्क्तिरेव वा ।

पादानामनियताक्षरत्वात् । स्वाहाकारः पृथग्यजुः. अपस्तु चतुर्गृहीतहोमे विनियोगः ।

कार्षिराज्यमनुष्टुप्समुद्रस्य समापोऽपि ।

कार्षिरसीत्यस्यामनुष्टुभि कार्षिरसीत्यस्याक्षरचतुष्टयस्याज्यं देवता ततः समुद्रस्य त्वाक्षित्या उन्नयामीत्यस्य समापस्तस्य चापो देवताः ॥ कार्षिरसीत्यादीनां त्रयाणां मिलितानामनुष्टुप्छन्दः । आद्यार्द्धर्चस्य व्यूहेन पूर्तिः । कार्षिरसीत्यस्य मैत्रावरुणचमसेनाज्यापोहने विनियोगः, समुद्रस्य त्वेत्यस्या यजुषि । समापइति मैत्रावरुणचमसवसतीवर्योः परस्परव्यानयने । इतरेतराभिव्यानयने वा ।

यदग्ने मधुच्छन्दा आग्नेयीं गायत्रीम् । (१)

(१) चतुर्नवमानामनुष्टुप्ता । इत्यधिकः पाठः काण्वसर्वानुक्रमे ॥

समग्ने पवित्रमेतां अग्निदेवत्यां गायत्रीं मधुच्छन्दा अपश्य-
त् । यजमानीसंस्रवहोमे तदभावे चतुर्गृहीताज्यहोमे विनियोगोऽग्नि-
होमे । तस्य प्रथमपरिध्यालम्भे । पांसवमिति दशाद्यान्ते । अग्नि-
राये छ दे गालभे । पञ्चाक्षः पादः । सप्ताक्षरः । नवैकोना ।

आददे ग्रावा ।

आददे ग्रावासीत्यस्य ग्रावा देवता । ग्रावग्रहणे विनियोगः ।
पार्जीपक्तिमः ।

निग्राभ्याऽऽआपम् ।

निग्राभ्याःस्थेत्येतद्यजुराप: । अब्देवतं । व्यूहेन प्रकृतिश्छन्दः ।
निग्राभ्यासु वाचने विनियोगः ।

इन्द्राय त्वा पञ्च सौम्यानि ।

इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादीनि पञ्चयजूंषि सोमदेवत्यानि । सोम-
माने विनियुक्तानि । इन्द्राय त्वा यजुर्जगती । द्वितीया यजुरनुष्टु-
प् । तृतीया च सैव चतुर्थी यजुरनुष्टुप् । पञ्चमी यजुर्बृहती ।

यत्ते सौमी विपरीता बृहती ।

यत्ते सोम दिवीत्येकर्क् सोमदेवत्या । विपरीता बृहतीत्यस्याः
प्रथमतृतीयो पादावष्टाक्षरौ द्वितीयचतुर्थौ द्वादशाक्षरौ सा विप-
रीता बृहती । यज्ञो चेद्विपरीतेत्युक्तेः, मितालम्भने विनियोगः ।
व्यूहेनाष्टौमर्यादाद्द्वादशाक्षरपूर्ति । तेनास्यै यजमानायेति तृतीयः
पादः । उरुरायइत्यादि चतुर्थो द्वादशाक्षरः ।

श्वात्राः पथ्या बृहती ।

श्वात्रास्थ वृत्रतुर इत्यस्याः पथ्याबृहतीछन्दो निग्राभ्या देवताः

---

(१) यजुरन्तानि पञ्चिक. पाठ. काण्वसर्वानुक्रमे ॥

त्रिष्टुप्चाकेके विनियोगः । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशाक्षरः अन्ये चत्वारोऽष्टाक्षराः सा पथ्याबृहती, पथ्यापूर्वैस्तृतीयश्चेत्, द्वाभ्याम-भिधेयम् ।

माभेः सौम्यमर्धं द्यावापृथिव्यमर्धम् ।

मा भेर्मा स विक्था इत्यादर्धं सोमदैवत्यं । अपरार्धं द्यावापृथिवीदैवतं ग्रहस्थापनायां ग्रहस्य विनियोगः । अस्या त्रिष्टुप् ।

प्रागपाक् सौम्युष्णिक् ।

प्रागपागित्येषा ऋक्सौमी सोमदेवत्या उष्णिक्छन्दस्का निग्रा-भ्याभ्यो विनियोग । अष्टाविंशत्यक्षरेयमार्षी उष्णिक्पादानामनि-यताक्षरत्वात् ।

त्वमङ्ग गौतमऽऐन्द्रीं पथ्याबृहतीम् ॥२५॥

पथ्यापूर्वैस्तृतीयइति । अत्र प्रथमद्वितीयौ समाक्षरौ तृतीयो द्वा-दशाक्षरः चतुर्थोऽष्टाक्षरः । तेन द्वाभ्यामूनाबृहती ॥ निग्राभ्याभ्य-मपवानस्य अपि विनियोगः ॥ २५ ॥

वाचस्पतये प्राणदेवत्या विराट् ॥ (१)

वाचस्पतयइत्येषा प्राणदैवत्या विराट्छन्दस्का । नव वैराजमयो-दशौर्नवदशरूपेत्येषा नवदशरूपा विराट् । अत्र प्रथमः पादोऽष्टाक्षरः द्वि-तीयो दशाक्षरः । तृतीयस्त्रयोदशाक्षरइति । तेन एकोना उपांशु-ग्रहस्य प्रथमद्वितीये ग्रहणे पूर्वोत्तरार्धयोः क्रमेण विनियोगः ॥

मधुमतीर्लिङ्गोक्तम् ।

मधुमतीरित्येतल्लिङ्गोक्तदेवतं । पूर्वोक्तः प्राणएवोपांशुग्रहरूपी-ऽत्र देवता । „प्राणो ह वा अस्योपांशुरिति श्रुतेः" । अत्र देवतमिति याज्ञभाष्ये । यजुर्बृहती । उपांशुग्रहस्य तृतीये ग्रहणे विनियो-

(१) प्राणदैवत्ये एताबानेव काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

गः ।

व्रते सौम्यम् ।

व्रते सामाद्याभ्यामित्येतत्सोमदैवतं । परगुष्णिक् ॥ [illegible] मां सोमे गसैथे विनियोगः ।

स्वाहोक यजुषी लिङ्गोक्ते ।

स्वाहेति,उवक्तारित्यमितीमे । यजुषी लिङ्गोक्तदैवतं स्वाहाकार-स्याग्नेरिति वक्ष्यमाणत्वात्स्वाहाकारस्याग्निर्देवता । उर्वन्तरिक्ष-मिति रक्षोदैवतमिति प्रागुक्तं । स्वाहेत्यस्योपाकृतौ [illegible] विनियोगः ॥ उर्वन्तरिक्षमित्यस्य प्राजापत्यागायत्री [illegible]-विनियोगः ।

स्वाङ्कृतोऽस्युपांशुः ।

स्वाङ्कृतोसीत्यस्योपांशुर्देवता । व्यूहेन द्वात्रिंशदक्षरा प्राजा-पत्याजगती । उपांशुग्रहे होमे विनियोगः ।

देवेभ्यस्त्वा दैवम् ।

देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्येतद्देवदैवतं पात्रिकपन्ताज्ञने विनियु-क्तम् । यजुर्बृहती ।

देवांठंशो लिङ्गोक्तमाभिचारिकम् ।

देवांठंशो यस्मै त्वेडेतदित्येतल्लिङ्गोक्तदैवतं । सोमांशुदैवतमि-त्यर्थः । तथा चाभिचारिकं । अभिचारसाधकमिदं यजुः सामन्विष्टुप् । वामतरोबाहुषु स्लिष्टानां सोमांशूनां होमे विनियोगः ।

प्राणाय ग्रहः ।

प्राणाय त्वेत्यस्य ग्रहोदेवता । दैवीबृहती । उपांशुपात्रासादने विनियोगः ।

व्यानायोपांशुसवनः ।

व्यानाय त्वेत्युपांशुसवनो देवता। दैवीबृहती उपांशुसवनासा-दने विनियोगः।

उपयामगृहीतोऽस्यांतरैन्द्रम्।

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छमघवन्नित्यैन्द्रमिन्द्रदैवतं। प्राजाप-त्यात्रिष्टुप्। अन्तर्यामग्रहणे विनियोगः।

अन्तस्ते मघवद्दैवत्या त्रिष्टुबुदानाय ग्रहः।

अन्तस्ते द्यावापृथिवीतीयमृक् मघवद्दैवत्या त्रिष्टुप्छन्दस्का अ-न्तर्यामग्रहणे विनियोगः द्वितीयपादे व्यूहेनाक्षरपूरणं। उदानाय ग्रहः। उदानायत्वेत्यस्य ग्रहो देवता दैवीपङ्क्तिः अन्तर्यामग्रहा-सादने विनियोगः।

आवायो वसिष्ठो वायव्यां त्रिष्टुभम्।

आवायो भूषेतीमामृचं वायुदेवत्यां त्रिष्टुभं वसिष्ठोऽपश्यत्। ऐ-न्द्रवायवग्रहणे विनियोगः।

तृतीयो द्व्यक्षरः। तनेऽधीता। वायवे त्वेति यजुः दैवीबृहती। ऐन्द्रवायवग्रहणे विनियोगः।

इन्द्रवायू मधुच्छन्दाऽऐन्द्रवायवीं गायत्रीम्।

इन्द्रवायू इमे इतीमामृचं इन्द्रवायुदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां मधु-च्छन्दऋषिरपश्यत्। उपयामगृहीतइत्ययजुः व्यूहेन यजुर्गायत्री। अ-पमृज्य पुनरैन्द्रवायवग्रहणे विनियोगः। अयान्ते एष ते योनिरिति यजुःपङ्क्तिः। ग्रहसादने विनियोगः।

अयं वां गृत्समदो मैत्रावरुणीम्।

गायत्रीमित्यनुवर्त्तते। अयं वां मित्रावरुणेतीमामृचं मित्रावरु-णदेवतां गायत्रीछन्दस्कां गृत्समदऋषिरपश्यत् अन्ते यजुरासुरी गायत्री। मैत्रावरुणग्रहणे विनियोगः॥

राया वयन् वत्सारस्त्रिष्टुभम् ॥

राया वयमितीमामृचं त्रिष्टुभम् वत्सारोऽपश्यत् । मैत्रावरु-णीमित्यधानुवर्तते । पञ्चमा गृह्यते अग्रे विनियोगः । अयं वेनो द्वयी योनिरिति यजुः । यजुः पङ्क्तिः सादने विनियोगः ॥

या वां मेधातिथिराश्विनीं गायत्रीम् ॥

या वां कशा इतीमामृचं आश्विनीं अश्विदेवत्यां गायत्रीछन्द-स्कां मेधातिथिराश्विनीं गायत्रीं । या वां कशामेधातिथिरपश्यत् उपया-म । यजुस्त्रिष्टुप् । आश्विनग्रहणे विनियोगः । एष त इति यजु-र्बृहती सादने विनियोगः । अत्र यजुषां प्रजापतिरेव साधारण-ऋषिः ऋषिविशेषस्य अत्राग्रन्थेनैवोक्तत्वात् ॥

तम् प्रत्नथा वत्सारः काश्यपो वैश्वदेवीं जागतीम् ॥

तं प्रत्नथेतीमामृचं विश्वेदेवदेवतां जगतीं कश्यपस्य पुत्रो वत्सा-रऋषिरपश्यत् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा द्वादशाक्षरचतुष्पादा जगती शुक्रग्रहणे विनियोगः द्वितीयपादे व्यूहः । एकोना वा । उप-यामेतीमाम्नायवी यजुर्जगती वा (१) एष त इति यजुः पङ्क्तिः सादने विनियोगः अत्र शुक्रामन्थिप्रचारकालीनमन्त्राणां सहैव देव-तादिकं संहितापाठक्रममुल्लङ्घ्य अपकृष्टः ग्रन्थकृत्वाद्धिष्ठानम-सीत्यस्याप्यन्तरा परित्यज्याच्छिन्नस्येत्यादीनामाह ।

अच्छिन्नस्य सौम्यम् ॥

अच्छिन्नस्य त इत्येतत्सोमदेवतं यजुःसामान्यतः अपि विनियुक्तं सा-मान्यतो ॥

---

(१) उपयामेति प्रजापतिर्ऋषिः शुक्रो देवता साम्नीगायत्री ग्रहणे विनियोगः इति पद्धतौ पाठः ॥

सा प्रथमैन्द्री त्रिष्टुप् ॥

सा प्रथमा संस्कृतिरितीयमृक् इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । कुमारविषयेऽभि विनियुक्ता ।

इमम्पञ्चयाऽग्नीध्रहोत्रे ॥

इमम्पंतु सोमाऽपयाऽग्नीत्येते यजुषी अग्नीध्रहोतृदेवते । प्रथमस्य होता देवता । द्वितीयस्य होता । तं प्रति वचनात् । तूष्णीं प्राजापत्याबृहती । अथ विनियोगः ॥

अयाडुदैवी बृहती ॥

होतुरमे उपांशुत्वे विनियोगः ॥ २६ ॥

अयंत्वेनो वेनस्य त्रिष्टुप् सोमस्तुतिरधिदैवतमधियज्ञं च ॥

अयं वेनइतीयमृक् त्रिष्टुप्वेनस्य वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणइति यास्कोक्तेर्वेनोऽत्र चन्द्रः सोमः । स वेनोऽस्या ऋषी देवताः । कीदृशी इयमृक् । अधिदैवतं अधियज्ञं च सोमस्तुतिः अनया त्रिष्टुभा अयं वेन इत्यनया अधिदैवतमधियज्ञं चावस्थितः सोमः स्तूयते । अधिदैवं तावच्चन्द्रात्मना स्तूयते । अधियज्ञं च यागसाधनभूतसोमात्मना तृतीयः पादोऽत्र द्व्यार्थकः तेनैकाग्न्यमियज्ञपि विनियोगः शुक्लपक्षेऽपि विकल्पेन विनियोगोऽस्ति अयं वेन इत्येकइति ॥

मनो न त्रिष्टुप्सोमस्तुतिरधियज्ञानुवादिनी ॥

मनो न येष्विति इयमृक् त्रिष्टुप् । कीदृशी । अधियज्ञानुवादिनी शुक्रामन्थिप्रदानाधियज्ञानुवादिनी । सोमस्तुतिसोमोऽस्य देवताऋषयः सप्तर्षिभिर्मन्थिग्रहणे विनियोगः ॥

अ ग्नेष्टः षंडोऽपकृष्टो मर्क ऽपाभिचारिके ॥

इमे यजुषी [illegible] । [illegible] विनियोगः ॥

देवास्त्वा शुक्रामन्थिनौ ॥

देवास्त्वा शुक्रपा, देवास्त्वा मन्थिपा इत्यनयोः क्रमेण शुक्रामन्थिनौ देवते । [illegible] विनियोगः यजुः पङ्क्तिः ॥

अनाधृष्टाऽसि दक्षिणोत्तरवेदिश्रोण्यौ ॥

अनाधृष्टासीत्यनयोर्दक्षिणोत्तरे उत्तरवेदिश्रोण्यौ देवते । उत्तरवेदिश्रोण्यो[illegible] विनियोगः ॥

सुवीरः सुप्रजा इत्यनयोः शुक्रामन्थिनौ ॥

यथाक्रमं देवते । सुवीर इत्यस्य शुक्रो देवता साम्नी त्रिष्टुप् । [illegible] यूपदेशं प्रतिगमने विनियोगः । सुप्रजा इत्यस्य मन्थी देवता । साम्नी त्रिष्टुप् । प्रतिप्रस्थातुरुत्तरं यूपदेशं प्रतिगमने विनियोगः ॥

निरस्तो द्वे आभिचारिके ॥

निरस्तः शण्डो निरस्तो मर्क इतीमे यजुषी आभिचारिके अभिचारप्रयोजने दैवीपङ्क्तिः । [illegible] निरसने विनियोगः ॥

शुक्रस्य मन्थिनः शकल(१)म् ॥

शुक्रस्याधिष्ठानमसि मन्थिनोऽधिष्ठानमसीत्यनयोः शकलं देवता । प्राजापत्या गायत्री । प्रोक्षितयूपशकलयोराहवनीये प्रासने विनियोगः ॥

ये देवासः पच्छेपो वैश्वदेवीं त्रिष्टुभम् ॥

ये देवास इत्येतामृचं विश्वदेवदेवतां त्रिष्टुप्छन्दस्कां पच्छेपऋषिरपश्यत् ॥

---

(१) "शुक्रस्य मन्थिनो द्वयोः शकल"मिति काण्वशाखीयसर्वानुक्रमसूत्रपाठः ॥

आग्रयणोऽसि लिङ्गोक्तदेवतम् ॥

आग्रयणदेवतमित्यर्थः । ब्यूहेन साम्नी अनुष्टुप् । आग्रयणग्रहग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥(१)

सोमः पवते वैश्वदेवम् ॥

सोमः पवत इत्येतद्विश्वदेवदेवतं । अत्यष्टिश्छन्दः । [illegible]-ग्रहमनुगम्य [illegible] पश्चादुत्तरार्धे विनियोगः । एष त इति यजुर्जगती । सादने विनियोगः ॥

इन्द्राय त्वा लिङ्गोक्तानि ॥

इन्द्राय त्वा बृहद्वत इत्यादीनि इन्द्राविष्णुभ्यामित्येतत्पर्यन्तानि सर्वाणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । गृह्यमाणग्रहदेवतानीत्यर्थः । तत्रेन्द्राय त्वेति आर्षी पङ्क्तिः उक्थ्यग्रहणे विनियोगः । एष त इति यजुर्बृहती सादने विनियोगः । यज्ञो देवता । देवेभ्यस्त्वेति यज्ञोदेवता । आसुरी गायत्री । प्रातःसवने उक्थ्यविग्रहणे विनियोगः मित्रावरुणाभ्यां त्वा । ऋग्गायत्री मैत्रावरुणस्योक्थ्यविग्रहणे विनियोगः । इन्द्राय त्वा । आसुरी गायत्री । ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ्यविग्रहणे विनियोगः इन्द्राग्निभ्यां त्वा । प्राजापत्यानुष्टुप् । अच्छावाकोक्थ्यविग्रहणे विनियोगः इन्द्रावरुणाभ्यां । ऋग्गायत्री । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा । एकाधिका ऋग्गायत्री । इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा एकोना ऋग्गायत्री । तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहणे प्रातःसवनोक्तक्रमेण विनियोगः ॥

मूर्धानं भरद्वाजो वैश्वानरीं त्रिष्टुभम् ॥

मूर्धानं दिव इतीमामृचं वैश्वानरदेवतां त्रिष्टुप्छन्दस्कां भरद्वाज ऋषिरपश्यत् । ध्रुवग्रहग्रहणे विनियोगः ॥

---

(१) स्वाग्रयण इत्येतद्यजुरित्येतत्क्वचिन्मूलीयपाठः सटीकपुस्तके ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवः ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवमित्यस्य । ध्रुवो देवता । एकाधिका पङ्क्तिः प-ङ्क्तिर्ध्रुवग्रहग्रहणे विनियोगः ॥

ध्रुवं ध्रुवेण बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ग्रौव उत्तरऐन्द्रः ॥

ध्रुवं ध्रुवेणेत्यस्या बृहतीछन्दः । तत्र ध्रुवं ध्रुवेणेत्ययं पूर्वोऽर्धर्चो ग्रौवः ध्रुवदैवतः । यथानऽइत्ययमुत्तरोऽर्धर्च ऐन्द्रदैवतः । ध्रुवस्य होतृचमसेऽवनयने विनियोगः । (१)अत्र प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ पादौ । द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ । षट्त्रिंशदक्षरत्वाद्बृहती “वैराजौ गायत्रौ चेति पिङ्गलोक्ता” । अत्र पादक्रमनियमो न भवति षष्टि-सोमर्ध्वेदशकौ विष्टारबृहतीत्येतल्लक्षणमिह नास्ति ॥(२)

यस्ते देवश्रवाः सोमो त्रिष्टुभं यजुरन्त्याम् ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्दतीमां त्रिष्टुभं सोमदेवतां यजुरन्त्यां देवश्रवा ऋषि-रपश्यत् । यजुषोऽपि देवश्रवा ऋषिरित्यर्थः । स्वाहेत्येतदस्य चतुर्थः पादो द्वादशाक्षरः तेनैकाधिका । विप्रुड्ढोमेऽस्या विनियोगः ॥

देवानां चात्वालदैवतम् ॥

देवानामसीत्येतद्यजुश्चात्वालदैवतं । यजुर्बृहती । तृणस्य चात्वाले प्रक्षेपे विनियोगः ॥

प्राणाय मे लिङ्गोक्तदैवतान्येकादश ॥

प्राणाय मे वर्चोदा इत्यादीनि विश्वाभ्यो मइन्द्रियेभ्यइत्यन्तान्येकादश यजूंषि लिङ्गोक्तदैवतानि । उपांशुसवनादय एषां देवता इत्यर्थः । सर्वेषां ग्रावणि विनियोगः । तत्र प्राणाय मइत्यस्योपांशुर्देवता आसुर्यनुष्टुप्-

---

(१) उ० ध्रुवोऽसि ध्रु० ध्रुवो दे० ऋक्पाङ्क्तः ध्रुवग्रहण एवं वि० एष ते ग्र० ग्र-हो दे० यजुस्त्रिष्टुप्सादने वि० ।

(२) ध्रुवसेके वि० इत्युभयोः पक्षनिपाठः ॥

वाचनी विनियोगः, व्यानाय मे । उपांशुसवनो देवता आसुर्यनुष्टुप् । उदानाय मे अन्तर्यामो देवता साम्न्युष्णिक् । वाचे मे ऐन्द्रवायवो देवता । साम्नीगायत्री, ऋतूदक्षाभ्यां । मैत्रावरुणग्रहो देवता आसुरीगायत्री । श्रोत्राय मे आसुर्यनुष्टुप् आश्विनग्रहो देवता । चक्षुर्भ्यां मे शुक्रामन्थिनौ देवते । साम्न्युष्णिक् । आत्मने मे । आग्रयणो देवता । आसुर्यनुष्टुप् । ओजसे मे । उक्थ्यो देवता । आसुर्यनुष्टुप् । आयुषे मे । ध्रुवो देवता आसुर्यनुष्टुप् । विश्वाभ्यो मे । एकोनागायत्री । एकाधिका वा प्राजापत्यानुष्टुप् । पूतभृदाधवनीयौ देवते । सर्वेषां वाचने विनियोगः ॥

कोऽसि प्राजापत्योष्णिग्वर्द्धमाना ॥

कोऽसिकतमोऽसीत्येषां प्राजापतिर्देवता । मध्यमतपजातिरूपो द्रोणकलशोऽत्र देवतेत्यर्थः, अस्या वर्द्धमानोष्णिक्छन्दः यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरः । द्वितीयः सप्ताक्षरः । तृतीयोऽष्टाक्षरः । सा त्रिंशदक्षरत्वात् द्वाभ्यामधिकत्वात् । वर्द्धमानोष्णिगित्युच्यते । अवकाशमन्त्रवाचने विनियोगः । भूर्भुवः स्वरिति ऋगुष्णिक् यजमानस्य जपे विनियोगः ॥

मधवे त्वा लिङ्गोक्तदेवतानि त्रयोदश ॥

मधवे त्वेत्यादीनि अं॰हसस्पतये त्वेत्यन्तानि त्रयोदश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि गृह्यगृह्यमाणग्रहदेवतानीत्यर्थः । ऋतुग्रहग्रहणे सर्वेषां विनियोगः । मधवे त्वा यजुर्जगती । माधवाय । आसुर्यनुष्टुप् । शुक्राय शुचये । नभसे त्वा । यजुर्जगत्यः, नभस्याय आसुर्यनुष्टुप् । इषे त्वा । ऊर्जे त्वा यजुः पङ्क्तिः । सहसे त्वा तपसे त्वा यजुर्जगत्यौ, सहस्याय त्वा तपस्याय त्वा आसुर्यनुष्टुभौ । अं॰ हसः साम्न्युष्णिक् ॥ २७ ॥

इन्द्राग्नी विश्वामित्र ऐन्द्राग्नीं गायत्रीम् ॥

इन्द्राग्नी आगतमित्येतामृचं इन्द्राग्नीदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां विश्वामित्रऋषिरपश्यत् । ऐन्द्राग्नग्रहणेऽस्या विनियोगः अत्र प्रथमद्वितीयावष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयः सप्ताक्षरः । तेनैकोना । उपयामेति सामोष्णिक्, एष त इति यजुःपङ्क्तिः । ग्रहणे सादने च क्रमेण विनियोगः ॥

आघ त्रिशोक आग्नैन्द्रीम् ॥

गायत्रीमित्यनुवर्त्तते । आघा ये इतीमां गायत्रीमाग्नेन्द्रीमग्नीन्द्रदेवत्यां त्रिशोकऋषिरपश्यत् । अस्या विनियोगकथा नास्ति । यजुषोः पूर्वसूत्रवत् ॥

ओमासो मधुच्छन्दा वैश्वदेवीम् ॥

गायत्रीमित्यनुवर्त्तते । ओमासश्चर्षणीधृत इतीमामृचं विश्वेदेवदेवतां गायत्रीच्छन्दस्कां मधुच्छन्दा ऋषिरपश्यत् । वैश्वदेवग्रहणे विनियोगः ॥

विश्वे देवासो गृत्समदः ॥

वैश्वदेवीं गायत्रीमिति चानुवर्त्तते विश्वेदेवास आगतेतीमामृचं विश्वेदेवदेवतां गायत्रीछन्दस्कां गृत्समदऋषिरपश्यत् । मिश्रावैश्वदेवग्रहण एव विनियोगः । उभयसूत्रे उपयामेति । आसुरी गायत्री । एष त इति यजुर्जगती । ग्रहणे सादने च क्रमेण विनियोगः ॥

इन्द्र मरुत्वस्तिस्रो विश्वामित्र ऐन्द्रामारुतीस्त्रिष्टुभः ॥(१)

इन्द्रमरुत्व, मरुत्वन्तं वृषभं । सजोषा इन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेत्येतास्तिस्र इन्द्रमरुत्वद्देवतास्त्रिष्टुप्छन्दस्का विश्वामित्रऋषिरपश्यत् । इन्द्रमरुत्व इत्यस्याः प्रथममरुत्वतीयग्रहणे विनियोगः । मरुत्वन्तमिति स-

---

(१) इन्द्रमरुत्वतिस्र इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

ग्रहणमरुत्वतीयग्रहणे । अथ द्वितीयो दशाक्षरः व्यूहेन पूर्वैर्वा एको-
ना वा । उपयामेति आसुरी गायत्री, एष तइत्यासुर्यनुष्टुप् । एवं
चतसृष्वपि । तृतीयाचतुर्थीरपि [मरुत्वतीयग्रहणएव] विनियो-
गो वाचस्तोमे ॥

मरुतां त्वा यजुर्मरुत्वतीयम् ॥

मरुतां त्वौजस इति यजुर्मरुत्वतीयं मरुत्वानस्य देवतेत्यर्थः, द्या-
वापृथिवी मरुत्वदग्नीषोमेति रूपत्वय. अथ सामोष्णिक् । तृतीयमरु-
त्वतीयस्य ग्रहणे विनियोगः ॥

महाँ २ ॥ इन्द्रो भरद्वाजो माहेन्द्रीं त्रिष्टुभम् ॥

महाँ २ ॥ इन्द्रो नृवदितीमामृचं माहेन्द्रग्रहदेवतां त्रिष्टुप्छन्दस्कां
भरद्वाजऋषिरपश्यत् । माहेन्द्रग्रहग्रहणे विनियोगः । अथ तृतीयो
नवाक्षरः । तेन द्व्यूनः ॥

यऽओजसा वत्सो गायत्रीम् ॥

माहेन्द्रीमित्यनुवर्त्तते । महाँ २ ॥ इन्द्रो यऽओजसेतीमामृचं महेन्द्र-
देवतां गायत्रच्छन्दस्कां वत्सऋषिरपश्यत् । अस्यापि माहेन्द्रग्रहणएव क-
दाचित् विनियोगः लिङ्गात् । अनयोर्मन्त्रयोरुपयामेत्यासुर्यनुष्टुप् ।
एष तइति यजुः पङ्क्तिः ग्रहणासादनयोर्विनियोगः ॥

उदुत्यं प्रस्कण्वः सौरीं गायत्रीम् ॥

उदुत्यमितीमां सूर्यदेवतां गायत्रीछन्दस्कां प्रस्कण्वऋषिरपश्यत् ।
दाक्षिणहोमे विनियोगः अथ तृतीयः सप्ताक्षरः तेनैकोना ॥

चित्रं कुत्स आङ्गिरसस्त्रिष्टुभम् ॥

सौरीमित्यनुवर्त्तते । चित्रं देवानामितीमामृचं सूर्यदेवतां त्रि-
ष्टुप्छन्दस्कां आङ्गिरसः पुत्रः कुत्सऋषिरपश्यत् । दाक्षिणहोमेऽस्या

विनियोगः ॥(१)

कूपेभ्यो दक्षिणा अष्टापर्ण ॥

कूपेभ्यो कूपमित्यादीनां चतुर्णां यजुषां दक्षिणादेवताः । तत्र कूपेभ्यः प्राजापत्या जगती महद्भ्यानुष्टुप् । कृष्णकल्पितके विनियोगः, विकल्पः दैवीजगती महीधरोऽनेन विनियोगः, यतस्य यजुर्गायत्री सदस्य प्रेषये । अत्र यजतस्य यथा प्रेतेति द्वितीयं यजुः पृथक् । चतुर्णामित्युक्तत्वात् ॥

ब्राह्मणमद्य लिङ्गोक्तदेवतान्यष्टौ ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयमित्यादीन्यष्टौ यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि ब्राह्मणो देवता ब्राह्मणं इतिएकोनाक्षरबृहती ब्राह्मीपदानि पञ्च प्रतिग्रहने विनियोगः अथ गृह्णाति दक्षिणादेवताः । अन्याश्च कृष्णवादाने विनियोगः ॥

अग्नये त्वा हिरण्यं देवता ॥

त्र्यर्षा त्रिष्टुप् हिरण्यप्रतिग्रहे विनियोगः ॥

रुद्राय त्वा गौर्देवता ॥

एकाधिका त्र्यर्षा त्रिष्टुप् गोः प्रतिग्रहे विनियोगः । बृहस्पतये त्वा एकोनाब्राह्मी गायत्री वासोदेवता वासः प्रतिग्रहणे विनियोगः ॥

यमाय त्वा ॥

अश्वोदेवता एकाधिकात्र्यर्षा त्रिष्टुप् । अश्वप्रतिग्रहणे विनियोगः ॥

कोऽदादिति कामो देवता ॥

---

(१) अत्र अग्नेनयायन्न इति द्वयोरर्धर्चोरगस्त्य ऋषी त्रिष्टुप्छन्दसी आग्नीध्रीयेऽग्नौ हुताहुतिद्वयहोमे विनियोगः इति पद्धतिपाठः ॥

प्राजापत्या त्रिष्टुप् हिरण्यगर्भोपासोऽयमीश्वरोऽन्यच्च ग्रहस्य मन्त्रोक्तादेः प्रतिकृति विनियोगः । औदादित्यस्य द्वे पदे प्रथमाद्युषी अभिप्रेत्य हिरण्यगर्भदेवत्यात्वमुक्तम् । अन्यथा सर्वे-माणि नाष्टौ ॥ २८ ॥

विष्णो वैष्णवम् ॥

विष्ण उरुगायैषत इत्येतद्यजुर्वैष्णवं विष्णुर्देवता आर्षीगायत्री । आदित्यग्रहस्य मासिमासानां द्विदेवत्यानुलोमसंस्रवाभावादादित्यपात्रे च विष्णौ विनियोगः । अथ प्रथममध्यायादौ उपयामगृहीतोऽसीति प्रथमं यजुः । प्राजापत्या गायत्री । द्विदेवत्यैः सह सोमानां प्रतिप्रस्थातुरादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपहवे विनियोगः ॥

गृह्यमाणः सोमो देवता ॥

अथ आदित्येभ्यस्त्वेति द्वितीयं यजुरादित्यग्रहस्य संस्रावसेके विनियुक्तम् । तस्यार्चिषमाणः सोमो देवता दैवीपङ्क्तिश्छन्दः संस्रावसेके विनियोगः । ततस्तृतीयं विष्ण उरुगायेति ॥

कदा चनादित्यदेवत्ये बृहत्यौ ॥

कदा चन स्तरीः, कदा चन प्रयुच्छसीतीमे ऋचौ आदित्यदेवते बृहतीछन्दस्के आदित्यग्रहणे विनियुक्ते द्वे अपि यजुरन्ते । आदित्येभ्यस्त्वेति ह्यारण्यन्ते यजुः । तस्य दैवीपङ्क्तिश्छन्दः पूर्वं हि वाक्समीपस्थाने मध्ये कदाच नेन्द्रदेवत्योक्ता । इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः द्वितीयायां व्यूहेन छन्दः पूर्त्तिः ॥

यज्ञो देवानां कुत्सस्त्रिष्टुभम् ॥

यज्ञो देवानामितीयमादित्यदैवत्यां त्रिष्टुभं कुत्सऋषिरपश्यत् । आदित्यग्रहस्य दध्ना श्रयणे विनियोगः । अत्र प्रथमतृतीयौ पादौ न्यूनाक्षरौ । ततश्च तयोर्व्यूहेन पूरणम् ।

त्रिवृत्सन्यजुः ॥

आदित्यदेवत्यमित्यनुवर्त्तते । त्रिवृदसीत्येतद्यजुरादित्यदेवतम् । दधिसोमयोर्मिश्रणे विनियुक्तम् । प्राजापत्यानुष्टुप् ।

अदस्मै जगत्याशीः ॥

अदस्मै नरइत्येषा जगतीछन्दस्का आशीर्देवता । नरोदेवता वा तेषां सम्बोध्यत्वेनात्र प्राधान्यात् । पत्न्याभ्यावर्त्तने विनियुक्ता व्यूहेन पूर्त्तिः ॥

वाममद्य भरद्वाजो बार्हस्पत्यः सावित्री त्रिष्टुभम् ॥

वाममद्येतीमामृचं सवितृदेवत्यां त्रिष्टुप्छन्दस्कां बृहस्पतेरपत्यं भरद्वाजऋषिरपश्यत् । अत्र चतुर्थो दशाक्षरः । तेनैकोना ॥

सावित्रोऽसि मावित्रम् ।

सावित्रोऽसीत्येतद्यजुःसवितृदेवतम् । सावित्रग्रहणएव विनियुक्तम् । ताभ्यामधिका आर्षीत्रिष्टुप् द्व्यूनार्षी जगती वा ॥

सुशर्मासि वैश्वदेवम् ॥

सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानइत्येतद्यजुर्विश्वदेवदेवतम् । व्यूहेन प्राजापत्या जगती । वैश्वदेवग्रहणे विनियोगः ॥

बृहस्पतिसुतस्य लिङ्गोक्तम् ॥

बृहस्पतिसुतस्येत्येतल्लिङ्गोक्तदेवतम् । सोमदेवतमित्यर्थः । आग्रयणाग्रतो पात्नीवतग्रहग्रहणे विनियोगः ।

अहम् (१)प्रजापतिरूपेणात्मादेवता त्रिष्टुप् ॥

अहम् परस्तादित्यस्यर्चः प्रजापतिरूपेण आत्मादेवता त्रिष्टुप्छन्दः । पात्नीवतग्रहस्य पर्यग्निकरणानन्तरम् भक्षे विनियोगः ।

---

(१) परस्तादित्यधिकः पाठः कात्यायनानुक्रमे बोध्यः ॥

अनु पञ्चमी द्व्यावसानैकोना ॥

अग्ना ३ इ पत्नीवन्नाग्नेयम् ॥

अग्ना ३ इ पत्नीवन्नित्येतद्यजुरग्निदैवतम् । एकाधिका याजुषी एकोना साम्नीपङ्क्तिर्वा पात्नीवतग्रहहोमे विनियोगः ॥ (१)

प्रजापतिः प्राजापत्यम् ॥

प्रजापतिर्वृषासीत्येतद्यजुः प्रजापतिदैवतम् । ऋचां त्रिष्टुप् । घ-ग्रहणाय समीक्षणे विनियोगः ॥

हरिरस्यृक्सामे ॥

हरिरसि हारियोजनस्त्वेतद्यजुरृक्सामे दैवते । "ऋक्सामे वै हरी ऋक्सामाभ्यां ह्येनं हरतीति श्रुतेः" ॥ ऋगुष्णिक् । हारियोजनग्रहणे विनियोगः । अत्र मघवे त्वा भिन्नाम्नीति, मरुतां त्वा यजुः,, सावित्रोऽसि सावित्रम् सुगममपि वेमान्तं हरिरस्यृक्सामे इत्यादिषु पदार्थेष्वपीतीऽसीत्येतत्सर्वत्रान्तो विज्ञेयम् । तेनानेन सर्वैव यजुषो ऽक्षराणि गणयित्वा छन्दो विचार्य लिखितव्यम् । यथा यःपोज-सा वत्सो गायत्रीमित्यत्र महेन्द्रस्येतत् ॥

हर्योर्युक्ते लिङ्गोक्ते ॥

हर्योर्धानास्थ, यस्ते अश्वसनिरित्येते यजुषी लिङ्गोक्तदैवते । हर्योरित्यस्य धानादेवताः साम्नी गायत्री । धानाभिर्हारियोजनग्रहणे विनियोगः । यस्ते अश्वसनीयम् इत्यस्य देवता आर्षीपङ्क्तिः । धानानां प्राश भक्षणे विनियोगः ॥

देवकृतस्याग्नेयानि षट् ॥

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादीनि षड्यजूंषि अग्निदैवतानि । साम्न्या-

(१) अग्ने वाजागोपायेत्यधिकः काण्वसर्वानुक्रमपाठः । मन्त्रनिर्देशोऽपि यथा अग्ने वाकपत्नि सजूर्देवेन त्वष्ट्रा । सोमस्य स्वाहा ॥ ३ ॥

स्थाने विनियुक्तानि ॥

देवकृतस्यासुर्यनुष्टुप् ॥

मनुष्यकृतस्य साम्न्युष्णिक् । पितृकृतस्यासुर्यनुष्टुप् । आत्मकृतस्यासुर्यनुष्टुप् ॥

एनसो यजुर्जगती ॥

यच्चाहमेनः । व्यूहेन प्राजापत्या त्रिष्टुप् ॥

संवर्चसेत्यस्य त्वष्टादेवता त्रिष्टुप् ॥

उदकं पूर्ववदभ्यवहरणे विनियोगः । छन्दोदेवतयोः प्रागुक्तत्वादिह नोक्तम् ॥ १० ॥

समिन्द्राणो वैश्वदेवीं त्रिष्टुभम् ॥

समिन्द्र णो मनसेतीमामृचं विश्वदेवदेवतां त्रिष्टुप्छन्दस्कां वसिष्ठऋषिरपश्यत् । समिष्टयजुर्होमे विनियोगः । संवर्चसेत्यस्योक्तमेव प्राजापत्यर्षेः समिष्टयजुर्होमे विनियोगः ॥

धाता लिङ्गोक्तबहुदेवत्या ॥

त्रिष्टुप्पदमनुवर्तते । धाता रातिरित्येषा त्रिष्टुप् लिङ्गोक्तबहुदेवत्या लिङ्गोक्ता लिङ्गेनैव मन्त्रान्तरैर्वोक्ता बह्व्यो देवता यस्याः सा तथा धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्नित्वष्टृविष्णुदेवतेत्यर्थः । समिष्टयजुर्होमे विनियोगः ॥

सुगा वो देवाः ॥

सुगा वो देवा इतीयमृग्दैवी देवता । अत्रापि त्रिष्टुबित्यनुवर्तते । समिष्टयजुर्होमे विनियोगः । अत्र चतुर्थो दशाक्षरस्तेनैकाना ॥

यां । २८ ॥ आवह नयमाग्नेय्यौ ॥

त्रिष्टुभावित्यत्र सम्बध्यते । यां २ ॥ आवह उशतः, वषट्० हुत्वा प्रतीत मे ऋचो आग्नेय्यौ अग्निदेवते त्रिष्टुप्छन्दस्के । समिष्टय-

[illegible] विनियुक्ते देवा गातुरित्यस्य तु सर्वं प्रागुक्तम् । अत्र पुनः पाठात्प्रजापतिर्वा ऋषिरिति विशेषः ॥

यज्ञ यज्ञमित्यते लिङ्गोक्ते यजुषी ॥

यज्ञयज्ञमित्यस्य, एष ते यज्ञ इतीमे यजुषी लिङ्गोक्ते प्रथमं यज्ञदेवतं एकाधिका आर्च्यायत्री । द्वितीयं यज्ञपतिदेवतं । एकाधिका साम्नजगती । समिष्टयजुर्होमे द्वयोर्विनियोगः ॥

उरुꣳ हि षुनः शेपो वारुणीं त्रिष्टुभम् ॥

उरुꣳ हि राजेमामृचं वरुणदेवताम् । त्रिष्टुप्छन्दस्कां शुनःशेप ऋषिरपश्यत् । वाचने विनियोगः । द्वितीयपादस्य व्यूहेन पूरणम् ॥

नमो वारुणम् ॥

नमो वरुणायेत्येतद्यजुर्वारुणं वरुणदेवतं अपोऽवभृथे वाचने विनियोगः ॥

अग्नेरनीकमाग्नेयी त्रिष्टुप् ॥

आसुरी गायत्री ॥

अग्नेरनीकमित्येषा ऋगग्निर्देवता त्रिष्टुप्छन्दस्का अप्सु चतुर्गृहीतहोमे विनियुक्ता । तृतीयस्यात्र व्यूहेन पूरणम् ॥

समुद्रे ते सौमी विराट् ॥

समुद्रे ते हृदयमित्येषा ऋक् सौमी सोमदेवत्या विराट्छन्दस्का । यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट् । वैराजैर्विराडिति वचनात् । ऋजीषकुम्भप्लावने विनियोगः ॥

देवीराप: पङ्क्तिर्बृहती वा पूर्वार्धं चापउत्तरः ॥

देवीराप एष वो गर्भ इतीयमृक्पङ्क्तिछन्दस्का बृहतीछन्दस्का वा अष्टाविंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । अस्याः पूर्वार्धः अब्देवतः उत्तरो-

यं वो देव सोमेधन इत्यस्य सोमदेवता: । [illegible] विकृती भक्षणे विनियोगः ॥

देवानामाग्नेयम् ॥

देवानाम् समिदसीत्येतद्यजुरग्निदेवत[1] । समिदाधाने विनि-युक्तम् । दैवीजगती ॥

एजतु त्र्यवसाना महापङ्क्तिः ॥

एजतु दशमास्य इतीयमृक् त्र्यवसाना पञ्चसप्तत्यक्षरोपेता महा-पङ्क्तिश्छन्दस्का । गर्भो देवता । मन्त्रलिङ्गात् । यस्याष्टाक्षराः षट्पादाः सा महापङ्क्ति "षळष्टका वा महापङ्क्तिरित्युक्तेः" अनूर्व-भाया गर्भस्य निर्गच्छमानस्याभिमन्त्रणे विनियोगः ॥

यस्यैते वशा ॥

यस्यैते यज्ञिय इत्यस्या ऋचः वशादेवता । अनुष्टुप्छन्दः । मेधहो-मे विनियोगः ॥

पुरुदस्मो गर्भः ॥

पुरुदस्मो विषुरूप इत्यस्या गर्भो देवता । ब्राह्मी अनुष्टुप् । गर्भस्य विष्टकामस्य होमे विनियोगः ॥

मरुतो यस्य गोतमो मारुतीं गायत्रीम् ॥

मरुतो यस्येतीमामृचं मरुद्देवत्यां गायत्रीं गोतमऋषिरपश्यत् । आसिञ्चेन्तो गर्भहोमे विनियोगः ॥

महीद्यौर्मेधातिथिर्द्यावापृथिव्यास् ॥

गायत्रीमित्यनुवर्तते । मही द्यौरितीमामृचं गायत्रीछन्दस्कां

---

(१) निरुह्यमाणस्य गर्भस्याभिमन्त्रणे विनियोगः । इति पद्यस्याः पा-ठो बोध्यः ॥

द्यावापृथिवीदेवत्यां मेधातिथिऋषिरपश्यत् । गर्भस्थांगार्हस्पत्ये विनियोगः । इत्यग्निष्टोमः । इतिग्रन्थः समाप्तो । अग्निष्टोमः समाप्तस्सर्वः ॥ २१ ॥

अथ षोडशी व्याख्यास्यतइति शेषः । षोडशिनामसंस्था लभ्यन्ते । अतःक्रमात् षोडशिनस्य मन्त्राणामृषादिकं व्याख्यातं इत्यर्थः ॥

आतिष्ठ गोतम ऐन्द्रीमनुष्टुभम् ॥

आतिष्ठ वृत्रहन्नित्येतामृचं इन्द्रदेवत्यामनुष्टुप्छन्दस्कां गोतमऋषिरपश्यत् । अर्वापयामित्यासुरीगायत्री । षोडशीग्रहणे विनियोगः एष तद्भ्यासुरीनुष्टुप् । सादने विनियोगः ॥

युक्ष्वा हि मधुच्छन्दाः ॥

ऐन्द्रीमनुष्टुभमित्यनुवर्त्तते । युक्ष्वा हि केशिनेतीमामृचं इन्द्रदेवत्यां अनुष्टुप्छन्दस्कां मधुच्छन्दाः ऋषिरपश्यत् । विकल्पे नवा युक्ष्वा हि केशिनेतीमामृचमिन्द्रदेवत्यामनुष्टुप्छन्दस्कां मधुच्छन्दाऋषिरपश्यत् । विकल्पेन षोडशीग्रहग्रहणविनियोगः अथ द्वितीयः पर्यायः । तेन इत्यूना । यजुषः पूर्ववत् ॥

इन्द्रमिद्गोतमः ॥

ऐन्द्रीमनुष्टुभमित्यनुवर्त्तते । इन्द्रमिद्धरी वहत इतीमामृचमिन्द्रदेवत्यामनुष्टुभमित्यनुवर्त्तते । इन्द्रमिद्धरी वहतइतीमामृचमिन्द्रदेवत्यामनुष्टुप्छन्दस्कां गोतमऋषिरपश्यत् । अस्या अपि षोडशीग्रहणएव विकल्पेन विनियोगः । यजुषः पूर्ववत् । अथ चतुर्थः समाप्यपरः । तेनैकोना ॥

यस्मान्नैन्द्री त्रिष्टुप्परब्रह्मरूपेण षोडशिनः स्तुतिः ॥

यस्मान्न जात इत्यस्यर्चइन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्छन्दस्का परब्रह्मरूपेण षोडशिनः स्तुतिरियं । अथ षोडशी परब्रह्मरूपेण स्तूयते । अतएव

षोडशिग्रहप्रचारे विनियोगः अत्र विवस्वानेव ऋषिः । अनन्तरोक्त-मन्त्र समानत्वात् । अन्यस्य चानुक्तत्वात् । गौतमदृष्टेनास्य तु संबन्ध-स्य प्राप्तेति । ऐन्द्रीति प्रथमया निर्देशात् । षोडशिन ग्रहणादि विनियोगोऽस्याः । अथ चतुर्थी द्वादशाक्षरः । तेनैकाधिका ॥

इन्द्रश्चैन्द्र। वारुणी षोडशिदेवत्या वा यजुरन्ता ॥

त्रिष्टुबित्यनुवर्तते ॥ इन्द्रश्च सम्राडित्येषा ऋक् त्रिष्टुप् इन्द्र-वरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा यजुरन्ता । अस्या अन्ते अस्ति यजुरस्तीत्यर्थः । ऋषिर्विवस्वानेव । तृतीयचतुर्थौ पादौ द्वाद-शाक्षरौ । तेन द्व्यधिका त्रिष्टुप् षोडशिग्रहभक्षे विनियोगः षोडशी-समाप्तः अथ द्वादशाहान्तर्गतमन्त्राणामप्युच्यते ॥

अग्ने पवस्व वैखानस आग्नेयीङ्गायत्रीम् ॥(१)

अग्ने पवस्वेतीमामृचमग्निदेवतां गायत्रीं वैखानसऋषिरप-श्यत् । अतिग्राह्यग्रहणे विनियोगः प्रथमद्वितीयौ सप्ताक्षरौ । तृतीय-श्च स्वपादिति व्यूहेन पूरणम् । द्वितीये तु व्यूहप्रमाणं नास्ति । तेनैकोना ॥

उत्तिष्ठन्कुत्सस्तु तिरैन्द्रीम् ॥

गायत्रीमित्यनुवर्तते । उत्तिष्ठन्नोजसेतीमामृचं अग्निदेवत्यां गायत्रीं कुत्सऋषिरपश्यत् । अतिग्राह्यग्रहणे विनियोगः ॥

अदृश्रम् प्रस्कण्वः सौरीम् ॥

अदृश्रमित्येतामृचं गायत्रीं सौरीं सूर्यदेवत्यां प्रस्कण्व ऋषिर-पश्यत् । अतिग्राह्यग्रहणे विनियोगः ॥

तिस्रोऽपि यजुरन्ताः ॥

अग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदृश्रमित्येतास्तिस्रोऽपि यजुरन्ताः । उ-पयामेति सामोद्धिक् ॥

---

(१) अग्नऽआयूंषि हि वैखानसऽआग्नेयर्चौ । इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

एष ते सामगायत्री भवति द्वितीये उपयामगृहीतोऽस्यनुष्टुप् ॥

एष ते यजुस्त्रिष्टुप् । तृतीये उपयाम आसुरीगायत्री । एष ते सामगायत्री सर्वेषां मध्ये कनीयः द्वे यजुषी अन्ते एतः [illegible] च [illegible] विनियुक्ते । यजुरन्ताध्ययनेन तेषां यजुषामपि अ- न्त्य एव ऋषिरिति प्राप्यते । अग्ने पवस्वेत्यस्या अन्ते अग्ने वर्चस्विन्निति यजुः एकादशिका सामजगती अग्निर्देवता अग्निमारुतग्रहे विनियोगः । उत्तिष्ठन्नित्यस्या अन्ते इन्द्रौजिष्ठेति यजुः अनुष्टि- क् इन्द्रो देवता अग्नि[illegible]ग्रहे विनियोगः । अदृश्रन्नित्यस्या अ- न्ते सूर्यभ्राजिष्ठेति यजुः सामजगती । सूर्यो देवता अग्नि[illegible] ग्रहे विनियोगः ॥

उदुत्यन् देवानामार्षम् ॥(१)

उदुत्यं जातवेदसमित्येषा ऋक् देवानामार्षं देवा एव ऋषय इत्य- र्थः । सूर्यो देवता । गायत्रीछन्द इति तु प्रागुक्तमेव । तत्र तु प्रस्क- ण्व ऋषिरिह तु देवा इति विशेषः अथ वा अदृश्र प्रस्कण्वः सौरोमि- त्यतः सौरीं गायत्रीमित्येतत्पदद्वयमनुवर्तते । [illegible] [illegible] [illegible] विनियोगः । प्रजापतयेमिति आसुरीगायत्री । [illegible] विनियोगः । एष तऽइति सामगायत्री सादने विनियोगः ॥

आजिघ्र इडे कुसुरुबिन्दुर्ग्यें महापङ्क्तिप्रस्तारप- ङ्क्ती ॥

आजिघ्र, कलशं, इडे रन्तइतीमे ऋचौ महापङ्क्तिप्रस्तारपङ्क्ती गव्ये गोदैवते कुसुरुबिन्दुऋषिरपश्यत् । तत्राजिघ्रेति महापङ्क्तिः । "षडष्टका वा महापङ्क्तिरिति भाषणात्" । अस्यां चाष्टाक्षराः षट्प- दाः सन्ति । तत्र तृतीयस्य व्यूहेनपूरणम् । चतुर्थः समाक्षरएव ।

(१) या विश्वं कृत्स्नमाक्रमत्सविताभुवन् । इति कात्यायनसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठः ॥

तेनैकोना। इडे रन्त इति प्रस्तारपङ्क्तिः प्रथमः प्रथमद्वितीयौ पा-
दौ द्वादशाक्षरौ तृतीयचतुर्थावष्टाक्षरौ सा प्रस्तारपङ्क्तिरित्युच्य-
ते। आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिः इति वचनात्। अत्र चतुर्थो नवाक्षरस्ते-
नैकाधिका। सहजदृशिर्षि गर्भविराधादावहोमे विसृष्टे साहस्या
गोद्रोंपक्ष्लमात्रापणे आभिमन्त्रणा विनियोगः इडे रन्तइत्यस्या
कुसुरुविन्दुऋषिर्गौर्देवता दक्षिणे कर्णे यजमानकर्तृके जपे विनि-
योगः॥

वि नः शासो भारद्वाज ऐन्द्रीमनुष्टुभम्॥

वि न इन्द्र मृध इतीमामृचं इन्द्रदेवतामनुष्टुभं भरद्वाजस्यापत्यं शा-
सऋषिरपश्यत् गवामयने महाव्रतसंज्ञकेऽहनि ग्रहग्रहणे विनि-
योगः। उपयामेति सामोष्णिक्। एष त इति सामगायत्री। सर्वेषो-
पयामेत्यस्य विनियोग एष त इत्यस्य सादने इति ज्ञेयं। व्यूहेन छ-
न्दः पूर्तिः॥

वाचस्पतिं वैश्वकर्मणीं त्रिष्टुभम्॥

शासो भारद्वाज इत्यनुवर्तते वैश्वकर्मणीमिति द्वितीयान्तनिर्देशा-
त्। वाचस्पतिं विश्वकर्माणमितीमामृचं विश्वकर्मदेवतां त्रिष्टुभं
भारद्वाजः। शासऋषिरपश्यत्। महाव्रत एव पूर्ववद्विकल्पेन गृ-
हणे विनियोगः आद्यपादो द्वादशकः। तेनैकाधिका। उपयाम
सामत्रिष्टुप्। एष ते सामोष्णिक॥

विश्वकर्मन्नैन्द्रीं वैश्वकर्मणीम्॥(१)

शासो भारद्वाजस्त्रिष्टुभं इत्यप्यनुवर्तते विश्वकर्मन्हविषेती-
मामृचं त्रिष्टुभं ऐन्द्रीं इन्द्रदेवत्यां विश्वकर्मदेवत्यां च भरद्वाजपुत्रः शा-
सऋषिरपश्यत्। ग्रहयोः पूर्ववत्। अत्र चतुर्थस्य व्यूहेन पूर-

(१) ऐन्द्री वैश्वकर्मण्यौ इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः॥

चम् । मनस्त्वेति तस्यैव अनुवचने विकल्पेन विनियोगः । तथा च सूत्रम् । ग्रहं गृह्णाति वि नऽइन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्माणमिति वा तिसृ-भ्यादिति ॥

अग्नये त्वा देवार्षाण्यदाभ्यदेवत्यानि ॥

अग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसमित्यादीनि चत्वारि यजूंषि देवार्षाणि देवा एषां द्रष्टार इत्यर्थः । तथा अदाभ्यदेवत्यानि । अदाभ्यसंज्ञो ग्रह एषां देवतेत्यर्थः । तत्र सोपयामस्याग्नये त्वेत्यस्य प्राजापत्या बृहती तथाविधस्येन्द्राय त्वेत्यस्य व्यूहेन प्राजापत्या बृहती । सोपयामस्य विश्वेभ्यस्त्वेत्यस्यैकोना साम जगती । अंशुग्रहे निग्राह्या आसिच्य तथाधिश्रयणादीनि क्रमेण चतसृणां विनियोगः अत्र प्रत्येकमुपयामे-त्येतत्क्षेपं, उपयामः सर्वत्राविशेषा दित्युक्तेः । अनुष्टुप् इत्यस्य दैवीज-गती उत्सर्गे विनियोगः ॥

श्रेणीनां त्वा सौम्यानि ॥

अथ देवार्षाणीत्यनुवर्तते । प्रसङ्गात् योग्यत्वाच्च । श्रेणीनामि-त्यादीनि विश्वेषां देवानामित्यन्तानि सोमदेवत्यानि । देवार्षाणि च भवन्ति । तत्र तस्मै त्वा प्रजापतीत्यन्तानामाधवने विनियोगा-त्तस्मै तद्व्याख्यास्यामि । उशिक्त्वमित्यादीनां अंशूनां सोममध्ये प्र-तिप्रक्षेपे । श्रेणीनां । यजुःपङ्क्तिः । कुकूननानां सामगायत्री । भ-न्दनानां । यजुस्त्रिष्टुप् । मदिन्तमानां मधुन्तमानां सामगायत्र्यौ शुक्रं त्वा ऋग्गायत्री ककुभं रूपं ऋग्बृहती । एतत्पर्यन्तानामा-धवने विनियोगः । तस्मै त्वं यजुःपङ्क्तिः । अदाभ्यहोमे विनियोगः उशिक्त्वम् । साम्न्युष्णिक् । वशी त्वं । आसुरी गायत्री । अस्मत्सखा ऋगुष्णिक् । एतेषामंशूनां प्रतिप्रक्षेपे विनियोगः ॥ ३१ ॥

सर्वाण्यानन्दवानामार्षम् ॥

सर्वेषामन्वमन्त्रेणाथ तथान्या उच्यन्ते । सर्वेषां मन्त्राणामन्येषां देवताद्यवगन्तव्यः ॥

इह रतिः पशुदैवतम् ॥

इह रतिरिह रमध्वमित्येतद्यजुः पशुदैवतम् । प्राजापत्या बृहती माखाहायै आज्याहुतिहोमे विनियोगः ॥

उपसृजन्नुष्णिगाग्नेयी ॥

उपसृजं धरुणमित्येषा ऋगुष्णिक्छन्दस्का । अग्निर्देवता । प्रथमो सप्ताक्षरः पादः स्वाहाकारेण स चतुर्दशाक्षरः । द्वितीयोऽष्टाक्षर एव तेनैकाधिका । आज्याहुतिहोम एव विनियोगः ॥

सप्रथ बृहती यजमानानामात्मस्तुतिः ॥

सप्रथ सद्विधरसीत्येषा बृहतीछन्दस्का यजमानानामात्मस्तुतिः । अनया हि यजमाना आत्मानं स्तुवते अमृता अभूमेत्यादिना । अत्र प्रथमः सप्तकः तृतीयपञ्चाष्टकः । द्वितीयो दशकश्चतुर्थो नवकः । इयं षट्त्रिंशदक्षरत्वाद्बृहती । आर्षी बृहती । तत्र पादाक्षरनियमाभावात् । सदस्योपस्थाने विनियोगः ॥

युवन्तं पञ्चक्षप ऐन्द्रीमत्यष्टिं व्यवसानाम् ॥

युवन्तमिन्द्रेत्येतां इन्द्रदेवत्यां अत्यष्टिछन्दस्कां व्यवसानपञ्चपदां पञ्चक्षेप ऋषिरपश्यत् । दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽक्षं पार्श्वमभिमर्शने विनियोगः । अष्टषष्ट्यक्षरा अत्यष्टिः । अत्र षट्पञ्चाशदक्षरापि तेन दृश्यता ॥

आद्योऽर्धर्च ऐन्द्रापार्वतः ॥

युवन्तमित्यस्या आद्योऽर्धर्च ऐन्द्रापार्वतः इन्द्रापर्वतदेवता । शेषाणां समानम् । अथ सोमयागे नैमित्तिकान्युच्यन्ते ॥

परमेष्ठी नैमित्तिकान्याध्यायात् ॥

परमेष्ठ्यभिधीत इत्यादीनि आ अध्यायात् अध्यायसमाप्तिपर्यन्तानि नैमित्तिकानि । सोमक्रयी यजमानस्तु सोमासवस्य यत्राङ्गे विना-शे प्रायश्चित्तानीत्यर्थः । अथ तेषां ऋष्यादिविभागः ॥

वसिष्ठस्यार्षम् ॥

तेषां सर्वेषां परमेष्ठ्यभिधीत इत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तानां वसिष्ठ-ऋषिरित्यर्थः ॥

लिङ्गोक्तदेवतानि चतुस्त्रिंशत् ॥

तेषां नैमित्तिकानां मध्ये आद्यानि परमेष्ठ्यभिधीत इत्यादिम-न्त्राः प्रभृतय इत्यन्तानि चतुस्त्रिंशत्संख्यानि लिङ्गोक्तदेवतानि नैमित्ति-कानि इमानि चतुस्त्रिंशद्वाक्यानि चतुस्त्रिंशत्सु सोमाद्यत्वासु यज्ञाङ्गविनाशनिमित्तासु नैमित्तिकाहुतिषु चतुस्त्रिंशद्देवताभिधा-यीनि । तत्तद्व्यापन्नस्य सोमस्य तत्तद्देवताकत्वोपपत्तिरपि च । नत्वेते मन्त्राः तेनात्र छन्दः कल्पनेन प्रयुज्यते अतः "प्राणपथ्ये संपद्येनं मनसाभिध्यात" इत्यादयासु सर्वासु कण्डिकासु परमेष्ठिने स्वाहेति श्रुत्या परमेष्ठी हि मनसि भवति प्रजापतिर्हि स त-र्हि भवति यदा हि स नहि भवतीत्येवं सोमस्य तत्र तत्तद्व्या-पन्नस्य तत्तद्देवतारूपता श्रूयते । अतः परमेष्ठिने स्वाहेत्येवमादयो-ऽत्र मन्त्राः तेषां वसिष्ठऋषिर्लिङ्गोक्ता देवताः । तदन्यत्र गद्यमयाश्च दैवीजगत्यादिकं छन्दः कल्पनीयमिति भावः ॥

ययोर्वैष्णवावारुणी त्रिष्टुप् ॥

ययोरोजसेत्येषा त्रिष्टुप् वैष्णववारुणी विष्णुवरु-णावस्या देवते इत्यर्थः अत्र द्वितीयः पादो दशाक्षरः । वसिष्ठोऽस्याः । सोमस्य स्वरूपस्य क्रममसत्त्वादन्यस्य स्कन्नस्योपर्युदकोपसेचने विनि-योगः ॥

देवां दिवमाशीर्लिङ्गोक्तदेवता ॥

देवां दिवमगन्नितीदं यजुर्यजमानाशीः यजमानस्याशीः प्रार्थनाशीर्लिङ्गोक्तदेवता । लिङ्गदेवतेत्यर्थः । यज्ञरूपस्य रौमस्य यजमानस्य स्वांतस्याभिमर्शने विनियोगः । इमानि चत्वारि यजूंषि । तत्र देवान् । सामानुष्टुप् । मनुष्यान् एकाधिका जगमायत्री । पितॄन् । एकाधिका सामानुष्टुप् । यं कं च सामानुष्टुप् । अथ वा समस्तेयं चत्यष्टिरेका । न तु चत्वारि ॥

चतुस्त्रिंशद्घर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्वा ॥

चतुस्त्रिंशत् तन्तव इत्येषा घर्मदेवत्या पङ्क्तिछन्दस्का त्रिष्टुप्छन्दस्का वा । द्वाचत्वारिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । द्व्यूना त्रिष्टुप् । द्व्यधिका पङ्क्तिर्वा । अतएव व्यापकात्पङ्क्तेरपि छन्दःसु उक्तलक्षणवरछन्दसोरन्तराले पतितात्वरस्य यजुश्छन्दो विकल्पो ज्ञेयः । अधिकावरं पूर्वं छन्द ऊनावरं चोत्तरमिति । शाखान्तरे महावीरभेदे प्राज्याहुतिहोमेऽस्या विनियोगकल्पोऽस्ति ॥

यज्ञस्य यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप् ॥

यज्ञस्य दोहइतीयं यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप्छन्दस्का । काम्याहुतिहोमानन्तरं यजमानवाचने विनियुक्ता ॥

आपवस्व सौमीं गायत्रीं नैध्रुविः काश्यपः ॥

आपवस्वेतीमामृचं सौमीं सोमदेवत्यां निध्रुवस्य पुत्रः काश्यप ऋषिरपश्यत् । अत्र नैध्रुविः काश्यप इत्येव पाठः यतएव प्रवरे गिरस्य: काश्यप: "काश्यपो नैध्रुवे काश्यपो नैध्रुविर्वा वदन्ति" । सुपर्णोपरि काकारोहणे उद्गातृकर्तृके होमे विनियोगः इति प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ २३ ॥(१)

---

(१) प्राणाय मेऽवर्चोद इत्यारभ्य द्यावापृथिव्यम् । इत्यन्त काण्वसर्वानुक्रमे नवम्याः कण्डिकाया अत्र पाठः, स पाठः पूर्वोक्तत्वादत्र न लिखितः ॥

अथ नवमोऽध्यायः ॥

अत्र वाजपेयमन्त्रैः अध्यायः आरभ्यते । वाजपेयमन्त्राश्चाप्सुषा-दिवं यजमानत्वर्थः । तत्र प्रथमं सर्वमन्त्राणामार्षमुपदिशन्नाह ॥

बृहस्पतेरार्षमिन्द्रस्य च ॥

वाजपेयमन्त्राणां सर्वेषां बृहस्पतिर्ऋषिः इन्द्रश्च । उभावपि क्रतुचितौ यष्टौ भवतः स बृहस्पतिः सवितारमेवेति तथेन्द्रो यजते-त्युभयोः श्रवणात् । इन्द्रस्य चेति संहिताभाष्ये पाठः । तद्विकल्पे ऋषिर्विकल्पः ॥

देव सवितः सावित्री त्रिष्टुप् ॥

देव सवितः प्रसुवेत्येषा ऋक् सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् सर्वेषां कर्मणां पुरस्ताद्धाहुतिहोमे विनियोगः । इयमार्षी त्रिष्टुप् । एतावत्पादयुक्तत्वात् । स्वाहेत्येतद्यजुः पृथगेव ॥

ध्रुवसदैन्द्राणि त्रीणि ॥

ध्रुवसदमित्यादीनि त्रीणि यजूंषि इन्द्रदेवत्यानि । तत्र ध्रुवसदं । प्राजापत्या त्रिष्टुप् । अप्सुषदं त्वा । व्यूहेन ऋचां पङ्क्तिः, पृथिविषदं । व्यूहने चार्षी पङ्क्तिः । एष त इत्यार्ष्यनुष्टुप् । चत्वार्याम्नायन्ते । ग्रहाणामैन्द्राणां सोमग्रहाणां ग्रहणे क्रमेण विनियोगः ॥

अपा रसदेवत्याऽनुष्टुप् ॥

अपा रसमित्येषा रसदेवत्याऽनुष्टुप् । चतुर्थैन्द्रग्रहस्य ग्रहणे विनियोगः उपयामेति साम्न्यनुष्टुप् । एष ते चार्ष्यनुष्टुप् ॥

ग्रहा लिङ्गोक्तदेवताऽनुष्टुप् ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतयो इत्येषा लिङ्गोक्तदेवता अनुष्टुप् । ग्रहा ग्रहा देवतेत्यर्थः । पञ्चमस्य इन्द्रग्रहस्य ग्रहणे विनियोगः । यजुषोः पूर्ववत् ॥

सम्पन्नौ यजुषी ॥

सम्पृचो स्थेतीमे यजुषी विस्रोमदैवते इति शेषः, अथ संपृचौ विस्रोमे इति वा पाठः सोमपयस्वरायजमानयोर्देवते इत्यर्थः, अथ वा विस्रोमदेवता इत्यनुवर्तते तद्देवमाहवनं विपरिणम्य सम्बध्यते । सम्पृचावित्यस्य धृतयोः भक्षायाम्पते । सम्पृक्त्वाभो एते ॥

इन्द्रस्य रथः ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यस्य रथो देवता । रथादन्याजयते विनियोगः आसुरीगायत्री ॥

वाजस्य पार्थिव्यतिजगती ॥

वाजस्य नु प्रसवइतीयमृक् । पृथिवीदेवत्यातिजगतीच्छन्दस्का धुर्युक्तस्य रथस्य वेदिमध्ये स्थापने विनियोगः । द्वापञ्चाशदक्षरा अतिजगतीत्युच्यते । इयं तु दृष्टूना ॥

अन्त्यः पादः सावित्रः ॥

अस्या अन्त्यः अन्ते भवः पादस्तस्या नो देवः सवितेत्ययं सावित्रः सवितृदेवतः ॥

अप्स्वन्तरब्दैवत्याऽनवसाना पुरउष्णिक् ॥

अप्स्वन्तरमृतमित्येषाऽब्देवत्या अनवसानम् कृत्वा पुरउष्णिक्छन्दस्का । अश्वप्रोक्षणे विनियोगः । यस्याः आद्यपादो द्वादशाक्षरः । द्वितीयाष्टाक्षरौ सा पुरउष्णिक् इत्युच्यते । आद्यश्चेत्पुरउष्णिगिति वचनात् । अस्य अस्तदृत्वेवं व्यूहेनाद्यपादे द्वादशाक्षरपूरणं । द्वितीयतृतीयौ तु पूर्णावेव । मध्येऽवसानं नास्ति । देवीराप इति कण्डिका सामजगती आपोदेवताः । अश्वप्रोक्षणे समुच्चयेन विकल्पेन विनियोगः ॥

वातो वा तिस्रोऽश्वस्तुतयउष्णिक्त्रिष्टुज्जगत्य ॥

पञ्चमो वा, षष्ठो वा, चात्वरिंशो वा, यथा. यद्येतास्त्रिष्टुभः [illegible] मेषां त्रिष्टुभां विष्टुप् प्रत्योऽनुस्तवच । यथा याभिः स्तूयते । यज्ञे-
षु याः एताः स्तुतिभाजो देवता भवन्तीत्युक्तत्वात् । षष्ठी [illegible]
वे [illegible] विनियोगः । षष्ठी वैतोकतिकादिका षाडी
उष्णिक् पादानामक्षरसङ्ख्या नियमेऽप्यक्षरसङ्ख्यया तथात्वात् । त-
दुक्तम् । अक्षराण्येव सर्वत्र निमित्तं बलवत्तरम् । [illegible]
पादवृत्ताक्षरैर्वा यामिति, चात्वरिंशो । एवं प्रथमद्वितीयो द्वादशको ।
द्वितीयो व्यूहेनैकादशकः चतुर्थश्च स्वतोऽप्येकादशक इति । तथा च
त्रिष्टुबेव कृतः । द्वौ तु जागतौ यथा: "गायत्रं गायत्रे जगती त्रिष्टुभं
त्रिष्टुभित्युक्तत्वात्" । अथ यः [illegible] द्वादशकः । द्वितीयतृतीया-
वेकादशकौ चतुर्थश्चतुर्दशक इति । तेन [illegible]
गती । अनियताक्षरपादत्वे पादाक्षरैस्तथात्वात् ॥

वाजिनोऽन्त्याः ॥

वाजिनो वाजिन इत्यन्त्या वाजिदेवताः । साम्नजगती [illegible]
[illegible] विनियोगः ॥

देवस्याद्यं लिङ्गोक्तानि ॥

देवस्येत्यष्टर्चमदितुरित्यादीनि [illegible] वाजिनां याज [illegible]
नि लिङ्गोक्तदेवतानि । आद्यस्य देवस्येत्यस्य व्यूहेन [illegible]
[illegible] वाजपेये [illegible] विनियोगः । द्विती-
यस्य साम्नजगती [illegible] वाजपेये [illegible] वि-
नियोगः । तृतीयस्य व्यूहेन प्राजापत्या त्रिष्टुप् । [illegible]
[illegible] विनियोगः । चतुर्थस्य एकाधिका साम-
जगती । [illegible] विनियोगः । [illegible]

प्राजापत्या त्रिष्टुप् । [illegible] दुन्दुभिवादने विनियोगः । [illegible] सांम्पङ्क्तिः । [illegible] दुन्दुभिवादने विनियोगः । [illegible] प्राजापत्योष्णिक् । [illegible] दुन्दुभिवादने विनियोगः । [illegible] । व्यूहेन प्राजापत्या त्रिष्टुप् । [illegible] विनियोगः ॥

वाजिनोऽश्वाः ॥

वाजिनो वाजजित [illegible] देवताः । साम्नी जगती [illegible] विनियोगः ॥

एष स्य ह दधिक्रावा वामदेव्योऽश्वदेवत्ये जगत्यौ ॥

एष स्य वाजी । उत स्मास्य । इतीमे द्वे ऋचौ जगत्यौ अश्वदेवत्ये दधिक्रावा वामदेव्योऽपश्यत् । [illegible] विनियोगः । [illegible] वा प्रथमायाश्चतुर्थः पादो द्वयक्षरः तस्य व्यूहाभ्यां पूरणं । द्वितीयायाश्चतुर्थस्य व्यूहेन पूरणं । स्वाहेति यजुःपृथक् ॥

अग्नो वसिष्ठो विराजम् ॥

अश्वदेवत्यामित्यनुवर्त्तते [illegible] तामिमां विराट्छन्दस्कां वसिष्ठऋषिरपश्यत् । [illegible] देवताः । [illegible] वा (१) विनियोगः । यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट्पङ्क्तिः, वैराजैर्विराडित्युक्तेः । अत्र तु प्रथमपादो द्व्यक्षरः तेनैकाधिका ॥

तेनो नाभानेदिष्टो जगती ॥

अश्वदेवत्यामित्यनुवर्त्तते ते [illegible] इतीमां अश्वदेवत्यां जगतीं नाभानेदिष्टऋषिरपश्यत् [illegible] वा विनियोगः ॥

वाजेवाजे वसिष्ठस्त्रिष्टुभम् ॥

वाजेवाजेऽवत इतीमामश्वदेवत्यां त्रिष्टुभम् वसिष्ठोऽपश्यत् । [illegible]-

(१) होमे [illegible] वा विनियोगः । इति [illegible] पाठः ॥

यद्देवत्यामित्यसमाप्तमनुवर्त्तते । [illegible] विनियोगः । [illegible]
[illegible] [illegible] सूत्रेण ॥

एषा प्राजापत्या ॥

वसिष्ठश्चिष्टुभमित्यनुवर्त्तते । एषा वाजपेतीमामृचं प्रजापति-
देवत्यां वसिष्ठऋषिरपश्यत् । यजमानस्य [illegible] विनियो-
गः ॥

वाजिनोऽश्वाः ॥

वाजिनो वाजजितइत्यस्य यजुषोऽश्वा देवता: आर्षी उष्णिक् । अश्व-
[illegible] विनियोगः ॥ २४ ॥

आपयेऽस्वापये [illegible] प्राजापत्यानि ॥

आपये स्वाहेत्यादीनि द्वादश यजूंषि । आयुर्यज्ञेनेत्यादीनि च
षड्यजूंषि प्रजापतिदेवत्यानि [illegible] विनियुक्तानि । प्रथम-
द्वितीययोर्दैवी पङ्क्तिः तृतीयाया यजुर्गायत्री । [illegible] दैवीपङ्क्तिः ।
[illegible] दैवपङ्क्तिः [illegible] । दैवीजगती, [illegible] दैवीजगती । [illegible]
[illegible] यजुः पङ्क्तिः, [illegible] । यजुस्त्रिष्टुप् । [illegible] । यजु-
र्बृहती । [illegible] । यजुर्बृहती । [illegible] दैवीजगती [illegible] प्रा-
जापत्या गायत्रीछन्दः ॥

प्रजापतेः स्वरमृता यजमानः ॥

प्रजापतेः प्रजाः स्वर्देवाः । अमृताअभूमेत्येतेषां यजमानोदेव-
ताः । प्रजापतेरनुष्टुब्बृहती [illegible] विनियोगः । [illegible] यजुर्गाय-
त्री [illegible] विनियोगः । अमृता यजुर्गायत्री [illegible]
[illegible] विनियोगः ॥

अस्मे दिशः ॥

अस्मे वोऽस्त्वित्यस्य दिशो देवता: । [illegible] दिशामी·

...विनियोगः ॥

नमः पृथिव्यै ॥

नमो मात्र इत्यस्य पृथिवी देवता सामोप्... विनियोगः । व्यूहेन सामजगती । द्विष्टोप्...।

इयमासन्दी ॥

इयं ते राडित्यासन्दी देवता । देवीबृहतीमासन्या ... विनियोगः ॥

यन्ता सुन्वन् ॥

यन्ताऽसि यमन इत्यस्य सुन्वन्देवता । ... विनियोगः । व्यूहेन जगती ॥

वाजस्य प्राजापत्यं तृचं त्रैष्टुभम् ॥

वाजस्येमं प्रसवः । वाजस्येमां । वाजस्य नु प्रसव इतीदं तृचं प्रजापतिदेवतं त्रिष्टुप्छन्दस्कं । ... विनियुक्तम् । वाजस्येममित्यस्य द्वितीयपादो व्यूहेन पूरणीयः प्रथमायां द्वितीयायां चतुर्थी ... । तृतीयायां ... । तेन सर्वा ... ॥

सोमन्तृचं तापसः ॥

सोमं राजानं । अर्यमणं, अग्ने अच्छ इतीदं तृचं तापस ऋषिरपश्यत् । ... विनियुक्तम् ॥

आद्या वैश्वदेव्यनिरुक्ताऽनुष्टुप् ॥

अत्र तृचस्याद्या सोमं राजानमित्येषा ऋक् वैश्वदेवदेवताऽनिरुक्ता मध्ये विश्वेदेवपदप्रयोगशून्या । अनुष्टुप्छन्दस्का । अत्र तृतीयः पादः । तेन ... । अथ वा बहुदेवतत्वाद्वैश्वदेवीत्युक्तं । तथा च ब्राह्मणः "यत्र किञ्चिद् बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां रूपमिति" । तेना-

च सोमाग्न्यादित्यविष्णुसूर्यबृहस्पतयो देवता इत्यर्थः । अत एव संहिताभाष्ये । सोमं राजानमनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवतेत्युक्तं । अत एव संहिताभाष्येऽपि लिङ्गोक्तदेवत्यानुष्टुबिति ॥

द्वितीया लिङ्गोक्तदेवता ।

अनुष्टुबित्यनुवर्तते । अस्य अध्यायस्य द्वितीया अर्यमणमित्येषाऽनुष्टुप् । लिङ्गोक्तदेवताः । अर्यमबृहस्पतीन्द्रवायुविष्णुसरस्वतीदेवतेत्यर्थः ॥

तृतीयाऽऽग्नेयी ॥

अनुष्टुबित्यनुवर्तते अस्य अध्यायस्य तृतीया अग्नेऽअच्छेत्येषाऽनुष्टुबग्निदेवत्या ॥

प्रनो लिङ्गोक्ता गायत्री ॥

प्रनो यच्छत्वित्येषा लिङ्गोक्तदेवता अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवतेत्यर्थः । गायत्रीछन्दः । सर्वेषामप्येव होमे विनियोगः अत्र प्रथमस्य सूक्तेन पूर्तिः ॥

सरस्वत्यै सुनुम्बन् ॥

सरस्वत्यै वाच इत्यस्य सुम्बन्देवता । प्राजापत्या त्रिष्टुप् । देवस्य त्वेत्यस्य तूक्तम् । होमशेषेण यजमानाभिषेके विनियोगः ॥

अग्निःसप्तदश लिङ्गोक्तदेवतानि ।

अग्निरेकाक्षरेणेत्यादीनि प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेणेत्यन्तानि लिङ्गोक्तदेवतानि अग्न्यश्विविष्णुसोमादिदेवतानीत्यर्थः । होमे वाचने वा एषां विनियोगः । तत्राग्निरेकाक्षरेणैकोना ऋग्गायत्री । अग्निर्देवता । अश्विनौ देवता । साम्नीत्रिष्टुप् । विष्णुः । एकोना ऋग्गायत्री । विष्णुर्देवता । सोमः सोमो देवता । साम्नीत्रिष्टुप् । पूषा । पूषादेवता । एकाधिका ऋग्गायत्री सवितादेवता गायत्री । मरुतः मरुतोदेवता ऋगुष्णिक् । बृहस्पतिः बृहस्पति-

देवता: एकाधिकाऋग्गायत्री । मित्र: मित्रोदेवता सामपङ्क्ति: । वरुण: वरुणोदेवता । ऋग्गायत्री । इन्द्र: इन्द्रोदेवता । एकाधिका-ऋग्गायत्री । विश्वे देवा: । विश्वेदेवता: सामपङ्क्ति: । वसव: । वसवो देवता: सामजगती । रुद्रा: । रुद्रा देवता: । एकोना सामजगती । आदित्या: आदित्या देवता । एकोना साम जगती । अदिति: अदितिर्देवता । सामत्रिष्टुप् । प्रजापति: । प्रजापतिर्देवता एकाधिका सामजगती । इति वाजपेय: समाप्त: ॥ २५ ॥

अथ राजसूय: ॥

वक्ष्यतइतिशेष: । राजसूयपदेन तन्मन्त्रा उच्यन्ते ॥

वरुणस्यार्षम् ॥

राजसूयमन्त्राणां सर्वेषां वरुण ऋषिरित्यर्थ: ॥

एष ते पार्थिवम् ॥

एष ते निर्ऋत इत्येतद्यजु: पृथिवीदैवतं । सामोष्णिक् । अभिषेक-होमे विनियुक्तम् ॥

अग्निनेत्रेभ्यो देवार्षमाध्यायात्दशाद्यानि दैवानि ।

अग्निनेत्रेभ्य इत्यादीनि दश यजूंषि दैवानि देवदेवत्यानि । अवभृतीयहोमे विनियुक्तानि । अग्निनेत्रेभ्य: सामोष्णिक् । यमनेत्रेभ्य: आसुरीगायत्री विश्व देवनेत्रेभ्य: सामानुष्टुप् । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य इत्यग्निप्रथे ऋग्गायत्री । मरुन्नेत्रेभ्यो देवेभ्य इत्यग्निपथे तु । आसुरीगायत्री । सोमनेत्रेभ्य । एकाधिका ऋग्गायत्री । ये देवा अग्नि: आसुरीगायत्री, ये देवा यमनेत्रा: । सामानुष्टुप् । ये देवा विश्वदेवनेत्रा: । एकाधिका सामानुष्टुप् । ये देवा मित्रावरुणनेत्रा उत्तरासद इत्यग्निपथे । एकाधिका ऋग्गायत्री । ये देवा मरुन्नेत्रा उत्तरासद इत्यग्निपथे सामानुष्टुप् । ये देवा: सोमनेत्रा: । साम-

यष्टिः ।

अग्ने सहस्व देवव्यचा देवतात्र भारतावाग्नेयीस-
नुष्टुभम् ॥

अग्नेसहस्वेत्यनुष्टुभा देवव्यचा देवतात्वेतिद्वावृषी अपक्रान्ता द्रष्टव्या व-
सुकाद्या विनियोगोऽस्याः । अत्र द्वितीयः समासरस्तेनैकोना ॥

उपांश्वोस्त्रीणि रक्षोघ्नानि ॥

उपांशो र्वीर्येणेत्यादीनि त्रीणि यजूंषि रक्षोघ्नानि ॥ रक्षो-
घ्न देवता । उपांशो वीर्यित्यस्य आसुरी गायत्री । होमे विनियो-
गः । रक्षसां त्वा । यजुरनुष्टुप् कबन्धनिरसने विनियोगः । अवधिष्म
यजुर्गायत्री आसने विनियोगः अवधिषामु । दैवीपङ्क्तिः, अ-
सौ हता यजुर्बृहती । अनयोर्मन्त्रयोः अभिचारे विनियोगः तथा-
नुमन्त्रणमन्त्रौ पार्श्वौ स्थाने यदुक्तानां ग्रहणम् ॥

सविता द्वे यजमानः ॥

सविता त्वा, इम देवा इत्यनयोर्यजमानो देवता यजमानस्य
हविषं सादनं गृहीत्वा जपे विनियोगः । सविता त्वा अति-
जगती । इमन्देवा अत्यष्टिः ॥ २९ ॥

अपो देवा अपो त्रिष्टुप् ॥

अपो देवा मधुमतीरितीयमृक् । आपो आपोऽस्या देवता इन्द्र-
वं त्रिष्टुप्छन्दः । द्वितीयो दध्यासरः । तेनैकोना । सारस्वतीनां
मध्ये अवभृथे विनियोगः ॥

इष्णाऽऊर्मिर्लिङ्गोक्ता ॥(१)

अथ इष्णऊर्मिरित्यादीनां स्वाहाकारान्तानां पूर्वपूर्वमन्त्रा-
णां गृहीयमाणावभृथे अवभृथेनहोमे विनियोगः, उत्तरोत्तर

(१) काण्वसर्वानुक्रमे देवतालिङ्गोक्तिकः पाठो बोध्यः ॥

अश्वाजानयां वाहवे तव इत्यृचामि: । साम्न्यनुष्टुभौ । इन्द्रेयौ इति आसुरगायत्र्यौ । वर्षीतस्य साम्न्युष्णिहौ । चोमस्तीन । आसुरी-गायत्र्यौ । आपः परि । आर्च्यायत्र्यौ । अपां पतिः साम्न्यनुष्टुभौ । अपां गर्भः आसुरगायत्र्यौ । सूर्यत्वचसः स्थ साम्न्यनुष्टुभौ । सूर्यव-र्चसस्थ । साम्न्यनुष्टुभौ मान्दास्थ आसुर्यनुष्टुभौ । व्रजक्षितस्थ आ-सुरगायत्र्यौ । वाशास्थ आसुरानुष्टुभौ । शविष्ठास्थ । साम्न्युष्णि-हौ । जनभृतस्थ आसुरगायत्र्यौ । विश्वभृतस्थ आसुरगायत्र्यौ । आपः स्वराजस्थ । साम्न्यनुष्टुप् । मरीचीनां सर्वासामप्सु संचये विनियोगः ॥

मधुमतीरनाधृष्टाऽआपे ॥

मधुमतीर्मधुमतीरनाधृष्टाः सीदतेत्येते यजुषी आपे अनयोरा-पो देवतास्त्वर्थः मधुमतीरित्यस्य एकोना सामजगती । अहारम-संभृतानामपामौदुम्बरे पात्रे समावेशे विनियोगः । अनाधृष्टा इत्यस्य साम्नी त्रिष्टुप् । समासिक्तानामपां मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तात्स्था-ने विनियोगः ॥

सोमस्य चर्म ॥

सोमस्य त्विषिरसीत्यस्य चर्म देवता । आसुरीगायत्री । व्याघ्रच-र्मास्तरणे विनियोगः ॥

अग्नये लिङ्गोक्तानि ॥

अग्नये स्वाहेत्यादीनि द्वादश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि पार्थहोमे विनियुक्तानि । अद्यानां दैवीपङ्क्तिः सरस्वत्यै । यजुर्गायत्री । पूष्णे दैवीबृहती । । बृहस्पतये । दैवीजगती । इन्द्रायेत्याद्याः षट्दैवीप-ङ्क्तयः सविषे स्वाहेत्यस्य तूष्णीम् ॥

अनिभृष्टमायम् ॥

अनिभृष्टमसीत्येतद्देवतं । एकाधिका सामजगती । कुशा,क-

जगती विनियोगः ॥

सधमादो वारुणी त्रिष्टुप् ॥

सधमादो द्युम्निनीरितीयमृक् वरुणदेवत्या त्रिष्टुप्छन्दः अत्र द्वितीयचतुर्थयोर्व्यूहेन पूरणम् । अभिषेचनीयेषु पात्रेष्वपां आनयने विनियोगः ॥

क्षत्रस्य चतस्रो तार्प्यपाण्ड्वाधीवासोष्णीषाणि ॥

क्षत्रस्योल्बमित्यादीनां चतुर्णां यजुषां क्रमेण तार्प्यपाण्ड्वाधीवासोष्णीषाणि देवताः क्षत्रस्योल्बं तार्प्यं देवता । यजुर्गायत्री । तार्प्यपरिधाने विनियोगः, क्षत्रस्य जराय्वसीत्यस्य पाण्ड्वं देवता । दैवीजगती । पाण्ड्वपरिधाने विनियोगः, क्षत्रस्य योनिरित्यस्य अधीवासो देवता । दैवीजगती । अधिवासस्य प्रतिमोके विनियोगः । क्षत्रस्य नाभिरसीत्यस्योष्णीषं देवता । दैवीजगती । उष्णीषस्य संवेष्ट्य शिरोऽग्रगूहने विनियोगः । नाभिदेशे परिहरणे वा विनियोगः ॥(१)

इन्द्रस्य धनुः ॥

इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसीत्यस्य धनुर्देवता । धनुरुपादाने विनियोगः । प्राजापत्या जगती ॥

मित्रस्य बाहू ।

मित्रस्यासीत्यस्य बाहू देवते । यजुर्बृहती । धनुःकोट्योर्मार्जने विनियोगः ॥

त्वया धनुः ॥

त्वयाऽयं वृत्रमित्यस्य धनुर्देवता दैवीजगती । यजमानाय धनुःसमर्पणे विनियोगः ॥

---

(१) तार्प्यं नाम क्षौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा, पाण्ड्वं रक्तकम्बलं, अधीवासं कञ्चुक इत्येतेऽर्थाः सम्यक् महीधराचार्येण प्रतिपादिताः ॥

इषा पश्वाशिषः ॥

इषाऽसीत्यादीनां त्रयाणां पातेत्यन्तानां यजुषां इषो देवताः। इषाऽसि, ऊर्जाऽसि, सुमाऽसीति पदानां देवानुष्टुप्छन्दांसि। त्रयाणामपि पशूनामादाने क्रमेण विनियोगः। पातेमं प्राणं। देवीपङ्क्तिः पातेमं प्रत्यञ्चं यजुर्गायत्री। दिग्भ्यः देवीबृहती। क्रमेण तिसृणां तिसृणां समर्पणे विनियोगः ॥

आविः प्राजापत्यम् ॥

आविर्मर्या इत्येतत्प्रजापतिदेवतं। देवीबृहती। वाचने विनियोगः समानम् ॥

पराणि लिङ्गोक्तानि ॥

अस्मात्पूर्वोक्तादाविर्मर्या इत्येतस्मात्पराणि यानि पठ्यमानानि आवित्तोऽग्निरित्यादीनि लिङ्गोक्तदेवतानि। अग्नीन्द्रादिलिङ्गोक्तदेवतानि। आवित्तोऽग्निर्यजुर्बृहती। आविन्ने। आसुर्यनुष्टुप्। आवित्ता। यजुर्बृहती। सर्वेषां वाचने विनियोगः ॥ १७ ॥

प्रवेष्टा त्र्युनाधनम् ॥

प्रविष्टा इन्द्रम्० इत्येतद्यजुर्मन्त्र्युनाधनं। देवीजगती केशवाकसौत्रालम्भलेपे विनियोगः, प्राजापत्यं यजुः त्र्युनाधनं विनियुञ्जीत कस्य संहिताभाष्ये ॥

प्राची पश्चानां यजमानः ॥

प्राचीमारोहेत्यादीनां वक्ष्यमाणानां पश्चानां यजुषां यजमानो देवता। वाचने विनियोगः। प्राची व्यूहेन प्राजापत्या जगती। दक्षिणा। वर्धा पङ्क्तिः, प्रतीची। व्यूहेन प्राजापत्या जगती। उदीची। वर्धा पङ्क्तिः। ऊर्ध्वा। आर्चीउष्णिक् ॥

प्रत्यस्तं मारुतम् ॥

प्रत्यस्तंनमुचेरित्येतद्राहुदैवतं ॥ प्राजापत्यागायत्री । पादेन लोष्टनिरसने विनियोगः ॥

मृत्योरोजोऽसि वज्रः ॥

मृत्योः पाहि । ओजोऽसि, सहोऽसीत्यनयोर्वज्रो रुक्मो देवता । मृ-त्योरित्यस्य दैवीबृहती रुक्मस्याधः पदं करणे विनियोगः ओजोऽसी-त्यस्य यजुः पङ्क्तिः रुक्मस्य शिरसि करणे विनियोगः ॥

हिरण्यरूपौ मैत्रावरुणौ त्रिष्टब्यजुरन्ता ॥

हिरण्यरूपा उषस इत्येषा ऋक् मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । अ-न्ते द्वितीयो दैव्याचरेत्येते कोना यजुरन्ता । अथान्ते निर्णोऽसीत्येत-द्यजुः तस्य देवो जगती छन्दः । बाहावद्यतने विकल्पेनाभ्युत्थयो-र्विनियोगः ॥

सोमस्य मुञ्चन् ॥

सोमस्य त्विषिरित्यादीनां ब्राह्मणानां राजेत्यन्तानां मुञ्चन्यजमानो देवता । अभिषेके विनियोगः । अभिषिञ्चामि अन्ताया अपि त-दैवीत्यनयोरनुष्टुबपि मन्त्रेष्वनुषङ्गः । अनुषङ्गस्य च वैदिकत्वादनुषा-परमध्ये गणनं कार्यं तत्र सोमस्य त्वा द्युम्नेनेत्येव ब्रह्मबृहती । अग्ने-र्भ्राजसा इत्यादिना सामजगती । सूर्यस्य वर्चसा सामजगती । इन्द्र-स्येन्द्रियेण सामजगती । इमन्देवा इत्यत्र तु प्राजुषं । अथाभिषेके वि-नियोग इति विशेषः ॥

प्रपर्वतस्यापो त्रिष्टुप् ॥

प्रपर्वतस्येत्येषा ऋक् अपदेवत्या त्रिष्टुप् । करूयन्त्याभिषेकेण प्रक्षिप्यमाने विनियोगः ॥(१)

विष्णोस्त्वीणि लिङ्गोक्तानि ॥

---

(१) प्रक्षेपणे इति पदपाठपाठः ॥

विष्णोर्विक्रमणमसीत्यादीनि त्रीणि यजूंषि विष्णुक्रमाणि । यज-मानदेवतानीत्यर्थः । आद्यस्य प्राजापत्या गायत्री । ततो दैवी जगती । ततो दैवी त्रिष्टुप् यजमानस्य चतुर्षु विष्णुक्रमणे विनियोगः । अ-न्वारब्धो क्रमेत ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विष्टव्यनुसंख्याऽयममुष्य-यजुः ॥

प्रजापते न त्वदित्येषा त्रिष्टुप् । प्रजापतिर्देवता तथा यजुर्मध्या च-स्यास्त्रिष्टुभो मध्ये तृतीयचतुर्थपादयोरन्तराले यजुरस्तीत्यर्थः । कि-न्तद्यजुरित्यपेक्षायामाह । अयममुष्य यजुः अयममुष्य पिता सावस्य पितेत्येतावदेव तद्यजुर्मध्ये वर्तत इत्यर्थः । अत्र प्रजापते न इति त्रि-ष्टुभि प्रथमः पादो व्यूहेन पूरणीयः । चतुर्थस्तु द्व्यक्षरः । तमेको-ना । यात्राहार्यहोमे विनियोगः ॥

रुद्र यद्रौद्रम् ॥

रुद्र यत्त इत्येतद्रुद्रदैवतं । साम्नी त्रिष्टुप् अभिषेकोदकशेषाधानामा-ग्नीध्रीये होमे विनियोगः ॥ १८ ॥

इन्द्रस्य लिङ्गोक्तानि ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादीनि समिन्द्रियेणेत्यन्तानि लिङ्गोक्तदेवतानि । तत्र इन्द्रस्य वज्रोऽसि रथो देवता । यजुर्गायत्री । रथस्यावतारणे विनियोगः । मित्रावरुणयोर्मन्त्रस्य रथो देवता । साम्न्यनुष्टुप् । रथयोजने विनियोगः । अव्यथायै त्वा । साम्न्युष्णिक् । रथो देवता । यजमानस्य रथारोहणे विनियोगः । मरुतां । ध्रुवो देवता । यजुर्बृह-ती । दक्षिणधुर्यप्राजने विनियोगः । आपाम यजमानो देवता । य-जुर्गायत्री । गवां मध्ये रथस्थापने विनियोगः । समिन्द्रियेण । य-जमानो देवता । दैवी पङ्क्तिः यजमानस्य अनुराधा गोरुपस्पर्शने

विनियोगः ॥

मा ते संस्पृक्षः प्राजापत्यऐन्द्रीं त्रिष्टुभम् ॥

मा तावृक्षत इति ऋचमिमामिन्द्रदेवतां त्रिष्टुप्छन्दस्कां प्रजापतेरपत्यं साधारणऋषिरपश्यत् । अत्र प्रथमो दशकः । द्वितीयो द्वादशकः । तृतीय एकादशकः ॥ चतुर्थो व्यूहेनैकादशक इति । इयमग्नेः पात्रदेशे स्थापने विनियोगः ॥

अग्नये लिङ्गोक्तानि ॥

अग्नये स्वाहेत्यादीनि चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि हविर्मोचनीयहोमे विनियुक्तानि । अग्नये । सोमाय वायुः पङ्क्तिः मरुतां, इन्द्रस्येति, प्राजापत्ये गायत्र्यौ ॥

पृथिवि मातर्भूमिः ॥

पृथिवि मातरित्यस्य भूमिर्देवता । भूम्यवेक्षणे विनियोगः चानुष्टुप् ॥

हꣳसो वामदेवः सौरीं सप्तपञ्चपरब्रह्माभिधायिनीमतिजगतीम् ॥

हꣳसः शुचिषदितीमामृचं सूर्यदेवतां सप्तपञ्चस्य परस्य ब्रह्मणोऽभिधायिनीमभिधायीमतिजगतीछन्दस्कां वामदेवऋषिरपश्यत् । रथादवरोहणेऽस्या विनियोगः अत्र प्रथमद्वितीयौ द्वादशकौ । तृतीय एकादशकः । चतुर्थश्चतुर्दशक इति । तेन जगतीमतिक्रान्तातिजगती । एकाक्षराधिका जगत्यर्थः । न तु द्वापञ्चाशदक्षरा ॥

इयच्छतमानौ ॥

इयदसीत्यस्य युङ्ङसीत्यस्य च शतमानौ देवते । शतमानयोरुपस्पर्शने विनियोगः । इयदसीति द्वे यजुषी द्वादशाक्षरे सामगायत्र्यौ । शतमानयोरुपस्पर्शने विनियुक्ते ॥

ऊर्गसि आङ्गिरसी ऊर्णम्रदा ॥

ऊर्णाम्रदसमिति ...

इन्द्रस्य बाहू ॥

इन्द्रस्य बाहू इत्यस्य बाहू देवते । बृहती छन्दः । यजमानबाहूरवहरणे विनियोगः ॥

स्योनाऽऽसासन्दी ॥

स्योनाऽसीत्यस्याऽऽसन्दी देवता । दैवी जगती आसन्दीनिधाने विनियोगः ॥

चमस्याधीवासम् ॥

चमस आङ्गिरसीत्यधीवासो देवता । अधीवासस्यास्तरणे विनियोगः दैवीजगती ॥

स्योनाऽसि सुषद् ॥

स्योनाऽसीत्यस्य सुषद्देवता । एकाधिका जगती । यजमानस्यासन्द्यामुपवेशने विनियोगः ॥

निषसादेति शुनःशेपो वारुणीं गायत्रीम् ॥

निषसादेत्योमन्त्र वरुणदेवतां गायत्रीं शुनःशेपऋषिरपश्यत् । अत्र प्रथमोऽष्टकः द्वितीयः षट्कः । तृतीयः सप्तकः । तेनेयं वर्द्धमाना गायत्री । यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्द्धमानेति वचनात् । अथ वा ककुप्मती मध्या गायत्री । यस्या एकः पादः षडक्षरः सा ककुप्मतीत्युच्यते । षट्केककुप्मतीति पिङ्गलोक्तेः" यजमानस्योपवेशने विनियोगः ॥

अभिभूरस्येता यजमानो वा ॥

अभिभूरसीत्यस्य यजुषो अक्षादेवता यजमानो वा । तामोषि-

त्। अथाप्यां यजमानस्ते थापि विनियोगः ॥

ब्रह्मांस्त्वमामन्त्रणानि यज्ञलिङ्गोक्तानि ॥

ब्रह्मँस्त्वं ब्रह्मासीत्यादीनि पञ्चसङ्ख्यान्यामन्त्रणानि लिङ्गोक्तदैवतानि। ब्रह्मन्निति ब्रह्मदेवतात्वं ब्रह्मासीति प्रतिवचनानि यजमानदेवतानीत्यर्थः प्रश्नप्रतिवचने विनियुक्तानीत्यर्थः तत्र ब्रह्मन्नित्यस्य ब्रह्मादेवता दैव्युष्णिक्छन्दः। ब्रह्मामन्त्रणे विनियोगः। त्वं ब्रह्माऽसि सविताऽसीत्यस्य यजमानो देवता। आसुर्यनुष्टुप्। त्वं ब्रह्माऽसि वरुणोऽसि यजुस्त्रिष्टुप्। त्वं ब्रह्मासीन्द्रोऽसि यजुर्बृहती। त्वं ब्रह्माऽसिरुद्रोऽसि। यजुःपङ्क्तिः। त्वं ब्रह्माऽसीत्येतावदेवपञ्चमे प्रतिवचनं। तत्र दैवी बृहती। सर्वेषां यजमानो देवता। ब्राह्मणप्रतिवचने विनियोगः ॥

इन्द्रस्य स्फ्यः ॥

इन्द्रस्य। वज्रोऽसि तेन मे इत्यस्य स्फ्यो देवता। यजुस्त्रिष्टुप्। यजमानादीनां स्फ्यसमर्पणे विनियोगः ॥

अग्निः पृथुराग्नेयम् ॥

अग्निः पृथुराग्नेयं। अग्निः पृथुरित्येतद्यजुरग्निदैवतं। धूतभूमौ हिरण्यस्योपरि चतुर्गृहीतहोमे विनियुक्तं प्राजापत्यात्रिष्टुप् ॥

स्वाहाकृता अक्षाः ॥

स्वाहाकृताः सूर्यस्येत्यक्षा देवताः सामत्रिष्टुप्। अक्षनिवापने विनियोगः ॥

सविता लिङ्गोक्तदैवतम् ॥

सविता प्रसवितेत्येतल्लिङ्गोक्तदैवतं। सवित्रादिदैवतमित्यर्थः। ब्राह्म्यात्यष्टिछन्दः। इमपेये शतसङ्ख्यानां ब्राह्मणानां समर्पणात्पूर्वाहुत्यारम्भे विनियोगः ॥ ३८ ॥

अथ चरकसौत्रामणी ॥

अथातइतिप्रैषः अथानन्तरं राजसूयैकदेशभूतचरकसौत्रामणी कथ्यते। सौत्रामण्याः लक्षणा लक्ष्यते। चरकसौत्रामणीमन्त्राणामश्व्यादिकमभिधीयतइत्यर्थः राजसूयान्ते विहितसौत्रामण्याश्चरकसौत्रामणीति संज्ञा ॥

अश्विनोरार्षम् ॥

अस्याध्यायस्याश्विनावृषी इत्यर्थः ॥

अश्विभ्यां त्रीणि लिङ्गोक्तानि ॥

अश्विभ्यां पच्यस्वेत्यादीनि त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। सुरादेवतानीत्यर्थः व्रीहमस्य विरूढचूर्णानां च संसर्गे विनियुक्तानि। अश्विभ्यां। यजुर्गायत्री, सरस्वत्यै यजुरुष्णिक् इन्द्राय। यजुर्बृहती ॥

वायुः सौमी गायत्री ॥

वायुः पूतइत्येषा सोमदेवत्या गायत्री। अत्र तृतीयः सप्तकस्तेनैकोना। यकारव्यूहेन पूरणमिति केचित्। कुशैः परिस्रुत्यावने विनियोगः ॥

कुवित्तृचं सुकीर्तिः काक्षीवतः ॥

कुविदङ्गेत्येतत्तृचं कक्षीवतोऽपत्यं सुकीर्तिरपश्यत् ॥

आद्या सौम्यनिरुक्ता त्रिष्टुप् ॥

अस्मिन् तृचे आद्या कुविदङ्गेत्येषा त्रिष्टुप् अनिरुक्ता सोमदेवत्या। मध्ये सोमपदप्रयोगरहितेत्यर्थः ग्रहणेऽस्या विनियोगः अत्र द्वितीयस्य व्यूहेन पूरणं। अत्रोपयामेति यजुः। तस्य ग्रहा देवताः एकपदएकपदे द्वाविंशत्यक्षरा साम्नीत्रिष्टुप। ग्रहणे विनियोगः। अन्यासां ग्रहाणां ग्रहणपक्षे तु षोडशतानि यजूंषि सोपयामानि। तत्र प्रथमस्य यजुस्त्रिष्टुप्। द्वितीयस्यासुर्यनुष्टुप्। तृतीयस्य साम्नी-

णिक् । ग्रहाणां ग्रहाणां ग्रहणे क्रमेण विनियोगः ॥

युवमनुष्टुप् ॥

युवं सुराममित्येषाऽनुष्टुप्छन्दस्का यज्ञस्य पुरोनुवाक्यत्वेन विनियुक्ता । अथ चतुर्थ्या व्यूहेन पूरणम् ॥

पुत्रमिव त्रिष्टुप् ॥

पुत्रमिव पितराविस्येषा त्रिष्टुप् । यज्ञयागे याज्यात्वेन विनियुक्ता । अथ द्वितीयो दशकस्तृतीयश्च व्यूहेन पूरणम् ॥

अश्विसरस्वतीन्द्रदैवत्यऽश्विसरस्वतीन्द्रदैवत्ये ॥

युवं सुरामं, पुत्रमिवेतीमे द्वे ऋचौ याज्यपुरोऽनुवाक्ये अश्विसरस्वतीन्द्रादेवताइत्यर्थः । अस्य सूत्रस्य द्विःपाठोऽध्यायसमाप्तिसूचनार्थः ॥ ४०

इति श्रीश्रीनिरञ्जनपन्तस्थानटस्थपतिविरचित् ऋतुकवाहार्याग्निकश्री- श्रीप्रजापतिसुतयाज्ञिकश्रीदेवकृते सर्वानुक्रमणिकाव्याख्याने प्रथमोऽध्याय. समाप्तः ॥ इति दशसूत्रः समाप्तः । (१)श्रीगणेशायनमः ॥ अथ

---

(१) अत्र केषु चित्काण्वशाखीयसर्वानुक्रमपुस्तकेषु संहितापुस्तकेषु च दशमाध्यायसमाप्तावनुवाकसूत्राणि न तु प्रत्यध्यायेऽतः कण्वान्मयाऽत्र दशमाध्यायान्तेऽनुवाकसूत्राणि लिख्यन्ते । प्रथमाध्यायमारभ्य नवमाध्यायपर्यन्तमनुवाकसूत्राणि लिखितानि, इदानीं च नवमाध्यायाद्दशमाध्यायपर्यन्तानि लिख्यन्ते । एदन्तिस्त्रोमहीनामवयवतस्त्रऽआकूत्यै द्वे ऋक्सामयोर्व्रतस्तो व्रतङ्कृणुत नवैषा ते पञ्च वस्य रेतेष ते गायत्रश्छन्दसौ चन्द्रन्त्वा षड् दिश्यास्त्वग्नौ चतुर्थे दशैकोनपञ्चाशत् । ४ । १० । ४९ । अग्नेस्तनूरसतस्त्वऽआपतये त्वाऽग्नौ तप्तायनी द्वे इन्द्रघोषवतस्तौ युञ्जते मनो नवदेवस्यत्वा पञ्च देवस्य त्वा षड् विभूरसि पञ्चक्योतिरसिसप्तैरू विष्णो पञ्च दशानुवाके पञ्च पञ्चाशत् । ५ । १० । ५५ । देवस्य त्वा सप्तापवीरस्यष्टौ नमस्ते सप्त सन्ते नमः समुद्रगच्छ पञ्चकौ हविष्मतीरिमास्तस्रो हृदे त्वा सप्त देवस्य त्वाऽष्टौ वष्टेऽष्टौ पञ्चाशत् । ६ । ८ । ५० । वाचस्पतये तिस्रोऽयैव्येन: पञ्च ये देवाश्चतसऽइन्द्रायत्वा द्वे मूर्द्धानं दिवास्तिस्रो यस्ते मघवऽइन्द्राग्नीऽआगत माद्या च ऽओमासश्चर्षणी धृतो विश्वे देवासऽइन्द्र मरुत्वो महत्कन्तं महतामोजसे स जोषाऽइन्द्र मैहाऽइन्द्रो महाँऽइन्द्रएक. सप्त मिद्रा विंशं शतिश्चत्वारिंशं शत् । ७ ।

सर्वेषां यजमन्त्राणां साधारणमिमाह ॥

अथाग्निं प्रजापतिरपश्यत् ॥

अथानन्तरं प्रजापतिऋषिरग्निं अग्निसञ्ज्ञकम् कर्मापश्यत् । अग्निपदेन तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । तेन युञ्जानइत्यतआरभ्याष्टौ अध्यायाः अग्निमन्त्राः । तेषां सर्वेषां प्रजापतिऋषिरित्यर्थः अत्र अन्ये दर्शपूर्णमासाग्निष्टोमादिपदैस्तन्मन्त्रा लक्ष्यन्त इति कात्यायनाभिमतं । अतः तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्दर्शपूर्णमासाविति श्रुते सति परमेष्ठी प्राजापत्यो दर्शपूर्णमासमन्त्राणां ऋषिरिति दर्शपूर्णमासपदस्य तन्मन्त्रपरतां सूचितवान् । अतः सर्वत्र कर्मपदैस्तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते ।

साध्या वाऽपश्यन् ॥

अग्निमित्यनुवर्त्तते । अथ वा साध्या ऋषयः प्रजापतेः प्राणभूता अग्निमपश्यन् । दृष्टवन्तः अतो विकल्पः अग्निमन्त्राणां प्रजापतिऋषिः साध्या वा ऋषयइति प्रतिचिति ऋषिभेदं वक्ष्यन्नग्नेः पञ्चचितिकत्वमाह ॥

सोऽग्निः पञ्चचितिकः ॥

---

२२ । ४० । कदाचननिस्त्र अदस्मै वाममद्य सवितोऽसि मृडार्माऽसीत्येका बृहस्पतिसुतस्य चतस्रोऽहिरसि द्वे युक्ष्वाह्यश्रितं इन्द्रमिदित्येका यस्मात् द्वे ऽअग्नऽआयूंषिष्यसे पवस्वेति तस्त्रोजसाऽअद्भुतमस्योद्दत्यं चित्रं देवानां विमा वाचस्पतिं विश्वकर्मन्हविषा वावृधानो विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेत्येका ऽअग्नये त्वा चतस्रोऽष्टमे द्वाविंशतिर्द्वात्रिंशत् । प्राणाय मे पञ्चोदुत्यंत्वा समिन्द्र णोऽष्ट मा हि बभूवस्सृजत् दशमास्यः पञ्चाजिघ्र षट् परमेष्ठिनवं नवमे सप्त षट्चत्वारिंशत् । ९ । ७ । ४६ । देव सवितः षडिन्द्रस्य वज्रः सप्त देवस्य त्रय अयोदशास्य ... वाजस्येममग्निरेकाक्षरेण चतस्रो दशमे षट्त्रयश्चत्वारिंशत् । १० । ४३ । एषतऽअग्ने देवाश्चतुष्कौ सविता त्वा तिस्रः सोमस्य त्विषिः षड्वेष्णाः सप्त सोमस्य त्वा षडिन्द्रस्य वज्रः पञ्च स्योना सि षट् सावित्रा द्वे ऽअश्विभ्यां चतस्रऽएकादशमे दश सप्त चत्वारिंशत् । ११ । १० । ४७ । इत्यनुवाकसङ्ख्या ॥

अयमग्निः प्रजापतिर्दृष्टवान् आध्यायादृष्टमन्तः सोऽग्निपञ्चचितिको वर्त्तते । पञ्च चितयो यस्यासौ पञ्चचितिकः अथ प्रतिचित्यृषिभेदमाह ॥

प्रथमा चितिः प्रजापतेः ॥

प्रथमचितिमन्त्राः प्रजापतेरार्षमिति शेषः । "प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत्प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयमिति श्रुतिः" ॥

द्वितीया देवानाम् ॥

आर्षं द्वितीयचितिमन्त्राणां देवा ऋषय इत्यर्थः । देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्नित्यादिश्रुतेः ॥

तृतीयेन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणः ॥

आर्षमिति शेषः । तृतीयचितिमन्त्राणां इन्द्राग्नी विश्वकर्मा चेत्येते त्रय ऋषय इत्यर्थः इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन्नित्यादिश्रुतेः ॥

चतुर्थ्यृषीणाम् ॥

आर्षमितिशेषः । चतुर्थचितिमन्त्राणां ऋषय एवर्षयः "ऋषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नित्यादिश्रुतेः ॥

पञ्चमी परमेष्ठिनः ॥

आर्षमिति शेषः । पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिरित्यर्थः । "परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यदित्यादिश्रुतेः" ॥

अथ प्रतिकर्मदर्शिनः ॥

अथ साधारणर्ष्यभिधानानन्तरं प्रतिकर्म कर्मकर्म प्रति ये दर्शिनो द्रष्टारः सन्ति ते तान् सावित्राण्यपश्यदित्यादिकाः । प्रातिस्विकमन्त्राणामृषयस्तेऽभिधीयन्त इति शेषः ॥

युञ्जानोऽष्टौ सावित्राणि सविताऽपश्यत् ॥

युञ्जानः प्रथममित्यादीन्यष्टौ यजूंषि अष्टौ कण्डिकाः साविता वि सवितृदेवत्या न सवितैवापश्यत् । दृष्टवान् "सविता नि साविमाच्छ-च्छदितिश्रुते "। तज्ञसञ्चरणस्यादौ अष्टगृहीतहोमेऽष्टानां विनियोगः । सवित्राणीति नपुंसकनिर्देशोऽष्टाभिर्ऋग्भिर्यजुर्भिर्होतीति सूत्रको यजुष्ट्वाभिप्रायेण ॥

आद्या तृतीया वाऽनुष्टुप् ॥

युञ्जानइत्यष्टानां मध्ये आद्या युञ्जानइत्येषा तृतीया, युक्त्वाय स-वितेत्येषा वानुष्टुप् आद्यायां तृतीयः समाक्षरः चतुर्थस्य व्यूहेन पूरणं तृतीयायां द्वितीयः समाक्षरः तन्मैकोने द्वे अपि ॥

चतुर्थीषष्ठ्यौ जगत्यौ ॥

युञ्जते तृतीयं चतुर्थी यस्य द्वितीयः समाक्षरः तन्मैकोने द्वे अपि चतुर्थीषष्ठ्यौ जगत्यौ । युञ्जते इतीयं चतुर्थी, यस्य प्रयाणमिति षष्ठी, एते द्वे जगत्यौ षष्ठ्याः प्रथमस्य व्यूहेन पूरणं । द्वितीया गायत्री, युक्तेन मनसेतीयं द्वितीया गायत्री । अत्र तृतीयः पञ्चाक्षरः तनैव शङ्कु-मती गायत्री सज्ञा भवति एकस्मिन्पञ्चके छन्दः शङ्कुमती भवती पञ्च-मीत्रिष्टुप्, युजे वामितीयं पञ्चमीत्रिष्टुप् । अथाद्वितीयचतुर्थानां व्यूहेन पूरणं । समस्यास्तु प्रागुक्तम् ॥

इमं नो यजुरन्ते गायत्र्यनवसाना ॥

इमं नो देव सवितरित्येतदवसानान्तं यजुः व्यूहेन प्रजापत्या जगती । अग्य यजुषोऽन्ते, ऋचा स्तोतमित्येषा गायत्री अनवसाना अवसानरहिता । साऽपि यजुरन्ता अस्या अन्ते स्वाहेति पृथक् यजुः । अत्र देवस्य त्वेत्यस्य प्रजापतिसाध्या वा ऋषयः अभ्यादाने विनियोगेति विशेषः ॥

आददेऽग्निः ॥

आददे गायत्रेणेत्यस्याग्निर्दैवता अतिधृतिश्छन्दः । ७६ । अभ्र्यादाने विनियोगः ॥

हस्तेऽनुष्टुब्यजुरन्ता ॥

हस्तऽआधायेतीयमनुष्टुप् यजुरन्ता । अस्या अन्ते आगृह्णेनेति यजुः । तस्य यजुस्त्रिष्टुप्छन्दः ॥ ११ ॥ हस्तऽइत्यस्यास्तृतीयचतुर्थयो-र्व्यूहेन पूरणं । (अभ्र्यभिमन्त्रणे विनियोगः)। अस्या अप्यग्निरेव देवता । अग्निरित्यस्य पूर्वसूत्रादनुवृत्तेः ॥ १ ॥

प्रतूर्त्तं नाभानेदिष्ठऽआश्वीमास्तारपङ्क्तिः ॥ — ११-

प्रतूर्तं वाजिन्नितीमामृचं अश्वदेवत्यां आस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्कां नाभानेदिष्ठ ऋषिरपश्यत् । यस्यामन्त्यौ पादौ द्वादशकौ आद्यद्वितीयावष्टकौ साऽऽस्तारपङ्क्तिः । "अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरित्युक्तेः." अश्वाभिमन्त्रणे विनियोगः ॥

युञ्जाथां कुश्रिर्गार्दभीं गायत्रीम् ॥ ११-२

युञ्जाथाᳪ रासभमित्येषा ऋचं गर्दभदेवतां गायत्रीं कुश्रिर्ऋषिरपश्यत् । गर्दभाऽभिमन्त्रणे विनियोग ॥

योगेयोगे शुनःशेपऽआजीम् ॥ ११-१४

गायत्रीमित्यत्रानुवर्तते । योगेयोग इतीमामृचं अजदेवत्यां गायत्रीच्छन्दस्कां शुनःशेप ऋषिरपश्यत् अजाभिमन्त्रणे विनियोगः ॥

प्रतूर्वं त्रिष्टुब्विराड्रूपा यजुर्गर्भा ॥ ११-१५

प्रतूर्वन्नवक्रामन्नितीयं विराड्रूपा त्रिष्टुप् यजुर्गर्भा । यजुर्मध्ये पदद्वयोरन्तराले यस्याः सा यजुर्गर्भा । यस्याश्चत्वारः पादा एकादशाक्षरा एकोऽष्टाक्षरः । सा विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपेत्युक्तेः । अत्र द्वितीयो द्वादशाक्षरः तन्नैकाधिकाः अस्याः पूर्वार्द्धस्य अश्वस्य प्रागुत्क्रमणे विनियोग. यजुर्गर्भेत्युक्ता किं तद्यजुरि-

मपेक्षायामाह । अत्र यजुः उर्वन्तरिक्षं वीहीत्येतावत्परिमाणमस्य मध्ये यजुरित्युक्तं । रासभोत्क्रमणेऽस्य विनियोगः दैवीजगती ॥

१६ पृथिव्याः सधस्थादाग्नेयानि ॥

पृथिव्याः सधस्थादित्यादीनि चीण्यग्निदेवत्यानि यजूंषि । पृथिव्याः आसुरीगायत्री । अजस्य प्रागुत्क्रमणे विनियोगः, अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमस्तस्य साम्नगायत्री । पिण्डं प्रति गमने विनियोगः । अङ्गिरस्वत्यासुर्यनुष्टुप् । अनडुहापुरुषेक्षणे विनियोगः ॥

१७ अन्वग्निराग्नेयी त्रिष्टुभं पुरोधसः ॥

अन्वग्निरुषसामित्येतामृचमग्निदेवत्यां त्रिष्टुभं पुरोधसश्चत्वारोऽपश्यन् । वल्मीकवपाच्छिद्रेण पिण्डेक्षणे विनियोगः । अत्र प्रथमपादस्य व्यूहेन पूरणम् ॥

१८ आगत्य मयोभुव आश्वीमनुष्टुभम् ॥

आगत्य वाजीत्यामृचमश्वदेवतामनुष्टुभं मयोभुवश्चत्वारोऽपश्यन् । अश्वाभिमन्त्रणेऽस्या विनियोगः अत्रापि प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम् ॥

१९ आक्रम्यानुष्टुप् ॥

आक्रम्य वाजिन्नित्येषाऽनुष्टुप् । अश्वदेवत्या आर्षी पदानुवृत्तेः । अश्वपादेन पिण्डस्याधिष्ठापने विनियोगः ॥

२० द्यौस्ते बृहती ॥

द्यौस्ते पृष्ठमित्येषा बृहती । अश्वदेवत्या । अश्वस्योपरि पाणिं धारयतश्चारणे विनियोगः । द्यौस्ते पृष्ठमित्येषा आर्षी बृहती । पादानामनियताक्षरत्वेऽपि षटत्रिंशदक्षरत्वात् । व्यूहेन छन्दः पूर्तिः ॥

२१ उत्क्राम विराट् ॥

अजाप्याग्नीत्यनुवर्तते उत्क्राम महते सौभगायेमामग्निदेवत्या विराट्छन्दस्का । यस्या दशाक्षरश्चतुरः पादाः सा विराट्पङ्क्तिः, "वैराजे विराडित्युक्तिः" अत्र द्वितीयैकादशकः । तेनैकाधिका । अजस्योत्क्रमणे विनियोगः ॥ ११-२२

उदक्रमीत्त्रिष्टुप् ॥

आग्नीत्यनुवर्तते । उदक्रमीद्द्रविणोदा इतीयमृगग्निदेवत्या त्रिष्टुप् अश्वाभिमन्त्रणे विनियोगः ॥ ११-२३

आ त्वा द्वे गृत्समद आग्नेय्यौ ॥

आ त्वा जिघर्मि आ विश्वत इतीमे द्वे ऋचौ अग्निदेवत्ये गृत्समदऋषिरपश्यत् । आ त्वेत्यस्यास्त्रिष्टुप्छन्दः आ विश्वत इत्यस्या अपि त्रिष्टुप्छन्दः त्रिष्टुप्पदानुवृत्तेः अथ "यत्त्रिष्टुभो तेनेन्द्र इति श्रुतेः" । अग्निना छन्दः परं द्वितीयस्याः अश्वपदे मृत्पिण्डस्योपरि आज्याहुतिहोमे विनियोग उभयोः ॥

परि मे ऽग्नो गायत्रीम् ॥

आग्नेयीपदमनुवर्तते । परि वाजपतिरितीमामृचमग्निदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां सोमकऋषिरपश्यत् । (अस्याः पिण्डपरिलेखने विनियोगः) अत्र द्वितीये व्यूहः ॥ ११-२५

परि त्वा पायुरनुष्टुभम् ॥

आग्नेयीपदमनुवर्तते परि त्वाग्ने पुरमितीमामृचमग्निदेवतामनुष्टुप्छन्दस्कां पायुऋषिरपश्यत् । पिण्डपरिलेखने विनियोगः ॥

त्वमग्ने गृत्समदस्त्रिष्टुभम् ॥ ११-२७

आग्नेयीत्यनुवर्तते । त्वमग्ने द्युभिरितीमामृचमग्निदेवत्यां त्रिष्टुप्छन्दस्कां । गृत्समदऋषिरपश्यत् । अत्र प्रथमान्त्यौ एकादशकौ द्वितीयतृतीयौ नवाक्षरौ । एवं चत्वारिंशदक्षरा इयं पङ्

त्रैव । यदा च तृतीयचतुर्थौ द्व्यक्षरौ क्रियेते तदैवं विराट्स्थाना त्रिष्टुब् भवति । द्वौ वा वैराजौ भवतश्चेत् अथ विराट्स्थानैकत्वात् । तत्र च वचनसंहितायाचे त्वामग्ने इति पुष्करादध्यात्मेयी त्रिष्टुप्-ति । सर्वं जगतीमित्यपि पाठोऽस्त्येव । अन्ये द्वानुष्टुभामपीदं ज-गत्येवोदाहरन्ति । तदा त्वचा तत्र त्वमग्ने: अग्नि तुभ्यमग्नइत्येवं सम-स्तिष्टुभे: । अक्षराण्यपि संपद्यन्ते । ततश्च द्विपुभिरित्येको व्यूह एवं जगती सम्पद्यते । तथा च छन्दोगानां । त्वमग्ने त्वतुभ्यः पूरयन्-ति । तदात्वमग्ने तृतीयो जगतीमित्यपि पाठो भवत्येव । पिष्कप-रिलेखनेऽस्य अपि विनियोगः ॥ २ ॥

पृथिव्याऽपाग्नेयम् ॥

देवस्य त्वेत्यस्य प्रागुक्त । अत्र प्रजापतिऋषिः पिष्कखनने विनि-योगइति विशेष: पृथिव्याः सधस्थादित्येतद्यजुरग्निदैवतम् । व्यूहेना-त्यष्टिछन्दः । अस्य पिष्कखनने विनियोगः ॥

८ अपां पुष्करपर्णं स्वराट्पङ्क्तिः ॥

अपां पृष्ठमसीत्यस्याः पुष्करपर्णं देवता । स्वराट्पङ्क्तिछन्दः । द्व्यक्षराधिकं सर्वं छन्दः विराडित्युच्यते "द्वाभ्यां विराट्स्वराजावित्यु-क्तेः ।" आद्यौ पादौ द्वयकौ । पंक्त्यावेकादशकाविति पङ्क्तेर्द्व्यक्षराधि-कत्वाद्विराट्त्वं युक्तं । तथा च छन्दोगानां द्व्यधिका स्वराडिति । अ-स्याः कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णास्तरणे सम्भाव्यं पादान्ते विनियो-गः । द्विपो मानवेत्यस्य चतुर्थपादस्य विमार्जने ॥

० शर्म द्वे अनुष्टुभौ कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ॥

शर्म च स्थः, संवसाथामितीमे द्वे अन्त्यानुष्टुभौ अनयोः कृष्णा-जिनपुष्करपर्णे देवते । कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरभिमर्शने विनियोग उभयोः । आद्या चतुर्थस्य द्वितीयाया पादस्य च व्यूहेन पूरणम् ॥

सुदीत्योऽग्निः ॥

सुदीत्येति त्रिपञ्चरा द्वयन्ताग्निदेवता पिङ्गाविमर्शे विनियोगोऽस्य । सूक्तं प्रतिष्ठानाम्नी । अथ षष्ठमोऽष्टकः द्वितीयः समस्त स्तोत्र षट्कः । "षष्ठो समष्टकेति प्रतिष्ठेति विंशकः" । षाष्ठाकमोऽपि । यथास्तु षट्त्रयकाष्टकाः वा वर्तमाना विपरिणामतिष्ठति । छन्दांनामोत्र । षट्समपङ्क्तिति प्रतिष्ठेति ॥

त्वामग्ने हवं भरद्वाजपाग्नेयम् गायत्रम् ॥

त्वामग्ने पुष्करात्, तमुत्वा दध्यङ्, तमुत्वा पाथ्य, इत्येतत्सूक्तमग्निदेवतम् गायत्रीछन्दस्कं भरद्वाजऋषिदृष्टम् । पिङ्गपरिधाने विनियुक्तं । तमुत्वा दध्यङ्ङृष ऋषे पुत्रम् । तमुत्वा पाथ्यवृषापि ॥

सीद होतर्देवश्रवा देववातश्च त्रिष्टुभम् ॥

आग्नेयपदमनुवर्तते । तदाग्नेयीमिति विपरिणम्य सम्बध्यते ॥

सीद होतः स्वऽउ लोकेतीमामृचमग्निदेवत्यां त्रिष्टुभम् ॥

देवश्रवा देववातश्चेतीमौ भारतौ पश्यताम् ॥

निहोता गृत्समदः ॥

त्रिष्टुभमाग्नेयमिति चानुवर्तते निहोता होतृषदनेतीमामृचं अग्निदेवत्यां त्रिष्टुप्छन्दस्कां गृत्समदऋषिरपश्यत् ॥

सठं० सीदस्व प्रस्कण्वो बृहतीम् ॥

सठं० सीदस्वेतीमामृचं अग्निदेवत्यां बृहतीं प्रस्कण्वऋषिरपश्यत् । अग्नाग्नेयपदमनुवर्तते । बकारविकर्षेण इतीये हार्दमात्रपूर्तिः । त्वामग्ने नत्वादिमन्त्रत्रयं पुष्करस्य पिङ्गनिधाने विनियोग इति केचित् ॥ १ ॥

३८ अपो देवीः सिंधुद्वीपोऽपां न्यङ्कुसारिणीम्॥

अपो देवीरित्यस्या न्यङ्कुसारिणी बृहती छन्दः आपो देवता सिन्धुद्वीप ऋषिरपश्यत्। अस्या द्वितीयपादो द्वादशाक्षरः तस्य व्यूहेन पूरणम्। तृतीयो नवाक्षरः प्रभे अपामवनयनेऽस्या विनियोगः॥

९ अग्ने त्रिष्टुप्पार्थिवोऽर्धो वायव्योऽर्धः॥

अग्ने वायुरित्यस्यास्त्रिष्टुप्छन्दः। अस्याः पूर्वोऽर्धः पार्थिवः पृथिवीदेवतः अपरोऽर्धो वायव्यः वायुदेवतः अवटमध्ये वायुप्रक्षेपे विनियोगः। अत्र चतुर्थ एकादशाक्षरः। तस्य व्यूहेन पूरणं वा एकोना वा॥

सुजातोऽनुष्टुबाग्नेयी॥

सुजातो ज्योतिषेतीयमनुष्टुबग्निदेवत्या कुशाग्निपुष्करपर्यावर्ते ग्रहणे विनियुक्ता। अत्र द्वितीयो नवकस्तेनैकाधिका॥

४१ उदुतिष्ठ विश्वमनाः पथ्याबृहतीम्॥

आग्नेयीमनुवर्तमानं आग्नेयीमिति विपरिणमते अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात्। एवं सर्वत्र ज्ञेयं। उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीमामृचं पथ्याबृहतीछन्दस्कां विश्वमना ऋषिरपश्यत्। चतुर्थी बृहती तृतीयो द्वादशक इति बृहत्येव पथ्याबृहतीत्युच्यते। पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीय इति पथ्यालक्षणत्वात्। पिण्डमादायोत्थापने विनियोगः। अत्राद्यो व्यूहेन पूरणम्॥

२ ऊर्ध्वः कण्व उपरिष्टाद्बृहतीम्॥

आग्नेयीमिति वर्तते ऊर्ध्व ऊ षु ण इमामृचमग्निदेवतामुपरिष्टाद्बृहत्युच्यते। अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहत्युच्यते। "अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहतीत्युक्तेः"। पिण्डस्य प्राक्प्रहरणेऽस्या विनियोगः॥

३ स जातस्त्रैतस्त्रिष्टुभम्॥

स जातो गर्भोऽसीमामृचमग्निदेवत्यां त्रिष्टुभं त्रित ऋषिरपश्यत्।

अश्वाभिमन्त्रणे विनियोगः अथाप्याग्नेयीत्वमनुवर्तते एव ह्यग्नेः रोलस्य हिनयते। पञ्चमच मनुष्टुभस्त्र्यूहेन पूरणम्॥

स्थिरो रासभेऽनुष्टुब्वोष्णिग्वा ॥ ११-४४

स्थिरो भवेतीयमृक् रासभेऽपि रासभदेवत्या अनुष्टुब्वा उष्णिग्वा। त्रिंशदक्षरत्वादिति भावः। अत्र आद्ययोः पादयोरेकादशाक्षरत्वेऽपि तैः कल्पितं त्र्यक्षरं कल्पितमाह। अतएव उक्तम्। व्यूहेन पूरणे संभवत्यपि एकद्व्यधिकन्यूनत्वादिना छन्दोऽन्तरं विकल्पेन कल्पयन्ति। रासभाभिमन्त्रणेऽस्य विनियोगः॥

शिवो भवाजो पथ्याबृहती ॥ ११-४५

शिवो भव प्रजाभ्य इतीयमजदेवत्या पथ्याबृहतीछन्दस्का। अत्र प्रथमः सप्तकः। द्वितीयोऽष्टकः। तृतीयो द्वादशकः। चतुर्थोऽपि व्यूहेन द्वादशक इति। अनुष्टुब्बृहती वेति संहिताभाष्यकाराः। अजाभिमन्त्रणे विनियोगः॥

प्रैतु लिङ्गोक्ता महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना ॥ ११-४६

प्रैतु वाजीत्येषा लिङ्गोक्तदेवता महापङ्क्तिछन्दस्का। त्र्यवसाना अवसानत्रयोपेता। आद्या अश्वदेवत्या। द्वितीया रासभदेवतेति लिङ्गोक्तशब्दार्थः। अत्र तृतीयचतुर्थौ व्यूहेन पूरणीयौ। एवं सत्यपि पादा अष्टाक्षराः सन्ति अतो महापङ्क्तिरियम्। "षडष्टका महापङ्क्तिरित्युक्तेः" आद्याऽर्धर्चयोरश्वस्योपरि पिण्डधारणे विनियोगः द्वाभ्यामित्यस्य खरस्योपरि पिण्डधारणे विनियोगः॥

अग्ने गायत्र्येकपदाग्नेयी ॥ ११-४७

अग्न आयाहीतीयमेकपदा गायत्री अग्निदेवत्या। खरात्पिण्डस्य प्रत्याहरणे विनियुक्ता॥

ऋतमग्निमाग्नेये ॥

ऋतं० सत्यं । अग्निं पुरीष्यमित्येते अनुष्टुभौ आग्नेय्यौ अग्नि-देवते । ऋतमिति प्राजापत्या गायत्री । [illegible] विनियुक्ता । अग्निं पुरीष्यं । [illegible] विनियो-गः ॥

ओषधयस्त्रिष्टुबनुष्टुभावोषधिदैवत्ये ॥

ओषधयः प्रतिमोदध्वं, ओषधयः प्रतिगृभ्णीतेत्येते ऋचौ क्रमेण त्रिष्टुबनुष्टुप्छन्दस्के ओषधिदैवत्ये । परिवृतमध्ये पिण्डनिधानेऽनयोः तत्र प्रथमाया द्वितीयो द्वादशकः तृतीयो दशकः प्रथमान्त्यावेका-दशकौ । तेन पूर्वैव त्रिष्टुप् । द्वितीयो द्वादशकः तृतीयो दशकः प्रथमान्त्यावेकादशकौ । तेन पूर्वैव त्रिष्टुप् । द्वितीयायाः प्रथमो नव-कः अन्ये अष्टकाः तेनैकाधिका । परिहृतमध्ये पिण्डनिधाने विनि-योगः उभयोः ॥

व्यस्यन्नाग्नेयोऽर्धर्चः ॥

व्यस्यन्विश्वा इत्ययमर्धर्चोऽग्निदैवतः ॥

विपाजसोत्कीलः कात्य आग्नेयीं त्रिष्टुभम् ॥

विपाजसा पृथुनेतीमामृचमग्निदैवत्यां त्रिष्टुप्छन्दस्कां कात्यः कतस्य पुत्र उत्कीलः ऋषिरपश्यत् । [illegible] पिण्डस्य [illegible] विनियोगः ॥ ४ ॥

आपो ह्यापष्ठं सिन्धुद्वीपऋषं गायत्रम् ॥

आपो हि ष्ठेतीदं तृचं अब्दैवतं गायत्रीछन्दस्कं सिन्धुद्वीपऋषिर-पश्यत् पर्णकषायपक्वोदकस्य पिण्डोपर्यासेके विनियुक्तम् ॥

मित्र उपरिष्टाद्बृहती मैत्री ॥

मित्रः सं०सृज्येति मित्रदेवता उपरिष्टाद्बृहतीछन्दः [illegible]

पिण्डस्य संसर्जने विनियोगोऽस्याः अत्र चतुर्थः समकः। तेनैको-
ना यकारव्यूहो वा ॥

रुद्राऽनुष्टुब्गौष्ट्री ॥

रुद्राः संसृज्य पृथिवीमित्यनुष्टुप्छन्दस्का रुद्रदेवत्या शर्करापोरसा-
न्नपूर्वैः पिण्डस्य संसर्जने विनियुक्ता ॥

संसृष्टां द्वे सिनीवालीदेवत्ये ॥

संसृष्टामिति द्वे ऋचौ सिनीवालीदेवत्ये अनुष्टुप्छन्दस्केऽनुष्टु-
बन्तानुवर्तते। पिण्डसंयमने विनियोग उभयोः संसृष्टामित्यत्र द्विती-
यतृतीयौ समाचरौ। अत्राष्टकौ। तेनद्व्यूना। व्यूहो वा। सिनी-
वाल्यत्र द्वितीयस्य व्यूहेन पूर्त्तिः, उखामादित्या। अनुष्टुबित्यनुव-
र्त्तते। उखां कृणोत्वित्यनुष्टुबादित्या अदितिर्देवता। पिण्डसंग्र-
हणएव विनियुक्ता। अत्रापि प्रथमः समकः तेनैकोना। यकारव्यूहो
वा ॥

मखस्य मृत्पिण्डः ॥

मखस्य शिरोऽसीत्यस्य मृत्पिण्डो देवता। यजुर्योनी मृदादाने
विनियोगः ॥

वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि सर्वत्र ॥

वसवस्त्वा कृण्वन्त्वित्यादीनि लिङ्गोक्तदेवतानि उखादेवतानीत्यर्थः
नहि केवलमत्र किं तु सर्वत्र वसवस्त्वेत्यादीनि लिङ्गोक्तदेवतानीत्यर्थः
वसवस्त्वा धूपयन्तु वसवस्त्वाच्छृन्दन्त्वित्यादौ। तत्र वसवस्त्वा। एका-
धिका ब्राह्मी अनुष्टुप्। उखाकरणे विनियोगः। रुद्रास्त्वेत्य-
नयार्ष्यनुष्टुप्। एकाधिका। पचनप्रत्यवधाने विनियोगः, आ-
दित्यास्त्वा ब्राह्मी अनुष्टुप्। उत्तरप्रत्यभाने विनियोगः विश्वेत्वा
एकाधिका ब्राह्मी बृहती। धनीकरणे विनियोगः ॥

अदित्यै रास्ना ॥

अदित्यै रास्ना। देवता: । यजुर्गायत्री । वलिकरणे विनियोग: ॥

अदितिरौखम् ॥

अदितिष्टे बिलमित्यस्य उखादेवता यजुर्बृहती । उखाया बिलस्यालंभे विनियोग: ॥

कृत्वायादित्योष्णिगुष्णिगनुष्टुब्वा ॥

कृत्वाय सा महीमित्यृक् अदितिदेवत्या उष्णिक्छन्दस्का । निष्पन्नाया उखायां भूमौ निधाने विनियोग: । अत्र तृतीयचतुर्थक: । तेन कृत्वाधिकोष्णिक् । अनुष्टुब्वा तदा च पूर्वेभ्य: मायच्छतु इति तृतीय: पादो व्यूहेन पूरणीय: उष्णिगनुष्टुब्वेति संहिताभाष्ययो: पाठोऽस्ति । अथ वसवस्त्वा धूपयन्त्वित्यादीनि सप्त यजूंषि उखायां धूपने विनियुक्तानि । तेषां देवता उखा प्रागुक्ता । छन्दांस्युच्यन्ते वसवस्त्वा ऋग्गायत्री । रुद्रास्त्वा । व्यूहेन ऋग्गायत्री । आदित्या ऋग्गायत्री । विश्वे त्वा । व्यूहेन सामजगती । इन्द्रस्त्वा यजुरुष्णिक् । वरुणस्त्वा यजुरनुष्टुप् । विष्णुस्त्वा । यजुरुष्णिक् ॥

अदितिरावटम् ॥

अदितिष्ट्वा देवीत्येतद्यजुरवटदैवतम् । व्यूहेन प्राजापत्या त्रिष्टुप् अवटखनने विनियोग: ॥

देवानां पत्न्यौखानि ॥

देवानां त्वा पत्नीरित्यादीनि पञ्चौखानि । एषामुखा देवतात्वं । तत्र देवानां त्वा । प्राजापत्या त्रिष्टुप् । उखाधाने विनियोग: । धिषणास्त्वा । प्राजापत्या त्रिष्टुप् उखाया आदीपने विनियोग: । ग्नाः ऋग्बृहती, ग्नास्त्वा । सामजगती । जनयस्त्वा ऋचं । पञ्चम: वरूत्रीरित्यादीनां त्रयाणामुखामीक्षमाणस्य जपे विनियोग: ॥

मित्रस्य विश्वामित्रो गायत्रीम् ॥

मित्रस्य चर्षणीधृत इतीमामृचं मित्रदेवत्यां गायत्रीं विश्वामित्रऋषिरपश्यत् । पुनः पुनः अपपक्षेपे विनियोगः ॥

देवस्त्वा सावित्री बृहती ॥

देवस्त्वा सवितेत्येषा सवितृदेवत्या बृहतीछन्दस्का । अपकोद्वापेऽस्या विनियोगः । अव्ययमानेत्यस्योखाया उत्तानत्वकरणे । एकाधिका चार्षीबृहती इयं । पादानामनियताक्षरत्वेऽप्यक्षराणां ताबत्संख्याकत्वात् ॥

उत्थाय पूर्वार्द्धर्चऽग्नौक्थ्यऽउत्तरो मैत्रः ॥

बृहतीत्यनुवर्त्तते । उत्थाय बृहती भवेतीयं बृहतीछन्दस्का । अस्या पूर्वार्द्धर्चमौख्यः । उखादेवतः । उखोद्यमने विनियुक्तः । मित्रैतामित्यन्त्ययमुत्तरोऽर्द्धर्चो मैत्रः मित्रदेवतः । कस्मिंश्चित्पाठे उखायाः स्थापने विनियोगः । अत्र प्रथमोऽष्टकः । द्वितीयसप्तकः तृतीयो व्यूहेनाष्टकः । तृतीयो व्यूहेन द्वादशकः चतुर्थोऽष्टकइतिपूर्ववद् बृहती । वसवस्त्वाऽऽच्छृन्दन्त्वित्यादीनि चत्वारि यजूंषि उखादेवतानि अजापयसोऽवसेके विनियुक्तानि । वसवस्त्वा । ऋग्गायत्री । रुद्रास्त्वा । प्राजापत्याऽनुष्टुप् । आदित्यास्त्वा ऋग्गायत्री । विश्वे त्वा साम जगती ॥ ५ ॥

आकूतिं लिङ्गोक्तान्यौदुम्बरभस्मानि ॥

आकूतिमग्निं प्रयुजमित्यादीनि यजूंषिलिङ्गोक्तदेवतानि । अग्न्यादिमन्त्रोक्तदेवतानीत्यर्थः । तथा औदुम्बरसञ्ज्ञानि । अग्निकौदुम्बरसञ्ज्ञानि विनियुक्तानि । आकूतिं यजुः पङ्क्तिः । मनो मेधा । यजुस्त्रिष्टुप् । चित्तं । यजुर्जगती । प्रजापतये । यजुः पङ्क्तिः विश्वो देवस्येत्यस्य तु प्रागुक्तं सर्वा अग्निप्रकरणे पुनः पाठादा-

नुनिकएव प्रजापत्यादिकऋषिः औदुम्बरहोमे विनियोगइतिवि-
शेषः ॥

मास्यौष्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥

मा सु भित्था । दृꣳह० इत्य द्वे विदत्वेति ऋचौ पौष्यौ तत्रादेश्यौक्रमे-
ण गायत्रीत्रिष्टुप्छन्दस्कौ ॥

अग्निश्च पादमाग्नेयः ॥

मा स्विदित्यस्यामृच्यग्निर्वेदं करिष्यइत्ययं पादोऽग्निदेवतः । मा सु
भित्थादितिद्वयोरुखाधिश्रयणे विनियोगः ॥

द्रवन्नः सोमाहुतिराग्नेयीं गायत्रीम् ॥

द्रवन्नः सर्पिरितीमामृचमग्निदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां सोमाहुति-
ऋषिरपश्यत् । कार्मुकसमिदाधानेऽस्याः विनियोगः । अनयोर्व्यू-
हेन पूरणम् ॥

परस्या विरूपऽआङ्गिरसः ॥

गायत्रीमित्यनुवर्त्तते । परस्याऽअधीतीमामृचमग्निदेवत्यां गायत्री-
छन्दस्कां आङ्गिरसोऽपत्यंविरूपऋषिरपश्यत् । वैकंकतसमिदाधानेऽ-
स्या विनियोगः द्वितीयस्य व्यूहेन पूरणम् ॥

परमस्याऽआरुणिरनुष्टुभम् ॥

परमस्या इतीमामृचंअग्निदेवतामनुष्टुप्छन्दस्कामारुणिऋषिरप-
श्यत् औदुम्बरसमिदाधाने विनियोगः ॥

यदग्ने द्वे जमदग्निः ॥

अनुष्टुभमित्यनुवर्त्तते, यदग्ने, यदत्तीत्यृग्द्वयमग्निदेवत्यं अनुष्टुप्-
छन्दस्कं जमदग्निऋषिरपश्यत् । यदग्नऽइत्यस्याः परस्वृक्णसमि-
दाधाने विनियोगः । अथ चतुर्थः समाचारः तत्र व्यूहो वा एकोना
वा, यदत्युपेत्य साधःशयसमिदाधाने विनियोगः । तत्र प्रथमचतुर्थ्योः

सूक्तेन पूरणम् ॥

अहरहर्नाभानेदिष्टस्त्रिष्टुभौ ॥

अहरहरप्रयावं, नाभा पृथिव्या इतीमे ऋचौ त्रिष्टुप्छन्दस्के अग्निदेवत्ये नेदिष्टऋषिदर्शनात्। अथवा नाभानेदिष्ट इत्येवं पदावच्छेदिनाम। प्रत्युक्तं नाभानेदिष्टस्यैव तथा दर्शनात्। ऋत्विक्त्वं तु त्रिष्टुभाविति द्विवचनाल्लभ्यते। एतयोः समिदाधानेऽनयोर्विनियोगः। नाभा पृथिव्या इत्यस्यां द्वितीयचतुर्थौ पादौ जागतौ। तथाप्येषा त्रिष्टुबेव। जगती द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागतजगतीत्रैष्टुभे त्रिष्टुबितिपरिभाषणात् ॥

याः सेना अनुष्टुभः ॥

तत्र याः सेना इत्याद्याः सर्वा ऋचोऽनुष्टुप्छन्दस्काः। सर्वा आग्नेय्यः परस्याप्यतीत्याद्याः सर्वाः समिदाधानकारणमन्त्ररूपा ऋचोऽग्निदेवत्याः तत्र याः सेना इत्यस्यां प्रथमः सप्तकः। द्वितीयचतुर्थौ नवकौ तृतीयोऽष्टकः। दंष्ट्राभ्यां। तत्र प्रथमः षट्कः द्वितीयः सप्तकः। अत्र व्यूहो वा। अन्त्यावष्टकौ। इन्यूना। ये जनेषु। तृतीये व्यूहः, संमितः। आद्यः षट्कः। द्वितीयतृतीयौ सप्तकौ। चतुर्थो नवकः। उदेषां। द्वितीयचतुर्थौ सप्तकौ। इन्यूना। पूर्वं याः सेना अनुष्टुभ इत्युक्तं, तत्रान्त्याया विशेषमाह ॥

अन्त्योपरिष्टाद्बृहती ॥

याः सेना इत्यादीनामन्ते भवा अन्त्या अथवा अध्यायस्यान्त्या अपतेऽपसयेत्येषोपरिष्टाद्बृहती, अस्या अन्त्यः पादो द्वादशकः आद्यास्त्रयोऽष्टकाः सोपरिष्टाद्बृहती। "अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहतीत्युक्तेः,, एतामसमिदाधानेऽस्या विनियोगः। न त्वनुष्टुप्। याः सेना इत्यादीनां ऋषिरग्निकाण्वस्यानुक्तत्वात् ॥ ६ ॥

दृशानो वत्सप्रीस्त्रिष्टुभं रौक्मीम् ॥

दृशानो रुक्म इतीमामृचं त्रिष्टुप्छन्दस्कां रौक्मीं रुक्मदेवतां वत्सप्रीऋषिरपश्यत् । रुक्मप्रतिमोचने विनियोगोऽस्याः । अत्र प्रथमस्य व्यूहद्वयेन पूरणम् । द्वितीयो द्वादशकः तेनैकोना ॥

नक्तोषासा कुत्सऽआग्नेयीम् ॥

त्रिष्टुभमित्यनुवर्तते । नक्तोषासा समनसेतीमामृचमग्निदेवत्यां त्रिष्टुप्छन्दस्कां कुत्सऋषिरपश्यत् । नक्तोषासेत्यर्द्धर्चेनोखामुख्यापरिग्रहणे विनियोगः, धात्रा धामेत्यस्य पादस्योखाहरणे । देवाऽअग्निमित्यस्य पादस्यासन्द्यामुख्यानिधाने ॥

विश्वा रूपाणि श्यावाश्वः सावित्रीं जगतीम् ॥

विश्वा रूपाणीतीमामृचं सवितृदेवत्यां जगतीछन्दस्कां श्यावाश्व ऋषिरपश्यत् । तृतीयपादे व्यूहः । अस्याः शिक्यपाशप्रतिमोके विनियोगः ॥

सुपर्णः कृतिश्चतुरवसाना गारुत्मी विपर्णी ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मानितीयमृक् कृतिछन्दस्का चतुरवसाना अवसानचतुष्कयुता गारुत्मी गरुत्मद्देवता । विपर्णी विगतर्षी विज्ञापनयमकर्त्री । अशीत्यक्षरा कृतिः । अत्र त्रिसप्तत्यक्षराणि सन्ति । षड्व्यूहस्थानानि सन्ति । तैश्च कृतेरेकोनाशीत्यक्षरेयं संपद्यते । अस्याः शिक्यस्याग्नेः प्राक्प्रग्रहणे विनियोगः ॥

विष्णोर्लिङ्गोक्तानि ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहेत्यादीनि दिवोऽनुविक्रमस्वेत्यन्तानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । उख्याग्निदेवतानीत्यर्थः । "यः सविता यो विष्णुः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुख्यायामिति" श्रुतेः । विष्णुक्रमणे एषां विनियोगः । अथैषां सर्वेषां व्यूहेन ऋग्बृहतीछन्दः । चतुर्थस्य

प्राजापत्याबृहती। द्विधोन्विति यजुरन्विष्य। द्विधाविभ्रजे विनियोगः॥

अक्रन्ददवत्सप्रीरागेयीं त्रिष्टुभम्॥

अक्रन्ददग्निरितीमामृचमग्निदेवत्यां त्रिष्टुभम् वत्सप्रीऋषिरपश्यत्। अग्नेः पिण्डस्यमागुरुकप्यपहवे विनियोगः। चतुर्थस्य व्यूहेन पूरणम्॥

अग्नऽऊर्ध्वबृहती॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्नित्यस्या ऊर्ध्वबृहतीछन्दः यस्यास्त्रयः पादा द्वादशकाः सोर्ध्वबृहतीत्युच्यते। "त्रिजागतोर्ध्वबृहतीत्युक्तेः"। अत्र तृतीयो द्व्यक्षरस्तस्य व्यूहद्वयेन पूरणम् इयमग्निदेवत्या आग्नेयीत्यनुवृत्तेः। अग्नेरवहरणे विनियोगः॥

अग्ने महाबृहती॥

आग्नेयीत्यनुवर्तते। अग्नेऽङ्गिरइतीयमृक्। अग्निदेवत्या महाबृहतीछन्दस्का। यस्या एकः पादो द्वादशाक्षरः। अन्ये चतुरोऽष्टाक्षराः सा महाबृहती निचृदुच्यते। "चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहतीत्युक्ते." अत्राग्नेऽङ्गिरइत्याद्यपादस्य व्यूहेन द्वादशाक्षरपूरणं। अग्नेरवहरणेऽस्या विनियोगः॥

पुनर्गायत्र्यौ॥

पुनरूर्जा सहरय्येतीमे ऋचौ गायत्रीछन्दस्के। अग्निदेवते। आग्नेयी पदानुवृत्तेः। अग्नेरवहरणएव विनियोगः। पुनरित्यस्याः प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम्॥

आत्वा ध्रुवोऽनुष्टुभम्॥

आग्नेयमित्यनुवर्तते। आत्वा हार्षमितीमामृचमनुष्टुभमग्निदेवतां ध्रुवऋषिरपश्यत्। अभिमन्त्रणेऽस्याविनियोगः॥

उदुत्तमं॰ शुनःशेपो वारुणीं त्रिष्टुभम्॥

उदुत्तममितीमामृचं वरुणदेवत्यां त्रिष्टुप्छन्दस्कां शुनःशेपऋषि-रपश्यत्। पाशमोचने विनियोगः चतुर्थस्य व्यूहेन पूर्तिः॥

अग्ने त्रितऽआग्नेयीम्॥

त्रिष्टुभमित्यनुवर्त्तते। अग्ने बृहन्नितीमामृचं अग्निदेवत्यां त्रि-ष्टुभं त्रितऋषिरपश्यत्। अग्नेः प्रागुदीचीप्रणयनेऽस्या विनियोगः आद्यांत्ययोर्व्यूहेन पूरणम्॥

हं॰-सऽउक्ता जगतीह यजुरन्ता॥

इहाग्निप्रकरणे हंसः शुचिषदितीयं पृथक्जगतीछन्दस्का श्रुत्या उक्तं। कीदृशी। यजुरन्ते यस्याः सा तथा। राजसूयप्रकरणे त्वियम-तिजगतीत्युक्ता। न तत्र यजुरन्ता। कुतः। एतामतिच्छन्दः संपद्यति-श्रुतेर्बृहदित्यस्यावयवस्यापृथक्यजुरभावात्। अत्र तु "अथैनमुपावहर-तीति प्रत्यक्षजगत्या जगतीहेमांल्लोकानमुतोऽर्वाचीमयुनक्" हं॰ सः शुचिषदिति श्रूयते। बृहदिति भिन्नघातीत्यस्यावयवस्य पृथग् विनियो-गश्च श्रूयते। तेनात्र जगती यजुरन्तेति युक्तमेवोक्तं। तृतीयस्य व्यूहेन पूरणम् छिन्नयजुरित्यपेक्षायामाह॥

अन्ते बृहद्यजुः॥

हंसः शुचिषदित्यस्याऽन्ते बृहदित्येतावद्यजुः। हं॰-सइत्यस्या अग्नेरवहरणे विनियोगः बृहदित्यासद्यां निधाने॥

सीद त्वमाग्नेयी त्रिष्टुप्॥

सीद त्वं मातुरित्येषा अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्। उपस्थाने विनियो-गः आद्यपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः॥

अन्तरग्नेऽनुष्टुभौ॥

आग्नेयीपदमनुवर्त्तते। अन्तरग्ने रुचा, शिवो भूत्वेतीमे ऋचौ अ-ग्निदेवते अनुष्टुभौ। उख्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ते। अन्तरित्यस्या आ

यौ व्यूहेन पूरणीयौ । शिव इत्यस्य द्वितीयचतुर्थौ च ॥ ७ ॥

दिवस्पर्य्याग्नेयं त्रैष्टुभम् द्वादशर्चं वत्सप्रीभालन्दनः ॥

दिवस्परि प्रथममित्येतद् द्वादशर्चं अग्निदैवतं त्रिष्टुप्छन्दस्कं भलन्दनस्य पुत्रो वत्सप्रीऋषिरपश्यत् । उख्याग्नेरुपस्थानेऽस्य द्वादशर्चस्य विनियोगः, इन्धानास्त्वामित्यस्य व्यूहेन पूरणम् । विश्वानरइति दृशाक्षरः, समुद्रे त्वा व्यूहः, आरोदसी भानुनेत्यत्र च । विभात्यर्थे । मर्तैष्वग्निः इशाक्षरः, समुद्रे त्वा व्यूहः आरोदसी भानुनेत्यत्र । विभात्यर्थे । मर्तैष्वग्निः । दृशाणी इत्यः, अत्र द्वितीयो यो दशकः, आतंभज,त्वामग्ने इयोः । अस्ताबीति व्यूहेन कृतेऽपि दशकः । एतेषु पादेषु व्यूहः ॥

समिधाग्निं विरूपाक्षऽआङ्गिरसऽआग्नेयं गायत्री-
म् ॥

इतिसूत्रमिहकेचित्र पठन्ति समिधाग्निमित्यस्याऽऽर्षादेः प्रागुक्तत्वात् । उख्येऽग्नौऽसमिदाधानेऽस्या विनियोगो वनीवाहने । अत्र विरूपाक्षऋषिस्तत्र विरूपइति नामभेदात्पुनः पाठइत्यपरे ॥

उदुत्वा तापसोऽनुष्टुभम् ॥

उदुत्वा विश्वे देवाइतीमामृचमग्निदेवतामनुष्टुभम् तापसऋषिरपश्यत् । सासंदीकर्षोऽस्याग्नेरुपगमने विनियोगः अत्र द्वितीयतृतीययोर्व्यूहः ॥

प्रेदनुष्टुप् ॥

प्रेदग्नइत्यस्या अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवताप्याममने विनियोगः अत्रापि द्वितीयचतुर्थयोर्व्यूहः ॥

प्रप्रायमाग्नेयीं वासिष्ठत्रिष्टुभम् ॥

प्रप्रायमग्निरितीमामृचमग्निदेवतां त्रिष्टुप्छन्दस्कां वसिष्ठऋषि-

रपश्यत् । समिदाधाने ऽस्या विनियोगः ॥

आपो देवीरापो ॥

त्रिष्टुप्पदमनुवर्त्तते । आपो देवीरित्येषा आपो ऽब्देवता । त्रिष्टुप् भस्मनो ऽप्सु प्रक्षेपे विनियुक्ता । प्रथमो द्वादशाक्षरः ॥

अप्स्वग्ने विरूप आग्नेयीं गायत्रीम् ॥

अप्स्वग्न इतीमामृचं अग्निदेवतां गायत्रीछन्दस्कां विरूपऋषिरपश्यत् । भस्मनो ऽप्सु प्रक्षेपे विनियोगो ऽस्याः । अत्र प्रथमे व्यूहः ॥

गर्भो ऽअसि तिस्रो ऽनुष्टुभः ॥

गर्भो अस्योषधीनामित्याद्यास्तिस्र ऋचो ऽनुष्टुप्छन्दस्काः । अग्नि देवताः । आग्नेयीपदानुवृत्तेः । गर्भ इत्यस्याप्सु भस्मप्रक्षेपे विनियोगः । प्रसद्येत्यनयोरनामिकया भस्मादाने विनियोगः । गर्भ इत्याद्ये व्यूहः द्वितीयः सप्तकः पुनरूर्जा सह रय्येत्यनयोः प्रागुक्तम् ॥

बोधा मे दीर्घतमास्त्रिष्टुभम् ॥

बोधा म इतीमामृचं त्रिष्टुभं दीर्घतमाऋषिरपश्यत् । उपस्थाने ऽस्या विनियोगः । चतुर्थे व्यूहः ॥

स बोधि सोमाहुतिराग्नेयीं यजुरन्तां गायत्रीम् ॥

स बोधि सूरिरितीमामृचं अग्निदेवत्यां यजुरन्तां गायत्रीछन्दस्कां सोमाहुतिऋषिरपश्यत् । उपस्थाने विनियोगः तृतीये व्यूहः ॥

यजुर्व्यम्बकमध्याम् ॥

सबोधीत्यस्यामग्ने विश्वकर्मणे स्वाहेत्येतद्यजुर्विश्वकर्मदैवतम् । प्रायश्चित्तहोमे विनियुक्तं । दैवीजगती ॥

पुनस्त्वा त्रिष्टुबाग्नेयीम् ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्या इतीयमृक् त्रिष्टुप्छन्दस्का अग्निदेवता । समिदाधाने विनियुक्ता । अथाद्यश्चतुर्दशकः । द्वितीयएकादशकः । चतुः

पंक्त्याद्यक: । द्व्यधिका ॥ ८ ॥

अपेत लिङ्गोक्तबहुदेवत्या ॥

त्रिष्टुबित्यनुवर्त्तते । अपेत वीतेतीयमृक् त्रिष्टुप्छन्दस्का । लिङ्गो-क्ता बहवो देवता यस्या: स लिङ्गोक्तबहुदेवत्या गार्हपत्यव्यूहने विनि-युक्ता तृतीये व्यूहे ॥

सञ्ज्ञानमूषदेवत्यम् ॥

सञ्ज्ञानमित्यूषदेवत्यं यजुः । प्राजापत्या बृहती । ऊषनिवापेऽस्य विनियोग: ॥

अग्ने: सिकता ॥

अग्नेर्भस्मासीत्यस्य सिकतादेवता यजुस्त्रिष्टुप् । सिकतानिवापे विनियोग: ॥

चित: परिश्रित: ॥

चितस्थ परिचित इत्यस्य परिश्रितोदेवता: साम्न्युष्णिक् । परिश्रि-तां परिश्रयणे विनियोग: ॥

अयꣳ स: पञ्चर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभं विश्वामित्र: ॥

अयꣳसो अग्नि, अग्ने यत्ते दिवि, अग्ने दिवोऽअर्णं, पुरीष्यास:, इडामग्न इत्येतत्पञ्चर्चमग्निदेवत्यं त्रिष्टुप्छन्दस्कं विश्वामित्रऋषिर-पश्यत् । आद्यानां चतसृणामर्द्धबृहतीनामुपधाने विनियोग:, इडाम-ग्न इत्यस्यास्तिरश्च्युपधाने विनियोग:, यदोषधीष्विति नवाक्षरो व्यूह-द्वयेनपूरणीय: । येनान्तरिक्षमिति चैकेन । अच्छादेवानिति च, या रो-चने, याश्चावस्तादिति च ॥

चतुर्थ्यनुष्टुप् ॥

अग्निपञ्चर्चे चतुर्थी पुरीष्यास इत्येषाऽनुष्टुभोऽपवाद: । अत्र नवमी व्यूह: इडामग्न इत्यत्र तृतीयचतुर्थयोर्व्यूह: ॥

अयं तेऽनुष्टुप्॥

अयं तइत्येषाऽग्निदेवत्याऽनुष्टुप्छन्दस्का। शिरस्युपधानेऽस्य विनियोगः। आग्नेयपदमनुवर्त्तते। इदमपि पुनरुक्तं सूक्तं। अयं ते इत्येतस्याः पूर्वमुक्तत्वात्॥

चिदैष्टके॥

चिदसि, परिचिदसीत्येते यजुषी ऐष्टके इष्टके देवते। पूर्वयोः शिरस्योपधाने विनियोगः चिदसि प्राजापत्यानुष्टुप्। परिचिदग्निर्गायत्री॥

लोकं लिङ्गोक्तानुष्टुप्॥

लोकं पृणेतीयमृक् लिङ्गोक्तदेवता अनुष्टुप्। लोकंपृणेत्योऽस्या देवतेत्यर्थः। द्वितीये त्वंशब्दे व्यूहः। लोकंपृणाभिमन्त्रणे विनियुक्ता॥

ताऽअस्यापीं प्रीयमेधऽऐन्द्रः॥

अनुष्टुबित्यनुवर्तते। ताऽअस्य सूददोहसऽइतीमामृचमब्देवतामनुष्टुभं ऐन्द्रः इन्द्रपुत्र प्रियमेधसऋषिरपश्यत्। सूददोहसाभिवदने विनियोगोऽस्याः॥

इन्द्रं जेता माधुच्छन्दसऽऐन्द्रः॥

अनुष्टुभमित्यनुवर्त्तते। इन्द्रं विश्वाऽइतीमामृचं इन्द्रदेवत्यामनुष्टुभं मधुच्छन्दसोऽपत्यं जेताऽपश्यत पुरीषनिवापेऽस्या विनियोगः॥

समितं पतस्रो द्व्यग्निदेवत्या उष्णिगुपरिष्टाद्बृहत्युष्णिक्पङ्क्तयः॥

समितं संकल्पेथां। संवां। अग्ने त्वं पुरीष्यो, भवतन्नऽइत्येताश्चत-

सप्त ऋचो द्व्यग्निदेवताः द्वावग्नी देवते यासां ता द्व्यग्निदेवताः। य-थाक्रममुष्णिगुपरिष्टाद्बृहत्युष्णिक्पङ्क्तयः। समितमेतया उष्णिक्-छन्दः एकाधिकाप्युष्णिक्। अनियताक्षरपादत्वेऽप्यक्षराणामष्टाविंश-तिसंख्यत्वात्। सर्वामित्यस्या उपरिष्टाद्बृहती। अथ द्वितीयसप्तकः तृतीयो नवक. चतुर्थस्त्रयोदशक इत्येकाधिका। अग्ने त्वं उष्णिक्। इयं एकाधिका। आद्युष्णिक् अनियताक्षरपादत्वेऽप्यक्षरैस्तथात्वात्। भवतं नः पङ्क्तिः। इयमाद्याऽऽर्षीपङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वेऽप्य-क्षरैस्तथात्वात्। उक्तमाग्नेगार्हपत्यचितौ स्थापने चतसृणां विनियो-गः॥

मातेवोखास्तुतिस्त्रिष्टुप्॥

मातेव पुत्रमितीयमृगुखायाः स्तुतिः उखैव देवतेत्यर्थः त्रिष्टुप्। उखायाः। शिक्याद्विमोचने विनियोगः। अथ द्वितीयो नवकः। चतुर्थो द्वादशकः॥ १॥

असुन्वन्तं नैर्ऋतं तृचं त्रैष्टुभम्॥

असुन्वन्तमयजमानं, नमः सुते। यस्यास्ते घोरमित्येतत्तृचं निर्ऋति-देवत्यं त्रिष्टुप्छन्दस्कं नैर्ऋतीनामुपधाने विनियुक्तं। प्रथमायास्तृ-तीयो दशकः द्वितीयायाश्च। तृतीयो दशकः तृतीयायाः प्रथमो दशकः तृतीयचतुर्थौ द्वादशकौ॥

यन्ते यजमानदेवत्या॥

त्रिष्टुप्पदमत्रानुवर्त्तते। यन्ते देवीरितीयं यजमानदेवत्या त्रि-ष्टुप्। शिक्यरुक्मपाशैरुख्याऽऽसन्दीनां निरसने विनियुक्ता, अत्र द्विती-याद्विपादद्वयं व्यूहेनैव पूर्णम्॥

नमो विराड्भूतिदेवत्यैकपदा॥

नमो भूत्या इत्येकपदा विराड्भूतिदेवत्या दशाक्षरा हि विरा-

भिद्युच्यते । एतेन व्यूहेन पूर्वोक्तस्थाने विनियोगः ॥

निवेशनऐन्द्रीं त्रिष्टुभं विश्वावसुर्देवगन्धर्वः ॥

निवेशनः सङ्गमनइतीमामृचं इन्द्रदेवत्यां त्रिष्टुभं विश्वावसुदेवगन्धर्वोऽपश्यत् । शालाद्वारि भवस्य गार्हपत्यचितिरूपस्याग्नेरुपस्थाने विनियोगः । द्वितीये व्यूहः ॥

सीरा द्वे सीरदेवत्ये बुधसौम्यो गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥

सीरा युञ्जन्ति, युनक्त सीरा इतीमे ऋचौ सीरदेवत्यौ क्रमेण गायत्री त्रिष्टुभौ सोमपुत्रो बुधऋषिरपश्यत् । युज्यमानस्य सीरस्याभिमन्त्रणे विनियुक्ते । युनक्त सीरेत्यत्र द्वितीयचतुर्थयोर्व्यूहः ॥

शुनं चतस्रः सीतादेवत्याः कुमारहारितो द्वे त्रिष्टुभौ तृतीयापङ्क्तिश्चतुर्थ्यनुष्टुप् ॥

शुनं सुफाला, घृतेन सीता, लाङ्गलं, कामं कामदुघे । एताश्चतस्रः सीतादेवत्याः कुमारहारितऋषिरपश्यत् । आसु चतसृषु शुनं सुफाला, घृतेन सीता एते द्वे त्रिष्टुप्छन्दस्के । तृतीया लाङ्गलमित्येषा पङ्क्तिछन्दस्का । चतुर्थी कामं कामदुघे इत्येषा अनुष्टुप्छन्दस्का । सर्वासां कर्षणे विनियोगः, घृतेन सीते ते द्वादशाक्षरः । तेनैकाधिका । लाङ्गलम् सप्तकः । तेनैकाना पञ्चमे व्यूहः । इन्द्राग्निभ्यां व्यूहः । प्राग्भ्यः सप्तकस्तेनैकोना ॥

विमुच्यध्वमानडुही गायत्री ॥

विमुच्यध्वमित्येषा अनडुद्देवता गायत्री । अनडुद्विमोके विनियुक्ता एकाधिका आर्षीगायत्री । पादानामनियताक्षरत्वेऽपि चतुर्विंशत्यक्षरत्वात् ॥

सजूर्लिङ्गोक्तदेवतम् ॥

सजूरब्द इत्येतद्यजुर्लिङ्गोक्तदेवतम् । कुम्भस्थापने चतुर्गृहीतहोमे वि-

नियुक्तं । ब्राह्मीमनुष्टुप् । अन्त्यः ऋचाः अग्निनौ सूरी वैश्वानरश्चेति त्रिस्रोक्ता देवताः ॥ १० ॥

याओषधीः सप्तविंशतिमनुष्टुभओषधिस्तुतिमाथर्वणो भिषक् ॥

याऽओषधीः पूर्वाजाताइत्याद्या, योऽअस्याँ अभिदासतीत्यन्ताः सप्तविंशतिसंख्या अनुष्टुप्छन्दस्का ओषधिस्तुतिरोषधिदैवत्या अथर्वणः पुत्रो भिषक्संज्ञक ऋषिरपश्यत् । अनुष्टुभइतिद्वितीयाबहुवचनम् । तद्विशेषणम् तु सप्तविंशतिमिति द्वितीयैकवचनं "विंशत्याद्याःसदैक-त्वइतिवचनात्"। वीरुधः पारयिष्णवः, इष्कृता, धनं सनिष्यन्तीनां। अतिविश्वाःस्तेनइवेति, नवकः. ओषधीः प्रातुच्यवुर्यत्किञ्च,साकं यक्ष्म, साकं वातस्य। बृहस्पतिप्रसूतानां मुंचन्तु, एते अष्टमाक्षराः एतेषु व्यूहः । असंभवेएकोनं छन्दः । आद्याः पञ्चदश सर्वौषधवपने विनियुक्ताः अवशिष्टानां द्वादशानां मुंचन्तु मा शपथ्यादित्यादीनां क्वापि विनियोगो नास्तीत्याह ॥

मुञ्चन्तु ऋचद्वादशानारभ्याधीताः ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादित्याद्या द्वादशर्चोऽनारभ्याधीताः बन्धुऋषिरपश्यत्। कस्मिन् कर्म विशेषमारभ्याधीता, अनारभ्याधीताः। नआरभ्याधीता अनारभ्याधीताः आसां क्वापि विनियोगो नास्तीत्यर्थः, मुञ्चन्तु मा । अथो वरुण्यात् । बृहस्पतीति सप्तकः । अस्येसं हे । मा वः । सवमस्तु । उभयइतिनवकः । सोमेनेति सप्तकः । अश्वसइति नवकः, त्वांगन्धर्वाः । सहस्व । सहस्वपाप्मा, दीर्घायुस्ते, दशकः तेन त्वधिका । त्वमुत्तमा । अत्र एतेषु पादेषु यथासंभवं व्यूहः । तदसंभवे छन्दसो न्यूनता ॥

मा मा हिरण्यगर्भः कायीं त्रिष्टुभम् ॥

सा भाति पृथ्वीद्वितीयामाश्वं कार्यों कायदेवत्वां त्रिष्टुभम् हिरण्यगर्भंऋषिरपश्यत् । द्वितीये व्यूहः पुरस्ताल्लोगेष्टकोपधाने विनियोगोऽस्याः ॥

अभ्यावर्त्तस्वोष्णिगाग्नेयी ॥

अभ्यावर्त्तस्वेतीयमृक् उष्णिक् अग्निदेवत्या । अन्यत्पूर्वोक्तकत्वेनोक्ता । दक्षिणतो लोगेष्टकोपधाने विनियुक्ता ॥

अग्ने यद्गायत्री ॥

आग्नेयीत्यनुवर्त्तते । अग्ने यत्ते शुक्रमितीयमृक् अग्निदेवत्या गायत्रीछन्दस्का पश्चाल्लोगेष्टकोपधाने विनियुक्ता । अत्र प्रथमो नवकः तेनैकाधिका ॥

ऊर्ष त्रिष्टुप् ॥

ऊर्षमूर्जमित्यस्यास्त्रिष्टुप्छन्दः आशीर्देवता । मातृमत्योत्तरतो लोगेष्टकोपधाने विनियोगः चतुर्थस्य सिकतापातने । अत्र प्रथमतृतीययोर्व्यूहः ॥

अग्ने तव पावकोऽग्निराग्नेयषडृचम् ॥

अग्ने तवेति षडृचम् अग्निदेवतम् पावकाग्निऋषिरपश्यत् सिकतावापे विनियोगोऽस्य षडृचस्य ॥

प्रथमे विष्टारपङ्क्तिः ॥

यस्या द्वितीयतृतीयो पादौ द्वादशकौ आद्यतुरीयावष्टकौ । सा विष्टारपङ्क्तिः । "मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः" रितिवचनात् । बृहद्भानो । अस्य व्यूहेन पूरणम् । पावकवर्चा इत्ययं नवकस्तेनैकाधिका ॥

तिस्रः सतोबृहत्यः ॥

ऊर्जो नपात् । इरज्यन्नग्ने, इष्कर्तार इत्येतास्तिस्रऋचः सतोबृहत्यः । यस्याः प्रथमतृतीयौ द्वादशकौ इतरावष्टकौ सा सतोबृहती-

"ककुभो जगती सतोबृहतीत्युक्तेः" त्रिऽस्थस्येत्यत्र व्यूहः । वसो राये । सूर्यस्य च ॥

उपरिष्टाज्ज्योतिःषष्ठी ॥

अग्निमूर्धेव षड्चेयं षष्ठी ऋतावानमित्येषा ऋगुपरिष्टाज्ज्योतिश्छन्दस्का । अस्या ऋचस्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः । सोपरिष्टाज्ज्योतिः" "अन्तोऽष्टकस्ततो ज्योतिरित्युक्तेः" अत्र श्रुत्कर्णं दैव्यं मानुषद्यमनयोर्व्यूहेन पूरणम् ॥

आप्यायस्व गोतमः सौमीर्गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिहः ॥

आप्यायस्व समेतु । सन्ते पयांसि । आप्यायस्व मदिन्तमेत्येतास्तिस्र ऋचः सौमीः सोमदेवताः । क्रमेण गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिक्छन्दस्का गोतमऋषिरपश्यत् । आद्ययोराप्यायस्व, सन्ते पयांसीत्येतयोः सिकतानामाप्यायने विनियोगः, तृतीयस्या विनियोगस्तु नास्ति । विततः सोमेत्यत्र व्यूहः । संवृष्ण्यानीत्यत्र द्वौ व्यूहौ । दिवीत्यत्र च ॥

आ तेऽवत्सारः ॥

आ ते वत्सो मन इत्येतामवत्सार ऋषिरपश्यत् ॥

तुभ्यं ता द्वे विरूपः ॥

तुभ्यं ता, अग्ने प्रियेष्वितीमे द्वे ऋचौ विरूपऋषिरपश्यत् । तिस्रो गायत्र्य आग्नेय्यः, आ ते वत्सस्तुभ्यं ता, अग्ने, प्रियेष्वितीमास्तिस्र ऋचोऽग्निदेवता गायत्रीछन्दस्काः । तिसृणामपि चयने अग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितस्य होतुरनुवचने विनियोगः । परमाश्रित् । अयं समकः । तनैकोना ॥ ११ ॥

मयि ककुबाग्नेयी ॥

मयि गृह्णामीतीयमृक्ककुप्छन्दस्का अग्निदेवता । अस्यास्त्रिपदा मध्यमो द्वादशकः । प्रथमतृतीयावष्टकौ । सा ककुबित्युच्यते ।

"मध्यमचेत्ककुबिति" वचनात् । अत्र तु मध्यमचतुर्दशकत्वेन दृथ्यधिका यजमानजपेऽस्या विनियोगः ॥

मह्यादित्यदेवता त्रिष्टुप् ॥

मह्यमद्यमानमित्येषा त्रिष्टुप्छन्दस्का । आदित्यदेवता च । तृतीये व्यूहः । एकोनता वा । रुक्मोपधाने विनियोगः ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यगर्भः कायं त्रिष्टुभम् ॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्ततेतीमामृचं कायदेवतां त्रिष्टुभं हिरण्यगर्भः ऋषिरपश्यत् । हिरण्मपुरुषोपधानेऽस्या विनियोगः । चतुर्थे व्यूहः ॥

नमोऽस्तुसार्पं तृचमानुष्टुभम् ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यइतीदं तृचं सर्पदेवतमनुष्टुप्छन्दस्कं । यजमानस्योपस्थाने विनियुक्तं । नमोऽस्त्वित्ययं षडक्षरः व्यूहेन सप्ताक्षरः । तेनैकोना । सर्पेभ्यइत्यत्र पुनर्यकारव्यूहो वा, याऽइषवइति नवकस्तेनैकाधिका ॥

कृणुष्व पञ्च प्रतिसरा राक्षोघ्नाः देवानामार्षम् ॥

कृणुष्व पाजइत्याद्याः पञ्चर्च. प्रतिसराः राक्षोघ्नाः राक्षसाभ्यत्यस्वरूपेण सरन्तीति प्रतिसराः अतएव रक्षोहननसम्बन्धात् राक्षोघ्नाइत्यासां संज्ञाः । देवानामार्षं । देवा आसामृषयइत्यर्थः । "एतद्वै देवा अबिभयुरिति देवाग्प्रकृत्य तएता राक्षोघ्नाग्प्रतिसरानपश्यः कृणुष्वपाजइत्यादिश्रवणात्" ॥

सर्वास्त्रिष्टुभ आग्नेयी वामदेवस्थापश्यत् ॥

कृणुष्वपाज इत्याद्याः सर्वाः पञ्चापि त्रिष्टुप्छन्दस्का अग्निदेवताः वामदेवश्च ऋषिरपश्यत् । चकारः पूर्वोक्तैर्देवैर्ऋषिभिः समुच्चयार्थः पुरुषे पञ्चगृहीतहोमे सर्वासां विनियोगः । यो ह राक्षोघ्न । तृतीयो मनयोर्व्यूहः । तपूंष्यग्ने द्वौ व्यूहौ उदग्ने धामिवान् । चमसो

र्व्यूहः । नीचा तां । ऊर्ध्वा भवेत्यत्र च । भाविरित्यत्र द्वौ ॥

अग्नेष्टा यजुराग्नेयम् ॥

अग्नेष्टा इत्येतदग्निदेवतम् यजुःपङ्क्तिः काष्मर्यमयस्रुगुपधाने विनियोगः । अग्निर्मूर्धेत्यस्याः प्रागुक्तं सर्वम् ॥

इन्द्रस्यैन्द्रम् ॥

इन्द्रस्य त्वौजसेति यजुरिन्द्रदैवतम् । यजुःपङ्क्तिः । औदुम्बरस्रुगुपधाने विनियोगः ॥

भुवस्त्रिशिरा आग्नेयी त्रिष्टुभम् ॥

भुवो यज्ञस्येतीमामृचं अग्निर्देवता त्रिष्टुभम् त्रिशिराश्चापश्यत् । औदुम्बर्याः स्रुच उपधान एवास्या अपि विनियोगः ॥ १९ ॥

ध्रुवास्यूर्ध्वबृहती ॥

ध्रुवाऽसि धरुणेतीयमृक् ऊर्ध्वबृहती, यस्यास्त्रयः पादा द्वादशकाः । सोर्ध्वबृहती । "त्रिजागतोर्ध्वबृहतीत्युक्तेः" । अत्र प्रथमस्त्रयोदशकः द्वितीयो द्वादशकः । तृतीयो दशकइति । व्यूहेन छन्दः पूर्तिः ॥

प्रजापतिरनुष्टुप् ॥

प्रजापतिष्ट्वेतीयमनुष्टुप् । आद्यौ नवकौ । चतुर्थः सप्तकः ॥

भूरसि प्रस्तारपङ्क्तिः ॥

भूरसीत्यस्याः प्रस्तारपङ्क्तिश्छन्दः । यस्या आद्यौ द्वादशकौ । पश्चादष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । "आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेः" अत्र पाद एकादशकः द्वितीयस्त्रयोदशकः तृतीयचतुर्थौ पञ्चमषष्ठकावष्टकाविति एवं चत्वारिंशदक्षरैषा ॥

आसाद स्वयमातृण्णा देवता विश्वस्मा एतस्य च यजुषः ॥

आसां ध्रुवासीत्यादिचतसृणामृचां विश्वस्मै प्राणायेत्येतस्य यजुषश्च स्वयमातृण्णा देवता । स्वयमातृण्णोपधाने सर्वासां विनियोगः । वि-

अत एकाधिकत्वे चाऽऽर्षी अनुष्टुप् ॥

कांडात्कांडादानुष्टुभं द्व्यृचमग्निना दृष्टम् दूर्वेष्टका-
दैवतम् ॥

काण्डात्कांडात्, या शतेनेत्येतद्द्व्यृचमनुष्टुब्द्वयं दूर्वेष्टकादैवतमग्निना दृष्टं अग्निरस्यर्षिरित्यर्थः । तस्यास्तं द्व्यृच व्यूहः । दूर्वेष्टकोपधाने विनियोगः ॥

यास्तेऽग्नआग्नेयं द्व्यृचमानुष्टुभमिन्द्राग्निभ्यां दृष्टम् ॥

यास्ते अग्ने, या वो देवा इत्येतद्द्व्यृचं आग्नेयं अनुष्टुप्छन्दस्कमिन्द्राग्निभ्यां दृष्टं । इन्द्राग्नी अस्य ऋषिरित्यर्थः । अत्र दिवमातन्वन्तीति नवकः । तेनैकाधिका । गोष्वश्वेष्विति व्यूहः । द्वियजुरुपधाने विनियोगः ॥

विराडयं लोकः ॥

विराड्ज्योतिरित्यस्यायं लोको देवता । यजुरनुष्टुप् । रेतःसिगुपधाने विनियोगः ॥

स्वराडसौ लोकः ॥

स्वराड्ज्योतिरित्यस्यासौ लोको देवता । यजुरनुष्टुप् । रेतःसिगुपधाने विनियोगः ॥

प्रजापतिदृष्टा वैश्वज्योतिषम् ॥

प्रजापतिष्ट्वेत्येतद्यजुर्वैश्वज्योतिषम् । विश्वज्योतिरस्य देवतेत्यर्थः । व्यूहः शक्वरीछन्दः । विश्वज्योतिषउपधाने विनियोगः ॥

मधुश्चर्तुदैवतम् ॥

मधुश्चर्तुदैवतं । मधुश्च माधवश्चेत्येतद्यजुर्ऋतुदैवतं अत्र षडुत्तरशतमक्षराणि सन्ति तेनानियताक्षरत्वाच्छन्दसोऽभावः । ऋतव्योपधानेऽस्य विनियोगः ॥

अषाढाऽसि सवित्ताऽपश्यत् । द्वे वा ऽपश्यन्निष्टका-दैवतम् ॥(१)

अषाढासि इतीमामृचं इष्टकादैवतं विराडनुष्टुप्छन्दस्कां स-वित्ताऽऋषिरपश्यत् ॥

अत्राद्यौ एकादशाक्षरौ तृतीयोऽपि व्यूहेनैकादशकः । तेनेयं विराडनुष्टुप् । "दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेति" वचनात् । अषा-ढोपधानेऽस्या विनियोग ॥ १३ ॥

मधु वाता वैश्वदेवं तृचं गायत्रं गोतमः ॥

मधु वाता इत्येतत्तृचं विश्वदेवतं गायत्रीछन्दस्कं गोतमऋषिरप-श्यत् । दधिमधुघृतैः कूर्माऽभ्यञ्जनेऽस्य विनियोगः । अत्र माध्वीर्नः इत्यत्र व्यूहः । मधुमानस्तु सप्तकः । तेनैकोना ॥

अपां गंभन्पङ्क्तिः ॥

अपां गंभन्नित्यस्याः पङ्क्तिः छन्दः अत्र तृतीयो द्वादशकः अन्ये दशकाः । तेन दशाधिका स्वराट्पङ्क्तिरियं कूर्मोपधाने विनियोगः ॥

द्यौस्समुद्रांस्त्रिष्टुप् ॥

द्यौस्समुद्रानित्यस्यास्त्रिष्टुप्छन्दः । अत्र प्रथमो दशकः तृतीयो द्वा-दशकः अन्यौ एकादशकौ ॥

कौर्म्यं द्व्यृचम् ॥

अपां गंभन् द्यौस्समुद्रानित्येतत् ऋग्द्वयं कौर्म्यं कूर्मदैवतम् कूर्मश्च "प्रजापतिरादित्यो वेति संहिताभाष्ये" द्यौस्समुद्रानित्यस्य कू-र्मांजने विनियोगः । तृतीयाऽस्य मह्यो द्यौरिति कूर्मोपधाने विनियु-क्ता । तस्या स्तथाहि प्रागुक्तम् ॥

ध्रुवाऽसि त्रिष्टुप् ॥

---

(१) अषाढासि द्वे सविताऽपश्यद्वा वाऽपश्यन्निष्टकादैवते विराडनुष्टुभौ इति. काण्वशाखीय सर्वानुक्रमपाठो बोध्यः ॥

ध्रुवाऽसि धरुणेतस्त्वया त्रिष्टुप्छन्दः उखायामासादने विनियोगः । प्रथमो द्वादशकस्तेनैकाधिका ॥

इषे बृहती ॥

इषे रायस्त्वेत्येषा बृहतीछन्दः उखोपधान एव विनियोगः । अथवा यो द्वादशकः । अन्त्योऽपि व्यूहेन द्वादशकः द्वावष्टकौ । तेनैषमार्षी बृहती पादाक्षरनियमाभावेऽपि ॥

औखं द्व्यृचम् ॥

ध्रुवाऽसि, इषे रायस्त्वेतद्द्व्यृचमौखं उखादेवताम् ॥

अग्ने युङ्क्ष्वाग्नेयन्तु द्व्यृचङ्गायत्रम् ॥

अग्ने युक्ष्वाहीत्येतद्द्व्यृचमग्निदेवतम् गायत्रीछन्दस्कं । उखायां स्रुवाहुतिहोमे उपस्थाने वा विनियुक्तम् ॥

आद्यायां भरद्वाजः ॥

आद्यायाः अग्ने युक्ष्वाहीत्यस्याः भरद्वाजऋषिः ॥

द्वितीयस्या विरूपः ॥

द्वितीयस्या युक्ष्वाहीत्यस्याः विरूपऋषिः । अथ तृतीये व्यूहः ।

सम्यक्त्रिष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता ॥

सम्यक्स्रवन्तीत्येषा त्रिष्टुप्छन्दस्का । लिङ्गोक्तदेवता मुखे हिरण्यशकलप्रासने विनियुक्ता ॥

ऋचे त्वा बृहती ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वेतीयं लिङ्गोक्तदेवता हिरण्यशकलदेवतेत्यर्थः । बृहतीछन्दस्का । व्यूहेनैषमार्षी बृहती । पादानामक्षरनियमाभावात् । क्रमः षट्स्थानेषु हिरण्यशकलप्रासने विनियुक्ता । ऋचे त्वेत्यस्य दक्षिणनासिकायाम् । रुचे त्वेति सव्यायां । भासे त्वा दक्षिणचक्षुषि अभूदिदं । दक्षिणश्रोत्रे ॥

अग्निर्ज्योतिषौष्णिक् ॥

शिरोऽभिदेवत्यमनुवर्त्तते। अग्निर्ज्योतिषेतीयमृक् उष्णिक्छन्दस्का। आद्यस्यार्द्धस्योत्तरस्यां च हिरण्मयकल्पपासने विनियोगः, सहस्रदा इत्यस्य पुरुषशिरस उद्दूपहणे। द्वावाद्यावश्वौ। तृतीयस्य व्यूहेन द्वादशाक्षर-पूरणम् ॥

आदित्यं गर्भं पञ्चर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभम् ॥

आदित्यं गर्भं पयसा। वातस्य जूतिम्। अजस्रमिन्दुम्। वरूत्रीं त्वष्टुः, यो अग्निरग्नेरित्येतत्पञ्चर्चं अग्निदेवतं त्रिष्टुप्छन्दस्कं। आदित्यं गर्भमित्यस्याः पुरुषशिरस उपधाने विनियोगः, वातस्य जूतिमित्यस्या अश्वशिरस उपधाने। अजस्रमिन्दुमित्यस्या गोः शिरस उपधाने। वरूत्रीमित्यस्या अविशिरस उपधाने। यो अग्निरित्यजाशिरस उपधाने विनियोगः। अत्र पञ्चर्चं अग्ने माहिंसीः। अजस्रमिन्दुं अनयोर्व्यूहः। मा माहिंसीः इत्यकः, यो अग्निः व्यूहः। योऽकाद्द्वादशकः, त्रिष्टुबेवामामित्यस्यास्तु छन्दादि प्रागुक्तं। (१)अत्राध्वर्यव सुवाहुत्योर्होमे विनियोगइतिविशेषः ॥

इमंमा पञ्चर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभमेव द्वे आन्ते यजुषी ॥

इमं माहिंसीः। इमं मा हिंसीर्द्विपादं। इमंसाहस्रम। इमम्-ऊर्णायुं। अजो ह्यग्नेरित्येतत्पञ्चर्चमग्निदेवतं त्रिष्टुप्छन्दस्कमेव मतु मयुक्ते शुक्रज्योतिरित्यादीनामन्तराचि मध्ये गणयित्वाधिकछन्दोऽन्तर-संज्ञा कार्यैत्येवमकाराविं। पञ्चानामप्यृचामन्ते प्रत्येकं द्वे यजुषी। म-युक्ते शुक्र। यं द्विष्मस्तंदित्यादिके। उपधाक्रमेण पुरुषादिशिरसामुप-धाने क्रमेण पञ्चानामृचां सयजुष्कानां विनियोगः। इमं मा हिंसी-र्द्विपादं। इत्यकः, तेन त्रिष्टानः व्यूहः। मयुक्ते। दैवीजगती। यं द्विष्म

(१) अत्राध्वर्यवेराः सुवाहुत्योर्होमे विनियोगइति पञ्चान्तरपाठः ॥

यः यजुर्बृहती । गौरम्ते दैवीजगती । अवयम्ते यजुरनुष्टुप् । उष्ट्रम्ते । दैवीजगती । शरभम्ते यजुरनुष्टुप् अन्विदमतिखजुर्बृहत्येव सर्वेष । आयमानं । अश्नो अग्नेः स्मृतः । सोऽष्टपदस्थकः । इममूर्णा-युत्वामित्याद्यासु तिसृषु अवसानद्वयात्मराणि चीणि यजूंषि । गवय-मारण्य, उष्ट्रमारण्यं । शरभमारण्यमित्यादीनि, गवयं, शरभं । इमे सामविष्टुभौ । उष्ट्रं त्रगुणिक ॥

त्वं यविष्ठोऽग्नाः काव्यमाग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीम् ॥

त्वं यविष्ठेतीमामृचं अग्निदेवतामनिरुक्तां मध्येऽग्निपदमिरुक्तिरहिता गायत्रीं कूवेरपत्यमुशना ऋषिरपश्यत्, प्रथमे व्यूहः, चित्योपधानेऽस्या विनियोगः ॥

अपां त्वा विंशतिरैष्टकानि ॥

अपां त्वेमन्नित्यादीनि पाङ्क्तेमन्त्वा छन्दसेत्यन्तानि विंशतियजूंषि इष्टकादेवतानि । अपस्यानामुपधाने विनियुक्तानि । अपांत्वेमन् । १ । अपांत्वोद्मन् । २ । यजुरनुष्टुभौ । अपां त्वा भस्मन् । यजुर्बृहती ॥ ३ ॥ ज्योतिषि । यजुः पङ्क्तिः ॥ ४ ॥ अयने । यजुर्बृहती ॥ ५ ॥ अर्णवे ॥ ६ ॥ समुद्रे ॥ ७ ॥ सरिरे ॥ ८ ॥ यजुस्त्रिष्टुभः । क्षये । यजुर्बृहती ॥ ९ ॥ सधिषि ॥ १० ॥ सदने ॥ ११ ॥ सधस्थे ॥ १२ ॥ यजुः पङ्क्तयः । योनौ ॥ १३ ॥ यजुर्बृहती । पुरीषे ॥ १४ ॥ पाथसि ॥ १५ ॥ यजुःपङ्क्ती । गायत्रेण ॥ १६ ॥ त्रैष्टुभेन ॥ १७ ॥ जागतेन ॥ १८ ॥ यजुर्गायत्र्यः । आनुष्टुभेन ॥ १९ ॥ आसुर्यनुष्टुप् । पाङ्क्तेन त्वा ॥ २० ॥ यजुस्त्रिष्टुप् ॥

अयं पुरः पञ्चाशत्प्राणभृद्देवत्यानि ॥

अयंपुरोभुवइत्यादीनि वाचं त्वष्ट्रा इति प्रजाभ्यइत्यन्तानि पञ्चाशत्यजूंषि प्राणभृतामुपधाने विनियुक्तानि । एषां छन्दांस्युच्यंते । अ-

र्वसुरः । यजुर्गायत्री ॥ १ ॥ तस्य प्राणः । यजुरनुष्टुप् ॥ २ ॥ वसन्तः यजुरुष्णिक् ॥ ३ ॥ गायत्री । वासन्ती ॥ ४ ॥ गायत्र्यै ॥ ५ ॥ गायत्रात् ॥ ६ ॥ दैव्यस्त्रिष्टुभः, उपांशुर्गो दैवीपङ्क्तिः ॥ ७ ॥ त्रिवृतः । दैवीजगती ॥ ८ ॥ वसिष्ठः दैवीपङ्क्तिः ॥ ९ ॥ प्रजापतिऋग्गायत्री ॥ १० ॥ अयं दक्षिणा । यजुर्बृहती । १ ॥ तस्य मनो । यजुर्बृहती ॥ २ । ग्रैष्मी दैवीपङ्क्तिः, । ३ । त्रिष्टुप् । दैवीबृहती ॥ ४ ॥ त्रिष्टुभः दैवीपङ्क्तिः ॥ ५ ॥ स्वारात् यजुर्गायत्री ॥ ६ ॥ अन्तर्यामात् यजुरनुष्टुप् ॥ ७ ॥ पञ्चदशात्यजुर्गायत्री ॥ ८ ॥ भरद्वाजो यजुर्गायत्री ॥ ९ ॥ प्रजा० ऋग्गायत्री ॥ १० ॥ अयं पश्चात् । यजुर्बृहती ॥ १ ॥ तस्य चक्षुः । यजुर्बृहती । २ । वर्षाः दैवीपङ्क्तिः ३ जगती दैवीपङ्क्तिः ४ जगत्याऽऋक्समं । यजुर्गायत्री । ५ । ऋक्समात् दैवीपङ्क्तिः । ६ । शुक्रात् । दैवीत्रिष्टुप् । ७ । सप्तदशात् । दैवीजगती । ८ । जमदग्निः, यजुर्गायत्री । ९ । प्रजापतिः । ऋगायत्री । १० । इदमुत्तरात्स्वः । यजुर्गायत्री । १ । तस्य श्रोत्रं यजुर्गायत्री । २ । शरच्छ्रौत्री । यजुर्बृहती । ३ । अनुष्टुप् । यजुर्गायत्री । ४ अनुष्टुभऽऐडम् । यजुर्गायत्री । ५ । ऐडात् । दैवीबृहती । ६ । मन्थिनो दैवीजगती । ७ । एकविꣳशात् । दैवीजगती । ८ । विश्वा । दैवीत्रिष्टुप् । ९ । प्रजापतिः, ऋग्गायत्री ॥ १० ॥ इयमुपरि । दैवीजगती । १ । तस्यै । दैवीपङ्क्तिः । २ । हेमन्तो । दैवीपङ्क्तिः । ३ । पङ्क्तिर्हैमन्तीर्दैवी पङ्क्तिः । ४ । पङ्क्त्यै । यजुर्गायत्री । ५ । त्रिणवतः । यजुर्बृहती । ६ त्रयस्त्रिंशात् । यजुस्त्रिष्टुप् । ७ । त्रिणवात् । सामोष्णिक् । ८ । विश्वकर्म ऋषिः । यजुर्गायत्री । ९ । प्रजापतिर्ऋग्गायत्री । १० ।

लोकं ताऽइन्द्रं तिस्रः प्रतीकोक्ताः ॥(१)

---

(१) लोकम्पृण ताऽअस्येन्द्रं विश्वस्थाइति तिस्रः प्रतीकोक्ताः इति काण्वपाठः ॥

लोकं पृण च्छिद्रं पृण । ताऽअस्य सूददोहसः, इन्द्रं विश्वा इत्ये-तास्तिस्र ऋचो ऽत्र प्रतीकोक्ताः । प्रतीकेनादिमात्रेणोक्ताः सम्यक् स-कलाः प्रयोगकाले ज्ञेयाः, लोकं पृणेत्यस्याः । लोकंपृणाभिमन्त्रणे विनियोगः । ताऽअस्येत्यस्याः सूददोहसाभिवदने । इन्द्रं विश्वाऽइत्यस्याः पुरीषनिवपने ॥ (१)

एवठं॰ सर्वत्र ॥

अत्र लोकं ता इन्द्रमित्येवं संहितायां पठ्यते । अनक्त्वान्यइत्यस्यां कां च्छिन्नायां । यज्ञीयाच्छित्यस्यां । नयविठं॰ग्रत्या स्तुवतत्यस्यामस्याति तत्र सर्वत्र । एतास्तिस्र ऋचः प्रतीकोक्ताः सकला ज्ञेयाः ॥ २४ ॥

इति प्रथमा चितिः समाप्ता । अथ द्वितीया चि-तिः ॥

अभिधीयतइतिशेषः द्वितीया देवानामित्यस्य विषयोपप्रदर्शना-र्थमिदमुक्तम् ॥

ध्रुवक्षितिः पञ्चाश्विन्यः ॥

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः । कुलायिनी । स्वैर्दक्षैः । पृथिव्याः पुरीषं । अदित्यास्त्वापृष्ठइत्येताः पञ्चऋचआश्विन्यः अश्विदेवत्याः आश्विनी-नामुपधाने क्रमेणविनियुक्ताः । आसां छन्दआह ॥

तासां प्रथमा विराट्पतस्त्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः ॥

तासां पञ्चानां प्रथमा ध्रुवक्षितिरित्येषा विराडनुष्टुप् । "दश-काक्षयो विराडेकादशकाविष्टुभे" । कुलायिनीत्याद्यास्तस्त्रिष्टु-भः । पञ्चापि यजुरन्ताः । पञ्चस्वप्यश्विनाध्वर्यूइत्येतद्यजुरन्ते पर्य्यो-सर्थः । अस्य यजुषः । सामगायत्रीछन्दः ध्रुवक्षितिः आद्यतृतीया-वेकादशकौ । द्वितीयो दशकः । स्योने सीद स्वैर्दक्षैः । आवेशा ।

(१) निवापे विनियोग इतिपद्धतिपाठः ॥

एष व्यूहः, अदित्यास्त्वा आर्षीत्रिष्टुप् एकाधिका। पादानामनियताक्षरत्वेऽप्यक्षरैस्तथात्वात्

शुक्रश्चर्त्तव्यम् ॥

शुक्रश्च शुचिश्चेत्येतद्यजुर्ऋतव्यं। ऋतुदेवतम्। "वायवृतुपिशुषसोय त्"ऋतव्ययोरुपधाने विनियुक्तः,अत्र द्व्यधिकं शतद्वयमक्षराणि सन्ति स्थानद्वये व्यूहः कर्त्तव्यः। तथाचेयंप्रकृतिः संपद्यते ॥

सजूः पञ्च विश्वेषां देवानामार्षम् ॥

सजूर्ऋतुभिरित्यादीनि पञ्च यजूंषि विश्वेषां देवानामार्षं विश्वेदेवा एषां ऋषयइत्यर्थः ॥

ताएव देवताः ॥

विश्वेदेवा एवैषां यजुषांदेवता इत्यर्थः। वैश्वदेवीनामुपधाने क्रमेण पञ्चानां विनियोगः। पञ्चानामपि ब्राह्मीउष्णिक्छन्दः। अधिका ॥

प्राणम् मे पञ्च वायव्यानि ॥

प्राणम् मे पाहीत्यादीनि पञ्चयजूंषि वायुदेवतानि। प्राणभृतामुपधाने क्रमेण विनियुक्तानि, प्राणम् मे। दैवीपङ्क्तिः,।१।अपानं दैवीत्रिष्टुप्। ।व्यानं दैवीपङ्क्तिः, ।३। चक्षुर्मे। यजुरनुष्टुप्। श्रोत्रं यजुर्गायत्री ॥ ५ ॥

अपः पञ्चापानि ॥

अपः पिन्वेत्यादीनि पञ्चापानि अब्देवतानि अपस्यानामुपधाने क्रमेण विनियुक्तानि। अपः पिन्व। दैवीबृहती। १। ओषधीः दैवीपङ्क्तिः। २। द्विपात्दैवीबृहती। ३। चतुष्पात्। दैवीपङ्क्तिः। ४। दिवो। दैवीजगती ॥ ५ ॥

मूर्द्धा वयएकोनविंशतिर्लिङ्गोक्तदेवतानि ॥ १५ ॥

वयस्यानामुपधाने क्रमेण विनियुक्तानि। मूर्द्धा वयः। यजुःपङ्-

क्तिः, । १ । अर्क । यजुर्बृहती । २ । त्रिवत्सो यजुः पङ्क्तिः, । ३ । त्रिवत्स कर्मा । ४ । यजुर्जगती, । ५ । तुर्यवाः । यजुर्बृहती । ६ । तुर्यवो । यजुर्बृहती । ७ । आज्ञो यजुर्बृहती । ८ । सिंहो यजुरनुष्टुप् । ९ । पष्ठवाट् यजुः पङ्क्तिः, । १० । उक्षा यजुरनुष्टुप् । ११ । ऋषभो यजुर्जगती । १२ । अनड्वान् । १३ । धेनुः । यजुर्बृहत्यौ, । १४ । अविः यजुरनुष्टुप् । १५ । दित्यवाड् यजुर्बृहती । १६ । पञ्चाविः यजुः पङ्क्तिः । १७ । त्रिवत्सो । १८ । तुर्यवाट् । यजुर्बृहत्यौ । १९ । लोकंपृण, ताऽअस्य । इन्द्रंविश्वा इतितिस्रोऽवष्टाऽस्य प्रतीकोपात्ताः पूर्ववत् ॥

इतिद्वितीया चितिः समाप्ता ॥ १५ ॥

अथ तृतीया चितिः ॥

ध्रु॰ । ॰सीदत इति शेषः तृतीयेन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणश्चैतस्य चितिर्मोपदर्शनार्थमिदमुक्तम् ॥

इन्द्राग्नी अनुष्टुप्पूर्वोर्द्धर्च्चः ॥

ऐन्द्राग्नऽउत्तरः ॥

इन्द्राग्नीदेवत्ः पूर्वेनेत्ययं द्वितीयोऽर्द्धर्चः ॥

स्वयमातृण्णद्वैवतः ॥

स्वयमातृण्णोपधानेऽस्याः समंत्राया विनियोगः । चतुर्थी नवकः । तैत्तैवमेकाऽधिका ॥

विश्वकर्मा वायव्यम् ॥

विश्वकर्मेत्येतद्यजुर्वायुदेवतम् । अस्यापि स्वयमातृण्णोपधान एव विनियोगः, एकाक्षरा विकृतिछन्दः ॥

राज्ञ्यसि पञ्च दिग्देवत्यानि ॥

राज्ञ्यसि प्राचीत्यादीनि पञ्च यजूंषि दिश्यानामुपधाने क्रमेण विनियुक्तानि । राज्ञ्यसि । यजुर्गायत्री । १ । विराडसि यजुरनुष्टुप् । २ । सम्राडसि यजुरनुष्टुप् । ३ । स्वराट् । दैवीजगती । ४ । अधिपत्नी ।

यजुर्बृहती ॥

विश्वकर्मा वायव्यम् ॥

विश्वकर्मेत्येतद्यजुर्वायुदैवतं । विश्वज्योतिष उपधाने विनियुक्तं । [illegible]रीछन्दः ॥

नभश्चर्त्तव्ये ॥

नभश्च नभस्यश्च, इषश्चोर्जश्चेत्येते यजुषी ऋतुदैवते । ऋतव्यानामुपधाने विनियुक्ते । नभश्च एकाधिका उष्णिक्, इषश्चेति पूर्वोत्कृतिः ॥

आयुर्मे दशलिङ्गोक्तदेवतानि ॥

आयुर्मे पाहीत्यादीनि दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । प्राणभृतामुपधाने विनियुक्तानि । आयुर्मे, । १ । प्राणं मे, दैवीपङ्क्ती । २ । अपानं यजुर्गायत्री । ३ । व्यानं मे, । ४ । चक्षुर्मे, । ५ । श्रोत्रं मे । ६ । वाचं मे । ७ । मनो मे । दैव्यः पङ्क्तयः । ८ । आत्मानं । दैवीत्रिष्टुप् । ९ । ज्योतिर्मे यच्छ दैवीपङ्क्तिः ॥ १० ॥

मा छन्दश्च षड्त्रिंशत् ॥

चकारेण लिङ्गोक्तदेवतानीत्याकृष्यते । मा छन्द इत्यादीनि षट्त्रिंशत्संख्यानि यजूंषि चकाराल्लिङ्गोक्तदेवतानि । छन्दस्यानामुपधाने विनियुक्तानि । अत्र त्र्यक्षराणां दैव्यनुष्टुप् । चतुरक्षराणां दैवीबृहती, पञ्चाक्षराणां । दैवीपङ्क्तिः, षडक्षराणां दैवीत्रिष्टुप् । सप्ताक्षराणां दैवीजगतीति ॥

मूर्द्धाऽनुष्टुप् ॥

मूर्द्धाऽसि राडित्येषाऽनुष्टुप्छन्दस्का । आर्षीमनुष्टुप् । व्यूहश्च ॥

यन्त्री परोष्णिक् ॥

यन्त्री राडित्येषा परोष्णिक् । यस्यास्त्रिपदायास्तृतीयो द्वादशकः । आद्यावष्टकौ सा परोष्णिक् "परोष्णिक्परतः" इत्युक्तेः ॥

चतुर्दश यजूंषि प्राणदेवत्यानि ॥

मूर्द्धासि राडित्यनयोः प्रागुक्तयोरनुष्टुप्परोष्णिहोः प्रत्येकं स्वयाविभागेन चतुर्दश यजूंषि भवन्ति । तानि च प्राणदेवतानि । "प्राणा वै वालखिल्या इतिश्रुते"र्वालखिल्येष्टकादेवत्यानीत्यर्थः । वालखिल्यानामुपधाने विनियुक्तानि । अथवा अत्र विकल्पोगम्यते च्छन्दसु शब्दयो रेकवाक्ययोगात् । तेनायमर्थः । इमानि चतुर्दश यजूंषि । मानुष्टुप्परोष्णिहौ । कुतः खण्डशएव पृथक्पृथग्विनियोगात् । तदा च त्र्यक्षराणां दैव्यनुष्टुप्, चतुरक्षराणां दैवीबृहती । षडक्षराणां पङ्क्तिरिति । लोकंपृण, ताअस्य, इन्द्रंविश्वाइति तिस्रोऽत्र प्रतीकोपात्ताः तासां प्रथमावह्निनियोगादि ॥

इतितृतीया चितिः ॥ १६ ॥

अथ चतुर्थी ॥

चितिरभिधीयतइतिशेषः । चतुर्थ्याश्चितेरित्यस्य विषयोपप्रदर्शनायैतदुक्तम् ॥

आशुरष्टादश ॥

आशुस्त्रिवृदित्यादीन्यष्टादशयजूंषि । आशुरित्यस्य दैवीपङ्क्तिः । १ । भान्तः । दैवीत्रिष्टुप् । २ । व्योम । दैवीत्रिष्टुप् । ३ । धरुणः दैवीजगती । ४ । चतुर्णां मृत्युमोह्निन्युपधाने विनियोगः । प्रतूर्त्तिः । ५ । तपं दैवीजगती । ६ । तयादैवीत्रिष्टुप्, । अभीवर्त्तः । दैवीजगती । वर्चो दैवीपङ्क्तिः । ८ । संभरणः । यजुरनुष्टुप् । ९ । योनिर्दैवीजगती । १० । गर्भाः । दैवीत्रिष्टुप् । ११ । ओजस्त्रिणवः । दैवीपङ्क्तिः । १२ । क्रतुः दैवीत्रिष्टुप् । १३ । प्रतिष्ठा दैवीजगती । १४ । ब्रध्नस्य । यजुःपङ्क्तिः । १५ । नाकः दैवीपङ्क्तिः । १६ । विवर्त्तः । १७ । यजुर्बृहती, धर्त्रं । यजुर्गायत्री । १८ । प्रतूर्त्तरष्टादशइत्यादीनां चतुर्दशानामुपधाने विनियोगः ॥

अग्नेर्दश ॥

अग्नेर्दश अग्नेर्भागोऽसीत्यादीनि दशयजूंषि । अग्नेर्भागः । प्राजापत्याबृहती । १ । इन्द्रस्य । सामत्रिष्टुप् । २ । नृचक्षसां । सामजगती । ३ । मित्रस्य । ऋग्बृहती । ४ । अग्नेरित्यादीनां चतुर्णां मृत्युमोहिष्युपधाने विनियोगः । वसूनां भागः । ५ । आदित्यानां । सामजगती । ६ । अदित्यै प्राजापत्याबृहती । ७ । देवस्य ऋचां पङ्क्तिः । ८ । यवानां । व्यूहो । ऋग्बृहती । ९ । ऋभूणां व्यूहः । ऋग्बृहती । १० वसूनामित्यादिदशानां षट्पद्योपधाने विनियोगः ॥

एकया सप्तदश ॥

एययाऽस्तुवतेत्यादीनि सप्तदशयजूंषि सप्तदशसृष्टीनामुपधाने विनियुक्तानि ॥

सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि ॥

सर्वाणीति आशुरित्यादीन्यष्टादश, अग्नेरित्यादीनि दश, एकयेत्यादीनि सप्तदशएतानि, । लिङ्गोक्तदेवतानि । आशुरित्यादीनां त्रिवृत्स्तोमादयो देवता । अग्नेरित्यादीनां च अथवा सर्वेषामुपधीयमाना इष्टका एव देवताः ॥

सहस्रवर्त्यम् ॥

सहस्र सहस्रस्येत्येतद्गद्यं । ऋतुदैवतं पञ्च चाष्टोत्तरं शतमक्षराणि । एतावत्परिमाणस्य छन्दसोऽभावादेव छन्दो नास्ति । तदुक्तं । यजुषामनियताक्षरत्वादेकेषां छन्दो न विद्यत इति । एकयाऽस्तुवतेत्यादीनां छन्दांस्युच्यन्ते । एकया । सामत्रिष्टुप् । १ तिसृभिः । व्यूहेन सामजगती २ । पञ्चभिः । सामजगती ३ । सप्तभिः । सामत्रिष्टुप् । ४ नवभिः । प्राजापत्याबृहती ५ । एकादशभिः । सामजगती ६ । त्रयोदशभिः सामजगती ७ । पञ्चदशभिर्ऋगुष्णिक् । ८ । सप्तदशभिः । ऋग्बृह

ती ८ । नवदशभिः । व्यूहेन स्कन्धोग्रीवी बृहती १० । एकविंशत्या । सामजगती । ११ । त्रयोविंशत्या सामजगती । १२ । पञ्चविंशत्या सामजगती । १३ । सप्तविंशत्या ब्राह्मीबृहती । १४ । नवविंशत्या । व्यूहेन सामजगती, । ५ । एकत्रिंशत्या व्यूहेन स्कन्धोग्रीवी बृहती । १६ । त्रयस्त्रिंशत्या । व्यूहेन स्कन्धोग्रीवी बृहती । १७ । लोकं ता, इन्द्रमिति । प्रथमावत् ॥

इति चतुर्थीचितिः ॥ १७ ॥

अथ पञ्चमी ॥

चितिरभिधीयते पञ्चमी परमेष्ठिन इत्यस्य विषयोपदर्शनार्थमिदमुक्तम् ॥

अग्ने जातानाग्नेय्यौ त्रिष्टुभौ ॥

अग्ने जातान्, सहसा जातानित्येते ऋचौ अग्निदेवत्ये त्रिष्टुभौ । पुरस्तात्पश्चाच्च क्रमेणासपत्नोपधाने विनियुक्ते । अग्ने इत्यस्य द्वितीये व्यूहः चतुर्थो द्वादशकः । सहसा जातान् द्वादशकः ॥

षोडशी चतुश्चत्वारिंशश्च त्रिलोके ॥

षोडशी स्तोमश्चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इतीमे यजुषी त्रिलोकदेवते । उपधीयमानेष्टकदेवते । षोडशी यजुः पङ्क्तिः । चतुश्चत्वारिंशः आसुर्यनुष्टुप् । दक्षिणतउत्तरतश्च क्रमेणासपत्नोपधाने विनियुक्ते ॥

अग्नेस्त्रिष्टुप् ॥

अग्नेः पुरीषमित्यस्यास्त्रिष्टुप्छन्द इष्टका देवता पञ्चम्या असपत्नाया उपधाने विनियोगः । प्रथमे व्यूहः ॥

एवश्चत्वारिंशत् ॥

एवश्छन्द इत्यादीनि चत्वारिंशद्यजूंषि विराजाद्युपधाने विनियुक्तानि तत्र चतुरक्षराणां यजुषां दैवीबृहतीछन्दः पञ्चाक्षराणां दैवीपङ्क्तिः, षडक्षराणां दैवीत्रिष्टुप् । सप्ताक्षराणां दैवीजगतीति ॥

रश्मिनैकान्नत्रिंशत् ॥

रश्मिना सत्यायेत्यादीन्येकान्नत्रिंशद्यजूंषि स्तोमभागानामुपधाने विनियुक्तानि। तत्र। रश्मिना १ प्रेतिना।२। यजुः पङ्क्ती, अन्वित्या यजुर्बृहती।३। सन्धिना। ४ प्रतिधिना। ५। यजुर्जगत्यौ। विष्टम्भेन यजुः पङ्क्तिः, ६ प्रवया दैवीजगती, ७ अनुया। यजुर्बृहती। ८ उशिजा यजुः। पङ्क्तिः ९ प्रकेतेन। यजुर्जगती। १०। तन्तुना। साम्न्युष्णिक्, ११ संसर्पेण। यजुस्त्रिष्टुप् १२ ऐडेन। यजुस्त्रिष्टुप्। १३। उष्मेन। यजुस्त्रिष्टुप १४ वयोधसा। १५। अभिजिता। १६। यजुस्त्रिष्टुभौ, प्रतिपदसि १७ यजुः पङ्क्तिः,। अनुपदसि १८ यजुर्बृहती। संपदसि १९ यजुरनुष्टुप्। तेजोऽसि। २०। दैवीजगती,। त्रिवृदसि २१ प्रवृदसि। २२। विवृदसि २३। सवृदसि। २४। आक्रमोऽसि। २५। यजुरनुष्टुभः, संक्रमोऽसि। २६। यजुर्बृहती। उत्क्रमोऽसि। २७। उत्क्रान्तिरसि। २८। यजुरनुष्टुभौ। अधिपतिना। २९। यजुर्बृहती॥

राज्ञ्यसि पञ्च ॥

राज्ञ्यसीत्यादीनि पञ्चयजूंषि। नाकसदामुपधाने विनियुक्तानि। तत्र राज्ञ्यसीत्यस्याः पञ्चदशोत्तरं शतमक्षराणि। विराडसि। अत्र वा त्रिंशच्छतमक्षराणि। सम्राडसि। अत्र सप्तत्रिंशच्छतमक्षराणि। स्वराडसि। अत्र नवत्रिंशच्छतमक्षराणि। अधिपत्न्यसि। अत्र अष्टात्रिंशच्छतमक्षराणि। एतेषु राज्ञ्यसीत्यादिषु पञ्चसु छन्दो नास्ति एतावत्परिमाणस्य छन्दसोऽभावात्। तदुक्तं यजुषामनियताक्षरत्वादेकेषां छन्दो न विद्यत इति॥

अयं पुरः पञ्च ॥

अयं पुरो हरिकेश इत्यादीनि पञ्चयजूंषि। पञ्चचूडानामुपधाने विनियुक्तानि। तत्रायं पुरः इयं द्वा नवत्यक्षरा विकृतिः, अयं दक्षिणा

इयं व्यूहेन चतुरशीत्यक्षराप्रकृतिः, अयं पश्चात् । इयमशीत्यक्षराकृतिः। अयमुत्तरात् । इयं सप्तसप्तत्यक्षरा त्रैकाधिका अतिधृतिः । अयमुपरि । इयं व्यूहेनाशीत्यक्षराकृतिः । एतानि सर्वाणि लिङ्गोक्तदैवतानि एवञ्छन्दस्त्वारभ्यायमुपधंशेयस्तुरित्यन्तानि एतानि सर्वाणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । उपधीयमानेष्टकैव एतेषां देवतास्त्वर्थः ॥१८॥

अग्निर्मूर्द्धाग्नेयोऽनुवाकः ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदित्ययमनुवाकस्तन्त्वा शोचिष्ठदीदिवइत्यन्तः आग्नेयः अग्निर्देवत अत्रैव क्रमेण छन्दांस्याह ॥

प्रथमस्तृचो गायत्रः ॥

गायत्रीछन्दस्कः । गायत्रीणामुपधाने विनियुक्तः, अयं पतिः पृथिव्या इत्यस्य व्यूहे वरणः ॥

द्वितीयस्त्रिष्टुभो भुवः ॥

अस्मिन्नेवानुवाके, भुवो यज्ञस्य रजसामग्निः । अबोधाम कवय इत्ययं द्वितीयस्तृच त्रिष्टुप्छन्दस्कः त्रिष्टुभामुपधाने विनियुक्तः । दिवि मूर्द्धानं । अबोध्यग्निः, अबोधाम एषु व्यूहः ॥

तृतीयो जागतोऽयमिह ॥

अस्मिन्नेवानुवाके अयमिह, जनस्य गोपा, त्वामग्ने अङ्गिरस इत्ययं तृतीयस्तृचो जगतीछन्दस्क । जगतीनामुपधाने विनियुक्तः होता यजिष्ठः, वनेषु चित्रं, द्युमद्विभाति । त्वामग्ने अङ्गिरसः । त्वमाहुः । एषु व्यूहः ॥

चतुर्थ आनुष्टुभः ॥

सखायः, सं सः समित, । त्वां चित्रश्रवस्तमेत्ययं चतुर्थस्तृच आनुष्टुभः अनुष्टुप्छन्दस्कः । अनुष्टुभामुपधाने विनियुक्तः ॥

सखायः सम् ॥(१)

अथ सखायः सम् । इष एतद्दीमं, पनयोर्व्यूहः । वसिष्ठाय । समक्षः, अग्ने विश्वानि । सगो वसूनि पनयोर्व्यूहः ॥

पञ्चमः प्रगाथ एना वः ॥

अस्मिन्ननुवाके एना वइत्ययं पञ्चमस्तृचः प्रगाथसंज्ञः । इयोर्ऋ-चोः । पादावृत्तपठनेन ऋतुत्रयसम्पादनं प्रगाथइत्युच्यते । तत्प्रकार-माह ॥

तत्र पूर्वा बृहती सतोबृहत्युत्तरा ताभ्यां तिस्रो बृ-हत्यः सम्पादिताः ॥

तत्र एना व इत्यत्र तृचे पूर्वा एनावइति । उत्तरा सयोजतइती यं सतोबृहती । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशाक्षरः सा बृहती "तृती-यो द्वादशकइत्युक्तेः" । यस्याश्च प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षरौ । द्वितीयचतुर्थावष्टाक्षरौ । सतोबृहती । "अयुजौ जागतौ सतोबृहती-त्युक्तेः" ताभ्यां बृहती सतोबृहती । ताभ्यां तिस्रो बृहत्यः बृहतीछन्द-स्का ऋचः संहिता पाठएव संपादिताः कृताः । तत्रायं प्रकारः । एना वो अग्निं नमसोर्जो न पातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिᳫ स्व-ध्वरं विश्वस्य दूतममृतमितीयं बृहती, सयोजते अरुषा विश्वभोजसा सदुद्रवत्स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवᳪराधो जना-नामिति सतोबृहती, तत्र एनावइतीयमेका सतोबृहती । विश्वस्य दू-तममृतमिति सतोबृहती, एषामन्त्यं अष्टाक्षरं पादं द्विः पठित्वा, सयो-जते अरुषेति तृतीयो द्वादशाक्षरः सदुद्रवदित्यष्टाक्षरश्चतुर्थः पठि-तः । एवं द्वितीयाबृहती संपादिता । ततः पुनः सदुद्रवदितीमम-ष्टाक्षरं पादं द्विः पठित्वा सुब्रह्मा यज्ञइतितृतीयो द्वादशाक्षरो देवं-

---

(१) स्वा विश्वश्रवस्तम वैकल्पिकीम् । इत्यधिकः काण्वपाठः ॥

राधइत्ययमष्टाक्षरश्चतुर्थः पठितः एवमृचोः परस्परं प्रग्रथनात्प्र-गाथइत्युच्यते । अत्र तृचस्य बृहतीनामुपधाने विनियोगः । अत्र प्रियं-चेतिष्ठेत्यत्र व्यूहः । सदुद्रवदित्यत्र च । सुब्रह्मा अयमेकादशकः । देवं राधइत्ययमष्टकः । तेन दृव्यूना ॥

षष्ठ्यौष्णिहोऽग्ने वाजस्य ॥

अस्मिन्नेवानुवाके अग्नेवाजस्य सद्दधानः, अपोराजनित्ययं षष्ठस्तृ-चऔष्णिहः । उष्णिक्छन्दस्कः । उष्णिहामुपधाने विनियुक्तः अग्नि-रीडेष्व समकः । अत्र व्यूहः न्यूनता वा ॥

सप्तमः पुनः काकुभः प्रगाथो भद्रो नः ॥

अस्मिन्ननुवाके भद्रो नो अग्निरित्ययं सप्तमस्तृचः पुनः काकुभः प्रगाथः ककुप्छन्दस्कः प्रगाथइत्यर्थः ककुभामुपधाने विनियुक्ताः । नवमे प्रगाथमाह ॥

तत्र पूर्वा ककुप् सतोबृहत्युत्तरा ताभ्यां तिस्रः ककु-भः सम्पादिताः ॥

तत्र भद्रो न इत्यस्मिन्सप्तमे तृचे पूर्वा भद्रो न इत्येषा ककुप्छन्दस्का । उत्तरा भद्रं मनः कृणुष्वेत्येषा सतोबृहती य-स्यास्त्रिपदाया मध्यमः पादो द्वादशाक्षरःअन्त्यावष्टकौ सा ककुप् । "मध्यमेचेत्ककुबित्युक्तेः" यस्याश्च प्रथमतृतीयौ द्वादशकौ अन्त्यावष्टकौ सा सतोबृहती । "अयुजो जागतौ सतोबृहतीत्युक्तेः" । ताभ्यां ककुप्-सतोबृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः ककुप्छन्दस्का ऋचः संपादिताः । तत्रायंप्रकारः । भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रारातिः सुभगभद्रोऽध्व-रः । भद्राऽउत प्रशस्तयः । इत्येषा ककुप्, भद्रंमनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये । येना समत्सु सासहः, अवस्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां, वनेमातेऽभि-ष्टिभिरिति, सतोबृहती, तत्र भद्रोनो अग्निराहुतइतीयमेका स्त

एव ककुप् । अस्याएवांत्वं भद्रा उत प्रशस्तयइतीयमष्टाक्षरं पादं पुनः पठित्वा भद्रं मनइति द्वादशाक्षरो द्वितीयः पठितः । ततो येना समत्स्वित्ययं तृतीयोऽष्टाक्षरः पठितः एवं ककुप्द्वितीया संपादिता । अथ तृतीया । येनासमत्स्वितीममेवाष्टाक्षरं पादं पुनः पठित्वा अवस्थिरा तनुहीत्ययं द्वादशाक्षरो द्वितीयः पठितः । वनेमातइत्ययमष्टाक्षरस्तृतीयः पठितः । एवंतृतीया ककुप्संपादिता, एकः पूर्वं प्रगाथ उक्त, अयं द्वितीयः प्रगाथइति, पुनः शब्दप्रयोगः अथभद्रम् मनः अयमेकादशकः । तेनैकोनता वा व्यूहेन पूरणम् वा, पद्पाङ्क्तो नवमीऽग्ने तं । अस्मिन्नेवानुवाके अग्नेतमद्य, अधाह्यग्ने, एभिर्नो अर्कैरित्ययं नवमस्तृचः ॥

अष्टमः पाङ्क्तोऽग्निं तं पद्पाङ्क्तो नवमोऽग्ने तम् ॥

पद्पङ्क्तिः छन्दस्कः, यस्याः पञ्चाक्षराश्चत्वारः पादाः षडक्षरः सा पद्पङ्क्तिः । अथवा यस्यास्त्रयः पञ्चाक्षराः । चतुर्थश्चतुरः । पञ्चमः षडक्षरः । सापि पद्पङ्क्तिः, पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पद्पङ्क्तिरित्युभयथोक्तेः" । पद्पङ्क्तीनामुपधाने अस्य तृचस्य विनियोगः । तत्राग्नेतमद्येत्यत्र चतुर्थश्चतुष्कोपेतिपद्पङ्क्तिः, अधाह्यग्ने । व्यूह. स्वर्णज्योतिरित्ययमपि चतुष्कः, अत्रापि व्यूहो वा ॥

अग्निरठं० होतारमतिच्छन्दास्त्र्यवसाना ॥

त्र्यवसाना अवसा नत्रययुक्ता । अतिछन्दास्त्र्यवसा ना । ८ । अग्निरठं० होतारमितीयमृक् अतिच्छन्दा । छन्दांस्यतिक्रान्ता अतिच्छन्दाछन्दसउपधाने विनियुक्ता । इयं चतुःषष्ट्यक्षरा तेनाष्टिछन्दस्का । अत्यष्टिरितिषट्स्वृचाः । तत्र व्यूहाः "अष्टिरत्यष्टिर्वेतिसंहिताभाष्ये" अत्र च "अथैतासां ककुभां चत्वारि चत्वार्यक्षराण्यादायातिछन्दांस्युपदधतीतिश्रुत्या" भद्राराति:, अत्र तूर्ये अवस्थिराग्निरठं० होतारमित्येता-

नि द्वादशाक्षराणि प्रयोगकाले अधिकानि संविहितानि सन्ति तेन तत्रैयमतिधृतिश्छन्दस्का ॥

अग्ने त्वं द्वैपदस्त्वचः ॥

अग्निरग्नेये अनुवाके अग्ने त्वं नो अन्तमः, वसुरग्निः । तं त्वा शोचिष्टेत्ययं द्वैपदः । द्विपदाछन्दस्काः द्विपदानामुपधाने विनियुक्ताः । १८ ।

अथाग्निरग्नेर्वाग्निर्मूर्द्धेत्यनुवाके मन्त्राणामृषीनाह ॥

अयमग्निर्विरूपः ॥(१)

अयमग्निः सहस्रिण इत्यस्या विरूपऋषिः ॥

अबोधि बुधगविष्ठिरौ ॥

अबोध्यग्निरित्यस्या बुधगविष्ठिरावृषी ॥

जनस्य सुतम्भरः ॥

जनस्य गोपा इत्यस्याः सुतंभरऋषिः ॥

सखायऽइषः ॥

सखायः सँवइत्यस्य इषऋषिः ॥

सꣳ समित्सँव्वननः ॥

सꣳ समिदित्यस्याः सँव्वननऋषिः ॥

त्वां प्रस्कण्वः ॥

त्वां चित्रश्रवस्तमेत्यस्याः प्रस्कण्वऋषिः ॥

एनावो वसिष्ठः ॥

एनावो अग्निमित्यस्या वसिष्ठऋषिः ॥

अग्ने वाजस्य गोतमः ॥

अग्ने वाजस्येत्यस्या गोतमः । अग्निरृषिः ॥

भद्रो नः सौभरिः ॥

---

(१) अथैषामृषयः । इति काण्वसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठो बोध्यः ॥

भद्रो नो अग्निरित्यस्याः सौभरिर्ऋषिः ॥

अग्निं तं कुमारवृषौ ॥

अग्निं तं कुमारवृषौ । अग्निं तं मन्ये इत्यस्याः कुमारवृषाहृषी । अनुक्तानां साधारणः परमेष्ठीऋषिः ॥

येनाष्टावाग्नेय्यः षड्त्रिष्टुभो द्वे अनुष्टुभौ ॥

येनऋषय इत्याद्या अष्टौऋचोऽग्निदेवताः । तासां मध्ये आद्या षड्त्रिष्टुप्छन्दस्का । येन वहसि । अयं ते योनिरितीमे द्वे ऋचावनुष्टुप्छन्दस्के । पुनश्चित्युपधाने विनियोगोऽष्टानामपि ॥

तपश्चर्तव्यम् ॥

तपश्च तपस्यश्चेत्येतदृतुदेवतं ऋतव्योपधाने विनियुक्तम् द्व्यधिकाष्टकृतिः छन्दः ॥

परमेष्ठी सौरम् ॥

परमेष्ठीत्वेतीदं यजुः सूर्यदेवतं विश्वज्योतिषउपधाने विनियुक्तम् । व्यूह्ो । शक्करीछन्दः ॥

प्रोथदश्वो वसिष्ठस्त्रिष्टुभमाग्नेयीम् ॥

प्रोथदश्व इतीमामृचं त्रिष्टुप्छन्दस्कामग्निदेवत्यां वसिष्ठऋषिरपश्यत् । विकर्ण्युपधानेऽस्या विनियोगः । आद्ययाव्यूहः ॥

आयोर्द्वे स्वयमातृण्णादेवते ॥

आयोष्ट्वा । परमेष्ठीत्वेत्येते द्वे यजुषी स्वयमातृण्णादेवते । स्वयमातृण्णोपधाने विनियुक्ते । आयोरिति ब्राह्मी उष्णिक्, परमेष्ठीत्वा । आकृतिछन्दः ॥

सहस्रस्य पञ्चाग्नेयानि ॥

सहस्रस्य प्रमासीत्यादीनि पञ्च यजूंष्यग्निदेवतानि हिरण्यशकलैरग्नेः प्रोक्षणे विनियुक्तानि । प्रमासि । दैवीजगती । प्रतिमा-

सि । प्राजापत्यागायत्री । उग्रासि । दैवीत्रिष्टुप् । सहस्रोसि । दैवीबृहती सहस्रायत्वा । दैवीपङ्क्तिः ॥ २० ॥

रौद्रोऽध्यायः परमेष्ठिन आर्षं देवानां वा प्रजापतेर्वा ॥

नमस्ते रुद्र मन्यवइत्ययं रुद्रदैवत्योऽध्यायः परमेष्ठिनआर्षं । अस्याध्यायस्य परमेष्ठीऋषिरित्यर्थः ॥

देवानां वा आर्षम् ॥

अथवाऽस्याध्यायस्य देवाऋषयः प्रजापतेर्वाऽऽर्षं । अथवा ऽस्याध्यायस्य प्रजापतिऋषिरित्यर्थः ॥

आद्योऽनुवाकः षोडशर्च एकरुद्रदेवत्यः ॥

अस्मिन्नध्याये आद्यः षोडशर्चोऽनुवाकोरुद्रदेवत्यः । एको रुद्रो देवता यस्य एकरुद्रदेवतः ॥

प्रथमा गायत्री ॥

अस्मिन्नाद्येऽनुवाके प्रथमा नमस्ते रुद्रमन्यवऽइत्येषा गायत्रीछन्दस्का ॥

तिस्रोऽनुष्टुभः ॥

ततो या ते रुद्र । यामिषुं । शिवेन वचसा, इत्येतास्तिस्रोऽनुष्टुप् छन्दस्काः । यामिषुमित्यस्यास्तृतीयचतुर्थौ नवकौ । तेन द्व्यधिका । यामिषुं । सप्तकः । हस्तेइत्यत्र व्यूहः । एकोना । शिवेन । व्यूहः ॥

तिस्रः पङ्क्तयः ॥

पञ्चम्याद्या अध्यवोचत् । असौ यस्ताम्रः । असौ यो व इत्येतास्तिस्रः पङ्क्तिश्छन्दस्काः । अत्र प्रथमो देव्यः । अहीँश्चेति सप्तकः सर्वाश्चेति व्यूहः । असौ यो वेति व्यूह, अदृश्रन् सप्तकः ॥

सप्तानुष्टुभः ॥

ततोऽष्टम्याया: सप्तऋचो नमोऽस्तु नीलग्रीवाय, प्रमुञ्च । विज्यं । याते । परिते धन्वनो । अवतत्य । नमस्तऽआयुधायेत्येता: अनुष्टुप्छन्दस्का: ॥

द्वे जगत्यौ ॥

तत: आद्येऽनुवाके पञ्चदशीषोडश्यौ मानो महान्तं । मानस्तोक इति द्वे ऋचौ जगत्यौजगतीछन्दस्के । मा न: पितृग्रहत्यत्र व्यूह: । मा नो वीरानित्येकादशक: ॥

मा नो द्वे कुत्स: ॥

मा नो हान्तं, मानस्तोकइतीमे द्वेऋचौ कुत्सऋषिरपश्यत् ॥ २१ ॥

अन्त्यानुवाके सप्तैकरुद्रस्तुति: ॥

अन्त्यानुवाके द्रापेऽअन्धसस्पत इत्यत्रितिमे अनुवाके सप्तऋचएकस्य रुद्रस्य स्तुति: । आसां सप्तानामृचामेको रुद्रोदेवताइत्यर्थ: ॥

आद्योपरिष्टाद्बृहती ॥

तासां सप्तानामाद्या प्रथमा द्रापेअन्धसस्पत इत्येषा उपरिष्टाद्बृहतीछन्दस्का अत्राद्य: सप्तक: द्वितीयोऽष्टक: । तृतीयो दशक: । चतुर्थो द्वादशकइतिनैकान्तेऽधिका ॥

द्वितीया जगती कुत्सस्य ॥

द्वितीया इमा रुद्रायेतीयं जगतीछन्दस्का कुत्सस्य आर्ष: कुत्सोऽस्या ऋषिरित्यर्थ: ॥

तृतीयाऽनुष्टुप् ॥

तृतीया याते रुद्रेत्येषाऽनुष्टुप्छन्दस्का ॥

द्वे त्रिष्टुभौ ॥

परिणो रुद्रस्य मीढुष्टमेत्येते द्वे ऋचौ त्रिष्टुभौ । मीढुष्टमेत्यस्यां तृतीयएकादश: । प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमा अष्टाक्षरा: । एवमेकोना

अम्बरतङ्ग्वा त्रिष्टुप् ॥

द्वे अनुष्टुभौ ॥

विकिरिद्र, सहस्राणीत्येते द्वे ऋचौ अनुष्टुप्छन्दस्के । बाहीरव-वैति सप्तकः अत्र विकारविकर्षोर्वा जगता वा ॥

असङ्ख्याता बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोमन्त्रा अ-वतानसञ्ज्ञकाः ॥

असङ्ख्यातासहस्राणीत्याद्या यऽएतावन्तइत्यन्ता दशमन्त्रा बहु रुद्रदेवत्या अनुष्टुप्छन्दस्का अवतानसञ्ज्ञकाः । बहवो रुद्रा देवता या सां ता बहुरुद्रदेवत्याः सञ्ज्ञाकरणमवतानां जुहोतीत्यादौ संव्य-वहारार्थं । अत्र । ये रुद्रा । अस्मिन् । अनयोर्यकारव्यूहेन पूरणं । ये भूतानामिति नवकः । येऽन्नेषु । यकारव्यूहः । यएतावन्तइति द-शकः । तेन द्व्यधिका ॥

ततोऽन्यानि त्रीणि यजूꣳषि बहुरुद्रदेवत्यानि प्र त्यवरोहसञ्ज्ञका मन्त्राः ॥ २२ ॥

ततइत्यसङ्ख्यातेत्यादिदशकानन्तरं अन्यानि अध्यायान्ते पठ्यमा-नानि नमोऽस्तुरुद्रेभ्यो ये दिवीत्यादीनि त्रीणि यजूंषि बहुरुद्रदेवत्या-नि । एते मन्त्राः प्रत्यवरोहसञ्ज्ञका भवन्ति । सञ्ज्ञाकरणमथप्रत्य-वरोहाञ्जुहोतीत्यादौ संव्यवहारार्थं । त्रयाणामपि यजुषां धृतिछ-न्दः । आद्यस्य नमोऽस्त्वित्येकाक्षरीभाव नमोऽअस्त्वित्येवं पृथक्कृत्य पू-रणम् ॥ २२ ॥

मध्ये सर्वाणि यजूꣳषि हिरण्यबाहवइति तिस्रो-ऽशीतयो रुद्राणाम् ॥

मध्येइत्याद्यन्तयोरनुवाकान्ते । अनयोर्मध्ये नमो हिरण्यबाह-वइत्यादीनि नमऽआनिर्हतेभ्यइत्यन्तानि सर्वाणि यजूꣳषि । एषां

यजुषां रुद्राणां तिस्रोऽशीतयो देवताः ॥

तेषामुभयतो नमस्कारा अन्ये ॥

तेषां रुद्राणां मध्ये अन्ये केचिद्रुद्रा उभयतो नमस्काराः । नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इत्यादि, नमः स्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नम इत्यन्ताः ॥

अन्यतरतो नमस्कारा अपरे ॥

अपरे केचन रुद्रा अन्यतरतो नमस्काराः अन्यतरतः आदावेव नमस्कारो येषां तेऽन्यतरतो नमस्काराः । नमो भवाय चेत्यादयो नमः पार्खिदते च प्रखिदते चेत्यन्ताः । नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम इत्येतेषूभयतो नमस्काराः ॥

जातानामरुद्राः सभाभ्य इत्यादयः ॥

नमः सभाभ्य इत्यादयो जातानामरुद्राः जातसञ्ज्ञका रुद्रा इत्यर्थः । सञ्ज्ञाकरण“मथ जातेभ्यो जुहोतीत्यत्र” संव्यवहारार्थः । तदेवमत्र तिस्रोऽशीतयो रुद्राः पूर्णाः, अथ नमो वः किरिकेभ्य इत्यादीनां चतुर्णां यजुषां । हृदयभूता अग्निवायुसूर्याः किरिकादिशब्दवाच्या देवता आह ॥

नमो वः किरिकेभ्य इत्यग्निवायुसूर्यहृदयभूताः पञ्चव्याहृतयो वज्ररुद्रदेवत्याः ॥ २३ ॥

किरिकेभ्यो विचिन्वत्केभ्य इत्येवमादिव्यष्टत्वविशिष्टानामेव देवतात्वेन श्रवणात् । अग्निवायुसूर्यहृदयभूता इति आसां चतसृणां व्याहृतीनां अग्निवायुसूर्या एव देवता हृदयभूता रुद्राणां प्रधानभूता देवताः किरिकादिशब्दैर्नामिकैरग्न्यादय एवाभिधीयन्त इत्यर्थः । अथवा व्याहृतिविशेषणत्वेन व्याख्येयं । कीदृश्यो व्याहृतयो अग्निवायुसूर्याः हृदयभूताः प्रधानभूताः किरिकविचिन्वत्कादिभिर्नामिकै

अस्येदं ततात्वेन प्रतिपाद्या यासां व्याहृतीनां ताश्चाग्निवायुसूर्या हृदयभूताः । अथ हि किरिका विचिन्वत्का विक्षिणत्का आनिर्हता अग्निवायुसूर्या एव । ते च रुद्राणां देवानां हृदयभूताः, कुतः नमो वः किरिकेभ्य इतिमन्त्रस्थ देवानाꣳ हृदयेभ्य इत्यग्निवाय्वादित्या "एतानि ह तानि देवानाꣳ हृदयानीतिश्रुतेः" । हृदयानीव हृदयानि । यथा हृदयं सर्वेषामङ्गानां प्रधानभूतं । एवमेते रुद्राणां प्रधानभूता इत्यर्थः । अत्र नमो वः किरिकेभ्य इत्यादीनि चत्वार्येव यजूंषि चतुर्ष्वप्यादौ नमः शब्दपाठात् । देवानां हृदयेभ्य इत्येतत्तु किरिकेभ्य इत्यादीनां चतुर्णां विशेषणमेव । न पृथग्युता इतरेषामिवादौ नमः शब्दाभावात् । मयोभवाय चेत्यादीनामिव चकारोपबन्धाभावाच्च । एवमेव हरिस्वामिमाधवाचार्यैः स्वकृतभाष्यकारैरपि चत्वार्येवोक्तवन्तः । अतोऽग्न्यादय एवेदं सर्वं जगत्कुर्वन्तीति किरिका इत्युच्यन्ते । "एते हीदꣳ सर्वं कुर्वन्तीतिश्रुतेः" एतेषां प्राजापत्यमुखप्राणेभ्य उत्पत्तेः प्राजापत्यावयवत्वात् । तथा विचिन्वन्ति धर्मकारिणमधर्मकारिणं च पृथक्कुर्वन्तीति विचिन्वत्का स्त एव । तथा विविधं क्षिपन्ति हिंसन्तीति विक्षिणत्काः । त एव । तथा आनिर्हतेभ्यः हंतिर्गत्यर्थः । एते ह्यग्निवायुसूर्याः समन्तादाभिमुख्येन एतेभ्यो लोकेभ्यो निर्हताः निर्गताः । "तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतीꣳष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य इतिश्रुतेः" । नमो विचिन्वत्केभ्य इत्येते हीदꣳ सर्वं विचिन्वन्तीत्यादौ सर्वमेतच्छ्रूयते । अग्न्यादिदेवतात्वसाम्याच्चैतेषां व्याहृतीत्वमुक्तम् । अत्र केचित्पञ्चव्याहृतय इति पठन्ति । तदयुक्तं । पञ्चमस्य यजुषोऽभावात् । अथ समस्तस्य रौद्राध्यायस्य शतरुद्रियहोमे विनियोगः ॥ १६ ॥ अथ नमो हिरण्यबाहव इत्यादीनां प्रत्येकं छन्दांस्यभिधीयन्ते ॥ १७ ॥ नमो हिरण्य० यजुस्त्रिष्टुप् । दिशां च । यजुरनुष्टुप् । वृक्षेभ्यः । यजुः पङ्क्तिः । शष्पिञ्जराय । हरिकेशाय यजुस्त्रिष्टुभौ । पशूनां । पुष्टानां । यजुरनुष्टुभस्तिस्रः । १७ । न

भ्लुशाय यजुर्बृहती । भवस्य । दैवीजगती । रुद्राय । यजुर्बृहती । सूताय यजुर्जगती । नमो पञ्च यजुरनुष्टुभः । १८ । रोहिताय । यजुः पङ्क्तिः, वृक्षाणां यजुरनुष्टुप् । भुवन्तये । यजुर्जगती । औषधीनां यजुर्बृहती । मन्त्रिणे । यजुर्बृहती । कक्षाणां यजुष्टुप् । उच्चैः । यजुस्त्रिष्टुप् । पत्तीनां । निचृद् गायत्री । १९ । कृत्स्नाय तया । पङ्क्तिः, सत्वनां । अनुष्टुप् । सहमानाय । त्रिष्टुप् । आव्याधिनीनां । पङ्क्तिः, निषङ्गिणे । पङ्क्तिः । स्तेनानां । अनुष्टुप् । निचेरवे । त्रिष्टुप् । अरण्यानां । बृहती ॥ २० ॥ वञ्चते पङ्क्तिः, स्तायूनां अनुष्टुप् । निषङ्गिणे । त्रिष्टुप्, तस्कराणां । बृहती । सृकायिभ्यः । पङ्क्तिः । मुष्णतां अनुष्टुप् । असिमद्भ्यः पङ्क्तिः, विकृन्तानां । बृहती ॥ २१ ॥ उष्णीषिणे । त्रिष्टुप् । कुलुञ्चानां । बृहती । इषुमद्भ्यः । गायत्री । धन्वा० । अनुष्टुप् । आतन्वा० उष्णिक् । प्रतिदधा० पङ्क्तिः । आयच्छद्भ्यः । गायत्री । अस्यद्भ्योऽनुष्टुप् । २२ । विसृजद्भ्यः गायत्री । विध्यद्भ्यः । उष्णिक् । स्वपद्भ्यः । दैवीपङ्क्तिः, जाग्रद्भ्यः उष्णिक् । शयानेभ्यः । गायत्री । आसीनेभ्यः अनुष्टुप् । तिष्ठद्भ्यः दैवीपङ्क्तिः । धावद्भ्यः उष्णिक् । २३ । सभाभ्यः । दैवीपङ्क्तिः, सभापतिभ्यः । बृहती । अश्वेभ्यः दैवीबृहती । अश्वपति० । बृहती, आव्याधिनीभ्यः । उष्णिक् । विविध्यन्ती । उष्णिक् । उगणा । गायत्री । तृंह० ती० अनुष्टुप् ॥ २४ गणेभ्यः । दैवीपङ्क्तिः, गणपति० बृहती, व्रातेभ्यः । दैवीपङ्क्तिः । व्रातपति० । बृहती । गृत्सेभ्यः दैवीपङ्क्तिः, गृत्सपति । बृहती, विरूपेभ्यः गायत्री । विश्व० बृहती । २५ । सेनाभ्यः दैवीपङ्क्तिः, सेनानिभ्यः । अनुष्टुप् । रथिभ्यः । दैवीपङ्क्तिः, अरथेभ्यः । अनुष्टुप् । क्षत्तृभ्यः । दैवीपङ्क्तिः, सङ्ग्रहीतृ० । बृहती, । महद्भ्यः दैवीपङ्क्तिः, अर्भकेभ्य । २६ । अनुष्टुप् । तक्षभ्यः । दैवीपङ्क्तिः । रथकारेभ्यः बृहती, कुलालेभ्यः । गायत्री । कर्मारेभ्यः अनुष्टुप् । निषादेभ्यः । गायत्री । पुञ्जिष्टेभ्यः । अनु-

ष्टुप् । अग्निभ्यः दैवीपङ्क्तिः । मृगयु० । अनुष्टुप् ॥ २७ ॥ श्वभ्यः । दैवीबृहती । श्वपति० अनुष्टुप् । भवाय । गायत्री । रुद्राय च दैवी बृहती । शर्वाय गायत्री । पशुप० । गायत्री । नीलग्रीवाय । अनुष्टुप् । शितिकंठा० । गायत्री । २८ । कपर्दि० । उष्णिक् । व्युप्त० गायत्री । सहस्रा० । अनुष्टुप् । शत० । गायत्री । गिरिशयायअनुष्टुप् । शिपि० गायत्री, मीढु० । अनुष्टुप् । इषुमते च । दैवीपङ्क्तिः ॥ २९ ॥ ह्रस्वाय । गायत्री । वामना । दैवीपङ्क्तिः । बृहते । व्वर्षीयसे । दैवी पङ्क्तिः, वृद्धाय गायत्री । सवृधे च । दैवी बृहती । अग्र्याय पङ्क्तिः, प्रथमाय । पङ्क्तिः । ३० । आशवे । गायत्री । अजिराय, पङ्क्तिः, शीघ्र्याय । गायत्री । शीभ्याय । बृहती । ऊर्म्याय । गायत्री, अवस्वन्याय । गायत्री । नादेयाय । उष्णिक् । द्वीप्याय । बृहती ॥ ३१ ॥ ज्येष्ठाय । गायत्री । कनि० । पङ्क्तिः, पूर्वजाय । उष्णिक् । अपर० गायत्री । मध्यमाय । उष्णिक् । अपगल्भाय । गायत्री । जघन्या । उष्णिक् । बुध्न्याय । दैवीबृहती ॥ ३२ ॥ सोभ्याय । गायत्री । प्रति० गायत्री । याम्याय । गायत्री, क्षेम्याय पङ्क्तिः । श्लोक्याय । गायत्री । अवसान्याय । गायत्री । उर्वर्याय । उष्णिक् । खल्याय । बृहती । ३३ वन्याय । गायत्री । कक्ष्याय च । बृहती । श्रवाय । गायत्री । प्रतिश्रवाय । गायत्री । आशुषेणाय । अनुष्टुप् । आशुरथाय । गायत्री । शूराय । गायत्री । अवभेदिने गायत्री । ३४ । बिल्मिने । गायत्री । कवचिने । पङ्क्तिः । वर्मिणे गायत्री । वरूथिने पङ्क्तिः, श्रुताय । गायत्री, श्रुतसेनाय । गायत्री । दुन्दुभ्या० । उष्णिक् । आह० । गायत्री ॥ ३५ ॥ धृष्णवे । गायत्री । प्रमृ० । पङ्क्तिः । निषङ्गि० । उष्णिक् । इषुधि । गायत्री । तीक्ष्णे० । उष्णिक् । आयु०पङ्क्तिः, स्वायु० । उष्णिक्, सुध०पङ्क्तिः । ३६ । स्रुत्याय । गायत्री । पथ्याय बृहती । काट्या० । गायत्री । नीप्या० । बृहती कुल्या० । गायत्री । सर० । गायत्री । नादेया उष्णिक् । वैशं । पङ्-

क्तिः । ३७ । कूप्याय । गायत्री ॥ अवट्याय । पङ्क्तिः । वीध्र्याय । गायत्री । आतप्या० पङ्क्तिः मेघ्या० । गायत्री । विद्युत्याय । पङ्क्तिः । वर्ष्याय । गायत्री । अवर्ष्या० । पङ्क्तिः । ३८ । वात्याय । गायत्री । रेष्म्या० । पङ्क्तिः । वास्तव्या० । उष्णिक् । वास्तु० । पङ्क्तिः । सोमाय गायत्री, रुद्राय । बृहती । ताम्राय । गायत्री । अरु० पङ्क्तिः, । ३९ । शङ्गवे । गायत्री । पशु० गायत्री । उग्रा० । गायत्री । भीमा० । बृहती । अग्रेवधा० उष्णिक् । दूरे० । गायत्री । हन्त्रे पङ्क्तिः । हनीयसे । पङ्क्तिः । वृक्षेभ्यः हरिकेशेभ्यः । यजुः पङ्क्तिः । ताराय । दैवीपङ्क्तिः ॥ ४० ॥ शम्भवाय । उष्णिक् । मयो० । गायत्री, शङ्क० । उष्णिक् । मयस्कराय । गायत्री । शिवाय । शिवतरा० । गायत्री ॥ ४१ ॥ पार्याय । गायत्री । अवार्याय पङ्क्तिः । प्रतरणाय । अनुष्टुप् । उत्तरणा० । गायत्री । तीर्थ्याय । गायत्री । कूल्या० । बृहती । शष्प्याय गायत्री । फेन्याय । बृहती ॥ ४२ ॥ सिकत्याय । उष्णिक् । प्रवा० । पङ्क्तिः । किंशि० । उष्णिक् । क्षय० पङ्क्तिः, कप० उष्णिक् । पुल० पङ्क्तिः । इरि० । उष्णिक् । प्रप० । पङ्क्तिः ॥ ४३ ॥ व्रज्याय । गायत्री । गोष्ठ्या० । बृहती । तल्प्या० । गायत्री । गेह्या० । बृहती । हृद० । उष्णिक् । निवे० । पङ्क्तिः । काट्या । गायत्री । गह्व । गायत्री ॥ ४४ ॥ शुष्क्या० । गायत्री । हरि० । पङ्क्तिः । पांसव्या० । उष्णिक् । रज० पङ्क्तिः । लोप्या । गायत्री । उल० । पङ्क्तिः, ऊर्व्या । गायत्री । सूर्म्या० बृहती ॥ ४५ ॥ पर्णाय । गायत्री । पर्ण० गायत्री । उद्गुर० । अभि० । पङ्क्तिः, आखिद० उष्णिक् । प्रखि० । पङ्क्तिः । इषु० गायत्री । धनु० अनुष्टुप् । किरिकेभ्यः । ४६ । देवानां० हृदयेभ्यः साम्न्युष्णिक् । विचि० । उष्णिक् । विक्षि० । नमऽआनिर्हतेभ्यो यजुरुष्णिक् । अत्रेदं रहस्यं । षडक्षरा यजुर्गायत्री । सप्ताक्षरा । यजुरुष्णिक्, अष्टाक्षरा यजुरनुष्टुप् । नवाक्षरा यजुर्बृहती । दशाक्षरा यजुः पङ्क्तिः, एकादशाक्षरा यजुस्त्रिष्टुप् । द्वादशाक्षरा यजुर्जगती, पञ्चाक्षरा दैवीप

छन्दः, चतुरक्षराद्देवी बृहतीत्येतावेवाच छन्दांसि सन्ति ॥ २३ ॥

अप्स्वग्न्याहितम् ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टवेत्यनुमन्त्रितं । अग्निदेवतं । विप्रपदित्येवं विनियुक्तम् । आर्षीत्रिष्टुप् ॥

अयमं सोऽग्ना ॥

अयमंसे पुरित्यस्यायमा देवता आग्नी कुम्भकरणे विनियोगः । देवी बृहती ॥

मय्याशी: ॥

मयि तऽऊर्गित्यस्याशीर्दैवता पुनः कुम्भादाने विनियोगः । देवीबृहती ॥

यन्निदधऽअभिचारिकम् ॥

यन्निदधस्तत्त्वद्देनदाभिचारिकं अभिचारप्रयोजनं । अस्य शुक् । देवता । यजुर्बृहती । अद्भिसहितस्य कुम्भस्य निरसने विनियोगः ॥

इमा मऽआग्नेयम् ॥

इमा मे अग्नइत्येतद्यजुरग्निदेवतं । इयं व्यूहेन द्वानवत्यक्षराविकृतिः । पात्रमऽउपरि प्रावचाने जपे विनियोगः ॥

ऋतवोबृहती पङ्क्तिर्वा ॥

ऋतवस्थइत्यस्या बृहतीछन्दः पङ्क्तिर्वा । अष्टाविंशत्यक्षरत्वाद्विकल्पः । द्व्यधिका बृहती ऊनापङ्क्तिर्वेति । एषाऽप्याग्नेयी । आग्नेयपदानुवृत्तेः । इष्टकादेवतेतिकल्पभाष्ये प्रापणांतजपएव विनियुक्ता ॥

समुद्रस्य द्वे गायत्र्यौ ॥

आग्नेयपदमनुवर्तते । तच यथार्थं विपरिणम्यते । समुद्रस्य त्वा, हिमस्य त्वेतीमे ऋचौ अग्निदेवते गायत्र्यौ । अग्नेरवकर्षणे विनियुक्ते । अनयोरष्टौ पादौ द्व्यक्षरौ । तेन द्व्यधिके ॥

उपज्मं जगती त्रिष्टुब्वा ॥

आग्नेयपदमनुवर्तते । उपज्मन्नुपवेतसस्तृतीयमृगग्निदेवता जगतीछन्दस्का त्रिष्टुप्छन्दस्का वा । इयं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा । तेन त्रिष्टुब्भवत्येव, नदीषु आसादयमिति व्यूहद्वयेन द्व्यूना जगती भवति । अग्नेरवकर्षणे विनियोगः ॥

अपामिदम् बृहती ॥

अपामिदमित्यस्या बृहतीछन्दः । अग्निर्देवता आग्नेयपदानुवृत्तेः अग्नेर्विकर्षणे विनियोगः ॥

अग्ने पावक वसूयवः ॥

अग्ने पावकेतीमां वसूयव ऋषयोऽपश्यन् ॥

स नो मेधातिथिः ॥

स नः पावकदीदिवदितीमां मेधातिथिर्ऋषिरपश्यत् ॥

एते आग्नेय्यौ गायत्र्यौ ॥

अग्ने पावक, स नः पावकेत्येते, अग्निदेवत्ये गायत्रीछन्दस्के । अग्न इत्यस्या दक्षिणपक्षविकर्षणे विनियोगः, स नः पावकेत्यस्याः पुच्छविकर्षणे विनियोगः ॥

पावकया जगती भरद्वाजः ॥

आग्नेयपदमनुवर्त्तते । पावकयेतीमामृचमग्निदेवतां जगतीं भरद्वाजऋषिरपश्यत् । उत्तरपक्षे विकर्षणेऽस्या विनियोगः । आद्ये व्यूहः ॥

नमस्ते बृहतीमाग्नेय्यृषिसुता लोपामुद्रा ॥

नमस्ते हरस इतीमामृचं बृहतीमग्निदेवतामृषिसुता ऋषेः पुत्री लोपामुद्रेतिनाम्नी अपश्यत् दृष्टवती । अग्नेरालोडनेऽस्या विनियोगः । अत्राद्यो नवकः । द्वितीयः सप्तकः । तृतीय एकादशकः । चतु-

र्यो दशकइति । तेनेयं सप्तत्रिंशदक्षरत्वादेकाधिका बृहती ॥ २४ ॥

नृषदे पञ्चाग्नेयानि ॥

नृषदे वेडित्यादीनि पञ्चयजूंष्याग्नेयानि । अग्निदेवतानि । स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतहोमे विनियुक्तानि । नृषदे । दैवीबृहती । अप्सुषदे । बर्हिषदे । वनसदे । देव्यः पङ्क्तयः । स्वर्विदे दैवीबृहती ॥

ये देवा जगत्यौ प्राणदेवत्ये ॥

ये देवा देवानां, ये देवा देवेष्वितीमे जगत्यौ प्राणदेवत्ये । दधिमधुघृतैरग्नेः प्रोक्षणे विनियुक्ते । व्यूहेनाद्यायाः पूर्त्तिः ॥

प्राणदा बृहतीपङ्क्तिर्वाग्नेयी ॥

प्राणदा अपानदा इतीयं बृहती वा पङ्क्तिर्वाग्निदेवत्या । अष्टात्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः अग्नेः सकाशादवरोहणे विनियोगः ॥

अग्निस्तिग्मेनाग्नेयीं गायत्रीं भरद्वाजः ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषेतीमामृचमग्निदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां भरद्वाजसञ्ज्ञऋषिरपश्यत् । पञ्चगृहीतहोमेऽस्या विनियोगः । द्वितीये यकारस्य व्यूहः ॥

यऽइमा वैश्वकर्मणीस्त्रैष्टुभो विश्वकर्माभौवनः ॥

यऽइमा विश्वा इत्याद्या विश्वकर्मा ह्यजनिष्टेत्यंता वैश्वकर्मणी विश्वकर्मदेवताः त्रिष्टुप्छन्दस्का विश्वकर्माभौवनऋषिरपश्यत् । शौक्लगृहीतासु र्यो होमे विनियुक्ताः ऋषिर्होता । व्यूहः, किंस्विदासीदष्टकः,किंस्विद्द्वादशकः,अन्त्यो द्वादशकोऽयाते द्वादशकः । स्वयं । व्यूहः,वाचस्पतिं । द्वादशकः । अयमुग्र,व्यूहः । यत्रासत । द्वादशकः, तंसं । व्यूहः । ऋषयः द्वादशकः, नीहारेण । व्यूहः । विश्वकर्मा हि व्यूहः । अपां गर्भं व्यूहः ॥ २५ ॥

आशुरैन्द्री द्वादश त्रिष्टुभोऽप्रतिरथः ॥

आशुः शिशान इत्याद्या अमीषां चित्तमित्यन्ता द्वादश ऋचस्त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्या। इन्द्रस्य पुत्रोऽप्रतिरथसञ्ज्ञक ऋषिरपश्यत्। स चयनेऽग्निप्रणयने [illegible] अपि द्वादशानां विनियोगः। सङ्क्रन्दनेन द्वौ द्वादशकौ। तथापीयं त्रिष्टुप्। द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते "जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुबितिवचनात्"। सऽइषुहस्तैः द्वादशकः, प्रभञ्जन्। द्वादशकः, अस्माकं दशकः। जयन्त द्वादशकः, अभिगोत्राणि द्वादशकः,। इन्द्रऽआसां दशकः। जयंतीमां। व्यूहः। अस्माकमिन्द्रो द्वादशकः। एकादशाक्षराणि द्वौ व्यूहौ ॥

अवसृष्टानुष्टुबिषुदेवत्या ॥

अवसृष्टा परेत्येषा अनुष्टुप् इषुदेवत्या। मर्माणि ते इत्येतत्पर्यन्तानामप्रतिरथेतिसंहिताभाष्ये, अन्तो विनियोगाभावात्प्रजापतिः। संध्या वा न भवन्ति। सर्वसाधारणे विवस्वानेव ऋषिरित्यपरे ॥

प्रेत योद्धृन्स्तौत्यनुष्टुप् ॥

प्रेता जयतेतीयमनुष्टुप्। योद्धारोऽस्या देवता इत्यर्थः, प्रइतेत्येवमत्र व्यूहः ॥

असौ या मारुती ॥

असौ या इत्यस्या अप्वाख्यमतिर्योदेवता त्रिष्टुप् ॥

यत्र लिङ्गोक्तदेवता पङ्क्तिः ॥

यत्र बाणा इतीयं लिङ्गोक्तदेवता पङ्क्तिच्छन्दस्का पञ्चपदा चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिरित्युच्यते। इन्द्रो बृहस्पतिरदितिश्चात्र देवता लिङ्गोक्ताः ॥

मर्माणि लिङ्गोक्तैव त्रिष्टुप् ॥

मन्त्रोऽपि तद्‌तृतीयं लिङ्गोक्ताग्निदेवता त्रिष्टुप् । महाव्रते अग्नि-चयने [illegible] विनियोगः पूर्वासां चतसृणां क्वाऽपि विनियोगः कल्पकारेणोक्तो नास्ति । अयमुत त्वामग्निरिति व्यूहः, अत्र सोमो वरुणो देवाश्च लिङ्गोक्ता देवताः । अथवा अग्निरेव देवता । तस्य सम्बोध्यत्वेनात्र प्रधानत्वात् । न सोमादयः ॥

उदेनं तिस्रोऽनुष्टुभः ॥

उदेनमुत्तरानित्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुप्छन्दस्का ज्ञेयाः ॥

आद्याग्नेयी ॥

तिसृणामाद्या उदेनमित्येषाग्निदेवत्या द्वितीये व्यूहः ॥

द्वितीयैन्द्री ॥

पूर्वोक्तानां तिसृणां मध्ये द्वितीया इन्द्रेममित्येषा इन्द्रदेवत्या ॥

तृतीया लिङ्गोक्तदेवता ॥

पूर्वोक्तानां तिसृणां मध्ये तृतीया, यस्य कुर्म इत्येषा लिङ्गोक्तदेवता, तमग्ने व्यूहः । घृतोक्षितार्द्रौदुम्बरसमिदाधाने विनियोगः । आसां । अग्नेऽभ्यावर्तिन्निति अग्निहोत्रादिपूर्वमुक्तं । अत्र प्रदीप्तस्येध्मस्योद्यमने विनियोग इति विशेषः ॥

पञ्च दिशं पञ्च यज्ञाग्निसाधनवादिन्यः ॥

पञ्च दिशो दैवीरित्याद्याः पञ्चर्चो यज्ञाग्निसाधनवादिन्यः यज्ञं अग्निसाधनं यागसाधनञ्चैव वदन्तीति यज्ञाग्निसाधनवादिन्यः । अथासां छन्दांसि क्रमेणाह ॥

आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ ॥

आसां पञ्चानां मध्ये प्रथमद्वितीये पञ्च दिशः समिद्धेऽअग्नावधीत्येते द्वे त्रिष्टुभौ । पञ्चदिशः दिशोदेवताः । आद्यस्त्रयोदशकः । द्वितीयएकादशकः । तृतीयो द्वादशकः । चतुर्थो दशकः । इत्यधिकाऽ-

अथय इतिनवकः, व्यूहेनछन्दः पूर्त्तिः, मध्याग्निर्देवता ॥

तृतीया पङ्क्तिर्बृहती वा ॥

पञ्चानां मध्ये तृतीया देव्याय धर्त्रइत्येषा पङ्क्तिर्वा । बृहतीवा । अष्टाविंशद्वचरत्वाद्विकल्पः । अत्राप्यग्निर्देवता । अक्षरसंख्ययैवं पङ्क्तिर्बृहती वा पादाक्षरनियमस्तु नास्ति ॥

चतुर्थी बृहत्येव ॥

पूर्वोक्तानां पञ्चानां मध्ये चतुर्थी वीतं० हविरित्येषा बृहत्येव । बृहतीछन्दस्कैव, यकारव्यूहेनाक्षरैर्बृहती । अत्रापि पादाक्षरनियमो नास्ति । हविर्यज्ञश्च देवता ॥

अन्त्या त्रिष्टुप् ॥

पञ्चद्भिरित्यादिपञ्चानामन्त्या सूर्यरश्मिरितीयं त्रिष्टुप् । अग्निरेव देवता । पञ्चानामपि चित्यंप्रति गमने विनियोगः ॥

विमानो द्वे आदित्यदेवते ॥

त्रिष्टुप्पदमनुवर्त्तते । विमानऽएष,ऽउग्रा समुद्रऽइतीमे द्वे ऋचौ त्रिष्टुभौ । आदित्यदेवते । पृश्नस्योपधाने विनियुक्ते । विपक्षने व्यूहः ॥

आद्या विश्वावसोः ॥

विश्वावसुरस्या ऋषिरित्यर्थः ॥

द्वितीयाऽप्रतिरथस्य ॥

पूर्वोक्तयोर्मध्ये द्वितीया उग्रा समुद्रइत्येषा अप्रतिरथस्यार्षं । अप्रतिरथोऽस्या ऋषिरित्यर्थः, इन्द्रं विश्वाऽइत्यस्यर्ष्यादि प्रागुक्तं । अतिक्रमणेऽत्र विनियोगइति विशेषः ॥

देवहूर्विधृतिरनुष्टुब्यज्ञदेवत्या ॥

देवहूरित्यस्या विधृतिऋषिरनुष्टुप्छन्दो यज्ञोदेवता त्रिंशदक्षरत्वादियं द्व्यूनानुष्टुप् । उष्णिग्वेति संहिताभाष्ये । अत्रापि पादा-

चरे नियमो नास्ति॥

माजस्यैन्द्र्यनुष्टुप्॥

वाजस्य मा प्रसवस्तृतीयमैन्द्री इन्द्रदेवत्या अनुष्टुप्छन्दस्का॥

उदुग्राभमैन्द्राग्न्यनुष्टुबेव॥

उद्ग्राभं च निग्राभं चेतीयमृगैन्द्राग्नी। इन्द्राग्नी यस्या देवता अनुष्टुप्छन्दः, देवस्त्वेत्यादीनामग्निं प्रतिगमने विनियोगः। तृतीयो नवकः। चतुर्थः सप्तकः तेन पूर्णैव॥ २६॥

क्रमध्वं पञ्चाग्नेय्यः आद्यानुष्टुप्ततस्त्रिष्टुप्। ततो बृहती पिपीलिकमध्या॥

क्रमदध्वमग्निनेत्याद्याः पञ्चमग्रोऽग्निदेवताः तासां पञ्चानां मध्ये आद्या क्रमध्वमित्यनुष्टुप्। अन्त्ययोर्व्यूहः, ततोऽनन्तरं द्वितीया प्राचीमनुष्टुप्, अत्र तृतीयो दशकः, चतुर्थो द्वादशकः। तेन पूर्तिः। ततोऽनन्तरं तृतीया पृथिव्या अहं पिपीलकमध्याबृहती। यस्याः प्रथमतृतीयौ चयोदशकौ। मध्यमो द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्याबृहतीत्युच्यते। "त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्येत्युक्ते."। अत्राद्यस्त्रयोदशकः द्वितीयो नवकः, तृतीयश्चतुर्दशकइति षट्त्रिंशदक्षरत्वाद्बृहती त्रिपादष्टिमध्यापिपीलिकमध्येतिवचनात्पिपीलिकमध्या च॥

ततोऽनुष्टुप्त्रिष्टुबन्त्या॥

ततोऽनन्तरं चतुर्थी स्वर्यन्तइत्यनुष्टुप्। आद्ये व्यूहः। ततः अ-ग्नेऽभ्येहीति पञ्चमी त्रिष्टुप्। द्वितीये व्यूहः, चतुर्थे स्वर्यन्ती-ति व्यूहेऽपि दशकः। क्रमध्वमित्यादिपञ्चानामग्न्यारोहणे विनियोगः॥

अग्ने सहस्राक्षविराडाग्नेयी॥

अग्ने सहस्राक्षेत्यग्निदेवत्या विराट्छन्दस्का। यस्याश्चत्वारः पादाः सा विराट्पङ्क्तिः। अथ चतुष्पदा विराड्दशकाऽऽहुतिः"। चतुर्थोऽत्र नवकः, स्वाहा। पृथग्यजुः। स्वयमातृण्णायामुपरि पयोहोमे विनियोगः॥

सुपर्णो द्वे पङ्क्तित्रिष्टुभौ॥

सुपर्णोऽसि आजुह्वानःइतीमे द्वे ऋचौ अग्निदेवत्ये यथाक्रमं पङ्क्तित्रिष्टुभौ। सुपर्णोऽसि पङ्क्तिः। आजुह्वानास्त्रिष्टुप्। अग्निनिधाने विनियोगः। आग्नेयीत्यनुवर्तते। तथाचाग्नेय्यौ इति विवरिष्यते। अत्र सुपर्णः असीत्येवं व्यूहः तेनेयं चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः। पञ्चपदा च पादानामक्षरसंख्या नियता नास्ति। आजुह्वानइत्यत्र तृतीयेन व्यूह. चतुर्थो द्वादशकोपितः॥

ताᳬ सवितुः सावित्रीं त्रिष्टुभं पुरस्ताज्ज्योतिषं कण्वो ददर्श॥

ताᳬ सवितुरित्येतां सवितृदेवत्यामृचं त्रिष्टुभं कण्वऋषिर्ददर्श। अत्र वरेण्यस्येति व्यूहः। पुरस्ताज्ज्योतिषमिति केचित्पठन्ति। तदयुक्तं। तल्लक्षणस्याभावात्। तेन त्रिष्टुभंकण्वो ददर्शेत्येव सत्यः पाठः, संहिताभाष्ययोस्तु पुरस्ताज्ज्योतिषमित्यपिपाठो लिखितोऽस्ति। तदा द्व्यधिका सा भवति शमीमयसमिदाधाने विनियोगः॥

विधेमाग्नेयी गृत्समदस्त्रिष्टुभमस्यास्त्रिस्थामोऽग्निर्देवता॥

विधेम तइतीमामृचमग्निदेवतां त्रिष्टुभं गृत्समदोऽपश्यत् अस्या ऋचस्त्रिस्थामोऽग्निर्देवता। त्रीणि स्थानानि यस्यासौ त्रिस्थानः तानि त्रीणि स्थानानि मन्त्रमध्ये कथितानि सन्ति। वैकङ्कतसमिदाधानेऽस्या विनियोगः॥

प्रेद्धो विराडाग्नेयी वसिष्ठस्य ॥

प्रेद्धोऽअग्न इत्येषा अग्निदेवत्या विराट् वसिष्ठस्यार्षं वसिष्ठोऽस्या ऋषिरित्यर्थः । अस्या दशाक्षरास्त्रयः पादा वर्त्तन्ते, द्वितीयस्य व्यूहेन पूर्त्तिः । तेनेयं विराडनुष्टुप् । "दशकास्त्रयो विराडिति वचनात्" । औदुम्बरसमिदाधाने विनियोगः ॥

चित्तिं वैश्वकर्मण्यतिजगती ॥

चित्तिं जुहोमीतीयमृक् विश्वकर्मदेवता अतिजगतीछन्दस्का । "द्विपञ्चाशदक्षरा अतिजगतीत्युच्यते" । अत्र द्वाभ्यां व्यूहाभ्यां पूरणं । स्रुवाहुतिहोमे विनियोगः ॥

सप्त तऽआग्नेयी त्रिष्टुप् सप्तऽऋषीणाम् ॥

सप्त तऽअग्न इत्येषा अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्छन्दस्का सप्तऋषीणामार्षं सप्तर्षयोऽस्या ऋषय इत्यर्थः, षट्चत्वारिंशदक्षरेयं । येन द्व्यधिका त्रिष्टुप् । सर्वाहुतिहोमेऽस्य विनियोगः ॥ २१ ॥

शुक्रज्योतिः षण्मारुत्यः ॥

शुक्रज्योतिरित्याद्याः षडृचो मारुत्यः । मरुतश्चासां देवता इत्यर्थः । ते च शुक्रज्योतिरित्यादिनामकाः । मन्त्रलिङ्गात् । ते चैकैकस्यामृचि सप्त सन्ति । तेन प्रत्यृचं सप्तानां सप्तानां मन्त्रनामकानामुद्देशः कार्यः, आसां क्रमेण छन्दांस्याह ॥

आद्या चतुर्थी चोष्णिक् ॥(१)

आसां मध्ये आद्या शुक्रज्योतिरितीयं उष्णिक्, चतुर्थी ऋतजिच्चेति इयञ्चोष्णिक् । प्रथमाऽष्टाविंशत्यक्षरा । चतुर्थी एकाऽधिका ॥

द्वितीया तृतीया च गायत्री ॥(२)

---

(१) आद्या तृतीयोष्णिक् इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

(२) द्वितीया चतुर्थी च गायत्री इत्यपि तत्रस्थः पाठश्च ॥

अस्यां मध्ये द्वितीया इन्द्रश्चेति गायत्री । ऋतश्चेति तृतीया च गायत्री ॥

पञ्चमी जगती ॥

अस्यां मध्ये पञ्चमी ईदृक्षास इति जगती । अष्टाचत्वारिंशदक्षरत्वात् ॥

षष्ठी गायत्र्युष्णिग्वा ॥

षष्ठी स्वतवानित्येषा गायत्री । उष्णिग्वा । अष्टाविंशत्यक्षरत्वाद्विकल्पः । सप्तानामपि क्रमेण मारुतपुरोडाशयागे विनियोगः ॥

इन्द्रं दैवीमित्यृतम् ॥(१)

इन्द्रं दैवीरित्येतत्कृतं दैवतं यजुः व्यूहेन षट्पञ्चाशदक्षरात्मकरी । जपे विनियोगः ॥

इमं नयोदशर्चं आग्नेयस्त्रैष्टुभोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्घृतस्तुतिर्वा वसोर्धाराभिवादिनी वा ॥

इमम् स्तनमित्येषस्त्रयोदशर्चोऽनुवाकोऽग्निदैवतस्त्रिष्टुप् छन्दस्कः एषोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वा वसोर्धाराऽभिवादिनी घृतस्तुतिकः, अग्रे वसोर्धाराहोमो भविष्यति तदभिवादिनी घृतस्तुतिरप्यत्र दृश्यते सकलस्यानुवाकस्य जपे वाचने वा विनियोगः ॥

घृतं मिमिक्षे गृत्समदः ॥

अस्मिन्ननुवाके घृतं मिमिक्ष इत्यस्या गृत्समदऋषिः ॥

समुद्राद्वामदेवः ॥

समुद्रादूर्मिः । इत्यस्या वामदेवऋषिः ॥

चत्वारि शृङ्गा यज्ञपुरुषदैवत्यऽऋषभो मन्त्रः ॥

---

(१) इन्द्रं दैवीर्माहती शक्वरी इत्यपि तथैव पाठः ॥

चत्वारि शृङ्गेत्यस्य मन्त्रो यज्ञपुरुषदैवतः ऋषभः अस्यो[illegible]रू-पो यज्ञपुरुषोऽस्य देवतेत्यर्थः अत्र । घृते त्रितः । व्यूहः, घृतस्य नाम । व्यूहः । चतु शृङ्गः व्यूहः, द्वे शीर्षे व्यूहः । एता अर्षन्ति । व्यूहः । कल्याण्यः । अक्ष्यस्तानाः । व्यूहः । धामन्ते द्वादशकः । अपामनीके द्वौ दशकौ । अत्रानुक्तार्षीणां सर्वमन्त्राणामद्याश्विनं प्रजापतिरपश्यत्साध्या वाऽपश्यन्नित्येतएव ऋषयः ॥ २८ ॥

१ वाजश्च मे देवानामार्षम् ॥ १८

वाजश्च मइत्यादीनि वेट्स्वाहेत्यन्तानि वसोर्धाराहोममन्त्रभूतानि यजूंषि देवानामार्षं । एतेषां यजुषां देवाऋषयइत्यर्थः, वसोर्द्धाराहोमे विनियोगः ॥

एतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान्याचते ॥

यजमानः एतैर्वाजश्चमइत्यादिभिर्यजुर्भिरग्नेः सकाशात् । वाजोऽन्नं मेऽस्त्वित्येवं कामानभिलाषान्याचते प्रार्थयते । अतएवैतेषां यजुषामग्निरेव देवता । तथा च श्रुतिः । "अथाऽतो वसोर्द्धारां जुहोत्यत्रैव सर्वोऽग्निः संस्कृतः सऽएषोऽत्र वसुस्तस्मै देवा एतां धारां प्राग्रहँस्तयैनमप्रीणन्नित्यादि" । कामप्रार्थनं चश्रूयते अन्नादिकं च मइदञ्च मइत्यनेन वाऽत्वा प्रीणात्यनेन वाऽत्वाभिषिञ्चत्यनेन चेत्येतदथो इदं च मे देह्यदश्चमइतीति । तथा "एतद्वै देवा अत्रुवन्नेनेनाग्ने कामान्प्रतिग्रहीष्यामइत्याक्सैवेत्यनुवन्यज्ञो वै देवानामात्मा यतऽएव यजमानस्य स यदाह यज्ञेन कल्पन्तामित्यात्मना मे कल्पन्तामित्याहेति" । अत्र वाजादयः काम्यमानत्वात्कामाः । अत्र त्र्यक्षराणां । ऊर्क्चमेइत्यादियजुषां दैव्यनुष्टुप् । वाजश्च मे इत्यादिचतुरक्षराणां दैवीबृहती, प्रसितिश्च मे इत्येवं पञ्चाक्षराणां दैवीपङ्क्तिः, आधिपत्यं च मइत्यादि षडक्षराणां दैवीत्रिष्टुप् यजुर्गायत्री वा । सप्ताक्षराणां छन्दोयोगश्च म इत्यादीनां दैवीजगती । यजुरुष्णिग्वा । अष्टाक्ष-

रायां कामुमैवेन इत्यादीनां यजुरनुष्टुप्। सुवर्ण घर्मे स्वाहेत्या-
दीनां नवाक्षराणां यजुर्बृहती। दशाक्षराणां सुखाय वैराट्० त्रि-
मायेत्यादीनां यजुः पङ्क्तिः। एकादशाक्षराणां विराट् त्रिगर्भा-
स्वावनाय स्वाहेत्यादीनां यजुस्त्रिष्टुप् इ.दशाक्षरस्य मरुतय:। अक्ष
रयो द्विशतमहत्यस्य यजुर्जगती एवमनुक्तानामपि कल्पनीयं, अ-
त्र च चत्वारिंशताग्न्येकाधिकानि यजूंषि सन्ति। तत्र याजस मह-
त्यायासु ज्येष्ठं च-मे, यसु च म इतिकण्डिकाद्यवर्जितास्त्रिकोनविं-
शतिकण्डिकासु त्रयोदश त्रयोदश यजूंषि सन्ति। ज्येष्ठं च महत्य-
र्यां तु पञ्चदश यजूंषि। वसु च म इत्यस्यां नव। अग्निश्च मे घर्म-
श्च महत्यस्यां कामास्त्रयोदश। यजूंषि तु द्वादशैव। अङ्गुलयः अक्ष-
रयो द्विशमहत्येकमेव यजुः अत्र कामास्तयः। यजुर्जगतीछन्दो, व्र-
तं च म इत्यस्यां कामा दश यजूंषि षडेव,अहोरात्रे उर्वष्ठीवे बृहद्र-
थन्तरे च म इत्येतावदेकं यजुः। पञ्चिनषट्कामा: । प्राजापत्यानु-
ष्टुप्सामानुष्टुप् छन्दः, एका च महत्यस्यां त्रयस्त्रिंशत्। चतस्रश्च-
महत्यस्यां त्रयोविंशतिः। त्र्यविश्च म इत्यस्यामेकादश । पष्ठवाट्च
मेत्यस्यां नव,वाजायस्वाहेत्यस्यां चतुर्दश। तत्र त्रयोदश स्वाहान्ता-
नि। भुवमिष्टं चतुर्दश व्यूहाभ्यामष्टाविंशत्यक्षरा प्राजापत्या अनु-
ष्टुप् तस्य छन्दः। आयुर्यज्ञेनेत्यत्रैकविंशतिः। तत्र द्वादश कल्पन्ता-
न्तानि। स्तोमश्चेत्यादीनि षट्। स्वर्देवा अगन्मामृता अभूमेत्ये-
कं। साम्नगायत्री तस्य छन्दः। व्यूहश्च। प्रजापतेः प्रजा अभूमेत्ये-
कं। यजुर्बृहती। वेट्स्वाहेत्येकं। दैव्यनुष्टुप्, एवं च चत्वारिंशतान्ये-
काधिकानि पूर्णानि॥

वाजप्रसवीयष्ठं सप्तमम्॥

समानानां समाहारः सप्तर्चं वाजप्रसवीयसम्बन्धिसप्तर्चं अभि-
धीयतइति शेषः। वाजस्य न्वित्यस्या अपि ऋचो मध्ये गणनास-

मरुतो भवन्ति । यस्यामु ऋतो भवन्ति । यस्यामु इत्यादि प्रागुक्तम् ॥

विश्वे त्रैष्टुभं (१)वैश्वदेवं लुशोधानाकः ॥ १८/३१

विश्वे भद्येत्येतत्त्रिष्टुप् छन्दस्कं विश्वेदेवदेवतां लुशोधानाकोऽपश्यत् । अत्र द्वितीये व्यूहः । आग्निकराजप्रसवीयहोमे.ऽस्य मन्त्रस्य विनियोगः ॥

वाजो नस्तिस्रोऽन्नदेवत्या आद्याऽनुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ ॥

वाजो नः सप्त,इत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽन्नदेवत्याः । तासामाद्याऽनुष्टुप् छन्दस्का वाजो नः सप्तइत्येषा । तृतीये व्यूहः । (तो वाजो नो अद्य, वाजः पुरस्तादितीमे द्वे त्रिष्टुभौ ॥

सम्मा विराजाग्नेय्यौ ॥

सम्मा, पयः पृथिव्यामित्यनयोः प्रजापतिर्ऋ०अग्निर्देवता विराडनुष्टुप्छन्दः । देवस्य त्वा प्रा०सवितादेव०प्राजापत्याबृहतीछन्दोऽभिषेके विनियोगः ॥

सरस्वत्यै लिङ्गोक्तम् ॥

सरस्वत्यै प्र०यजमानो देवता प्राजापत्या बृहतीछन्दोऽभिषेके विनियोगः ॥

ऋताषाड्गन्धर्वोऽप्सरसः ॥

ऋताषाट्प्र०ऋतधामाग्निप्राजापत्या बृहती । इलिरो व्यूहेन ऋग्बृहती । तस्यापो आसुरी उष्णिक्, भुज्यु । एकाधिकाप्राजापत्या पङ्क्ति । तस्य दक्षिणा । एकाधिकाप्राजापत्यानुष्टुप् । प्रजापतिः । प्राजापत्या त्रिष्टुप् । तस्य ऋक्सामानि । ऋग्गायत्री । इष्ट

(१) वैश्वदेवं इति काण्वपाठः ॥

स्त्र्वांमि कृताना ह्रित्याहिहाह्ययमन्त्राणां विनियोगः ॥

सनः प्राजापत्या प्रस्तारपङ्क्तिः ॥

स नो भुवनस्यपत इति तृतीयं प्रजापतिदेवत्या । अस्याः प्रस्तारपङ्क्तिश्छन्दः यस्या आद्यौ द्वादशकौ अन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । "आद्यौचेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेः" रथशीर्षे पञ्चकृत्वो-ऽनुहोमेऽस्या विनियोगः । अथ तृतीयो नवक । चतुर्थः स्वाहाकारेण सहाष्टकः ॥

समुद्रोऽसि वायव्यानि त्रीणि ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानित्यादीनि त्रीणि यजूंषि वायुदेवतानि वातहोमे विनियुक्तानि । समुद्रोऽसि व्यूहेन ऋचामनुष्टुप् । मारुतोऽसि । उष्णिक् । अवस्यूरसि । प्राजापत्याबृहती, यास्ते अग्ने, यास्त इत्यनयोः प्रागुक्तहोमे विनियोगः ॥

रुचमाग्नेय्यनुष्टुप् ॥

रुचं नो धेहीतीयमग्निदेवत्याऽनुष्टुप्होमे विनियुक्ता । प्रथमोऽत्र नवकः । नैतकाधिका ॥

तत्त्वा वारुणीं त्रिष्टुभं शुन.शेप । ॥

तत्त्वा यामीमामृचं वरुणदेवत्यां त्रिष्टुभं शुनःशेपऋषिरपश्यत् । आज्याहुतिहोमेऽस्या विनियोगः ॥

स्वर्णाग्नेयानि पञ्च ॥

स्वर्णं घर्मं इत्यादीनि पञ्च यजूंष्यग्निदेवतानि । आज्याहुतिहोमएवैषां विनियोगः । पञ्चानामपि यजुर्गायत्रीछन्दः द्वितीये व्यूहः । दैवीपङ्क्तिः ॥

अग्निं युनज्म्याग्नेय्यस्तिस्त्रआद्ये द्वे त्रिष्टुभौ पङ्क्तिस्तृतीया ॥

अग्निं युनज्मि, इमौ ते पक्षौ, इन्दुर्दक्ष इत्येतास्तिस्र ऋचोऽग्निदेवताः । तासामाद्ये द्वे त्रिष्टुप्छन्दसी । तृतीया इन्दुर्दक्ष इत्येषा पङ्क्तिः । अग्नियोजने तिसृणां विनियोगः । तेन वयं । द्वादशकः । इमौ ते । द्वादशकः । याभ्यां द्वौ व्यूहौ । यत्र ऋषयः चतुर्दशकः, तेनैकाधिका । इन्दुर्दक्षः नवकः । द्वितीयतृतीयौ एकादशकौ । चतुर्थो नवकः । तेन चत्वारिंशदक्षरापङ्क्तिः ॥

दिवो द्वे आग्नेय्यौ परोष्णिङ्महापदपङ्क्ती ॥

दिवो मूर्द्धाऽसि, विश्वस्य मूर्द्धन्नितीमे द्वे ऋचावग्निदेवत्ये यथाक्रमं परोष्णिङ्महापदपङ्क्तिः । तत्र दिवो मूर्द्धा परोष्णिक् यस्यास्त्रिपदाया आद्यावष्टकौ । तृतीयो द्वादशकः । तेनैकाधिका आद्यपादयोरक्षरनियमो नास्ति, विश्वस्य मूर्द्धन्निति जगती महापदपङ्क्तिः । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा । महापङ्क्तिलक्षणं त्वपरिभाषायां नास्ति । महापङ्क्तिलक्षणं विद्यते । अष्टकः सप्तकः । षट्कौ दशकौ नवकोऽध्यष्टका वा महापङ्क्तिरिति, तेनात्र विश्वस्य मूर्द्धन्निति प्रथमो यकारव्यूहेन षडक्षरः पादः, तिष्ठसीत्यादिद्वितीयः सप्तकः, समुद्रे ते तृतीयो दशकः । अपो दत्तेऽत्यष्टकः, पृथिव्या इत्यपि नवकः । तेनात्र परोष्णिङ्महापङ्क्तीत्येव पाठो युक्तः । इतरस्तु प्रमादपाठः अग्निविमोकेऽनयोर्विनियोगः ॥

इष्टो यज्ञो द्व्यृचं यजमानाग्निदैवत्यं गालवः । आद्योष्णिग्द्वितीया गायत्री ॥

इष्टो यज्ञ इत्येतद्व्यृचं ऋग्द्वयं क्रमेण यजमानाग्निदैवतं गालवऋषिरपश्यत् अस्मिन्द्व्यृचे आद्या इष्टो यज्ञ इत्युष्णिक् अष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । पादाक्षरनियमो नास्ति द्वितीया इष्टोऽग्निर्गायत्री । आद्यः सप्तकः । तेनैकोना । स्वगाइदमिति पूरणं वा । आग्नि-

वसमित्यस्य सुहोमेऽनयोर्विनियोगः ॥

यदाकूतादष्टर्चमाग्नेयं विश्वकर्मणः ॥

यदाकूतात्समसुस्रोदित्येतदष्टर्चं आग्निदैवतं । विश्वकर्मणश्चार्षं विश्वकर्माऽत्रऋषिरित्यर्थः । स्रुवाहुतिहोमे विनियोगोऽस्याष्टर्चस्य ॥

तृतीया दैवी वा ॥

अस्मिन्नष्टर्चे तृतीया एतं जानाथेत्येषा दैवी वा । देवा अस्या देवतेत्यर्थः । आग्नेयी वेति विकल्पः ॥

आद्या जगती ॥

अस्याद्या यदाकूतादित्येषा जगती । अत्र चतुर्थश्चतुर्दशकः । अत्र एकादशकाः । तृतीये व्यूहः ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः ॥

एतदै० सधस्थ, एतं जानाथ, उद्बुध्यस्वेत्येतास्तिस्रऋचस्त्रिष्टुभः । एतदै० सधस्थ इत्यस्य चतुर्थे व्यूहः । एतं जानाथ । व्यूहः । उद्बुध्यस्वेत्यत्र तृतीयो दशकः, चतुर्थो द्वादशकः ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः ॥

येन वहसि । प्रस्तरेण, यद्दत्तं, अत्र धारा इत्येताश्चतस्रऋचोऽनुष्टुभः । स्वर्देवेषु इत्यत्र सुवर्देवेष्विति चतसृष्वपि चतुर्थपादे व्यूहः, मधोर्घृतस्येत्यन्ततः ॥

अग्निरस्म्यग्न्यद्वैतवादिनीं त्रिष्टुभं देवश्रवा देववातश्च भारतौ ॥

अग्निरस्मि जन्मना इत्यादिमामृचं त्रिष्टुप्छन्दस्कामग्न्यद्वैतवादिनीं भारतौ भरतपुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेतीमौ द्वावृषी अपश्यतां । अस्या अग्निर्देवता । आत्मनोऽग्निना सहाद्वैतमैक्यं वदतीत्यग्न्यद्वैतवादि-

नीयस्या विनियोगो यज्ञकर्मणि नास्ति ॥

ऋचो यजुः ॥

ऋचो नामासीत्येतद्यजुः । एकवचनादेकमेव समझ्याक्षरं व्यूहेन ऋग्गायत्री आत्मादेवता । अस्याऽपि विनियोगकर्म्म नास्ति ॥

येऽग्नयोऽनुष्टुबाग्नेयी ॥

येऽग्नयः पांचजन्याइतीयमनुष्टुबग्निदेवत्या । अग्नेरुपस्थाने विनियुक्ता । अस्यां पृथिव्यां । व्यूहः ॥ ३० ॥

वार्त्रहत्याय सप्तर्चमिन्द्रोऽपश्यत् ॥

आग्नेयपदमनुवर्त्तते, वार्त्रहत्यायेत्यादि सप्तर्चं ऋक्सप्तकं चित्याग्निदैवतं इन्द्रऋषिरपश्यत् । "इन्द्रस्सप्तर्चमपश्य दितिश्रुते." । पुरीषवत्यां चितेरुपस्थाने विनियोगः ॥

आद्ये द्वे वार्त्रघ्न्यौ गायत्रित्रिष्टुभौ विश्वामित्रस्य च ॥

अथ सप्तर्चं आद्ये द्वे ऋचौ वार्त्रहत्याय, सहदानुमित्येते वार्त्रघ्न्यौ क्रमेण गायत्री त्रिष्टुभौ विश्वामित्रस्य च ऋषेरार्षं चकारादिन्द्रस्य च । अनयोरिंद्रविश्वामित्रौ द्वावप्यृषी स्त इत्यर्थः । विश्वामित्रेणेंद्रस्य बाधो माभूदिति । चकारः समुच्चयार्थः । अतएव यत्रान्यत्राविशेषोक्तेन ऋषिणा सामान्यस्यापवादो भवतीति गम्यते, पृतनाषाह्याय चेत्यत्र व्यूहः ॥

विनोऽनुष्टुप् ॥

वि नऽइन्द्रेतीयमनुष्टुप् ॥

मृगो न त्रिष्टुप् ॥

मृगो न भीमइतीयं त्रिष्टुप् ॥

प्रथमाऽऽद्याभो भारद्वाज. ॥

प्रथमां विन इन्द्रइतीमां भारद्वाजस्य पुत्रः शास ऋषिरपश्यत् । वि नः शासोभारद्वाजइति पागुक्तेऽपि इन्द्रेण ऋषिणाऽन विशेषोप दिष्टेन इन्द्रएवसप्तचैमपश्यदितिपत्यक्षश्रुतेन शासस्य बाधो माभू दिति पुनरुक्तं । इन्द्रोऽप्यत्र भवत्येव । प्रत्यक्षश्रुतत्वात् ॥

द्वितीयां जयऐन्द्र ॥

द्वितीयां मृगो नेतीमां "इन्द्रस्य पुत्रोजयसंज्ञकऋषिरपश्यत् । अत्रा पैंद्री द्वितीयस्ते च प्रत्यक्षश्रुते." ॥

द्वे वैश्वानर्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥

वैश्वानरः, पृष्टोदिवीतीमे द्वे ऋचौ वैश्वानरदेवते क्रमेण गायत्री त्रिष्टुभौ । वैश्वानरो गायत्री । पृष्टोदिवि त्रिष्टुप् ।

पृष्टो दिवि कुत्सस्य च ॥

पृष्टो दिवीत्येषा कुत्सस्यार्षं चकारादिन्द्रस्य च । अस्या इन्द्रकु त्सौ द्वावप्यृषी द्वा इत्यर्थः । अत्रापि चकारः समुच्चयार्थः ॥

अश्याम द्वे त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ कामवत्यौ ॥

अश्याम तं । वयं ते, यदेतीमे द्वे ऋचौ त्रिष्टुभौ अग्निदेवते काम शब्दवत्यौ ॥

अश्याम भरद्वाजस्य च ॥

अश्याम त इत्येषा भरद्वाजस्यार्षं । चकारादिंद्रस्य च । चकारः समुच्चयार्थः । इन्द्रभरद्वाजावस्या ऋषी इत्यर्थः ॥

वयं ते कात्यस्योत्कीलस्य ॥

त्रिष्टुप्पदमनुवर्त्तते । वयं तइत्येषा त्रिष्टुप् कात्यस्य कतापत्यस्यो त्कीलस्य । आर्षमिति शेषः । अस्याः कतस्य पौत्र उत्कील ऋषिरि त्यर्थः । चित्युपस्थानएवविकल्पेन विनियोगः ॥

धामच्छदनुष्टुब्वैश्वदेवी ॥

धामच्छदग्निरित्येषा विश्वदेवदेवतानुष्टुप् दर्शभिरपश्चात्पशपत्ते वि-त्तुपश्चाने विनियुक्ता, प्रथमः सप्तकः। चतुर्थे व्यूहं कृत्वा छन्दः प-रत्वम्॥ २१॥ (१)

✓ अथ सौत्रामणी॥

अथानन्तरं सौत्रामणी। अभिधीयतइतिशेषः। सौत्रामणीम-न्त्राणामृष्यादिकमभिधीयत इत्यर्थः॥

प्रजापतेरार्षमश्विनोः सरस्वत्याश्च॥

सा सौत्रामणी प्रजापतेरार्षं। सरस्वत्याश्चार्षं। सौत्रामण्यां त-न्त्राणां प्रजापतिरश्विनौ च सरस्वतीच एते ऋषयः सन्तीत्यर्थः॥

स्वाद्वीं त्वाऽनुष्टुप् सुरासोमदेवत्या॥

स्वाद्वीं त्वा स्वादुनेतीयमनुष्टुप् अस्याः सुरासोमौ देवता। सुरा-रूपः सोमः सुरासोमइत्युच्यते। अत्र प्रथमोऽष्टकः तृतीयोऽष्टकः। चतुर्थसप्तकः। सुरायाः संसर्जने विनियोगः॥

सोमोऽसि चत्वारि सौराणि॥

सोमोऽस्यश्विभ्यामित्यादीनि चत्वारि यजूंषि सौराणि सुरा-संसर्जनएव विनियुक्तानि। सोमोऽसि। देव्यनुष्टुप्। अश्विभ्यां यजु-र्बृहती॥

परीतो भारद्वाजः सौमीं बृहतीम्॥

परीतोषिञ्चतेतीमां बृहतीं सोमदेवत्यां भरद्वाजऋषिरपश्यत्। अथोऽष्टकाः दृतीयो व्यूहाभ्यां द्वादशकः। तेनेयं बृहती। पयसा सु-रापरिषेके विनियोगः॥

वायोस्तपो गायत्रः सौम्यऽश्वाभूते॥

---

(१) काण्वसर्वानुक्रमेऽत्रैव द्वितीयाध्यायः समाप्तः कृतः॥

वायोः पूतइयं ग्रहः सोमदैवतो गायत्रीछन्दस्का वायुर्तरातें घ-
स्य तृचस्याभूतिकं विरित्यर्थः । सुरापावनेऽस्य तृचस्य विनियोगः ।
इन्द्रस्य युज्यः, प्राङ्मुखोमइत्यमयोर्व्यूहः ॥

ब्रह्मक्षत्र त्रिष्टुप् सुरासोमदत्या ॥

ब्रह्मक्षत्रमितीयं त्रिष्टुप्पस्याः सुरासोमदेवता । पयः पावने विनि-
योगः । भाद्यो द्वादशकः । द्वितीयस्त्रयोदशकः चत्वारैकादशको ।
तेन अधिका अश्विभ्यां त्वा । यजुस्त्रिष्टुप् । सरस्वत्यै त्वा आसुरीअ-
नुष्टुप् । इन्द्राय त्वा सुत्रामणे सामोष्णिक् । उपयामस्त्रिष्वपि मध्ये ग-
राध्वते एव तं त्रयाणां प्राजापत्या गायत्रीछन्दः ॥

नानाहि जगती सुरासोमदेवत्या ॥ (१)

नाना हि वामितीयं जगती अस्याः सुरासोमदेवता । सुराग्रहा-
णां ग्रहणे प्रत्येकविनियुक्ता । द्वितीयो व्यूहेनैकादशकः, चतुर्थो व्यू-
हेन द्वादशकः, कुत्रचिद्व्यूहेन छन्दः पूरणं । आश्विनं तेजः । यजुर्जग-
ती । सारस्वती सामोष्णिक् । ऐन्द्रस्वलं । यजुस्त्रिष्टुप् । उपयामइति-
सर्वत्र मध्ये ज्ञेयं । एषते योनिरिति त्रयस्य प्राजापत्यागायत्रीछन्दः ॥

तेजोऽसि पयो देवत्यानि । ८

तेजोऽसीत्यादीनि त्रीणि यजूंषि पयोदेवत्यानि तेजोऽसि यजुर्बृ-
हती । आश्विने पयोग्रहे गोधूमकुवलचूर्णावापे विनियोगः ॥

वीर्यमसि ॥

यजुः पङ्क्तिः । सारस्वते पयोग्रहे उपवाकबदरचूर्णावापे वि-
नियोगः । वीर्यमसि । यजुः पङ्क्तिः । सारस्वते पयोग्रहे उपवा-
कावदरचूर्णावापे विनियोगः । बलमसि । यजुः पङ्क्तिः । ऐन्द्र-
पयोग्रहे एव कर्कन्धुचूर्णावापे विनियोगः ॥

---

(१) अन्यानि यजूंषि इति काण्वसर्वानुक्रमपाठोऽधिको बोध्यः ॥

ओजोऽसि सुरा॰देवत्यानि ॥

ओजोऽस्योजो मयि धेहीत्यादीनि त्रीणि यजूंषि सुराग्रहदेवत्यानि । ओजोऽसि यजुरनुष्टुप् सुराग्रहस्थापने विनियोगस्तयोरपि मन्युरसि । यजुः पङ्क्तिः । सहोऽसि । यजुर्बृहती ॥

१० **या व्याघ्रं॰ हैमवर्चिरनुष्टुब्विषूचिकास्तुतिः ॥**

या व्याघ्रमित्येषाऽनुष्टुप् हैमवर्चेः । आर्षमिति शेषः । हैमवर्चि-संज्ञोऽस्या ऋषिरित्यर्थः । इयं विषूचिकायाः व्याधिविशेषस्य स्तुतिः सैवात्र देवता । स्तुतिभागो देवताइत्युक्तत्वात्, व्याधीनामप्यधिष्ठात्री-देवताः सन्ति तदन्तर्गतिमाविषूचिकाऽत्र स्तूयन्त इत्यर्थः, क्षेमपथाख्यां यजमानस्य पावने विनियोगः । या व्याघ्रमित्यस्य व्यूहेन पूर्तिः, सदमं पातु, अंहस इतिद्वौ व्यूहौ ॥

११ **यदा पिपेषाग्नेयी बृहती ॥**

यदा पिपेषेत्येषाऽग्निदेवत्या बृहती । अग्निप्रणयने विनियुक्ता । अत्र तृतीयएकादशकः । अन्त्योऽष्टका एकोना ॥

सम्पृचस्थ पयोग्रहाः ॥

सम्पृचस्थेत्यस्य यजुषः पयोग्रहा देवताः । यजुस्त्रिष्टुप् । पयोग्रह-संमर्शने विनियोगः ॥

विपृचस्थ सुराग्रहाः ॥

विपृचस्थेत्यस्य सुराग्रहा देवता । यजुस्त्रिष्टुप् । सुराग्रहसंमर्श-ने विनियोगः ॥

देवा यज्ञं ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सो-मसम्पत् ॥

देवा यज्ञमतन्वतेत्याद्या विंशतिर्ऋचोऽनुष्टुप्छन्दस्काः । ब्राह्मणा-नुवाकः । अयं विंशतिकण्डिकात्मको ब्राह्मणरूपोऽनुवाको न तु सं-

[illegible]ः । सोमसम्पदिति । सोमानमस्याः सोमसम्पत्तिः सोमसा-
म्यमथानुवाके प्रतिपादितत्वार्थः । अतएवास्य ब्राह्मणरूपता सो-
[illegible] । यथेन्द्राग्नेन्द्रियाणि नवकः । पावन्दी-
रूपं नवकः । पुरोडाशैः व्यूहः । छन्दोभिः सप्तकः । याज्याभिः व्यू-
हः । यजेति । व्यूहः । अर्धर्चैर्नवकः । आयव्यैर्नवकः ॥ ३२ ॥

सुरावन्तं चतुर्ऋचं त्रिष्टुभमश्विसरस्वतीन्द्रदैवत्यम् ॥

सुरावन्तं बर्हिषदं, यस्ते रसः । यमश्विना । प्रत्नं दिव्यं । इ-
त्येतच्चतुर्ऋचं ऋचां चतुष्कं त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दस्कं अश्विसरस्वती-
न्द्रदैवत्यं । अश्विनौ सरस्वती इन्द्रश्चेति अस्य देवता इत्यर्थः, महेमेद्रं, ।
व्यूहः । यमश्विना । आद्यो द्वादशकः । यदिन्द्रोऽपपिबदिति नव-
कः । सुरावन्तमित्यस्याः पयोग्रहाणां होमे विनियोगः । यस्ते र-
स इत्यस्याः सुराग्रहहोमे । यमश्विनेति पयोग्रहभक्षे । यद्वारि समि-
ति सुराग्रहभक्षे

पितृभ्यः सप्त पित्र्याणि ॥

पितृभ्यः स्वधायिभ्य इत्यादीनि सप्त यजूंषि पितृदैवतानि । एषामुच्चारणानन्तरमेषां स्वर्गः पितृत्वात्, तत्र पितृभ्य इत्यादीनां त्रयाणां सुराग्रहशेषहोमे क्रमेण विनियोगः । अक्षन्नित्यादीनां प्रक्षालनेनाङ्गारोपसेचने । पितर इत्यस्य जपे । पितृभ्यः यजुस्त्रिष्टुप् । पितामहेभ्यः आसुर्यनुष्टुप् । प्रपिता० साम्नीष्णिक् । अक्षन्ने०पङ्क्तिः । अमीमदन्त, अतीतृपन्त यजुरनुष्टुभौ । पितरः० यजुर्गायत्री ॥

पुनन्तु मा नवर्चं पावमानम् ॥

पुनन्तु मा पितर इत्यादि नवर्चं ऋचां नवकं पावमानसूक्तं । पावने विनियुक्तम् ॥

आद्ये द्वे पित्र्येऽनुष्टुभौ ॥

अथ नवमे पाठे हे ऋचौ पुनन्तु मा इत्येते चतुष्टभौ विहिते- वस्ते। आद्यायाः प्रथमो दृगकः । तेन दृश्यधिका वा ॥

प्रजापतिस्तृतीयां वैश्वानरस्याग्नेयीं गायत्रीम् ॥

अग्नआयूंषीतीमां तृतीयां गायत्रीमग्निदेवतां वैखानसः प्रजापतिर्ऋषिरपश्यत् ॥

चतुर्थी लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् ॥ (१)

पुनन्तु मा देवजना इत्येषा चतुर्थी लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्छन्दस्का देवजना धियो, विश्वा भूतानि जातवेदसश्च लिङ्गोक्ता देवता ॥

पञ्चम्याग्नेयी गायत्री ॥

पवित्रेण पुनीहि इमेत्येषा गायत्री अग्निदेवता च । ऋषेष । ध्रु- वः ॥

षष्ठाग्नेयी ब्राह्मी वा गायत्री ॥ (२)

यत्ते पवित्रमित्येषा षष्ठी गायत्री अग्निदेवत्या ब्रह्मदेवत्या वा ॥

ब्राह्मस्तृतीयः पादः ॥

यत्तइत्यस्यास्तृतीयः पादएकां, ब्रह्म तेनेयं ब्राह्मः ब्रह्मदेवताः ॥

सोमी सप्तमी ॥

पवमानः सइत्येषा सप्तमी ऋक् गायत्री सोमदेवता च गायत्री- त्यत्रानुवर्त्तते ॥

सावित्र्यष्टमी ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । उभाभ्यामित्येषा अष्टमी गायत्री सवितृदेव- त्या च । मां पुनीहीति सप्तकः । तत्र व्यूहा वा ॥

नवमी त्रिष्टुब्वैश्वदेवी ॥

---

(१) दैवतमनुष्टुप् । इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

(२) ब्राह्मी च गायत्री इतिकाण्वसर्वानुक्रमपाठश्च बोध्यः ॥

नवमी वैश्वदेवी पुनन्तीत्येषा त्रिष्टुब्विश्वदेवदेवता। अथ द्वितीयो द्वादशकः। अन्ये दशकाः व्यूहेन पूर्याः॥

द्वे समाने अनुष्टुभौ पित्र्याऽऽद्या द्वितीया यजमानाशीः॥

द्वे समाने इतीमे द्वे अनुष्टुभौ। तयोराद्या पितृदेवत्या। द्वितीया यजमानाशीर्देवतेति केचित्। अस्योक्ता शीरदेवता हविष्मतः। अमरोऽस्यत्यस्य व्यूहः। इष्टिषोत्तरयोरन्ययोः क्रमेणाद्याहुतिहोमे द्वयोर्विनियोगः॥

द्वेसृती त्रिष्टुबेव यानपित्र्ययाणौ पन्थानौ ब्रवीति॥

द्वे सृतीऽअशृणवमितीयं त्रिष्टुप्। देवयानपितृयाणसंज्ञकौ पन्थानौ द्वौ मार्गौ ब्रवीति। वक्ति। तत्तौयमार्गौ। तावेवात्र देवते पयो होमेऽस्या विनियोगः। तच्च चेदं सृतीभ्यामिति त्यागः॥

इदᳩ हविरित्यवसानाऽष्टिर्यजमानाशीः॥

इदं हविः प्रजननमितीयमष्टिछन्दस्का अवसाना। यजमानाशीर्देवता। चतुःषष्ट्यक्षरा अष्टिः। एकोऽत्र व्यूहः। यजमानस्य पयःशेषभक्षे विनियोगः॥ ३४॥

उदीरतां त्रयोदशर्चं पित्र्यं त्रैष्टुभं शंखः॥ (१)

उदीरतामित्येतत्त्रयोदशर्चं पित्र्यदेवत्यं त्रिष्टुप्छन्दस्कं शंखऋषिरपश्यत्। आद्यत्रयोदशर्चं त्वं सोम प्रचिकितइति तृचस्य वाचने विनियोगः। बर्हिषदः पितरइति तृचस्य च। परिशिष्टानां विनियोगश्चो नास्ति॥

एकादशी तु जगती॥ (२)

(१) उदीरतामेकादशर्चं इति काण्वपाठः॥

(२) अष्टमी जगती इत्यपि काण्वसर्वानुक्रमणीइत्यत्र॥

अभिगूर्तोर्दशर्चे एकादशी अग्निष्वात्ताः पितरइतीयं जगती । अन्ये द्वादश त्रिष्टुभएव । अत्र । उदीरतामवर इत्याद्याः । ते नोऽवन्तु । अवबोधः । अपि भद्रे । ये नः पूर्वे । त्वं सोम प्रचि० । त्वं रजिष्ठ । त्वं सोमपि० । वयं स्याम । बर्हिषदः । तआगत । उपहूताः । बर्हिष्येषु । अधिब्रुवन्तु । आयन्तु । अग्निष्वात्ता । तेभ्यः स्वराट् । यथा वशं । एतेषु व्यूहः । अग्निष्वात्तानृतुमतइति द्वादशकाः ॥

अथ्याजानु दशर्चोऽनुवाकः ॥

आच्याजानु दक्षिणतइत्ययं दशर्चं चतुर्दशकात्मकोऽनुवाक ॥

नव पित्र्याः ॥

पित्र्यदशर्चेऽनुवाके आद्या नव ऋचः पितृदेवत्याः ॥

दशम्यैन्द्री गायत्री ॥

दशमीभपाफेनेनेतीयं इन्द्रदेवत्या गायत्री ॥

तृतीयाचतुर्थीनवम्योऽनुष्टुभः ॥

अग्निष्वात्ते‌ऽनुवाके तृतीया यमग्ने कव्यवाहनेति । योऽग्निः कव्यवाहनइति चतुर्थी । उशन्तस्त्वेति नवमी । एता ऋचोऽनुष्टुभः । अत्र त्वं चित्, तवो गीर्भिः । अनयोर्व्यूहः ॥

त्रिष्टुभइतराः ॥

इतराः षट् प्रथमा द्वितीया पञ्चमीषष्ठीसप्तम्यष्टम्यः । आच्याजानु, आसीनास, त्वमग्नईडितः, ये चेह, इदं पितृभ्यः, अधा यथा, इत्येता त्रिष्टुभ । रयिं धत्त । पुत्रेभ्यः, ये चेह । त्वं वेत्थ । इदं पितृभ्यः । ये पार्थिवे । एतेषु व्यूहः । सुरावन्तमित्यादीनामुशन्तस्त्वेत्यन्तानां श्राद्धकाले अध्यनत्सु ब्राह्मणेषु जपे विनियोगः ॥

सोमो राजाऽष्टर्चमश्विसरस्वतीन्द्राअपश्यन् ॥

सोमोराजामृतमित्याद्यष्टर्चं ऋगणष्टकमश्विसरस्वतीन्द्रा ऋषयोऽ-

पश्यन् इष्टवतः पशावानुपस्थाने विनियोगः । अतएवास्य बह्वादे-वताः ॥

आद्यास्तिस्रो महाबृहत्य उपान्त्या च ॥

अध्यायस्यार्चे आद्यास्तिस्र ऋचः सोमो राजा, अद्भ्यः क्षीरं, सोम-मद्भ्य इत्येता महाबृहत्यः । अन्त्यायाः उपान्त्या समीपे, ततः पूर्वा उ-पान्त्या, वेदेन रूपमित्येषा च महाबृहती । यस्याश्चत्वारः पादा अष्ट-काः, पञ्चमो द्वादशकः । सा महाबृहती । "चत्वारोऽष्टका आगतश्च महाबृहतीत्युक्तेः" । अत्र इन्द्रस्येन्द्रियमिति त्रयोदशकः । अद्भ्यः क्षीरं । ऋतुङ्गिरसो । सोममद्भ्यः । एतेषु व्यूहः ॥

चतुर्थ्यन्ते अतिजगत्यौ ॥

चतुर्थी अश्वात्परिस्रुत इति । अन्त्या द्वष्टापरिस्रुत इतीमे द्वे ऋचौ अतिजगत्यौ । द्विपञ्चाशदक्षरा अतिजगती । अत्र तु एकाधि-का ॥

शेषे अतिशक्वर्यौ व्यवसाने ॥

शेषे रेतो मूत्रं, दृष्ट्वा रूपे व्याकरोदित्येते पञ्चमीषष्ठ्यौ । अति-शक्वरीछन्दस्के व्यवसाने । अवसानद्वययुक्ते षष्ट्यक्षरा अतिशक्वरी द्वितीया एकाधिका ॥

सीसेन तन्त्रमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः ॥

सीसेन तन्त्रमित्याद्याः षोडशर्चोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या ज-गतीछन्दस्काः । "जगतीभिर्जुहोति जागता वै पशवः षोडशभिः षो-डशभिर्जुहोतीत्युक्त्वा, षोडशानामपि जगतीत्वमुक्तं । ग्रहैर्वसाप-हर्त्तामि विनियुक्ताः । जत्रासूत्रेषु एकादशकः । इन्द्रस्य रूपं । सू-त्रं, तदस्य रूपमित्यस्यां त्रय एकादशकाः, तदश्विनेत्यस्यां तृतीयोऽ-ष्टकः । तेन चतुरूनाऽपि सा जगत्येव, बहूनापि त्रिष्टुभ एवेत्यु-

दुद्देशदृत्यूनत्वात्, इयंच मध्ये ज्योतिर्जगतीत्युच्यते, यस्य अवस्था ए-
कपादेऽष्टकः । सा ज्योतिष्मती । तथा चोक्तं । पिङ्गले । एकेन त्रिष्टु-
ब्ज्योतिष्मती । तथा जगती । पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन । मध्ये ज्योति-
र्मध्येनोपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येनेति । सरस्वतीत्यस्यां मन्त्रौ दशकैकादश-
कौ । तथाऽपि जगती द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागतं जगतीत्यु
क्तत्वात् । पयसा शुक्रमित्यस्यां चयएकादशकाः । चतुर्थो दशकः ।
तत्र तृतीये एको व्यूहः । चतुर्थे द्वौ व्यूहौ । एवं द्वौ द्वादशकौ । च-
तुर्थस्तु स्वतएव द्वादशकः । एवं द्वौ द्वादशकौ तेनेयमपि जगती ।
आन्वाचीत्यत्र चत्वारोऽप्येकादशकाः । चतुरूनाऽपि सा जगत्येव ।
इत्युद्देशदृत्युक्तत्वात् । "जगतीभिर्जुषंतीतिश्रुतेश्च" । कुर्वाणमिष्टुरि-
त्यत्र आद्यएकादशकः चयोदशकः । तथाऽपि जगत्येव बहुनाऽपि ।
मुखं सदित्यत्र द्वितीयो द्वादशकः । चय एकादशकाः । तथापि जग-
ती यज्ञियायां चक्षुरित्यत्रापि तृतीयो द्वादशकः । चयएकादशकाः
अविर्नैत्यत्राद्यो दशकः, द्वितीयस्त्वावेकादशकौ । तृतीयो नवकः, इ-
न्द्रस्यरूपमित्यत्र चतुर्थो द्वादशकः । चय एकादशकाः । आश्विनुपस्य-
इत्यत्र तृतीयो द्वादशकः । अन्य एकादशकाः, भङ्गाभ्यामित्यत्र
द्वितीयो द्वादशकः । प्रथमो व्यूहेन तथा । अन्त्यावेकादशकौ । सर-
स्वती योन्यामित्यत्राद्यो दशकः । चयएकादशकाः । तेजः पशूनामि-
त्यत्र प्रथमएकादशकः । अयो द्वादशकाः । अत "जगतीभिर्जुषंति
षोडशभिर्द्वादशभिर्जुषंतीति" श्रुतिबलाद्बहुभिरक्षरैरप्यूनानां जगती-
त्वमेव । न छन्दोऽन्तरत्वम् ॥ ३५ ॥

अवस्य योनिर्द्विपदा गायत्र्यासन्दीदेवताका ॥ (१)

अवस्य योनिरितीयं द्विपदा गायत्री । आसन्दी देवता यस्याः
सा आसन्दीदेवता । "शेषाद्विभाषेति कप् । "वेद्यांमध्ये आसन्द्या-

(१) योनिरित्यत्र नाभिरिति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

निधानेऽस्या विनियोगः ॥

मा त्वा कृष्णाजिनम् ॥

मा त्वेत्यस्य यजुषः कृष्णाजिनं देवता । कृष्णाजिनस्यासन्द्यामास्तरणे विनियोगः । प्राजापत्या गायत्री ॥

रुक्मौ ॥

मृत्योः पाहि विद्योत्पाहीत्यनयोर्द्वयोर्यजुषो रुक्मौ देवते पादयोरुक्मोपासने उभयोर्विनियोगः । देव्यो बृहत्यौ निधसादेत्यस्य तु प्रागुक्तम् ॥

अश्विनोर्भैषज्येन लिङ्गोक्तदेवतानि त्रीणि ॥

अश्विनोर्भैषज्येनेत्यादीनि त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि । वसापङ्कसंस्रवैर्यजमानाभिषेके विनियुक्तानि । अश्विनोः प्राजापत्याबृहती सरस्वत्यै त्र्यवगायत्री । इन्द्रस्य त्र्यवगायत्री ॥

कोऽसि प्राजापत्यागायत्री ॥

कोऽसि कतमोऽसीत्येषा प्रजापतिदेवता गायत्रीछन्दस्का । यजमानालम्भने विनियुक्ता । अत्रैको व्यूहेन सप्ताक्षरः । द्वितीयः षडक्षरः । तृतीयएकादशकः । तेनेयमुष्णिग्गर्भागायत्रीत्युच्यते । "षट् सप्तेकादशोष्णिग्गर्भेत्युक्तेः" ॥

शिरो मे पञ्चर्चमिन्द्रशरीरावयवदेवताकम् ॥

इन्द्रस्य शरीरावयवा देवता यस्य तदिदं शरीरावयवदेवताकं । तृतीया गायत्री । अत्र पञ्चर्चे तृतीया बाहू मे बलमित्येषा गायत्रीछन्दस्का । अत्र द्वितीयः सप्तकः । अन्त्या महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना । अत्र पञ्चर्चे नाभिर्मेचित्तमित्येषा अन्त्या महापङ्क्तिः । अवसानत्रय युक्ता च । अत्राष्टाक्षराः । षट्पादाः सन्ति तेनेयं महापङ्क्तिः "षडष्टका वा महापङ्क्तिरित्युक्तेः" पायुर्मे । भगः, सौभाग्यं । अनयो-

व्यूहः । अनुष्टुभोऽस्याः, अत्र पञ्चर्चे अस्या शिरो मे, जिह्वा मे, पृष्टीर्मे, इत्येता अनुष्टुभः । अस्य पञ्चर्चस्य यजमानकर्तृके यथालिङ्गं विन्यस्य विन्यस्याङ्गसंमर्शने विनियोगः ॥

प्रतिक्षत्रे वैश्वदेवम् ॥

प्रतिक्षत्रइत्येतद्यजुर्विश्वेदेवता । यजमानस्यासन्दीतः कृष्णाजिनेऽवरोहणे विनियुक्तं । अष्टापञ्चाशदक्षराणि । द्वौ व्यूहौ । तेनातिशक्वरीछन्दः ॥

अया देवा दैवी पङ्क्तिस्त्र्यवसाना ॥

अया देवा इतीयमृक दैवी देवत्या पङ्क्तिः त्र्यवसानयुक्ता च । देवस्य सवितुः व्यूहः । अष्टकाः पञ्चपदाः । तेन चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । अर्थास्तिं गच्छ मगरस्य वसाग्रहस्य होमे विनियोगः ॥

प्रथमा द्वितीये वैश्वदेवमाशीर्लिङ्गम् ॥

प्रथमाद्वितीयैरित्येतद्यजुर्विश्वदेवदेवतमाशीर्लिङ्गं आशिषो लिङ्गानि यस्मिन् तदाशीर्लिङ्गं पूर्णाहुत्या पश्चाद्धोमे विनियुक्तं । अत्र त्र्यशीतिरक्षराणि एको व्यूहः । तेन प्रकृतिश्छन्दः, अया देवाइत्यादीनां सन्दधानां पादानां प्रस्नमध्ये निविदूरूपे शंसने विनियोगः ॥

लोमान्यनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता ॥

लोमानि प्रयतिरित्येषा लिङ्गोक्ता देवता अनुष्टुप् । अत्र तृतीयः समकश्चतुर्थो नवकः । लोमत्वङ्मांसमस्थिमज्जानोऽत्रलिङ्गोक्ता देवता. यजमानस्य पञ्चमेषगते विनियोगः ॥ ५६ ॥

यद्देवास्तिस्रोऽग्निवायुसूर्यदेवत्याऽनुष्टुभः कूष्माण्डी: ॥

यद्देवा,यदि दिवा, यदि जाग्रदित्येतास्तिस्र ऋचः क्रमेणाग्निवायुसूर्यदेवत्या अनुष्टुभः । कूष्माण्डीसंज्ञकाश्च । मासरकुम्भप्लावने वि-

नियुक्ताः, विश्वाभ्यस्तु पंचमइति व्यूहः ॥

यद्ग्रामे लिङ्गोक्तदैवतम् ॥

यद्ग्रामेइत्येतद्यजुराद्याबन्धजनमसीत्यन्तं लिङ्गोक्तदैवतं । मासरकुम्भस्थापनएव विनियुक्तं । एकाधिका आर्षी त्रिष्टुप् । यदापोऽघ्न्या इतीयं वारुणी याजुष्यनवसाना प्रथमे व्यूहः । मासरकुम्भप्लावनएव विनियोगः ॥

अवभृथेति यजुर्द्वयम् ॥

द्वौ व्यूहौ । आर्चीअनुष्टुप् मासरकुम्भमार्जने विनियोगः ॥

समुद्रे ते द्विपदा विराडापो ॥

समुद्रे ते इतीयं विराड्द्विपदा आपः अब्देवता । मासरकुम्भमार्जन एव विनियुक्ता । दशाक्षरौ द्वौ पादौ । "दशाक्षराभ्यां विराडिति श्रुतेः" अतएव विनियुक्ता ॥

द्रुपदादिवानुष्टुबापो ॥

द्रुपदादिवेतीयमनुष्टुप्छन्दस्का अब्देवत्या । पादौ नवकः, तदभ्यधिका । स्नानोपासने विनियोगः ॥

उद्वयं सौर्यनुष्टुप्प्रस्कण्वस्य ॥

उद्वयंतमित्येषा सूर्यदेवत्याऽनुष्टुप्प्रस्कण्वस्यार्षं प्रस्कण्वोऽस्याऋषिरित्यर्थः जलादुत्तारणे विनियोगः, द्वितीयोव्यूहः ॥

अपोऽद्याग्नेयी पङ्क्तिः ॥(१)

अपोऽद्यान्वचारिषमितीयमाग्नेयदेवत्या पङ्क्तिछन्दस्का पञ्चपदा चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । आहवनीयोपस्थाने विनियोगः ॥

एधोऽसि समिद्देवत्ये यजुषी ॥

एधोऽसि, समिदसीत्येते यजुषी समिद्देवत्ये । एधोऽसीत्यत्र देवो-

(१) आद्यापि पङ्क्तिरिति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

जगती समिदादाने विनियोगः । समिदसीत्यस्य समिदाधाने विनियोगः । व्यूहेन सामोष्णिक् ॥

समावर्त्य निरुक्ता गायत्री ॥

समाववर्तीत्येषा अनिरुक्ता गायत्रीछन्दस्का । आज्याहुतिहोमे विनियुक्ता । अग्निदेवत्येति कल्पसंहिताभाष्ये ॥

वैश्वानरज्योतिर्यजुः ॥

वैश्वानरज्योतिरितीदं यजुः, नत्वृक् अस्य वैश्वानरो देवतेति कल्पभाष्ये ऋग्गायत्री । पूर्वमन्त्रोक्तहोमएव विनियोगः ॥

अभ्यादधाम्याग्नेयमानुष्टुभं तृचमाश्वतराश्विः ॥

अभ्यादधामि समिधमित्येतत्तृचमनुष्टुप्छन्दस्कमग्निदेवत्यमाश्वतराश्विर्ऋषिरपश्यत् । क्रमेण समित्त्रयाधाने विनियोगः । अत्र इन्द्रस्येति व्यूहः ॥

अ॒ꣳशुना सौर्यनुष्टुप् ॥

अꣳशुना तइत्येषा सौरी सूर्यदेवत्याऽनुष्टुप् । सुरासंसर्जने विनियुक्ता । आद्यः षट्कः । तेन द्व्यूना ॥

सिञ्चन्ति परि सौर्यैन्द्री वाऽनुष्टुप् ॥

सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्तीत्येषा सौरी । ऐन्द्री वा । सूर्यइन्द्रो वा अस्य देवतेत्यर्थः । अनुष्टुप्छन्दः । पूतायाः सुराया आदाने विनियोगः । अत्रान्त्यगोर्व्यूहः ॥

धानावन्तमैन्द्री गायत्री विश्वामित्रस्य ॥

धानावन्तमित्येषा इन्द्रदेवत्या गायत्रीछन्दस्का, विश्वामित्रस्यार्षम् अस्या विश्वामित्रऋषिः । ग्रहणाकर्मणि धानाहोमे विनियोगः ॥

बृहदिन्द्राय बृहतीनृमेधपुरुषमेधयोरन्त्यौ गायत्री ॥

ऐन्द्रीत्यनुवर्त्तते। बृहदिन्द्रायेत्येषा बृहती नृमेधपुरुषमेधयोरार्षं। नृमेधपुरुषमेधनामानौ अस्या ऋषीइत्यर्थः। अस्यां हि गौतम रायां सामगानं विहितं। अथ सामगायतीति प्रत्यक्षऐन्द्र्यां बृहत्यां गायतीति। अध्वर्यो गायत्री,अध्वर्योर्भद्रैरितिगायत्री। ब्रह्मणः प योऽनुमन्त्रणे विनियुक्ता॥ ३७॥

यो भूतानामात्मप्रवादा पङ्क्तिर्नारायणीया कौण्डिन्यस्य॥

योभूतानामित्येषा पङ्क्तिरात्मप्रवादा नारायणीयकौण्डिन्यार्षं नारायणीयस्य शिष्यो नारायणीयः स चासौ कौण्डिन्यनारायणीयकौण्डिन्यः सोऽस्या ऋषिरित्यर्थः। आत्मनः प्रवादो यस्यां सा आत्मप्रवादा। अस्यां हि यः परमात्मा सर्वभूतानां अधिपतिः इत्यात्मप्रवादोऽस्ति। गृह्यमाणो ग्रहोदेवता। त्रयस्त्रिंशस्य वसाग्रहस्य ग्रहणे विनियोगः। उपयामेति सामत्रिष्टुप्। एष ते योनिः प्राजापत्याबृहती। उभयोर्ग्रहोदेवता॥

प्राणपा मे द्वे अनुष्टुबुपरिष्टाद्बृहत्यौ लिङ्गोक्तदेवते॥

प्राणपा मे, अग्निनक्तस्यतीमेद्दे ऋचौ यथाक्रममनुष्टुबुपरिष्टाद्बृहत्यौ लिङ्गोक्तदेवते च प्राणपामइत्यनुष्टुप्। अग्निनक्तस्येत्युपरिष्टाद्बृहती। अत्र व्यूहेन छन्दः पूर्णं, पादाक्षरनियमो नास्ति अपचमाणो ग्रहशेषो देवतालिङ्गोक्ता। स एवात्र स्तूयते यतः॥

समिद्धऽइन्द्र एकादशाप्रीस्त्रिष्टुभऽआङ्गिरसः॥

समिद्धःइन्द्रउषसामनीकइत्याद्या एकादशर्चस्त्रिष्टुपछन्दस्का आप्रीसञ्ज्ञका आंगिरसऋषिरपश्यत्आसां देवता आह॥

इध्मस्तनूनपान्नाराशंस, इडो बर्हिर्द्वारऽउषासानक्ता दैव्या होतारा तिस्रो, देवीस्त्वष्टा वनस्पतिः, स्वाहाकृ-

तदित्येता आप्रीदेवताः ॥

इत्यादय एकादशसङ्ख्या यथाक्रममेतासां सामिधऽइन्द्र इत्यादी-नां सूक्तानामिन्द्रमित्यन्तानामाप्रीण देवताः । अत्र उद्गाथाः प्रथमानं । व्यूहः, सुवीरा वीरं द्वादशकः । पञ्चकुम्भं द्वादशकः ॥

आया तु सप्त त्रिष्टुभ ऐन्द्र्यः ॥

आयात्विन्द्र इत्याद्याः सप्तर्चस्त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः, आद्याः षडैन्द्र-पशुवपापुरोडाशपशूनां याज्यापुरोनुवाक्यात्वेन विनियुक्ताः । अत्र । आयात्विन्द्रः । व्यूहः । आमः दशकः । आनऽइन्द्रो हरिभिः, आद्यायां व्यूहः । स्वस्तिनो मघवा द्वौ व्यूहौ । इन्द्रः सुत्राम । व्यूहः । सुवीर्यस्य । द्वौ व्यूहौ, अपि भद्रे सस्तामा । इयोर्व्यूहः ॥

आमन्द्रैर्बृहती ॥

चतुर्थं बृहती तृतीया द्वादशकस्त्वेव त्रिधा ॥

आयातु वामदेवः ॥

आयात्विन्द्र इत्यस्या वामदेव ऋषिः ॥

त्रातारं गर्गः ॥

त्रातारमिन्द्रमित्यस्या गर्ग ऋषिः ॥

आमन्द्रैर्विश्वामित्रः ॥

आमन्द्रैरित्यस्या विश्वामित्र ऋषिः ॥

एवेद्वसिष्ठः ॥

एवेदित्यस्या वसिष्ठ ऋषिः इन्द्रो देवता । वसिष्ठासः द्वौ व्यूहौ, यूयं पात । व्यूहः ॥ १८ ॥

अथ हौत्रं त्रिपशोः ॥

अथानंतरं त्रिपशोर्हौत्रं होतुः कर्मोच्यत इति शेषः ॥

समिद्धोऽअग्निराप्रीदोदश विद्भिरश्विसरस्वतीन्द्र

देवत्या अनुष्टुभः ॥

समिद्धोऽअग्निरग्निर्नेत्याद्या द्वादशर्चः । आप्रीसञ्ज्ञा अनुष्टुभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः विदभिकृतिरपश्यत् । इध्माद्य एवासौ देवता इतिहरिस्वामी । "अनुष्टुभ आप्रियो भवन्तीति श्रुतेरनुष्टुभ आप्रीरित्युक्तः" । त्रिपशोः प्रयाजयाज्यात्वेनासां विनियोगः । मध्वार जाठर्सि, अग्निना भारतीवा, स्वाहेन्द्र सुतं मधु । पशु व्यूह्य ॥

अश्विना हविस्तिस्रोऽनुष्टुभएकैकाऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः ॥

अश्विना हविरित्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । एकैकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः, तमिन्द्रमपि प्रत्येकस्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवतास्त्वर्थ, न तु यथासंख्येन, समुपेन्द्रिया नवकः, त्रिपशुवपानां याज्यापुरोनुवाक्यात्वेनासां विनियोगः ॥

यऽइन्द्रऽइन्द्रमविदृवरुणदेवत्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः ॥

यऽइन्द्रऽइन्द्रियं दधुरित्याद्यास्तिस्रऋचः प्रत्येकं इन्द्रसवितृवरुणदेवत्याः, अनुष्टुपछन्दस्काश्च । अत्राप्येकैकाइत्यनुवर्तते, त्रिपशोः पशुपुरोडाशानां याज्यापुरोनुवाक्यात्वेन विनियुक्ताः ॥

अश्विना गोभिस्तिस्त्रोऽनुष्टुभः ॥(१)

अश्विनागोभिरिन्द्रियमित्याद्यास्तिस्रऋचोऽनुष्टुभः । अत्र एकैकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या इत्यनुवर्तते । हविषां याज्यात्वेन विनियुक्ताः । अश्विभिर्वीर्यमितिसमत्र ॥

युवं पुत्रमिवानुष्टुब्त्रिष्टुभौ ॥

युवं सुरामं, पुत्रमिवेतीमे ऋचौ अनुष्टुब्त्रिष्टुप्छन्दस्के । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये तदत्राप्यपेक्ष्यते । यक्षाणां याज्यापुरोनुवाक्यात्वेन

(१) गोभिरश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः इतिकापवसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठः ॥

विनियुक्ते । अनयोरार्षादिकं प्रागुक्तमेव । युवमनुष्टुप्पुरमिव, त्रिष्टुब-ग्निसरस्वतीन्द्रदैवत्ये इति । तेन पुनरुक्तमिदं तत्सूत्रं इति केचिन्न-पठन्त्येव । तत्साधकं इन्द्रकर्म । इन्द्रावयुः । यत्सुरामं । एषु व्यूहः ॥

यस्मिन्नश्वास ऽआग्नेय्यौ जगती त्रिष्टुभौ ॥

यस्मिन्नश्वासोऽह्नाव्यग्न इतीमे द्वे ऋचो अग्निदेवते । यथाक्रमं जगतीत्रिष्टुप्छन्दस्के । पशुष्विष्टकृतो याज्यापुरोनुवाक्यात्वेन विनियुक्ते । यस्मिन्नश्वास इति याज्या । अह्नाव्यग्ने त्रिष्टुप्पुरोनुवाक्या, अह्नाव्यग्ने इत्यस्यास्व इष्टो व्यूहः ॥

अश्विना तेजसैकादशर्चꣳ शस्त्रम् ॥

अश्विना तेजसेत्यत आरभ्यैकादशर्चं शस्त्रम् ॥

गोमदू गृत्समदस्तृचमाश्विनं गायत्रम् ॥

गोमदूषुणेत्यतस्तृचमाश्विदेवत्यं गायत्रच्छन्दस्कं । गोमदिति त्रयः सप्तकाः, तेन पादनिचृदित्युक्तिः । "क्वचित्त्रिपादैर्भिः सा पादनिचृदिति पिङ्गलोक्तेश्च" । व्यूहेन वा त्रयाणां पूरणं कार्यं, विष्णावरि-वो व्यूहः ॥

पावकानो मधुच्छन्दाः सारस्वतम् ॥

तृच गायत्रमिति चानुवर्तते । पावका नः सरस्वतीत्येतत्तृचं सरस्वतीदैवतं गायत्रच्छन्दस्कं मधुच्छन्दा ऋषिरपश्यत् । चेतन्तीति सप्तकः । तेनैकोना ॥

इन्द्रायाह्यैन्द्रं मधुच्छन्दा एव ॥

तृच गायत्रमिति चानुवर्तते । इन्द्रायाहि चित्रभानो इत्यादिकं तृचं इन्द्रदेवतं गायत्रच्छन्दस्कं मधुच्छन्दा एवापश्यत् । ता इमे व्यूहः ॥

अनुक्तमानुष्टुभमग्निसरस्वतीन्द्रदैवत्यम् ॥

यदार्षानुक्तमनुक्तदैवतमनुक्तच्छन्दस्कं च मन्त्रजातं तदानुष्टुभमनुष्टु-

पङ्क्तिच्छन्दस्कमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यं च। तथाश्विना तेजसाऽश्विना पिबतामित्यूग्द्वयमेव। अनयोः अश्वत्थान्त्ययोः शंसने क्रमेण विनियोगः। यद्वा यागयाज्यापुरोनुवाक्यात्वेन च। तथाश्विना तेजसेत्य-त्र प्रथमोऽष्टकः, द्वितीयो नवकः, तृतीयो व्यूहेन सप्तकः। चतुर्थोऽष्टकः। शुचन्ताऽएसोम्यं। व्यूहः॥ ३८॥

इमं मे गायत्रीत्रिष्टुभौ वारुण्यौ शुनःशेपः॥ २१-

इमं मे वरुण, तत्त्वायामीतीमे द्वे ऋचौ यथाक्रमं गायत्रीत्रिष्टुप्-छन्दस्के वरुणदेवते शुनःशेपऋषिरपश्यत्। एककपालस्य याज्या-पुरोनुवाक्यात्वेन विनियुक्ते। त्वामवस्युः। व्यूहः। तत्त्वेत्यस्य ऋषिर्द्वि-प्रागुक्तमेव। तस्या वारुणी त्रिष्टुप्पाठं शुनःशेपइति। किमिति पुनरुच्यते। सौत्रामण्युक्ते, प्राजापत्याश्विसरस्वत्यादिभिः शुनःशेपस्य बाधो माभूदित्येवमर्थं पुनरुपदेश, अतएव वचनाभावे प्रागुक्तस्य ऋषेर्बाधएव भवतीति गम्यते॥

त्वन्नस्त्रिष्टुभावाग्निवारुण्यौ वामदेवः॥ २१-४

त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्नेइतीमे ऋचौ अग्निवरुणदेवते त्रिष्टु-प्छन्दस्के वामदेवऋषिरपश्यत्। अग्निवरुणयागे याज्यापुरोनुवा-क्यात्वेन विनियोगोऽनयोः। त्वं नः, विश्वा द्वेषांसीत्यनयोर्व्यूहः। स त्वमित्याद्यपादयोर्व्यूहः॥ २१-५

महीमूषु त्रिष्टबादित्या॥

महीमूषुमातरमित्येषा त्रिष्टुप्छन्दस्का अदितिदेवत्या। आदित्य-चरुयागे याज्यात्वेन विनियुक्ता॥ २१-

सुत्रामाणं गयः प्लातः॥

त्रिष्टुबादित्या इत्यनुवर्तते। सुत्रामाणमितीमां त्रिष्टुभं अदितिदेवत्यां। गयः प्लातऋषिरपश्यत्। आदित्यचरुयागे पुरोनुवाक्येषा अस्याश्चा-द्यकः॥

सुनावं नौः स्वर्ग्या गायत्री ॥

सुनावमित्यस्याः स्वर्ग्या स्वर्गसम्बन्धिनी नौर्देवता । गायत्रीछन्दः । याव्यास्त्वयोर्व्यूहः । नावा आरोहणे विनियोगः ॥

आ नो मैत्रावरुणीं गायत्रीं विश्वामित्रः ॥

आ नो मित्रावरुणेतीमां मित्रावरुणदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां विश्वामित्रऋषिरपश्यत् । पशुस्था यागे पुरोनुवाक्या । आद्यः सप्तकस्तेनैकोना निचृत् ॥

प्र बाहवा वसिष्ठस्त्रिष्टुप् ॥

मैत्रावरुणीमित्यनुवर्तते प्र बाहवेत्येतां त्रिष्टुभं मित्रावरुणदेवत्यां वसिष्ठोऽपश्यत् पशुस्था यागे याज्येयं । शं नो भवन्तु वाजिन इति वाजियागे याज्यानुवाक्ये । तयोर्ऋष्यादि प्रागुक्तम् ॥

समिद्धोऽग्निरेकादशाप्रमानुष्टुभं स्वस्त्यात्रेयस्यार्षं वयोधा इन्द्रो देवता ॥ (१)

समिद्धोऽग्निः समिध इत्येतदेकादशर्चमाप्रं आप्रीसम्बन्धि अनुष्टुप्छन्दस्कं स्वस्त्यात्रेयस्यार्षं । स्वस्त्यात्रेयसंज्ञोऽत्रऋषिरित्यर्थः । इन्द्रो वयोधा अस्य देवता । वयोधसे पशौ प्रयाजानां याज्या एताः यद्यप्येवमुक्तं । तथाप्यत्र इध्मस्तनूनपादित्यादय एवाप्रीणां देवताः । ऐन्द्रपशौ तथैवोक्तत्वात् । वयोधा इन्द्रो देवतेत्ययं तु प्रमादपाठ इव दृश्यते । अन्यदेवताभिर्देशैरसङ्गतत्वात् । अत्र सुसमिद्धः । अयविर्गाः । इडाभिः । सोमो । स्तीर्णं बर्हिः । विश्वे देवाः । स्वाहा यज्ञं । एतेषु व्यूहः । अतिछन्दाः सप्तकः । बृहद्गर्भा दशकः । एकाधिकत्वाद्भुरिक् ॥

---

(१) अत्र सूत्रे स्वस्त्यात्रेयपदादग्रे स्वस्त्यात्रेयस्यार्षं वयोधा इन्द्रो देवता एतत्पर्यन्तं कण्वसर्वानुक्रमे नास्ति लिङ्गोक्तदेवतमित्यधिकं पदमस्तीति के.८४म् ॥

वसन्तेनऽऋतुना षडृचमानुष्टुभं लिङ्गोक्तदेवतम् ॥

वसन्तेन ऋतुनेत्यादि षडृच मनुष्टुप्छन्दस्कं लिङ्गोक्तदेवतं । इन्द्रावयोधा अस्य देवता इत्यर्थः । वयोधसे पशौ वपापुरोडाशपशूनां क्रमेण याज्यानुवाक्या एताः वसन्तेन । शारदेन । एकविंशं० ग्री, हैमन्तेन । शैशिरेण । एते नवकाः ॥

होता यक्षद्द्वादशाप्री प्रैषा अग्निसरस्वतीन्द्रदेवत्याः ॥

होता यक्षत्समिधानमित्याद्या द्वादशाप्री प्रैषाः आप्रीणां, प्रयाजयाज्यानां प्रैषाः आप्रीप्रैषाः अग्निसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । अत्रापि समिदादय एव देवता नाग्न्यादय इति भर्तृस्वामिनः । होता यक्षत्समिधा अग्निमिति व्यूहः । चतुः षष्ट्यक्षरा अष्टिः । तनूनपातमेकाधिका अत्यष्टिः । नराशंसं न । षडनवत्यक्षरातिधृतिः । इडेडितः । द्वौ व्यूहौ । अतिधृतिः, बर्हिरूर्णं व्यूहः । अष्टिश्छन्दः । दुरो दिशः । व्यूहः । अतिधृतिः । सुपेशसा षे । एकाधिका अष्टिः । दैव्या होतारा । व्यूहः । अष्टिः । तिस्रो देवीः । धृतिः । सुरेतसमृषभं एकाधिका कृतिः । वनस्पतिंशमितारं । व्यूहः । अत्यष्टि, होता यक्षदग्निः, अत्र चतुस्त्रिंशदक्षराणि सन्ति तेन छन्दो नास्ति एतावदक्षरस्य छन्दसोऽभावात् ॥

अश्विनौ छागस्य सप्तलिङ्गोक्तदेवताः प्रैषाः ॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्येत्याद्याः सप्त प्रैषा लिङ्गोक्तदेवताः । अत्र याज्यानां वपानां क्रमेण प्रैषाः । होतायक्षदश्विनौ सरस्वतीमिति प्रयाजानां प्रैषः । ततस्त्रयः प्रैषास्त्रिपशुहविषां यागेषु, तत्र होता यक्षदश्विनौ छागस्य वपायाश्चादीनां त्रयाणां प्राजापत्यापङ्क्तिश्छन्दः । प्रथमतृतीययोरेकाऽधिका । द्वितीयस्य द्व्यधिका । अश्विनौ सरस्वती । अष्टद्व्यधिकं अक्षराणि । तेन छन्दो नास्ति ।

अश्विनौ छागस्य हविषः। अत्र चतुर्दशाधिकं शतमक्षराणि। सरस्वती मेषस्य, अत्र सप्तदशाधिकं शतमक्षराणि। इन्द्र ऋषभस्य। अत्र चतुर्दशाधिकं शतमक्षराणि॥

४६ **वनस्पतिमभियूपः॥**

होता यक्षद्वनस्पतिमभीत्यस्य यूपो देवता वनस्पतियागे प्रैषोऽयं। वनस्पतिमभि। अत्र द्वाभ्यामधिकं शतद्वयमक्षराणि॥

४७ **अग्निꣳ स्विष्टकृतꣳ स्विष्टकृदग्निः॥**

होता यक्षदग्निꣳ स्विष्टकृतमित्यस्य स्विष्टकृदग्निर्देवता। अत्र सप्तसप्तत्यधिकं शतमक्षराणि। स्विष्टकृद्यागे प्रैषोऽयं। एतेषामश्विनौ छागस्येत्यादीनां स्विष्टकृत्पर्यन्तानां छन्दो नास्ति, एतावत्परिमाणस्य छन्दसोऽभावात्। तदुक्तं यजुषामनियताक्षरत्वादेतेषां छन्दो न विद्यत इति॥

देवं बर्हिरेकादशानुयाजप्रैषा अग्निसरस्वतीन्द्रदेवत्याः॥

देवं बर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादशानुयाजप्रैषा अग्निसरस्वतीन्द्रदेवत्याः। यथापि प्राकृत्य एव, बर्हिर्द्वारादयो देवता नाग्न्यादय इति हरिस्वामिनः। देवं बर्हिः। आर्षी त्रिष्टुप्। देवीर्द्वारः। द्वौ व्यूहौ। आर्षी त्रिष्टुप्। देवी उषासा आर्षी त्रिष्टुप्। देवीऊर्जाहुती। अतिजगती। देवा देवानां। एकाधिका अतिजगती। देवीस्तिस्रः। आर्षी त्रिष्टुप्। देव इन्द्रः। द्वौ व्यूहौ अतिशक्वरी। देवो देवैः। व्यूहः। अत्यष्टिः। देवं बर्हिः। अतिशक्वरी। देवोऽग्निः अत्रैकादशाधिकं शतमक्षराणि सन्ति तेन छन्दो नास्ति॥

अग्निमद्य सूक्तवाकप्रैषो लिङ्गोक्तदैवतो लिङ्गोक्तदेवतः॥

अग्निमद्यहोतारमित्ययं सूक्तवाकस्य प्रैषो लिङ्गोक्ताग्निवरुण-आदिदेवताः, अग्निमद्यर्षिः। सूक्तवाकः। धृतिः। त्वामद्य। एकाधिकाकृतिः। अनियताक्षरो ह्ययं समस्तः प्रैषः। तेन छन्दसोऽभावः। अनियताक्षरत्वात्। द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिज्ञापनार्थः॥ ४०॥

इति श्रीमदग्निचित्सम्राट्स्थपतिविंशत्क्रतुकृत्महायाज्ञिकश्रीप्रजापतिसुतेन याज्ञिकश्रीदेवकृते सर्वानुक्रमणिकाव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥ २२

अथाश्वमेधः

अथानन्तरमश्वमेधः अभिधीयत इति शेषः॥

चतुरोऽध्यायान्प्रजापतिरपश्यत्॥

तेजोऽसि सौवर्णनिष्कं। तेजोऽसि शुक्रमित्यस्य सौवर्णं निष्कं देवत। बन्धने विनियोगः। प्राजापत्यानुष्टुप्। देवस्य त्वेत्यस्य सास जगतीछन्दः। अश्व। अश्वाभिधाने विनियोगः॥

इमामगृभ्णन्नब्रवीत्संवत्सरो यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभम्॥ २२

इमामगृभ्णन्नितीमामृचं त्रिष्टुभं संवत्सरो यज्ञपुरुषऋषिरपश्यत् रशनादेवत्येयमिति भाष्ये। अत्र तृतीयो दृश्यकः। अभिधा असीत्यस्य आर्षी त्रिष्टुप्छन्दः अभिधा लिङ्गोक्तानि। अश्वबन्धने विनियोगः। अश्वा अग्निर्देवता। ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामीत्यस्य प्राजापत्या बृहती। ब्रह्मा देवता। ब्रह्मामन्त्रणे विनियोगः। तत्त्वन्नाम। व्यूहेन मन्त्रगायत्री अध्वर्युर्देवता। अश्वबन्धने विनियोगः। प्रजापतये। यजुस्त्रिष्टुप्। प्रजापतिर्देवता। इन्द्राग्निभ्यां। यजुः पङ्क्तिः। इन्द्राग्नी देवता। वायवे त्वा। यजुर्बृहती। वायुर्देवता। विश्वेभ्यस्त्वा। सर्वेभ्यस्त्वा यजुर्जगत्यौ। विश्वेदेवा देवता सर्वे देवा देवताः। क्रमेण। प्राजापतये त्वेत्यादीनां प्रोक्षणे विनियोगः। अथवा एषां

पञ्चानां यजुषामग्निर्देवता ॥

योऽर्वन्तं गायत्र्यर्द्धेनाश्वस्तुतिः परोऽर्द्धो लिङ्गोक्तः ॥

योऽर्वन्तमित्यृग्गायत्री । अस्याः पूर्वार्द्धेनाश्वः स्तूयते । तस्याश्वो देवतेत्यर्थः । परो द्वितीयउत्तरोऽर्द्धो लिङ्गोक्तदेवतः । अथवा पर इति परोमर्त्तइत्ययमर्द्धो लिङ्गोक्तदेवतः । अश्व व्यूह । योऽर्वन्तमित्यस्य वाचने विनियोगः । परोमर्तइत्यर्द्धस्य शुनोऽश्वोऽश्वं प्लावने ॥

-६ अग्नये लिङ्गोक्तान्येव ॥

अग्नये स्वाहेत्यष्टानि यजूंषि लिङ्गोक्तान्येव अग्न्यादिदेवतानीत्यर्थः । होमे विनियोगः ॥

9 हिंकारायेत्यष्टैकान्नपञ्चाशच्चेष्टितानि ॥

हिंकारायेत्यादीनामेकान्नपञ्चाशत्संख्यानां यजुषां हिंकारहिंकृतादीन्येकान्नपञ्चाशत्संख्यान्यश्वचेष्टितानि क्रिया व्यापारा देवताः । दक्षिणाग्नौ प्रक्रमहोमे विनियोगः । अथ हिंकारायेत्यादीनां छन्दांसि कथ्यन्ते । द्व्यक्षराणां दैव्यनुष्टुप् चतुरक्षराणां दैवीबृहती । पञ्चाक्षराणां दैवीपङ्क्तिः । षडक्षराणां दैवीत्रिष्टुप्, यजुर्गायत्री वा, सप्ताक्षराणां दैवीजगती यजुरुष्णिग्वा । अष्टाक्षराणां यजुरनुष्टुप् । प्राजापत्या गायत्री वा । नवाक्षराणां यजुर्बृहती आसुरी जगती । दशाक्षराणां यजुः पङ्क्तिः । एकादशाक्षराणां यजुस्त्रिष्टुप् । द्वादशाक्षराणां यजुर्जगती । इति स्वाहान्तानां सर्वयजुषां छन्दः कल्पनप्रकारः । तत्सवितुरित्यस्य प्रागुक्तम् ॥

१० हिरण्यपाणिं पञ्चर्चं सावित्रं गायत्रम् ॥

हिरण्यपाणिमूतय इत्यादि पञ्चर्चं सवितृदेवतं गायत्रीछन्दस्कं । सावित्रीणां मिष्टानां तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादिकाः याज्यानुवाक्या इति संहिताभाष्ये । होतिष्ठ॰ समर्त्तं समकः । प्रासवं । व्यूहः ॥

आद्यां मेधातिथिः ॥

आग्नेयमृचं आद्यां हिरण्यपाणिमित्येतां मेधातिथिरृषिरपश्यत् ॥

अग्निᳪस्तोमेनाग्नेयं तृचं गायत्रᳪ सुतंभरो विश्वा- 22
मित्रो विरूपो यथासङ्ख्यम् ॥

अग्निᳪ स्तोमेनेत्यादिकं तृचमग्निदैवतं गायत्रीछन्दस्कं। अस्य तृचस्य यथासंख्यं सुतम्भरो विश्वामित्रो विरूप इत्येते त्रय ऋषयः। तत्राग्निंस्तोमेनेतीमां सुतम्भरऋषिरपश्यत्। अग्निं दूतमितीमां विरूपोऽपश्यदिति यथासङ्ख्यशब्दार्थः ॥

अजीजनो हि पवमानीं कृतिं पिपीलिकमध्या- 22
मनुष्टुभं त्र्यरुणत्रसदस्यू ॥

अजीजनो हि पवमानेतीमामृचं पावमानीसञ्ज्ञां पिपीलिकमध्याकृत्यनुष्टुप्छन्दस्कां त्र्यरुणत्रसदस्यू ऋषी अपश्यतां यस्याः प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशकौ द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्याकृतिरनुष्टुप्। "मध्ये जागतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः। पिपीलिकमध्येति वचनात्"। अत्र पूर्वसूत्रात्कृतिपदमनुवर्ततेऽस्या अनुष्टुभः पिपीलिकमध्याकृतिरित्येषा सञ्ज्ञा। पावयति पवित्रं करोतीति पावमानीं तथा ॥

विभूरश्वदैवतम् ॥ 22-

विभूर्मात्रा इत्येतदश्वदैवतं। अश्वस्य दक्षिणे कर्णे जपे विनियोगः। अतिजगतीछन्दः ॥

देवा दैवम् ॥

देवा भागापाला इत्येतद्दैवं। देवदैवतं दक्षिणामादेशे विनियुक्तं। ऋगुष्णिक् ॥

इहरन्ति राम्नयानि चत्वारि ॥

इहरन्तीत्यादीनि चत्वारि यजूंष्यग्निदेवत्यानि । धृतिहोमे विनियुक्तानि । प्रथमे इहरन्तिः स्वाहा । यजुर्गायत्री । इहरमन्तिः स्वाहा । यजुरुष्णिक् । इह धृतिः स्वाहा । यजुर्गायत्री, इह स्वधृतिः स्वाहा । यजुरुष्णिक् ॥

१० कायौदुम्भर्याणि लिङ्गोक्तानि ॥

कायस्वाहेत्यादीन्यौदुम्भरमन्त्राणि लिङ्गोक्तदेवतानि औदुम्भर्याहोमे विनियुक्तानि । छन्दांसि तु प्रागुक्तानि ॥

२ आब्रह्मँल्लिङ्गोक्तान्यध्यायात् ॥

आब्रह्मन्नित्यादीन्यध्यायपर्यन्तानि लिङ्गोक्तदेवतान्येव । आब्रह्मन्नित्यस्य जपे विनियोगः । चतुष्षडधिक शतमक्षराणि तेन द्व्यधिका उत्कृतिः । प्राणाय स्वाहेत्यादीनां सर्वरात्रहोमे एषां छन्दांसि प्रागुक्तप्रकारेण कल्पनीयानि ॥ १ ॥

प्रजापतये प्राजापत्यम् ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टमित्येतत्प्रजापतिदैवतं । एकाधिकाऽऽर्षगायत्री । हिरण्यगर्भ इत्यस्य ऋष्यादिकं प्रागुक्तम् । महिम्नो ग्रहणे तस्य विनियोगोऽस्य च । एषत इत्यस्य । यजुस्त्रिष्टुप् । सादने विनियोगः ॥

यस्ते दैवम् ॥

यस्ते हंसँवत्सर इत्येतद्दैवं । देवदैवतं । होमे विनियुक्तं द्व्यधिका शक्वरी । व्यूहाभ्यां अतिशक्वरी वा ॥

3 यः प्राणतस्त्रिष्टुप्कायो हिरण्यगर्भः ॥

यः प्राणतो निमिषत इतीयं त्रिष्टुप्छन्दस्का कायी । कोदेवता यस्याः सा कायी । हिरण्यगर्भस्य ऋषेः आर्षं । हिरण्यगर्भोऽस्या ऋषिरित्यर्थः । तृतीया द्वादशकः । उत्तरस्य महिम्नो ग्रहणेऽस्या विनियो-

गः । अत्रापि प्रजापतये पाप्मापेतं । ... एकाधिका उष्णि-ग्गायत्रीछन्दः । एव तरति यजुर्जगती, यद्वे ... व्यधिका अतिज-गती वा । व्यूहाभ्यामृष्टिर्वा ॥

युञ्जन्ति मधुच्छन्दा आदित्यदेवत्यां गायत्रीम् ॥ २३-

युञ्जन्तीत्यस्यामृचि आदित्यदेवतां गायत्रीं मधुच्छन्दा ददर्श । अश्वयोजने विनियोगोऽस्याः ॥

युञ्जन्त्यस्याश्वस्तुतिः ॥ २३

युञ्जन्त्यस्य काम्येत्यश्वस्तुतिः । इयमपि गायत्री आद्यः पादः षडक्षरः । तत्र व्यूहः । पूर्वसूत्राद्गायत्र्यनुवर्तते । हरयोजने विनियोगोऽस्याः ॥

यद्वातो बृहती ॥ २३-

अश्वस्तुतिरिति वर्तते । यद्वातो अप इत्यस्या बृहतीछन्दः । व्यूहेन छन्दः पूर्यं, वाचने अस्या विनियोगः ॥

वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि ॥ २३-

वसवस्त्वाञ्जन्त्वित्यादीनि लिङ्गोक्तदेवतानि । अश्वाञ्जने विनि-युक्तानि । वसवस्त्वा यजुरनुष्टुप्, रुद्रास्त्वा यजुस्त्रिष्टुप् । आदित्यास्त्वा । आसुर्यनुष्टुप्, । अश्वस्य केशपुच्छेषु शिरोग्रीवापुच्छरोमसु क्रमेण पत्नीनां सौवर्णमणिप्रवयणे विनियोगः ॥

लाजी३नन्द्रदेवत्याम् ॥

लाजी३ञ्छाची३न्नित्यैन्द्रदैवतं, व्यूहः, ... बृहती वा अश्वाय ला-जिकुल्माषसमर्पणे विनियोगः ॥

कः स्विदेकाकी द्वावनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नभूता ब्रह्मोद्ये हो-२ तुर्ब्रह्मणश्च ॥

ब्रह्मोद्यसञ्ज्ञे द्वे कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताः ।

कैत्वावपनं, बीदाम्नीत्यिवमर्योव्यूह: ॥

वायुष्ट्वा लिङ्गोक्तानि ॥

वायुष्ट्वेत्यादीनि लिङ्गोक्तानि । अश्वदेवतानीत्यर्थः । वायुरा- दिदेवतानि वा । वायुष्ट्वा व्यूहेन संस्कृतानी । एवं च रायस्पोषाय गुरी- प्रवर्ती । बृह्मा जगत: प्राजापत्यागायत्री । नमीक्षमये दैवीबृहती प्रयुञ्जोमणी एषां विनियोग: ॥

सं॰शितस्तिस्रोऽश्वदेवत्या अनुष्टुब्विराट्त्रिष्टुभ: ॥

सं॰शितो रश्मिनेत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽश्वदेवत्या:, एषामनुष्टु ब्विराट्त्रिष्टुभो भवन्ति । अश्वप्रोक्षणे एव विनियुक्ता: । अप्सु यम्स- त्रा इति व्यूहः । संशितो रश्मिनेति अनुष्टुप् । स्वयं वाजिन्निति वि- राट् । दशकास्त्रयोविराडित्येतल्लक्षणयुक्तत्वात् । न वा इति त्रिष्टुप् । अ- त्रद्वादशकोत्तरीयौ द्वादशकौ तेन हृद्याधिका ॥

अग्नि: पशुरासीत्त्रीणि ॥

अग्नि: पशुरित्यादीनि त्रीणि यजूंष्यश्वदेवत्यानि । अश्वीयप्रद्वि विनियुज्यन्ते । आर्षीपङ्क्तिः, प्राणायेत्यादीनामुक्तं । अप्र सङ्ख्या प- रेपश्चयोर्हीमानन्तरमाज्याहुतिप्रयोगे विनियोग: ॥

अम्बेऽनुष्टुबम्बस्तुतिः ॥

अम्बेऽम्बिके इतीयमनुष्टुप्छन्दस्का अम्बस्तुतिः । अम्बत्वदेवता । त्रिदेवता । अन्न व्यूहः । पत्नीनां वाक्ये विनियोग: ॥

गणानां त्वा चत्वारि लिङ्गोक्तानि ॥

गणानां त्वा गणपतिमित्यादीनि चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि आद्यानि प्राजापत्यानुष्टुप् । प्रियाणामपि वसो ममेति चत्वारामपि ज्ञेयो ज्ञेय. । पत्नीनामश्वपरिगमनेषु विनियोग: क्रमेण । आहमजानि इत्या पङ्क्तिः । महिष्या अश्वसमीपे शयने विनियोग: । स्वर्गे लोके

प्राजापत्यागायत्री । अथोभवेवास्त्रमहिम्नोरविनावेन व्याख्यातेति-
विनियोग: । वृषा वाजीत्यस्य यजुर्जगतीच्छन्दः । अश्वोदेवता । म-
हिष्यासम्पूर्णशिश्नकोपस्थे स्थापने विनियोग: ॥ २ ॥

उत्सक्थ्या गायत्र्यार्म्नी ॥(१) २३-

उत्सक्थ्या अवेतीत्यस्य मन्त्रस्य गायत्रीछन्दस्का अश्वाद्यो यजमानस्याश्वाभिधाने विनियुक्ता ॥

एकादशर्चमानुष्टुभम् ॥

द्वितीया तूपरिष्टाद्बृहत्यध्वर्य्वादीनां कुमार्यादि-
भिरश्लीलभाषणात्ता एव देवताः ॥

यकाऽसकौ शकुन्तिकेत्यादि दशर्चमनुष्टुप्छन्दस्कं तत्र दशर्चे द्वि-
तीया सा, यकाऽसकौ शकुन्तकेत्येषा उपरिष्टाद्बृहती षट्त्रिं-
शदक्षरत्वात्, अन्या नवानुष्टुभ: । कीदृशं दशर्चं । अध्वर्य्वादी-
नां कुमार्यादिभि सहाश्लीलभाषणं । अश्लीलं ग्राम्यं स्त्रीपुरुष-
संयोगकालीनयोनिशिश्नादिगब्धादि भाष्यते निर्लज्जप्रकटीक्रि-
यते येन दशर्चेन । तत्तथा । अनेन हि दशर्चेनाध्वर्य्वादयो ब्रह्मोद्गातृ-
क्षत्तार:, यजमानकुमारीपत्नीभि: सह एवं विधमश्लीलं संवादं कुर्वं-
ति ता एव देवता, अस्य दशर्चस्य ता अध्वर्यु कुमार्यादय एव ता दे-
वता: । यकाऽसकौ अस्य टीका । सायक: । नैवेद्याम । यदेवा व्यू-
ह । सूदा यत् । ससक ॥

दधिक्राव्णो दधिक्रावा वामदेव्यः सुरभिमतीम- २३
नुष्टुभमाश्वीम् ॥

दधिक्राव्णोऽकारिषमितीमां सुरभिमतीं सुरभिशब्दयुक्तामनु-
ष्टुभं अश्वदैवत्यां वामदेवपुत्रो दधिक्रावा ऋषिरपश्यत् । अध्वर्य्वादी-

(१) आश्वीवेति 'क' पुस्तकपाठः ॥

नानुगायत्री विनियोगः । अन्त्याः सुरभिमतीत्येवमाद्याः ॥

3 ## गायत्री षडृचसाम्नम् ॥(१)

गायत्रीत्रिष्टुबित्येतत्षडृचसाम्नं षडृदैवतं । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानि स्तोमानि षड्भिर्ऋग्भिः क्रमेण विनियुक्तम् । तत्राद्यायास्तृचस्तोऽनुष्टुभो-न्त्यास्त्रिष्टुप् । अस्मिन्दशर्चे आद्या गायत्रीत्रिष्टुबित्येषा ऋग्भ्याम् । तत् पदाद्यस्तृचोऽनुष्टुभ, द्विपदायाः महानाम्न्यः । आर्षस्ते, स्वर्गा ऋषि-णीत्येताः, अन्त्या कुविदङ्गेत्येषा त्रिष्टुप् । पञ्च चूलिकाः । महानाम्न्यः । ऐन्द्री । आर्षस्ते, दैवानां । पञ्च व्यूहः । अष्टाक्षरीति द्वैध दशकः ॥

८ ## कस्त्वापडृचसाम्नम् ॥

कस्त्वाच्छ्यतीत्येतत्षडृचसमग्रदेवतं । सम्यग्विभागेन विनियुक्तम् ॥

आद्या गायत्री ॥

पञ्चानुष्टुभः अस्मिन्नडृचे आद्या कस्त्वेत्येषा गायत्री, ऋतवस्ते, ष-ड्मासाः, दैव्यऽष्वकर्षः, वोल्हे । यस्ते, इत्येताः पञ्चर्चोऽनुष्टुभः । कस्त्वेति नवकः तेनैकाधिका । ऋतवस्ते अत्र प्रथमो नवकः । अ-न्यः सप्तकः । दैव्यः प्रथमे व्यूहः । तृतीये सप्ताक्षरे । द्वितीये द्वौ व्यूहौ । तृतीये चतुर्थे चैकः ॥

४९ कः स्विदष्टादशर्चं मन्त्रोपाठं होत्राध्वर्योः प्रश्नप्रति-प्रश्नभूतं, आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः कास्विदाद्यास्तिस्रस्त्वान्या दश त्रिष्टुभः ॥

अस्मिन्दशर्चे, आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । कः स्विदेकाकी, सूर्य एका-की । किंस्विदसूर्यसमं । ब्रह्मसूर्यसममित्येताः । तथा । कास्विदा

(१) उष्णिगाद्या चतस्रोऽनुष्टुभोऽन्त्या त्रिष्टुप् । इत्यधिकः काण्वसर्वानुक्रमे पाठः ॥

सीत् । द्यौरासीत् । का ईमरे, अजारे इत्येतास्वनुष्टुभः । अ-
न्त्या उष्णिग्गर्भाव्यतिरिक्ता । इत्य चत्वोऽनुष्टुभः । तत्र, पृच्छामि त्वा
चितये । अपि तेषु । केष्वन्तः, पञ्चस्वन्तः, कत्यस्य । षडस्य । कोऽस्य-
वेद । वेदाहं । पृच्छामि त्वा, इयं वेदिरित्येताः । अथ, किमात्मपनं,
येषु विष्णुः । अपि तेषु । केष्वन्तः । पञ्चस्वन्तः । एतेषु व्यूहः । किं स्वि-
त् । द्वौ व्यूहौ । का स्वित् । कमा... । अजारे । कत्यस्य । को ह्य-
सा, कः सूर्यस्य ... । कः वित् ... । पृच्छामि वाचः । यत्र
यत्र । ब्रह्माऽयं । एतेषु व्यूहः ॥

सुभूरनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता ॥ 23—63

सुभूः स्वयम्भूरित्येषानुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता । पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या । उत्तरमहिम्नो याज्या च । द्वितीये व्यूहः, लिङ्गोक्ताऽत्र प्रजापतिर्देवता ॥

होता यक्षत्प्राजापत्यः प्रैषः ॥ 23—64

होता यक्षत्प्रजापतिमित्ययं प्रजापतिदेवतः, महिम्नः प्रैषः । द्व्यधिका आर्षीगायत्री । व्यूहेन त्वनुबृहती वा ॥

प्रजापते हिरण्यगर्भः प्राजापत्यां त्रिष्टुभम् ॥ 23—

प्रजापते न त्वदित्येतामृचं प्रजापतिदेवतां त्रिष्टुभं हिरण्यगर्भ ऋषिरपश्यत् । इयं पूर्वस्य महिम्नो याज्या । उत्तरस्य पुरोऽनुवाक्या च । अत्राध्यायो व्यूहः ॥ ३ ॥

अश्वस्तूपरादृत्याद्यः पशवोऽध्यायेनोक्ता देवता वा पर्यङ्ग्याः ॥

अश्वस्तूपर इत्यनेनाध्यायेनानुवाद्य पञ्चदशपर्याया पर्यङ्ग्य सङ्ख्याः पशवः उक्ता देवता वा । सा चार्थं, तेषामश्वादीनां पर्यङ्ग्यानां देवतास्तु प्राजापत्यादय उक्ताः । अश्वादयः पञ्चदशपशवः प-

पैङ्गादयस्तूपरान्ते । "एताः प्रजापत्या इते प्रभृतयः सर्वे पशवो मन्त्रीति" कथनात् ॥

तथा रोहितादयो गुणयुक्ताः ॥

पशवस्तुता इति चानुवर्तते । तथा गुणयुक्ता, रोहितो धूम्ररोहित- मद्त्यादीनां रक्तत्वादिगुणवन्तः पशवस्ते देवताभ्यः ॥

आरण्याश्च कपिञ्जलादय आऽध्यायात् ॥

चकारेण पशवो देवताश्चात्राभिधीयन्ते । वसन्ताय कपिञ्जला- नित्येवमादिना, आरण्या अरण्ये भवाः कपिञ्जलादिपशवस्तद्देवता- श्चोक्ताः, आ अध्यायात् अध्यायसमाप्तिं यावत् ॥

आददद्भिरित्यादित्वगित्येतदन्तं द्रव्यदेवतमुक्तम् ॥

आददद्भिरित्यतआरभ्य त्वगित्येतदन्तं पृथिवी त्वचेत्येतत्पर्यन्तं द्रव्यदेवतमुक्तं । द्रव्याणि च देवताश्च द्रव्यदेवतम् ॥

अश्वस्तूपरो ब्राह्मणोऽध्यायः ॥

अश्वस्तूपर इत्ययमध्यायो ब्राह्मणरूप । द्रव्यदेवतासंयोगविधाय- कत्वात् न तु मन्त्ररूपस्त्वयं: ॥

आददद्भिस्त्वचान्तश्च ॥

पृथिवीं त्वचेत्येतत्पर्यन्तः आददद्भिरित्ययमप्यध्यायो विधायकं ब्रा- ह्मणमेव । न मन्त्राः ॥

जुंबकाय वारुणीं द्विपदां मुण्डिभ औदन्यः

जुंबकाय स्वाहेतीमां वरुणदेवत्यां द्विपदां औदन्य उदन्यपुत्रो मु- ण्डिभऋषिरपश्यत् । द्वे पदे यस्याः सा द्विपदा, अस्य गलन्तं पिङ्ग- लखलतिविक्लिधशुक्लस्य मूर्धनि होमेऽस्या विनियोगः । यजुर्गा- यत्री । अस्या एव विनियोगमाह ॥

एषा चावनाभ्यन्तर्ते ॥

जैवजाय स्वाहेत्येषा हिरण्याभर्गर्भेत उदकमध्ये जाता सती यथमाश्वनौ पापनाशनी । तथा च शौनकः । जुम्बका नाम गायत्री वैदे वाजसनेयके, यस्तज्जलेसमुज्जाता ब्रह्महत्या व्यपोहतीति । हिरण्यगर्भो, यः प्रोक्तमित्यनयोरायादि प्रोक्ता याः प्रकृतिप्राजापत्यप्रनामग्र्वादीनामिता याज्यानुवाक्या इति संहिताभाष्ये ॥

यस्येमे काण्यौ त्रिष्टुभौ हिरण्यगर्भः प्राजापत्यऋषिरपश्यत् ॥

यस्येमे । यस्येमाः, यस्य छाया, एतेषु व्यूहः ॥

मानो दशर्चं जागतं वैश्वदेवं गोतमः ॥

मानो भद्राइत्यादि दशर्चं जगतीछन्दस्कं विश्वदेवदेवतं गोतमऋषिरपश्यत । जागतमित्यस्यापवादमाह ॥

स्वस्ति नो विराट्स्थाना ॥

स्वस्ति नइन्द्रइतीयमृक् विराट्स्थाना । न जगती भवत्यो वैराजस्त्रैष्टुभयेत्येतमग्नयायुक्ता । पुनरपि जागतमित्यस्यापवादमाह ॥

भद्रं कर्णेभिस्तृचं त्रैष्टुभम् ।

भद्रं कर्णेभिरित्येतत्तृचं त्रिष्टुप्छन्दस्कं । न जागतं । अत्र भद्रव्यासएकादशकः । तन्वानाः । व्यूहेनैकादशकः । मरुतविना व्यूहः । रक्षिता पायुः । व्यूहः । स्वस्तिनो बृहस्पति । व्यूहेन त्रैष्टुभः । भद्रं पश्येम । व्यूहः । मानो भद्राइत्यादय वैश्वदेवप्रउगयुपरोडाशयमगंनां याज्यानुवाक्या इति संहिताभाष्ये ॥

मानोऽश्वस्तोमीयं दीर्घतमास्त्रैष्टुभं (१) द्वाविंशं प्रत्यृचमश्वस्तुतिः ॥

---

(१) द्वाविंशतरस्थाने षोडशर्चमिति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

... ... द्वाविंशत्यृचं ... ... अग्निमीळे ... ... ॥

तृतीयाषष्ठ्यौ जमत्वौ ॥

अग्निम्द्वाविंशत्यृचेऽग्निष्टोमीये ... ... तृतीयाषष्ठ्यौ जमत्वौ, ... । ... । ... । व्यूहः । ... भागो व्यूहेन द्वादशक । ये चार्वते व्यूहेन द्वादशकः । यद्वाजिनो द्वादशकः । सर्वा ताते व्यूहः । अभिमूलं द्वादशकः, ये चार्वतइति द्वौ द्वादशकौ । तं देवासः व्यूहः, निक्रमणं द्वादशकः । यच्चाष्टकः । सर्वाताते व्यूहः । अधीवासं व्यूहः । सन्धानं नवकः । प्रियो व्यूहेन दशकः । पात्र्याणि वा । व्यूहः । एकस्त्वष्टु, ताता पितानां, । छिद्रा, । व्यूह, नवा उ द्वादशकः । सुगव्यं नः, पुंसः २॥ ऽऽस, व्यूह ॥

इमा नु द्विपदं वैश्वदेवं तृचं भुवनआप्त्यो वा साधनो भौवनो वा ॥

इमा नु कं भुवने ति द्विपदं द्विपदाछन्दस्कं विश्वदेवदैवतं तृचं आप्त्यपुत्रो भुवनो वा, अथ वा भुवनपुत्र साधनो वा अपश्यत् । भौवनआप्त्यो वेति क्वचित्पाठः, तत्र भुवनस्य पुत्रआप्त्यस्तदृषिरिति चार्थः । द्विपदा उत्तमा जुहोतीत्यत्र होमे विनियोग । अग्ने त्वं नइत्यादीनां तु पूर्वमेव सर्वमुक्तं । पाशाभ्यस्यैव पूर्वसूत्रोक्तहोमे विनियोगः, समाप्तो ऽऽध्वमेधः ॥ ५ ॥

अग्निश्च सप्त लिङ्गोक्तानि ॥

अग्निश्च पृथिवी चेत्यादीनि सप्तयजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । अत्र

ऋषिर्विवस्वानेव अन्यस्यानुक्तत्वात् । विवस्वांस्तु । आदित्यः "आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषीति" वचनात् । याज्ञवल्क्यो वा । याज्ञवल्क्यो नाख्यायन्त इति श्रुतेः । खिलमन्त्रा एते । क्वचिद्विनियोगानुक्तेः । अग्निष्टेति चतस्रो ऋग्गायत्र्यः । सप्त सठ०सदः । आसुर्यनुष्टुप् । स कामान् । प्राजापत्यानुष्टुप् । अवेमाम् । व्यूहेन ब्राह्मीगायत्री ॥

प्रियो देवानां लौगाक्षिरनुष्टुभमनवसानाम् ॥

प्रियो देवानां दक्षिणाया, इतीमामृचं अवसानवर्जितं । अनुष्टुभं लौगाक्षिर्ऋषिरपश्यत् । व्यूहेन छन्दः पूरणम् ॥

बृहस्पते गृत्समदो ब्राह्मीं त्रिष्टुभम् ॥

बृहस्पते अतियदर्य इतीमामृचं ब्रह्मदेवत्यां त्रिष्टुभं गृत्समदऋषिरपश्यत् । बृहस्पते सवे बार्हस्पते सवे बार्हस्पत्यग्रहेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः । उपयाम । आसुरी अनुष्टुप् । एष ते योनिः । यजुस्त्रिष्टुप् । सादने विनि० ॥

इन्द्रगोमन्नैन्द्र्यौ गायत्र्यौ रम्याक्षिः ॥ (१)

इन्द्रगोमन्निन्द्रायाहीत्येते ऋचौ इन्द्रदेवत्ये गायत्र्यौ रम्याक्षिर्ऋषिरपश्यत् । इन्द्रायाहि । व्यूहः । गोसवे यज्ञे ग्रहणेऽनयोः सोपयामयोर्विनियोग इति संहिताभाष्ये । उपयाम आसुर्युष्णिक् । एष ते । यजुर्जगती ॥

ऋतावानं प्रादुराक्षिर्वैश्वानरीयाम् ॥ (२)

गायत्रीमित्यनुवर्त्तते । ऋतावानं वैश्वानरमितीमामृचं गायत्रीं वैश्वानरदेवतां प्रादुराक्षिर्ऋषिरपश्यत् । उपयाम । साम्न्युष्णिक् । ए-

(१) ऐन्द्र्यौ गायत्र्याविति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

(२) वैश्वानरीये गायत्र्यौ, इति च काण्वसर्वानुक्रमपाठो बोध्यः ॥

(३) एतस्याग्रे वैश्वानरो नो गायत्री वसिष्ठभरद्वाजः इति काण्वसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठो ज्ञेयः ॥

म ते । यजुस्त्रिष्टुप् ॥

वैश्वानरस्य त्रिष्टुभं कुत्सः ॥ (१)

वैश्वानरस्य सुमताविर्त्येतामृचं वैश्वानरदेवतां त्रिष्टुभं कुत्सऋषिरपश्यत् । अत्राद्यान्त्ययोर्व्यूहः । यजुषोः पूर्वसूत्रवत् ॥

अग्निर्ऋषिराग्नेयीं गायत्रीं वसिष्ठभरद्वाजौ ॥

अग्निर्ऋषिरितीमामृचं अग्निदेवतां गायत्रीं वसिष्ठभरद्वाजावृषी अपश्यताम् । यजुषोः प्रागुक्तम् ॥

महाँऽइन्द्रो माहेन्द्रीं वसिष्ठः ॥

गायत्रीमित्यनुवर्त्तते । महाँइन्द्रो वज्रहस्त इतीमामृचं महेन्द्रदेवतां । गायत्रीछन्दस्कां वसिष्ठऋषिरपश्यत । यजुषोः प्रागुक्तम् ॥

तं वऽऐन्द्रीं पथ्याबृहतीं नोधागोतमः ॥

तं वो दस्ममितीमामृचं इन्द्रदेवत्यां पथ्याबृहतीं । नोधागोतमोऽपश्यत् । जपस्वाध्यायादिषु विनियोगः ॥

यद्वाहिष्ठं वसूयव आग्नेयीमनुष्टुभम् ॥

यद्वाहिष्ठमितीमामृचमग्निदेवत्यामनुष्टुभं वसूयवऋषयोऽपश्यन् । अन्त्ययोर्व्यूहः ॥

एहि भरद्वाजो गायत्रीम् ॥

आग्नेयीमित्यनुवर्त्तते । एह्यू षु ब्रवाणि त इतीमामृचं गायत्रीछन्दस्कां भरद्वाजऋषिरपश्यत् । एह्यू षु व्यूहः ॥

ऋतवस्ते बृहती ॥

आग्नेयीत्यनुवर्त्तते । ऋतवस्ते यज्ञमितीयमृगग्निदेवत्या बृह-

(१) महत्वान्माहत्वैन्द्री त्रिष्टुबिति काण्वसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठः । एतत्सूत्राग्रे महाँ इन्द्रस्ततोऽग्निर्ऋषिरिति पूर्वापरीभावेण सूत्रे वेदितव्ये काण्वसर्वानुक्रमे । एतदग्रे सूत्रषट्कं काण्वसर्वानुक्रमे नास्तीति बोध्यम् ॥

तीछन्दस्का नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदेत्येषा इयं बृहती, अत्र तु प्रथमः पादो दशकः । तेनैकाधिका ॥

उपह्वरे वत्सः ॥

उपह्वरे गिरीणामितीमामृचं वत्सऋषिरपश्यत् । अस्याः सोमो देवतेति संहिताभाष्ये । गायत्रीछन्दः । अनुक्तानां गायत्रमितिवक्ष्यमाणसूत्रात् । अन्यायौ सप्तकौ ॥ ६ ॥

उच्चा ते गायत्रं तृच५ सौम्यमाम्हीयवः ॥

उच्चा ते जातं । स न इन्द्राय । एना विश्वानीत्येतत्तृचं सोमदैवतं गायत्रीछन्दस्कं आम्हीयवऋषिरपश्यत् । दिवि सत् । वस्याय । एनां । द्युम्नानि । एषु व्यूहः । द्युम्नानीत्यत्र नाशब्दस्याभ्यासेन पूरणं । इति छन्दोग्रन्थे ॥

अनुवीरैर्मुद्गलो यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभम् ॥ (१)

अनुवीरैरित्येतामृचं त्रिष्टुप्छन्दस्कां मुद्गलो यज्ञपुरुषऋषिरपश्यत् । आशीरियं देवादेवताः । द्वितीयो दशकः । तृतीयो द्वादशकः ॥

अग्ने पत्नीर्मेधातिथिराग्नेयीं गायत्रीम् ॥

अग्ने पत्नीरितीमामृचं अग्निदेवतां गायत्रीं मेधातिथिरपश्यत् । अग्ने पत्नीरित्याद्याः पत्नीवान्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः । प्रथमा प्रातः सवने नेष्टृचमसयागे याज्या ॥

अभियज्ञं द्रव्यृचमृतुदैवतं मेधातिथिः ॥

अभियज्ञं । द्रविणोदा इत्येतत् द्व्यृचमृतुदैवतं मेधातिथिऋषिरपश्यत् । अतएतदपि गायत्रीछन्दस्कं । अनुक्तानां गायत्रमितिसू-

(१) मौद्गलो इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः । एतत्सूत्रामे मानाश्चन्द्रम वसिष्ठऐन्द्रीमाशिषम् । इतिपाठः । एतदग्रे सूत्रषट्क नास्ति काण्वसर्वानुक्रमे ॥

स्यात् । स्नापयतीति स्नपकः । त्वष्टृ० त्वोति सप्तकः । तैनापरपूर्तिः, अ-स्य द्रव्यस्य क्रतुयागे नैष्टुयाज्यात्वेन विनियोगः ॥

तवायमैन्द्रो त्रिष्टुभं विश्वामित्रः ॥

तवायमितीमामिन्द्रदेवतां त्रिष्टुभं विश्वामित्रोऽपश्यत् । माध्यं-दिने सवने नैष्ट्रमसयागे याज्या । तवायं । त्वो व्यूहो । अस्यास्य-प्स्य व्यूहः ॥

अमेव नो जगती गृत्समदः ॥

अमेव महतीमामृचं जगतीं गृत्समदोऽपश्यत् । लिङ्गादियं त्वष्टृदे-वत्या । तृतीयसवने नैष्ट्रमसयागे याज्या ॥

स्वादिष्ठया मधुच्छन्दाः सौम्यौ ॥

स्वादिष्ठया, रक्षोहा विश्वचर्षणिरितीमे ऋचौ सोमदेवत्ये मधुच्छ-न्दा ऋषिरपश्यत् । अनयोर्गायत्री छन्दः ॥

अनुक्तानां गायत्रम् ॥

स्वादिष्ठया, रक्षोहा । उपह्वरे । अभियज्ञं । द्रविणोदा इत्यादी-नामनुक्तानामनुक्तच्छन्दस्कानां गायत्रं छन्दो ज्ञेयं । अनेनैव सर्वत्र सि-द्धेविन्द्रसोमवैन्द्र्यौ गायत्र्यौ, अग्निर्ऋषिराग्नेयी गायत्रीमित्यादौ गा-यत्रीग्रहणं पुनरुक्तमेव ॥ ७ ॥

अ. समास्त्वाऽऽग्नेयोऽध्यायः प्रजापतेरार्षम् ॥

समास्त्वाग्नऽऋतवऽइत्ययमाग्नेयोऽध्यायः अग्निरिष्टकाचित प-ञ्चचितिकः स्थलः । अग्नेः सम्बन्धी आग्नेयः । प्रजापतिरार्षं । प्र-जापतिरस्याध्यायस्य ऋषिरित्यर्थः । एतच्चपुनरुक्तं । आग्नेय-त्वेनैवास्यार्थस्य सिद्धेः । अग्निं प्रजापतिरपश्यदिति व्यवहितत्वेन तथैव स्मरणार्थमिति न दोषः ॥

सामिधेन्यो नवाग्नेय्यस्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः ॥

अग्निरध्याये समास्त्वाग्न इत्याद्या नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना ऋषिणा दृष्टाः । अग्निं प्रजात्य स एना अपश्यत्, समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धयन्त्विति । तथा ता आग्नेय्यः प्राजापत्या "यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतीꣳ समैधत तेन प्राजापत्या इति च श्रुतेः" । इष्टकापक्षे समिध्यमानसमिद्धयोरन्तराले आसां विनियोगः ॥

अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति ॥

अत्राध्याये प्राक्पर्वोऽस्मारथिहय इत्येतस्मात् । ऋषिरग्निः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति ॥

ऊर्ध्वा द्वादशर्चमाप्रियमौष्णिहं विषमपदं प्राजापत्यमाग्नेयमग्निरपश्यत् ॥

ऊर्ध्वा अस्य इत्येतद्द्वादशर्चं आप्रीसञ्ज्ञं उष्णिक्छन्दस्कं विषमपदं प्राजापतिदेवतमग्निदेवतं चाग्निर्ऋषिरपश्यत् । विषमा अनियताक्षराः पादा यस्य तद्विषमपदं । द्वादशाप्रिय इति स एता अपश्यदूर्ध्वा अस्य समिधो भवन्ति । तथा ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमाप्रीणात्तेन प्राजापत्यास्ता विषमा विषमपदा विषमाक्षरा, "विषमाणि हि छन्दाꣳसीति श्रुतेः" इष्टकापक्षे प्रयाजयाज्या एताः । नत्वाग्नेयं चेत्कथं प्राजापत्यमित्यत आह ॥

अग्निर्हि प्रजापतित्वेन संस्तूयते तेन प्राजापत्यम् ॥

हि यतः कारणादग्निरत्र प्रजापतित्वेन प्रजापतिरूपेण संस्तूयते । तेनैतद्द्वादशर्चं प्राजापत्यं । "प्रजापतिरग्निरित्यादिश्रुतेः" । अथ स्तेगये द्वौ व्यूहौ, मा त्वा, निमम अग्नेनुपसत्ता द्वादशकौ । तथापीयं त्रिष्टुबेव न जगती । कुतः । द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागती, "द्वौजागते जगती चैष्टुभे त्रिष्टुबिति श्रुतेः" । अच्छेषाग्ने, सजातानां, द्वाद

शकः । अतिनिवृत्तोऽष्टकः । अत्यष्टिं । व्यूह, विश्वाख्याने व्यूहः । अनाधृष्यः, अत्र द्वितीयएकादशकः, अन्ये द्वादशकाः, बृहस्पते द्वादशकः । ऊर्ध्वा इत्यत्र तु विषमाक्षरत्वं विषमपदत्वं चाक्षमेव ॥

पीवोऽन्ना द्वे वायव्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठः ॥ (१)

पीवोऽन्नारयिवृधः, राये नु, इत्येते द्वे वायुदेवते त्रिष्टुभौ वसिष्ठऋषिरपश्यत् । अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते इत्यस्य पशो, पीवोऽन्नारयिवृध इत्याद्याः षड्याज्याऽनुवाक्या वपापुरोडाशपशूनां क्रमेण भवन्तीति संहिताभाष्ये, विश्वेश्वर, व्यूहः ॥

आपो ह द्वे प्राजापत्ये हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः ॥ (२)

त्रिष्टुभावित्यनुवर्तते । आपो ह, यश्चिदापइतीमे द्वे ऋचौ प्रजापतिदेवते त्रिष्टुभौ, प्रजापतेरपत्यं हिरण्यगर्भऋषिरपश्यत् । ततो देवानां । त्रयोदशकः तेन ह्यधिका ॥

प्रयाभिर्द्वे वायव्ये वसिष्ठः ॥ (३)

त्रिष्टुभावित्यनुवर्तते प्रयाभिर्यासि । आनो नियुद्भिरितीमे द्वे ऋचौ वायव्ये वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठऋषिरपश्यत् । प्रयाभिः, निवीरं । व्यूहः । आनो द्वादशकः । यूयं पात । व्यूहः ॥

नियुत्वान्वायव्याः षट् ॥

नियुत्वान्वायवागहीत्याद्याः षडृचो वायुदेवताः ॥

वायो शुक्रोऽनुष्टुप् ॥

(१) काण्वसर्वानुक्रमे वायव्यपादमत्रसूत्रे नास्ति । एतदग्रे वायुरग्रेगा गायत्री इति काण्वसर्वानुक्रमे पाठो बोध्यः ॥

(२) प्रयाभिर्वासिष्ठास्त्रिष्टुभमितिकाण्वसर्वानुक्रमपाठः । एतदग्रे वायो ये गायत्रीतीदं सूत्रं, एतदग्रे सूत्रचतुष्टयं नास्ति तदग्रे एकया चेदं सूत्रमस्तीति बोध्यम् ॥

(३) वायो शुक्रोऽनुष्टुभं पुरुमाढाजमीढावान्यास्त्रिष्टुभमाजमीढमितिपाठः काण्वसर्वानुक्रमणीगो बोध्यः ॥

आसां षसां मध्ये याग्गो शुक्रइत्यनुष्टुप् ॥

एकया च त्रिष्टुप् ॥

एकया च दशभिश्चेत्येषा त्रिष्टुप्। द्वाभ्यामिष्टये द्वै व्यूहौ दश्यूनता वा। अन्या गायत्र्यः। अन्त्यास्तिस्रो नियुत्वायो, वायुरग्रेगा। वायो येते। तव वायो॥

नियुत्वान्वायो गायत्रीं गृत्समदः ॥

नियुत्वान्वायो। वायोशुक्रऽइतीमे ऋचौ गृत्समदऋषिरपश्यत् ॥

वायो शुक्रः पुरुमीढाजमीढौ ॥ (१)

वायो शुक्रइतीमामृचं पुरुमीढाजमीढावृषी अपश्यताम् ॥

तव वायो व्यश्व आङ्गिरसः ॥ (१)

तव वायो इतीमामृचं अङ्गिरसोपत्यं व्यश्वऋषिरपश्यत्। अस्य षड्चस्य वायव्येऽष्टकापशुपक्षे वपादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन विनियोगः ॥

अभित्वा वसिष्ठऐन्द्रं प्रगाथम् ॥ (२)

अभित्वा शूर नोनुमइतीमं प्रगाथं इन्द्रदेवतं वसिष्ठऋषिरपश्यत् ॥

प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती ॥

तत्र प्रगाथे प्रथमा, अभित्वेत्येषा बृहती। द्वितीया, न त्वावानित्येषा सतोबृहती। एनयोर्लक्षणमेताभ्यां बृहतीत्रयसम्पादनप्रकारः प्रागुक्तः, तत्र पूर्वा बृहती सतोबृहत्युत्तरा ताभ्यां तिस्रो बृहत्यः सम्पा-

---

(१) गायत्र्यः सर्वा वायव्या, हिरण्यगर्भोऽनुवाकः प्रतीकोक्तो, ऐन्द्रौः पञ्चात्रिष्टुभः, आद्ये द्वे हिरण्यगर्भ, आपो ह तिस्रः प्राजापत्याः कद्देवत्याः प्रजापते न प्राजापत्या त्रिष्टुप्। इत्यधिकः पाठः काण्वसर्वानुक्रमे बोध्यः ॥

(२) अभित्वा द्व्यृच वसिष्ठः काण्वपाठ. ॥

दिना इत्यत्र । ईशानमस्य । व्यूहः । नत्वावान् व्यूहः ॥

त्वामिद्देवर्ठ० शंयुर्बार्हस्पत्यः ॥

त्वामिद्धि इत्यामहद्दतीमनृहद्याकं प्रगाथमिन्द्रो देवतं बृहस्पतेरपत्यं शंयुरृषिरपश्यत् । तत्र ऋग्द्वये प्रथमा त्वामिद्द, द्वितीयं बृहती द्वितीया, स त्वं नश्चित्र, त्येषा सतोबृहती । बृहतीसतोबृहतीभ्यां बृहतीत्रयसंपादनं च पूर्वं विस्तरेणोक्तमिति नेह पुनरुच्यते । अत्र त्वामिद्धि, त्वांवृषेपु व्यूहः । त्वां काष्ठासु द्वौ व्यूहौ, गामश्वं द्वौ व्यूहौ, "अग्नौ अथेनर्ठ० सामभिः परिगायतीत्यध्वर्योः सामगानं विहितं मादध्वर्योर्गायेदिति च" । तेनात्र तेषां साम्नां योनिभूताऋचो यजुर्वेदे पठ्यन्ते । अभिता द्वे रथन्तरस्य योनी । "रथन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः" । त्वामिद्धीति द्वे बृहतः । "बृहदुत्तरेप क्षे इति श्रुतेः"। कया नइति तिस्रो वामदेव्यस्य योनयः "वामदेव्यमात्मन्निति श्रुतेः" । यज्ञायज्ञा वः, ऊर्जो नपातं, इति द्वे यज्ञायज्ञियस्य । यज्ञायज्ञियं पुच्छइति हि श्रूयते । एते यानि सँव्वत्सरदीक्षे सँव्वत्सरसुत्येव। अन्यस्मिन्पक्षे "ऋतुष्टा यज्ञायज्ञायं गेयमिति लाट्यायनः" । "अथ प्रजापतेर्हृदयं गायतीत्येनं तु अनृचं गीयते प्रजापतेर्हृदयमनृचं गायतीतिशाखान्तरात् ॥

कया नऽऐन्द्रं तृचं गायत्रं वामदेवोऽन्त्या तु पादनिचृत् ॥

कया नश्चित्रऽआभुवदित्येतत्तृचं इन्द्रदेवतं गायत्रीछन्दस्कं वामदेवऋषिरपश्यत् । तु पुनः । अस्मिन्तृचे अन्त्या अभीषुणइत्येषा पादनिचृद्गायत्री अस्यां हि त्रयः पादाः सप्ताक्षराः । पादनिचृदुच्यते । त्रयः सप्तकाः पादा निचृदित्युक्तेः, कस्त्वा व्यूहः ॥

यज्ञायज्ञा वऽऊर्ज्जो नपातर्ठ० शंयुः ॥

यज्ञायज्ञाव, ऊर्जोनपातमित्येतदृग्द्वयं शंयुरृषिरपश्यत् ॥

प्राह्णिनो गर्भः प्रगाथः ॥

पाहि नो अग्न इत्येषा, गर्भे मध्ये यस्य प्रगाथस्य स पाहि नो गर्भः ॥

एतत्तृचं प्रगाथमाग्नेयौ ।

एतत्पूर्वोक्तं तृचं त्र्यृक्‌त्र्यात्मकं प्रगाथमाग्नेयमग्निदेवतम् ॥

द्वे बृहत्यौ ॥

अत्र तृचे यद्वायद्वा वः, पाहि नो अग्न इतीमे द्वे बृहत्यौ । पाह्यु न व्यूहः । पाहि गीर्भिरेकादशकः ॥

तृतीया सतोबृहती ॥

अत्र तृतीया ऊर्जोनपातमित्येषा सतोबृहती । भुवद्वाजेषु व्यूहः । उत त्राता सप्तकः ॥

सँव्वत्सरोऽस्याग्नेयम् ॥ (१)

सँव्वत्सरोऽसी त्येतद्यजुरग्निदेवतं । अत्र नवनवत्यक्षराणि एको व्यूहः । तेन शताक्षराभिकृतिरियं, अग्नेरभिमर्शने विनियोगः ॥ ६ ॥

इन्द्रमिड: सौत्रामणिकोऽध्यायः ॥

होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पद इत्ययमध्यायः सौत्रामणिकः सौत्रामण्या अयं सौत्रामणिकः । सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्रवायोधसयोराप्रत्पशोः प्रयाजानुयाजप्रैषरूप इत्यर्थः । ततश्चाप्यस्य सौत्रामणीप्रजापतेरार्षमश्विनोः सरस्वत्याश्चेत्येतदध्यायस्यऋषयः ॥

एकादशप्रयाजप्रैषाऐन्द्र्याप्रीर्देवता (२) चाद्यऽनुवाके ॥

अस्याध्यायस्यादौ प्रथमेऽनुवाके एकादशऐन्द्रा ऐन्द्रपशोः सम्बन्धि-

(१) अत्रसूत्रचतुष्टयाग्रे पूर्ववदाग्नेयर्ठ० सँव्वत्सरोऽस्याग्नेयर्ठ० शताक्षराभिकृती-त्यधिकः काण्वसर्वानुक्रमे पाठो बोध्यः ॥

(२) देवत्याइति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

नः आप्रीदेवताः, समित्तनूनपादित्यादिदेवताकाः, प्रयाजानां प्रैषाः, होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पद इत्यतआरभ्य होतायक्षदिन्द्रमित्यन्ताः, तत्र समिधेन्द्रं । व्यूहः । आर्षीत्रिष्टुप् । तनूनपातं व्यूहः । अतिजगती । इडाभिरिन्द्रं । ब्राह्मीउष्णिक् । बर्हिषीन्द्रं । आर्षीत्रिष्टुप् । ओजो न । व्यूहः । अतीजगती । उषेऽइन्द्रस्य । आर्षीत्रिष्टुप् । दैव्या होतारा, अतिजगती । तिस्रोदेवी, व्यूहः । ब्राह्मी अनुष्टुप् । त्वष्टारमिन्द्रं । व्यूहौ,अतिजगती । वनस्पतिम् । द्वौ व्यूहौ । । शक्वरी । होता यक्षदिन्द्रं । व्यूहः, शक्वरी ॥

देवं बर्हिरनुयाजप्रैषा ऐन्द्राएकादशैव ॥

देवं बर्हिरित्यादयएकादशेन्द्रा,ऐन्द्रपशोः सम्बन्धिनएवानुयाजप्रैषाः । एवकारो भिन्नक्रमः । ऐन्द्र एवेति । देवतास्तु बर्हिरादयएव । तत्र देवं बर्हिः । व्यूहः । अतिजगती । देवीद्वारः, एकाधिकाशक्वरी, अथवा त्रयो व्यूहाः, अतिशक्वरीति । देवी उषासा । ब्राह्मीउष्णिक् । देवी जोष्ट्री । एकाधिकाऽतिजगती । ऊर्जाहुती त्रयो व्यूहाः । विकृतिः, देवा दैव्या । त्रयो व्यूहाः । अतिजगती । एकाधिकाजगती वा । देवीस्तिस्रः । अतिजगती । देवऽइन्द्रः । कृतिः, देवो देवैः, व्यूहः । अतिशक्वरी । देवं बर्हिः । आर्षीत्रिष्टुप् । देवोऽग्निः व्यूहः । आर्षीत्रिष्टुप ॥

अग्निमद्येन्द्रः सूक्तवाकप्रैषः ॥

अग्निमद्येत्ययमैन्द्रऐन्द्रपशुसम्बन्धसूक्तवाकप्रैषः ॥

त्वामद्य प्रतीकउभयत्रापि ॥

त्वामद्य ऽऋषइत्ययं मन्त्रः । उभयत्रापि ऐन्द्रानुवाके वायोधसानुवाके च प्रतीकः प्रतीकोक्तः, आदिमात्रेणोपात्तः सकलो ज्ञेयः । अथवा सूक्तवाकप्रैषइत्यस्य विशेषणम्, कीदृशः सूक्तवाकप्रैषः ।

त्वामद्य प्रतीकः । त्वामद्येति प्रतीकं यस्मिन्स तथा । न केवलमे-
व । किंतु उभयत्र । उभयोरैन्द्रवायोधसाश्वाकयोरयं,त्वामद्य प्रतीक-
एव । अग्निमद्य एकाधिका प्राजापत्याजगती, सूपस्थाः । ब्राह्मीउ-
ष्णिक् । त्वामद्यएकाधिका विकृतिः । अथवाऽग्निमद्येत्यत आरभ्य सू-
क्ता ब्रूहीत्यन्तः प्रैषं एकं यजुः, तदाऽनियताक्षरत्वाच्छन्दोनास्ति॥

समिधानं मद्द्वायोधसऽआप्रियएकादशप्रयाज-प्रैषा ॥

होता यक्षत्समिधानं मद्दित्याद्या एकादशसंख्या वायोधसपशौ प्रयाजानां प्रैषाः, आप्रियइत्याप्रीदेवता समित्तनूनपातादिदेवता-इत्यर्थः ॥

तथैव देवं बर्हिरनुयाजप्रैषाः ॥

तथैव वायोधसपशावेव देवं बर्हिर्वयोधसमित्याद्या एकादशा-नुयाजानां प्रैषाः, बर्हिरादिदेवताः ॥

अग्निमद्य वायोधसः सूक्तवाकप्रैषः ॥

वयोधसः अयं वायोधसः । अग्निमद्येत्ययं वायोधसस्य पशोः सूक्तवाकप्रैषइत्यर्थः । वयोधसा देवतया तत्सम्बन्धिकर्म लक्ष्यते, वा-योधसइति षष्ठ्येकवचनं पूर्वसूत्रे तु सप्तम्येकवचनं । अथानयोरनुवा-कयोश्छन्दांस्युच्यन्ते । होता यक्षत्समिधानं । द्वे व्यूहे । अतिजग-ती । तनूनपातं । एकाधिकातिजगती, इंडेन्यम् । व्यूहः । शक्वरी । सुबर्हिषं द्वौ व्यूहौ । शक्वरी, व्यचस्वतीः । द्वे व्यूहे अतिशक्वरी । सुपेशसा व्यूहः । अतिशक्वरी । प्रचेतसा । एकाधिका शक्वरी । पे-शस्वती । एकाधिकाशक्वरी । सुरेतसं त्वष्टारं । एकाधिकाशक्वरी । वनस्पतिं, व्यूहः । अष्टिः, स्वाहाकृतीः । अतिशक्वरीः । देवं बर्हिः, देवीर्द्वारः । एकाधिके आर्ष्यौ त्रिष्टुभौ । उषासानक्ता । जोष्ट्री । ऊर्ज-

ह्नः । साह्म्यौ बृहत्यौ । ऊर्जाहुती, व्यूह्नः । शक्वरी । देवा देव्या । अतिजगती । देवीस्तिस्रः । एकाधिकाब्राह्मी अनुष्टुप् । देवी नराशंसः । व्यूह्न, अतिजगती । देवो वनस्पतिः, व्यूह्नः अतीजगती । देवं बर्हिः, ब्राह्मी बृहती । देवोऽग्निः, ब्राह्मी बृहती । अग्निमद्य । एकाधिकाब्राह्मीगायत्री । सूपस्थाः द्वौ व्यूह्नौ । ब्राह्मीअनुष्टुप् त्वामद्य । एकाधिकाविकृतिः ॥ १० ॥

समिद्धोऽश्वजन्नाश्वमेधिकोऽध्यायः ॥

समिद्धोऽअंजन्कृदरमित्ययमध्याय आश्वमेधिकः अश्वमेधसंबन्धीत्यर्थः । ततश्च प्रजापतिरेवास्यऋषिः, ननु तर्हि चतुरोऽध्यायान्प्रजापतिरपश्यदिति, चतुर्णामेवाध्यायानां, प्रजापतिऋषित्वम् । तत्कथमस्य प्रजापतिऋषिः । उच्यते । "प्रजापतिरकामयत सर्वान्कामानाप्नुयां सर्वाव्यष्टीर्व्यश्नुवीयेति स एतमश्वमेधं त्रिरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यदिति श्रुतेः" । प्रतिपादितः साधारणः प्रजापतिऋषिरत्रापि भवत्येवेति ॥

आद्या आप्रीस्त्रिष्टुभएकादशाश्वस्तुतीर्बृहदुक्थो वामदेव्यो ददर्शाश्वो वा सामुद्रिः ॥

आद्याः प्रथमा एकादशऋचस्त्रिष्टुभआप्रीसंज्ञा अश्वस्तुतिरूपा वामदेवपुत्रो बृहदुक्थो ददर्श । अथवा सामुद्रिः समुद्रपुत्रोऽश्वऋषिः एताएकादशर्चो ददर्श, तान्कथमाप्रीसंज्ञकान्कथिताः "समिद्धोऽअंजन्कृदरम्मतीनामितिवाहंदुकथो भरापीपीयाद्वृहदुक्थो ह वै वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिरश्वस्याप्रीर्ददर्शेतिश्रुतेः" । समिद्धननपाद्वादशः आसां देवताः प्रजानन्वाजी द्वौ व्यूह्नौ । ईड्यश्च, आशु च । द्वौ व्यूह्नौ । अश्वो घृतेन । व्यूह्नः ॥

यदक्रन्दस्त्रयोदशाश्वस्तुतिस्त्रिष्टुभो भार्गवो जमद-

ग्निर्ददर्श दीर्घतमाश्च ॥(१)

यदक्रन्दः प्रथममित्याद्यास्त्रयोदश ऋचः । अश्वस्तुतिरूपास्त्रिष्टुभो भृगोरपत्यं जमदग्निर्ऋषिर्दीर्घतमाश्च ददर्श दृष्टवान् । यमेन दत्तं । द्वादशकः । असि यमः । असि त्रितः । व्यूहः । त्रीण्यस्य, द्वौ व्यूहौ । इतीवमे । अनुगावः । अनुदेवाः । हिरण्यशृंगो । यदाक्षिषुः । तव शरीरं । उपप्रागाच्छसनं । देवद्रीचा, अथाशान्ते । एतेषु व्यूहः । होतुरश्वाभिषवे एतासां विनियोगः ॥

समिद्धोऽअद्य द्वादशाप्रीस्त्रिष्टुभो जमदग्निः ॥

समिद्धोऽअद्यमनुषइत्याद्या द्वादशर्चश्चाप्रीसञ्ज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निर्ऋषिरपश्यत् । ददर्श "जामदग्न्यभिरेव प्रीणीयादितिश्रुतेः" । समित्तनूनपान्नाराशंसादयोदेवता । त्वन्दूतः कविः । देवत्रा च, आजुह्वानः । आयाह्यग्ने । त्वं देवानां । सऽएनान् । एतेषु व्यूहः । देवेभ्योऽअदितये । द्वौ व्यूहौ । देवेभ्योभवत । तिस्रो देवीः, सरस्वती । उपावसृज । सद्योजातः ॥ १२ ॥

केतुं कृण्वन्नाग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीं मधुच्छन्दाः ।

केतुं कृण्वन्नितीमामृचमग्निदेवतां गायत्रीं, मधुच्छन्दाऋषिरपश्यत् ॥

जीमूतस्येव पायुर्भारद्वाजः संग्रामान्यृक्शोऽस्तौषीत् ॥(२)

भारद्वाजो भरद्वाजस्य पुत्रः पायुर्ऋषिः, जीमूतस्येव भवतीत्यादिभिः ऋक्शः एकैकया ऋचा वक्ष्यमाणानि संनाहादीनि संग्रामाङ्गानि अस्तौषीत्स्तुतवान् । एकैया ऋचा यथाक्रमं एकैकं क

(१) अत्रारभ्य सूत्रद्वयं काण्वसर्वानुक्रमे नास्तीति बोध्यः ॥

(२) अत्र काण्वसर्वानुक्रमे जीमूतस्येवेत्यारभ्य क्रमात् इत्यधिकः पाठो बोध्यः ॥

सङ्ग्रामाङ्गं स्तुतवानित्यर्थः। अतश्च सङ्ग्रामे कवचनाच्च, वीप्सायामि-तिशस्। अतश्चासां संनाहादीनि संग्रामाङ्गान्येव देवताः "स्तुतिभाजां देवता भवन्तीति वेदवचनात्"। तान्येव संग्रामाङ्गानि क्रमेणाह ॥

सन्नाहम् ॥

जीमूतस्येत्यनया त्रिष्टुभा सन्नाहमस्तौषीत्। अनाविद्धया व्यूह ॥

कार्मुकम् ॥(१)

धन्वनेत्यनया कार्मुकं। धनुरस्तौषीत् ॥

गुणम् ॥

वक्ष्यन्तीत्यनया धनुषो गुणं ज्यां प्रत्यञ्चामस्तौषीत्। ज्याऽयं व्यूहः ॥

आर्त्नी ॥(२)

तेऽयाचरन्तीत्यनया आर्त्नी धनुःकोटी अस्तौषीत् ॥

तूणम् ॥(३)

बह्वीनामित्यनया तूणं इषुधिं अस्तौषीत् ॥

जगत्यर्द्धेन सारथिमर्द्धेन रश्मीन् ॥(४)

रथे तिष्ठन्नित्यस्या जगत्या जगतीछन्दस्काया अर्द्धेन सारथिं अ

(१) अत्र धनुःपदं काण्वसर्वानुक्रमेऽस्तीति ॥

(२) हस्तघ्नं एतत्सूत्राग्रे काण्वपाठः ॥

(३) एतत्सूत्राग्रे इषंगामानि काण्वपाठः ॥

(४) ततो जगत्यर्द्धेन सारथिमुत्तरार्द्धेन रश्मीन् ततोऽनुष्टुभा कशामन्त्यया दुन्दुभिं य-थामन्त्रलिङ्गमनक्तछन्दस्काः सर्वास्त्रिष्टुभः, यदुक्तं द्वयोर्दशास्वनुष्टुप्त्रिष्टुभौ भार्ग-वजमदग्निर्ददर्श दीर्घतमाश्च, समिद्धोऽद्य द्वादशार्षास्त्रिष्टुभो जमदग्निरस्मे गायत्र्याद्येका-दशाहं वषाण्ट् ऐन्द्रं देवता, आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्याद्याऽऽएकादशाग्न्योर्द्वयो पशुदेवताब्रा-ह्मणेनाभिधीयन्ते। अध्यायद्वयमस्त राजरासऽऽइत्यध्यायस्याग्रे वक्ष्यति काण्वसर्वानुक्रमका-रः॥

स्तौषीत् । द्वितीयेनार्धेन अभीशूनामित्यनेन रश्मीनस्तौषीत् ॥

हरीन् ॥

तीव्रान्घोषानित्यर्धा हरीनश्वानस्तौषीत् ॥

रथम् ॥

रथवाहनमित्यनया रथमस्तौषीत् ॥

रथगोपायितॄन् ॥

स्वादुषꣳ० सद इत्यनया रथगोपायितॄनस्तौषीत् ॥

जगत्या लिङ्गोक्तदेवताः ॥

ब्राह्मणासः पितर इत्यस्या जगतीछन्दस्काया लिङ्गोक्ता ब्राह्मणादयो देवताः, ब्राह्मणासः पितर इति व्यूहेनैकादशकः । तेनैकोना ॥

द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुब्भ्यामिषुम् ॥

सुपर्णं वस्ते, ऋजीते परीत्याभ्यां द्वाभ्यां यथाक्रमं त्रिष्टुबनुष्टुब्भ्यामिषुमस्तौषीत् ॥

अनुष्टुभा कशाम् ॥

आजङ्घन्तीत्यनयानुष्टुप्छन्दस्कया कशामश्वाजनीमस्तौषीत् । अश्वानां भयप्रकाशनार्थां करोत्युच्यते । आजङ्घन्ती व्यूह ॥

ततो हस्तघ्नम् ॥

ततोऽनन्तरं अहिरिवेत्यनया हस्तघ्नमस्तौषीत् । याज्याहेतिं । व्यूहः । पुमान्पुमांसं द्वादशकः ॥

ततस्तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यौ ॥

ततोऽनन्तरं यथाक्रमं रथदुन्दुभिदैवत्यौ तृचौ, वनस्पते वीड्वङ्गः । दिवः पृथिव्याः, इन्द्रस्य वज्र इत्ययं तृचो रथदैवत्यः । उपश्वासय, आक्रन्दय, आमूरज इत्ययं तृचो दुन्दुभिदैवत्यः ॥

ऐन्द्रोऽर्धर्चोऽन्त्यः ॥

अन्ते भवोऽन्त्यः, समस्य पर्यावर्तन्तीत्ययमर्धर्च ऐन्द्रः इन्द्रदेवतः। वनस्पते वीड्वङ्गः। आख्याता व्यूह। अपामीवमामं। द्वौ जागतौ। प्रेमानः। व्यूहः। पुरुषा ते, द्वादशकः। अपप्रोथ द्वादशकः, आमूरज, केतुमत्। व्यूहः॥

सर्वास्त्रिष्टुभोऽनुक्ताः॥

जीमूतस्येवेत्यादीनां या अनुक्तछन्दस्का ऋचस्ताः सर्वास्त्रिष्टुभो ज्ञेयाः। रथे तिष्ठन्, ब्राह्मणासः, सुपर्णं वस्ते, ऋजीते परि, आजङ्घन्तीत्येताभ्योऽन्याः सर्वा अनुक्तछन्दस्का वर्तन्ते ताः सर्वास्त्रिष्टुभ इत्यर्थः॥

आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्याद्या एकादशिन्योर्द्वयोः पशुदेवताः॥(१)

अश्वमेधे श्रूयते। "द्वे त्वेवैते एकादशिन्या आलभेतेति" तयोर्द्वयोरेकादशिन्योः, आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषीत्याद्यः पशुदेवताः पशवो देवताश्चेत्यर्थः। उभयेषामप्यत्रैवोक्तत्वात्। तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताविधायकानि न तु मन्त्राः॥

अग्नये गायत्रायेति दश हविषो वेष्टिदैवता॥

अग्नौ श्रूयते। "अथाग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु दिशामवेष्टीर्निर्वपतीत्युपक्रम्य तदाहुर्दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत्। सर्वस्तोमा सर्वपृष्ठा सर्वाणि छन्दांसि सर्वा दिशः सर्व ऋतवः सर्वमेतदयमग्निरिति"। अस्या दशहविष्काया अवेष्टेरग्नये गायत्रायेत्येता दशदेवता। हवींष्यत्रैवोक्तानि। तेन देवताप्रकाश हविष्यमप्युपलक्षणा-

---

(१) एतत्सूत्रामे, ब्राह्मणनामधायन्ते। इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः। एतदग्रेऽध्यायत्रितयस्य काण्वसर्वानुक्रमे ऋषिदैवतसूत्राणि न सन्ति अध्यायत्रितयं विहायास्य जरा सहत्यध्यायस्य सूत्रमुक्त्वा नवजा अग्रत इत्यस्य चोक्त्वाऽनन्तरमध्यायत्रितयस्य सर्वानुक्रमसूत्रमुक्तं काण्वसर्वानुक्रमे पूर्वापराभावेनेति बोध्यम्॥

यं । षड्विंशेऽपि देवतायामोक्ता इष्टयः । द्रव्यदेवताविधाय-कानि ब्राह्मणवाक्यानि न तु मन्त्राः ॥ १२ ॥

देवसवितद्वावध्यायौ पुरुषमेधो नारायणः पुरुषो ददर्श ॥

अथ पुरुषमेध उच्यते । देव सवित, सहस्रशीर्षा एतौ द्वावध्यायौ नारायणपुरुषो ददर्श दृष्टवान् । "पुरुषो ह नारायणोऽकामयते-त्युपक्रम्य, स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्"। तत्र देव स-वितः, तत्सवितुरित्यर्थाः सर्वं प्रागुक्तं । अश्वमेधाहुतिहोमे विनि-योगः ॥

विश्वानि देव गायत्री सावित्री श्यावाश्वः ॥

विश्वानि देव सवितरितीमां गायत्रीछन्दस्कां सवितृदेवत्यां श्या-वाश्वऋषिरपश्यत् । देव सवितरित्यादीनां तिसृणामृचां अतिरा-त्रसंस्थे मध्यमेऽहनि पशूपाकरणात्पूर्वमाहुतिहोमे विनियोगः ॥

विभक्तारं मेधातिथिः सावित्रीम् ॥

गायत्रीमित्यनुवर्तते । विभक्तारं हवामह इतीमामृचं मेधातिथि-ऋषिरपश्यत् ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति द्वे कण्डिके तपसेऽनुवाकश्च ब्राह्मणम् ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणं नृत्ताय सूतमितीमे द्वे कण्डिके, तपसे कौला-लमित्ययमध्यायसमाप्तिपर्यन्तोऽनुवाकश्च द्रव्यदेवताविधायकं ब्राह्म-णमेतत् । न तु मन्त्राः । द्रव्यदेवतासम्बन्धविधायकवाक्यमेतानी-त्यर्थः ॥ १३ ॥

सहस्रशीर्षा षोडशार्चमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्त्यं पुरुषो जगद्बीजमस्य देवता ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषइत्यादि षोडशर्चमानुष्टुभं अनुष्टुप्छन्दस्कं । त्रिष्टुबन्त्यं । त्रिष्टुबन्त्या षोडशी यस्य तत्त्रिष्टुबन्त्यं । अस्यार्षं जगतः कारणभूतः पुरुषोऽस्य षोडशर्चस्य देवता ब्राह्मणे नियुक्तानां प्रसूनामभिषवे विनियोगोऽस्य । अत्र पुरुषएव, यद्भूतं । सूक्तः । त्रिपादूर्ध्वं ततकः । ततोविष्वङ्, व्यूहः । सम्भृतम् । आरण्याः । ये केच । साध्याः सन्ति । यत्पुरुषम् । कतिधा । एतेषु व्यूहः । मुखं तवकः, बाहू । वसन्तोऽस्य । तानि धर्म्माणि । यत्र पूर्व्वे । एतेषु व्यूहः ॥

अद्भ्यः षडृचउत्तरनारायणो मन्त्रः ॥

अद्भ्यः सम्भृतइत्यादिः षडृचः । ऋक्षडकात्मक उत्तरनारायणसञ्ज्ञो मन्त्र । अस्य षडृचस्यादित्योपस्थाने विनियोगः, अतएवास्यादित्यो देवता । सञ्ज्ञाकरणमुत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायेत्यादौ व्यवहारार्थम् ॥

आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः ॥

अस्मिन्षडृचे आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभ, अद्भ्यः सम्भृतः, वेदाहमेतं प्रजापतिश्चरति । एतास्तिस्र ऋचस्त्रिष्टुप्छन्दस्काः । तस्मर्त्यस्य । द्वादशक । नान्यः पन्थाः । व्यूहः । अजायमानो द्वादशकः ॥

द्वे अनुष्टुभौ ॥

अस्मिन्षडृचे चतुर्थीपञ्चम्यौ यो । देवेभ्यो, रुचं ब्राह्ममितोमे अनुष्टुभौ ॥

अन्त्या त्रिष्टुप् ॥

अन्त्या श्रीश्च तइत्येषा त्रिष्टुप् । द्वौ तु जागतौ यस्या इतीयं त्रिष्टुप् । व्यूहः ॥ १४ ॥

तद्देव सर्व्वमेधोऽध्यायश्चात्मदैवतः सप्तमेऽहनि सर्व्वहोमे विनियुक्तः ॥

तदेवाग्निरित्यमध्यायः सर्वमेधसम्बन्धी प्राजापत्यः समुद्रोऽसि-
त्यतोऽष्टकं सर्वं जुहोतीत्यष्टमेऽसार्वमेधे विनियुक्तः ॥

**सर्वमेधं ब्रह्मस्वयम्भवेदत तदीयं मन्त्रगणं प्रवायु-
मच्छेत्येतस्मात् ॥**

स्वयं तु ब्रह्मसर्वमेधं प्रवायुमच्छेत्येतस्मात्प्राक् तदीयं मन्त्रगणं
च ऐक्षत ददर्श ॥

आद्ये द्वे अनुष्टुभौ ॥

तदेव, सर्वं निमेषाइत्येते द्वे आद्ये ऋचावनुष्टुभौ ॥

न तस्य द्विपदागायत्री ॥

न तस्य प्रतिमेतीयं द्विपदागायत्री ॥

**हिरण्यगर्भस्तस्रो मा मा हिंꣳ सीद्यस्मान्न द्वे
एताः प्रतीकचोदिताः ॥**

हिरण्यगर्भः समवर्तत, यः प्राणतः । यस्येमे, यऽआत्मदा इत्येता
स्तिस्रः । मा मा हिꣳ सीज्जनितेत्येका । यस्मान्न जातः, इन्द्रश्च
सम्राडितीमे द्वे एताश्चोऽष्ट प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादि-
मात्रेणोपात्ताः । यदि प्रतीकचोदितास्ततः किमतआह ॥

ब्रह्मयज्ञेऽध्येयाः ॥

ब्रह्मयज्ञे स्वाध्यायाध्ययने एताः सकला अध्येयाः पठनीयाः ।
न केवलमत्र किं तु ॥

सर्वत्रैवम् ॥

यत्र यत्र लोकं, ता, ऽइन्द्रं । त्वामग्नऽऋषे । आपो ह यद्बृहती
र्यश्चिदापः । तं प्रत्नथाऽयं वेनः । ऽमहँऽइन्द्रो यऽओजसा, कदा चन स्त-
रीरसि, कदा चन प्रयुच्छसि । तम्प्रत्नथाऽयं वेनश्चित्रं देवानां । तं
प्रत्नथाऽयं वेनो, ये देवासऽ,आनऽइडाभि,र्विश्वेभिः सोम्यं मध्वा,मा-

अमर्त्त्यीभूतः । ततो वारद्वयं तं प्रजयाऽयं वेनः । इमाऽस्त्वा, यश्माय, मयदं सहस्र, मूर्द्धानं भुवः, यऽइमा विश्वा, विश्वकर्मा, यो नः पिताऽ, अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्येवं, या याः प्रतीकचोदिता ऋचः तत्र सर्वत्र ता ब्रह्मयज्ञे सकला ध्येयाः । ब्रह्मयज्ञग्रहणं जपादेरप्युपलक्षणम् ॥

एषो ह चतस्रस्त्रिष्टुभः ॥(१)

एषो ह देवः । यस्माज्जातं । येन द्यौः, यं क्रन्दसी इत्येताश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । प्रत्यङ्जना आगतः । त्रीणि ज्योतींषि च आगतः ॥

आपो ह यश्चित्प्रतीकचोदिते ॥

आपो ह यद्बृहतीर्यश्चिदाप इत्येते द्वे ऋचावत्र प्रतीकचोदिते । ब्रह्मयज्ञादावध्येये ॥ १५ ॥

वेनस्तत्पश्य त्रिष्टुभः ॥

वेनस्तत्पश्यन्नित्याद्याः पञ्चर्चस्त्रिष्टुभः, यत्र विश्वं, प्रतत्, तृतीये धामन् । एतेषु व्यूहः ॥

सदसस्पतिं तृचेन मेधाकामो मेधां याचते ॥

सदसस्पतिमद्भुतमित्यादिकेन तृचेन कश्चिन्मेधाकामो मेधां धारणावतीं बुद्धिं याचते प्रार्थयते ॥

प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता ॥

अत्र तृचे प्रथमा सदसस्पतिमित्येषा गायत्री लिङ्गोक्तसदसस्पतिदेवता । प्रियमिन्द्रस्य । व्यूहः ॥

द्वितीयाऽऽग्नेय्यनुष्टुप् ॥

द्वितीया यां मेधामित्येषा आग्नेयी अग्निदेवत्या अनुष्टुप् । यां

---

(१) अत्र, तस्मान्न, प्रतीकोक्तानीति भूतानि, द्वे परमात्मवाय्वादिदेवत्यौ त्रिष्टुभावेव, शौनकाख्यसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठः ॥

मेधां सप्तकः, द्वितीये त्र्यूहः ॥

तृतीया लिङ्गोक्तदेवताऽनुष्टुप् ॥

मेधां मे वरुण इत्येषा तृतीया ऋक्लिङ्गोक्तवरुणाग्न्यादिदेवता । अनुष्टुप्छन्दस्का । प्रथमो नवकः ॥

इदं मे मान्त्रवर्णिक्यनुष्टुप् ॥

इदं मे ब्रह्म चेतीयं मान्त्रवर्णिकी मंत्रवर्णोक्तदेवता अनुष्टुप् । अथ प्रथमतृतीयौ नवद्वितीयः सप्तकः, तृतीयोऽपि व्यूहेन सप्तकः ॥

एतया देवेभ्यः श्रीकामो याचते श्रियम् ॥

इदं मऽइत्येतया ऋचा कश्चित् श्रीकामः देवेभ्यः श्रियं याचते लक्ष्मीं प्रार्थयते ॥ १६ ॥

सर्वमेधे श्रूयते । तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवतीति प्रकृत्य तस्याग्नेयः ग्रहाः भवन्त्याग्नेय्यः पुरोरुचः सवमाग्नेयमसदिति । तच्च कल्पसूत्रे अनुक्तत्वादत्राग्नेयीः पुरो रुचो दर्शयति ॥

अग्न्याजरासः सप्तदशाग्निष्टुत्याग्निष्टोमिके प्रथमेऽहनि पुरोरुचआग्नेय्यः ॥

सर्वमेधे अग्निष्टुत्संज्ञे प्रथमेऽहनि अग्न्याजरासो इमामित्याद्या महोऽअग्नेरित्येतत्पर्यन्ताः सप्तदशसङ्ख्याः ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरोरुचो भवन्ति । अत्र पुरोरुक्शब्देन ऋचएव ग्रहणग्रहमन्त्राभिधीयन्ते न यजूरूपाः । कुतः "त्रिंश पुरोरुमितिश्रुते" । उक्थ्यमहावैश्वदेवपाशीवतग्रहादिषोडशेषु यजूरूपे ग्रहणमन्त्रे सत्यपि "तं वा अपुरोरुकं गृह्णातीति श्रुतेश्च" । तेन येषां ग्रहाणां प्रकृतौ पुरोरुचः सन्ति तेषामेवेदं वैकृतं विधानं सोपांशुअन्तर्यामाक्थ्यमहावैश्वदेवानां । अत एवाग्नेयीभिः प्राकृत्य ऋच एव निवर्त्यन्ते सोदयामादीनि यजूंषि ॥

आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवस्य ॥

आद्ये अस्याजरासो हरयो धूमकेतवइतीमे द्वे ऋचौ ऐन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुचौ पठ्यमन्तौ ॥

अस्याजरासो वत्सप्रीः ॥

अस्याजरासइतीमामृचं त्रिष्टुभं वत्सप्रीऋषिरपश्यत् । प्रथमतृतीययोर्व्यूहः । चतुर्थो दशकः तेनैकोना । आवायवित्यस्यापवाद ॥

हरयो धूमकेतवो विरूपः ॥

हरयो धूमकेतवइतीमामृच गायत्रीं विरूपऋषिरपश्यत् । इन्द्रवायूइत्यस्या अपवादः ॥

यज्ञानो मैत्रावरुणस्य गोतमः ॥(१)

यज्ञानो मित्रावरुणेतीमामृचं मैत्रावरुणस्य पुरोरुचं गोतमऋषिरपश्यत् । अयं वामित्यस्या अपवादः । अग्ने यज्ञि व्यूह । गायत्री । युक्ष्व हीत्यस्या आश्विनग्रहग्रहणे विनियोगः । कुतः मैत्रावरुणशुक्रपुरोरुचां मध्ये पाठात् । प्रकृताऽप्यस्मिन्नेव क्रमे अयं वा, तं प्रत्नथेत्यनयोर्मैत्रावरुणशुक्रपुरोरुचोर्मध्ये, या वां कशेत्याश्विनपुरोरुचः पाठाच्च । अयं वामग्ने इति लिङ्गाच्च । वक्ष्यमाणेषु षट्स्वपि पुरोरुग्गणेष्वस्मिन्नेव क्रमे, आसुते सिञ्चत, दैव्यावध्वर्यू, अधि नइन्द्रैषां, दस्रा युवाकवो, दैव्यावध्वर्यू, आयातमुपभूषतमित्येतासामवीनां व्यक्ताश्विलिङ्गानामाश्विनपुरोरुचा पाठाच्च । या वां कशेत्यस्य बाधः ॥

द्वे विरूपे शुक्रस्य कुत्स ॥

द्वे विरूपे इतीमामृचं त्रिष्टुभं शुक्रग्रहस्य पुरोरुचं कुत्सऋषिरपश्यत् । तं प्रत्नथेत्यस्यापवादः । द्वे विरूपे व्यूहेन दशकः । कुत्राऽपि व्यूहं

(१) एतत्सूत्रामे, युक्ष्वाश्विनस्येति सूत्रमधिकं काण्वसर्वानुक्रमेऽस्तीति ॥

कृत्वा छन्दः पूर्तिः ॥

अयमिह मन्थिनः ॥

अयमिहेतिमन्थिग्रहस्य पुरोरुग्ग्रहणमन्त्रः । त्रिष्टुप् । द्वितीयो दशकः, तृतीयो दशकः, तृतीयो द्वादशकः, तेन पूर्तिः, अयं वेनइत्यस्यापवादः ॥

वैश्वदेवग्रहग्रहणे त्रीणि शता विश्वामित्रः ॥

त्रीणि शतेतीयं त्रिष्टुप् वैश्वदेवस्य विश्वेदेवदेवः तस्याग्रयणग्रहस्य ग्रहणे पुरोरुग्ग्रहणमन्त्रो भवति । अस्या विश्वामित्रऋषिः । ये देवासइत्यस्यापवादः, अत्र वैश्वदेवशब्देन तद्देवत आग्रयण उच्यते । कथमाग्रयणस्य तद्देवत्वं "आत्मा ह वा अस्याग्रयणइति प्रकृत्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णातीति श्रुतेः" । मूर्धानमित्यस्याः प्रकृतिरेव ध्रुवग्रहणे पुरोरुक्त्वं सङ्गमिति नात्र पुनरुक्तं । त्रीणि शता आदिहोतारमित्यनयोर्व्यूहः । मूर्धानं व्यूहः ॥

ऐन्द्राग्नस्याग्निर्वृत्राणि भरद्वाजः ॥

अग्निर्वृत्राणीतीमामैन्द्राग्नग्रहस्य पुरोरुचं गायत्रीं भरद्वाजऋषिरपश्यत् । इन्द्राग्नी आगतमित्यस्यापवादः ॥

वैश्वदेवस्य विश्वेभिः सोम्यं मेधातिथिः ॥

विश्वेभिः सोम्यमितीमामृचं गायत्रीं वैश्वदेवस्य पुरोरुचं मेधातिथिरपश्यत् । ओमासश्चर्षणीधृतइत्यस्यापवादः, आद्ये व्यूहः ॥

आयन्मरुत्वतीययोर्द्वे ॥

आयद्विषे, अग्ने शर्द्धेतीमे द्वे ऋचौ द्वयोर्मरुत्वतीययोर्यथाक्रमं पुरोरुचौ ग्रहणमन्त्रौ त्रिष्टुभौ । स्वादृष्यं जनयत् । व्यूहेन दशकः । पुनः कुत्रापि व्यूहं कृत्वा छन्दः पूर्तिः । तव श्रुत्यानि व्यूहः । इन्द्रमरुत्वइत्यस्या आयद्विषेऽपवादः । मरुत्वन्तं वृषभमित्यस्या अग्नेशर्द्धे-

ति ॥

आयत्पराशरः शाक्त्यः ॥

आयद्दितीमामृचं शक्तेरपत्यं पराशरऋषिरपश्यत् ॥

अग्ने मह्यौत्रिदुहिता विश्ववारा ॥

अग्ने मह्यौतीमामृचमत्रिदुहिता अत्रेः पुत्री विश्ववारा इतिनाम्नी अपश्यत् ॥

त्वां हि (१) भरद्वाजः ॥

त्वां हि मन्द्रतममितीमां त्रिष्टुभं माहेन्द्रपरोरुचं भरद्वाजोऽपश्यत् । अस्या अनृचोऽपि माहेन्द्रग्रहणे विनियोगं कल्पयते । कुतः इन्द्रं न त्वेति लिङ्गात् तृतीयपरोरुचोऽनन्तरं पाठाच्च । प्रकृतावप्यस्मिन्नेव क्रमे माहेन्द्रपरोरुक्पठ्यते, महाँऽइन्द्रो नृवदिति । इन्द्रस्तुतिरप्यनेनैव क्रमेण माहेन्द्रपरोरुक्पठ्यते । महाँऽइन्द्रो यऽओजसेति । महाँ इन्द्रो नृवदित्यस्या अपवादः । ववृमहे । इन्द्रं न त्वा । व्यूह ॥

त्वेऽअग्ने द्वे बृहत्यावादित्यस्य ॥

त्वे अग्ने । श्रुधि श्रुत्कर्णेतीमे द्वे बृहत्यौ आदित्यग्रहग्रहणे परोरुचौ ग्रहणमन्त्रौ ॥

त्वमग्ने वसिष्ठः ॥

त्वमग्ने स्वाहुतेतीमां बृहतीमादित्यग्रहस्य प्रथमां परोरुचं वसिष्ठऋषिरपश्यत् । प्रथमे व्यूहाभ्यामष्टकः, तृतीयपादो नवकः । चतुर्थः सप्तकः, द्व्यूना । कदा चन स्तरीरसीत्यस्या अपवादः ॥

श्रुधि प्रस्कण्वः ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णेतीमां बृहतीमादित्यग्रहस्य द्वितीयां । परोरुचं प्रस्क-

(१) अत्र हिरण्यतोऽमे माहेन्द्रग्रहेणानार्दभाषिक काण्वसर्वानुक्रमेऽस्तीति ॥

ऋषिरपश्यत् । कदा चन प्रयुच्छसीत्यस्या अपवादः ॥

आदित्यग्रहग्रहणे विश्वेषामदितिर्वामदेवो गोतमः ॥(१)

विश्वेषा मदितिरितीमामादित्यग्रहस्य दध्ना श्रपणे विनियुक्तां त्रिष्टुभं वामदेवो गोतमऋषिरपश्यत् । यज्ञो देवानामित्यस्या अपवादः । अनयोर्व्यूहः । आदित्यग्रहणपक्ष इति केचित्पठन्ति, "श्रृतो वाऽथ दधिगृह्णाति सगृह्णाति यज्ञो देवानामिति पठ्यते" । तम श्रुत्यनुकरणमेतत् ॥

महो अग्नेः सावित्रस्य लुशो धानाकः ॥

महो अग्नेरितीमां त्रिष्टुभं सावित्रग्रहस्य पुरोरुचं लुशो धानाक ऋषिरपश्यत् । वाममद्येत्यस्या अपवादः, अथान्त्यौ जागतौ ॥

अनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥

अनुक्तं अनुक्तछन्दस्कं मन्त्रजातं गायत्रच्छन्दस्कं त्रिष्टुप्छन्दस्कं च । तथैव प्रागुक्तं । इन्द्रस्तदादिष्वपि सप्तदशानां पुरोरुचामनेनैव क्रमेणैतेष्वेव ग्रहेषु विनियोगः कल्पत्र. । समाप्ता त्रिष्टुप् ॥ १० ॥

सर्वमेधे श्रूयते इन्द्रस्तुत्युक्थ्यो द्वितीयमहर्भवतीति प्रकृत्य तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुच. सर्वमैन्द्रमदिति । तत्रैन्द्रीः पुरोरुचः प्रदर्शयति ॥

इन्द्रस्तुत्युक्थ्ये द्वितीयेऽहन्यैन्द्र्यः पुरोरुचो द्वादशप्रतीकचोदिते च द्वे तिस्रश्च ॥

इन्द्रस्तुतस्य उक्थ्ये उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य द्वितीयेऽहनि आपश्चित्पिप्युरित्यादि इमान्त इत्यन्ता द्वादशर्चः । तथा । तं प्रत्नथा, प-

(१) अस्मिन्सूत्रे आदित्यग्रहग्रहणे काण्वसर्वानुक्रमपाठो बोध्यः ॥

यं वेनइमे द्वे प्रतीकचोदिते च, तथा महाँइन्द्रो यओजसा, कदा चन स्तरीरसि, कदा चन प्रयुच्छसीत्येतास्तिस्रः प्रतीकचोदिताश्चे-त्येवमन्त्राः सप्तदशचैन्द्रश्च इन्द्रदेवत्या, पुरोरुचो भवन्ति, ऐन्द्र-वायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां यथाक्रममेव ग्रहणमन्त्रा भव-न्तीत्यर्थः । एवं सप्तदशैन्द्रय पुरोरुचः सम्पन्नाः ॥

आपश्चिद्वसिष्ठः ॥

आपश्चिदितीमां त्रिष्टुभं ऐन्द्रवायवस्य प्रथमां पुरोरुचं वसिष्ठ ऋषिरपश्यत् । आयाहि वायवित्यस्या बाधः, आपश्चित् । चतुर्थीद्यकः ॥

गावऽउप पुरुमीढाजमीढौ ॥

गावउपेतीमां गायत्रीं ऐन्द्रवायवस्य द्वितीयां पुरोरुचं पुरुमीढा-जमी अपश्यतां । इन्द्रवायू इत्यस्या अपवादः ॥

यद्द्य वसिष्ठः ॥

यद्द्य सूर इतीमां गायत्रीं मैत्रावरुणपुरोरुचं वसिष्ठोऽपश्यत् । अ-यं वामित्यस्या अपवादः ॥

आसुतेऽसुनीतिः ॥

आसुत इतीमां गायत्रीं आश्विनपुरोरुचं असुनीतिऋषिरपश्य-त् । यावामित्यस्या अपवादः । द्वितीये व्यूहः । तं प्रत्नथा, अयं वे-नइत्यनयोः शुक्रामन्थिग्रहणे विनियोगः ॥

आतिष्ठन्तं विश्वामित्रः ॥

आतिष्ठन्तमितीमामृचं त्रिष्टुभं आग्रयणग्रहपुरोरुचं विश्वामित्रो ऽपश्यत् । ये देवास इत्यस्या बाधः ॥

प्रवः सुचीकः ॥ (१)

प्रवो महइतीमां त्रिष्टुभं ध्रुवग्रहणपुरोरुचं सुचीकऋषिरपश्यत् ।

---

(१) सुचीकइति काण्वपाठः ॥

षष्ठ्यन्तो जगती । मूर्धानमित्यस्या बाधः ॥

बृहन्नित्रिशोकः ॥

बृहन्निदितीमां गायत्रीमैन्द्राग्नपुरोरुचं त्रिशोकऋषिरपश्यत् । इन्द्राग्नीइत्यस्या बाधः । आद्यः सप्तकः ॥

इन्द्रेहि मधुच्छन्दाः ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसइतीमां गायत्रीं वैश्वदेवपुरोरुचं मधुच्छन्दा अपश्यत् । ओमासइत्यस्या बाधः ॥

इन्द्रो वृत्रं विश्वामित्रः ॥

इन्द्रो वृत्रमिति त्रिष्टुभं प्रथममरुत्वतीयपुरोरुचं विश्वामित्रोऽपश्यत् । इन्द्र मरुत्वइत्यस्या बाधः ॥

कुतस्त्वमगस्त्यः ॥

कुतस्त्वमित्येतां त्रिष्टुभं सप्तममरुत्वतीयपुरोरुचमगस्त्यऋषिरपश्यत् । आर्षी व्यूहेन दशकः । तेनैकोना मरुत्वन्तमित्यस्या अपवादः । प्रतीकपाठादितासु तिसृषु महाँइन्द्रइत्यस्या माहेन्द्रग्रहणे विनियोगो लिङ्गात् । नृवदित्यस्यापवादः । कदा चनेत्यनयोः प्रकृतिवदादित्यग्रहणे ॥

आतस्तौरीरोत्रितिः आत्रेयः ॥ (१)

आतत्त इति त्रिष्टुभं गौरीवीतिरपश्यत् । आदित्यग्रहस्य दशापणे विनियोगः । अत्र द्वितीयतृतीययोर्व्यूहः । यज्ञो देवानामित्यस्या अपवादः ॥

इमां ते कुत्सो जगती ॥

इमां ते धियमिति जगतो सावित्रपुरोरुचं कुत्सोऽपश्यत् । वाममद्यापवादः ॥

---

(१) शाक्त्यइतिकाण्वपाठः ॥

अनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥

अस्यां कण्डिकायामनुक्तछन्दस्कं मन्त्रगणं यथासम्भवं गायत्रं त्रैष्टुभं वा तथैवोदाहृतं । इत्यौन्द्रस्तुत्समासः ॥ १८ ॥

अथ सूर्यस्तुत् । सर्वमेधएव सूक्ते । सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति इति प्रकृत्य तस्य सौर्या गृह्या भवन्ति, सौर्यः पुरोरुचः सर्वं सौर्यमसदिति । तत्र सौरीः पुरोरुचोऽत्र दर्शयति ॥

सूर्यस्तुत्युक्थ्ये तृतीयेऽहनि सौर्यश्चतुर्दश पुरोरुचस्तिस्रश्च प्रतीकोक्ताः ॥

विभ्राडृहदित्यारभ्याकृष्णेनेत्येतत्पर्यन्ता। चतुर्दश ऋचः, तं प्रत्नथाऽयं वेनश्चित्रं देवानामित्येतास्तिस्रः प्रतीकोक्ताः इत्येवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुत्संज्ञकऽक्थेसर्वमेधस्य तृतीयेऽहनि पुरोरुचो भवन्ति । ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां गृह्याणां पूर्वोक्तक्रमेण सप्तदशमन्त्रा भवन्तीत्यर्थः ॥

विभ्राडृहज्जगतीं विभ्राट्सौर्यः ॥

विभ्राडृहदित्येतां जगतीं ऐन्द्रवायवपुरोरुचं सूर्यपुत्रो विभ्राडृषिरपश्यत् । विभ्राडृहत् व्यूहः ॥

उदुत्यं तिस्रः प्रस्कण्वः ॥

उदुत्य, येनापावक, देव्यावध्वर्यू इत्येतास्तिस्रः प्रस्कण्वोऽपश्यत् । उदुत्यमित्यैन्द्रवायवस्य द्वितीयापुरोरुक् । येनापावकेतमैत्रावरुणस्य देव्यावध्वर्यू इत्याश्विनस्य । इन्द्रो विश्वाय व्यूहः । त्वचर्णीति च । रथेनेति च प्रतीकत्रयोदितास्तु तिसृषु तं प्रत्नथाऽयंवेनइत्येतयोः प्रकृतिवच्छुक्रामन्थिग्रहणे विनियोगः । चित्रं देवानामित्यस्याग्रयणग्रहणे ॥

आ नोऽगस्त्यः ॥

आनद्धाभिरितीनां त्रिष्टुभं भुवनस्य पुरोहितमग्नमस्ति।ऽपश्यत् ।

यदद्य श्रुतकक्षसुतंकक्षौ ॥

यदद्य कच्चेति गायत्रीं ऐन्द्राग्नपुरोहितं श्रुतकक्षसुतंकक्षौ ।
द्वावृषी अपश्यतं । द्वितीयः सप्तकः ॥

तरणिः प्रस्कण्वः ॥

तरणिर्विश्वदर्शतइतिगायत्रीं वैश्वदेवपुरोहितं प्रस्कण्वोऽपश्यत् ।
द्वितीयः सप्तकः ॥

तत्सूर्यस्य द्वे कुत्सः ॥

तत्सूर्यस्य, तन्मित्रस्येतीमे द्वे ऋचौ त्रिष्टुभौ क्रमेण मरुत्वतीययोः
पुरोहितौ कुत्सऋषिरपश्यत् ॥

बण्महाँ द्वे जमदग्निर्बृहतीसतोबृहत्यौ ॥

बण्महाँ,भ्राट्सूर्येति द्वे बृहत्यौ जमदग्निऋषिरपश्यत् । बण्म-
हानित्यस्य माहेन्द्रग्रहणे विनियोगः । बट्सूर्येत्यस्यां आदित्यस्य प्रथ-
मे ग्रहणे । अष्टानान् । सप्तकः । बट्सूर्यस्य । दशकः ॥

आयन्तऽइव नृमेधो बृहती ॥

आयन्तइतिबृहतीआदित्यस्य पुनर्ग्रहणे पुरोरुका अस्या नृमेधऋ-
षि, आद्यः सप्तकः ॥

अद्या देवाः कुत्सः ॥

अद्या देवा इतित्रिष्टुप् । कुत्सऋषिः । तथा आदित्यश्रपणे विनि-
योगः । आद्ये व्यूहः ।

आकृष्णेन हिरण्यस्तूपआङ्गिरसः ॥

आकृष्णेनेति त्रिष्टुभं सावित्रपुरोहितमाङ्गिरसः पुत्रो हिरण्य-
स्तूपोऽपश्यत् । द्वितीये व्यूहः, ॥

अनाध्यातं सार्धं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥

अथ कश्चित्कारणमनवगम्यातं छन्दस्कं मन्यमानं यथायोगं गायत्रं त्रैष्टुभं च ज्ञेयम् । इति सूर्यस्तुतिसमाप्तः । अथ वैश्वदेवस्तुत । सर्वमिध एव श्रूयते । वैश्वदेवस्तुतं चतुर्थमहर्भवतीति प्रकृत्य तस्य वैश्वदेवा गृह्या भवन्ति वैश्वदेवः पुरोरुगिति । तत्र वैश्वदेवीः पुरोरुचोऽत्र दर्शयति ॥ १९ ॥

वैश्वदेवस्तुतिचतुर्थेऽहनि वैश्वदेव्यः पुरोरुच एकादशषट्प्रतीकोक्ताः ॥

प्र वावृजे सुप्रयेत्याद्या देवेभ्यो हीत्यन्ता एकादशर्चः, तं प्रत्नथा । अयं वेनः । ये देवासः, आ न इडाभिः । विश्वेभिः सोम्यं मधु । ओमासश्चर्षणीधृत इत्येताः षट्प्रतीकचोदिताश्चेत्येवं सप्तदशर्चो विश्वेदेवदेवत्याः वैश्वदेवस्तुत्यङ्गे सर्वमेधस्य चतुर्थेऽहनि ऐन्द्रवायवादित्या सान्निपात्यानां पुरोरुचो भवन्ति ग्रहपात्रमन्त्रा भवन्तीत्यर्थः ॥

प्र वावृजे वसिष्ठस्त्रिष्टुभम् ॥

प्र वावृज इति त्रिष्टुभं ऐन्द्रवायवपुरोरुचं वसिष्ठोऽपश्यत् । चतुर्थे व्यूहः ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं द्वे मेधातिथिः ॥

इन्द्रवायू । वरुणा प्रावितारमे द्वे गायत्र्यौ मेधातिथिरपश्यत् । इन्द्रवायू इत्यस्य ऐन्द्रवायुवस्य पुनर्ग्रहणे विनियोगः । वरुण इत्यस्य मैत्रावरुणग्रहणे ॥

अधि नः कुसीदी काण्वः ॥

अधि न इत्येतां गायत्रीमाश्विनपुरोरुचं कण्वपुत्रः कुसीदी अपश्यत् । आद्यषड्कः । द्वितीया व्यूहेन सप्तक:, तृतीयोऽष्टक:, तेनेयं वर्धमानागायत्री । अस्यास्तु षट्सप्ताष्टकः सा वर्धमानेत्युक्तेः । प्रतीक-

चोदितास्तु । तं प्रत्नथेतिसूक्तस्य गृहणे पुरोरुक् । अयं वेन इतिम-न्थिनः, ये देवासइत्याग्रयणस्य । आनऽइड़ाभिरितिध्रुवस्य । विश्वेभिः सोम्यमित्यैन्द्राग्नस्य । ओमासइति वैश्वदेवस्य ॥

अग्नऽइन्द्र प्रतिक्षत्रः ॥

अग्नइन्द्रइति त्रिष्टुभं प्रथममरुत्वतीयपुरोरुचं प्रतिक्षत्रऋषिर-पश्यत् । तृतीये व्यूहः ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणा जगतीं काश्यपो वत्सारः ॥

इन्द्राग्नी इति जगतीमग्रस्त्यमरुत्वतीयपुरोरुचं काश्यपपुत्रो व-त्सारऋषिरपश्यत् । आद्ये व्यूहः । चतुर्थएकादशकः ॥

अस्मे रुद्राः प्रगाथः ॥

अस्मे रुद्रा मेहनेतीमां त्रिष्टुभं माहेन्द्रपुरोरुचं प्रगाथऋषि-रपश्यत् ॥

अर्वाञ्चोऽअद्य कूर्मो गार्त्समदः ॥

अर्वाञ्चो अद्येति त्रिष्टुभं आदित्यस्य प्रथमपुरोरुचं गृत्समदपुत्रः कूर्मऋषिरपश्यत् ॥

विश्वेऽअद्य लुशो धानाकः ॥

विश्वेऽअद्येतीमां त्रिष्टुभं आदित्यस्य पुनर्ग्रहणे पुरोरुचं धाना-कपुत्रो लुशऋषिरपश्यत् । द्वितीये व्यूहः ॥

विश्वेदेवाः सुहोत्रः ॥

विश्वेदेवाः शृणुतेतीमां त्रिष्टुभं सुहोत्रऋषिरपश्यत् । आदित्यग्र-हस्य दध्ना श्रपणेऽस्य विनियोगः ॥

देवेभ्यो हि वामदेवो जगतीम् ॥

देवेभ्यो हि प्रथममिति जगतीं सावित्रपुरोरुचं वामदेवोऽपश्यत् ।

अथमन्त्रतीयचतुर्थंतु अनुक्तः ॥

अनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥

अस्मिन्प्रवावृजइत्येकादशर्चे अनुक्तं छन्दस्कं मन्त्रगणं गायत्रं त्रैष्टुभं च ज्ञेयं । तथैव प्रागुदाहृत इतिवेमध्ये देवस्तु दुक्तः ॥ २० ॥

अथानारभ्याधीतं मन्त्रगणमर्वाक्पितृमेधाददित्यया ज्ञवल्क्यौ ददृशतुः ॥

अथानन्तरमर्वाक्पितृमेधात् । अपेतोयन्त्वित्ययमध्यायः पितृमेधः तेनायमर्थः । प्रवायुमित्यत आरभ्यापेतो यन्तु पणय इत्यतस्मात्प्राग्वर्तमानं मन्त्रगणमन्त्रसमूहं आदित्ययाज्ञवल्क्यौ ददृशतुः । कीदृशं मन्त्रगणं अनारभ्याधीतं । कञ्चन कर्मविशेषमारभ्योपक्रम्याधीतमारभ्याधीतं, न आरभ्याधीतमनारभ्याधीतं । श्रौतकर्मविशेषे कुत्राप्यविनियुक्तमित्यर्थः ॥

प्रवायुं पञ्चदशर्चः पुरोरुग्गणो द्वे च प्रतीकोक्ते ॥

प्रवायुमच्छेत्यतआरभ्य पञ्चदश संख्या ऋचस्संप्रतथा, अयं वेनइतीमे द्वे प्रतीकोक्ते चत्येवं सप्तदशर्गात्मकः पुरोरुग्गणः पुरोरुक्समूहः ॥

प्रवायुमृजिश्वः ॥

प्रवायुमतीमां त्रिष्टुभं ऋजिश्वऋषिरपश्यत् । लिङ्गाद्वायुर्देवता । इन्द्रवायूइत्यस्याः सर्वं प्रागुक्तम् ॥

मित्रं० हुवे द्वे मधुच्छन्दाः ॥

मित्रं० हुवे, दस्रायुवाकवइतीमे द्वे गायत्र्यौ मधुच्छन्दाऽपश्यत् ॥

मित्रं लिङ्गोक्ता ॥ (१)

(१) लिङ्गोक्तदेवत्याः । इतिकाण्वपाठः ॥

मित्र३०० ध्रुवे इतीयमुक्ता त्रिष्टुप्मित्रावरुणदेवता ॥

दस्रा युवाकवोऽश्विनी ॥

दस्रेत्येषा मधुच्छन्दा। तं प्रभ्रवाऽयं वेनस्त्वमनयोरुक्तम् ॥

विदद्यदैन्द्रीं कुशिकः ॥

विदद्येतीमां त्रिष्टुभं इन्द्रदेवत्यां कुशिकोऽपश्यत्। द्वितीयतृती-
ययोर्व्यूहः ॥

नहि स्पशं विश्वामित्रो वैश्वानरीम् ॥

नहि स्पशमितीमां त्रिष्टुभं वैश्वानरदेवतां विश्वामित्रोऽपश्य-
त्। द्वितीयो दशकः। तृतीयो द्वादशक, तेन पूर्तिः ॥

उग्रा विघनिनैन्द्राग्नीं भरद्वाजः ॥

उग्रा विघनिनेतीमां गायत्रीमिन्द्राग्निदेवतां भरद्वाजोऽपश्यत्।
द्वितीयसप्तकः ॥

उपास्मै सौमीं देवलोऽसितो वा ॥

उपास्मै गायतेतीमां गायत्रीं सोमदेवत्यां देवलो वा असितो
वा ऋषिरपश्यत्। द्वितीये व्यूहः ॥

ये त्वा विश्वामित्रः ॥

ये त्वा हि इत्यृचमिमां त्रिष्टुभं विश्वामित्रऋषिरपश्यत्। इ-
न्द्रोदेवता। चतुर्थे व्यूहः ॥

जनिष्ठाऽउग्रो गौरीवितिः ॥

जनिष्ठाऽउग्रइतीमां इन्द्रदेवत्यां त्रिष्टुभं गौरीवितिरपश्यत् ॥

आ तु वामदेवः ॥

आ तूनऽइन्द्रेतीमामृचमिन्द्रदेवत्यां गायत्रीं वामदेवोऽपश्यत् ॥

तृचऐन्द्राः ॥

ये त्वा हि इत्ये। जनिष्ठाउग्र, आ तून इत्ययं तृच ऐन्द्रदैवतः ॥

त्वमिन्द्रयौ नृमेधः पथ्याबृहतीसतोबृहत्यौ ॥

त्वमिन्द्र,प्रभूत,इतीमे च द्वे ऐन्द्री इन्द्रदेवत्ये ऋचौ नृमेध पथ्याबृहतीसतोबृहत्यो नृमेधऋषिरपश्यत् । त्वमिन्द्रेति पथ्याबृहती । प्रभूतिरिति सतोबृहती । त्वमिन्द्र, त्व तूर्यं, व्यूह ॥

यज्ञो देवानां कुत्सः ॥

यज्ञो देवानामिति त्रिष्टुभमादित्यदेवत्यां कुत्सऋषिरपश्यत । आदित्ययाज्ञवल्क्याभ्यां कुत्सस्य बाधो मा भूदिति पुनरुक्तं । अतएव विना वचनं पूर्वोक्तऋषिर्न भवतीति गम्यते ॥

अद्ब्धेभिः सावित्रीं जगतीं भरद्वाजः ॥

अदब्धेभिरितीमां सवितृदेवत्यां जगतीं भरद्वाजोऽपश्यत् ॥ २१ ॥

प्रवीरया पञ्चदशर्चः पुरोरुगभ्यो द्वे च प्रतीकोक्ते ॥

प्रवीरयेत्याद्या,अदब्धेभिरित्यन्ताः पञ्चदशसङ्ख्या ऋचः,तं प्रत्नथाऽयं वेनइति द्वे प्रतीकचोदिते चेत्येवमेव सप्तदश पुरोरुग्याः पुरोरुचां व्यूहः ॥

प्रवीरया वसिष्ठो वायव्याम् ॥

प्रवीरयेति त्रिष्टुभं वायुदेवतां वसिष्ठोऽपश्यत् । अन्त्ययोर्व्यूहः । गावउपेत्यस्य प्रागुक्तम् ॥

काव्ययो राजानेषु दक्षः ॥

काव्ययोरितीमां गायत्रीं मित्रावरुणदेवतां दक्षोऽपश्यत् । देव्याध्वर्यू, तं प्रत्नथाऽयं वेन इत्येतेषां प्रागुक्तम् ॥

तिरश्चीनः परमेष्ठीप्रजापतिर्भाववृत्तम् ॥ (१)

तिरश्चीनो विततः इत्येताऋचं भाववृत्तसंज्ञं परमेष्ठीप्रजापतिरपश्यत् । प्रजापतिर्वा परमेष्ठीऋषिः । भाववृत्तं भावानां पदार्था-

(१) नृचामित्याधिकः काण्वसर्वानुक्रमपाठो बोध्यः ॥

सा वृत्तिः सूक्ष्मादिभिर्वृत्तयैव देवता । तद्भाववृत्तं । यस्य भाववृत्तं देवता विश्वेदेवा देवता वा ॥

आरोदसी जगतीं विश्वामित्रः ॥

आरोदसी इतीमामृचं जगतीं वैश्वानरदेवतां विश्वामित्रोऽपश्यत् । आद्ये व्यूहः ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा वसिष्ठः ॥

उक्थेभिरितीमां गायत्रीं वसिष्ठोऽपश्यत् । इन्द्राग्नी देवता ॥

उपनः सुहोत्रो वैश्वदेवीम् ॥

उपनः सूनवइतीमां गायत्रीं विश्वेदेवदेवतां सुहोत्रऋषिरपश्यत् । द्वितीये व्यूहः ॥

ब्रह्माणि मेऽगस्त्यो द्वे इन्द्रमरुत्वत्यौ द्वे ॥

ब्रह्माणि मे । अनुत्तमा तऽइतीमे द्वे ऋचौ त्रिष्टुभौ इन्द्रमरुत्वत्यौ द्वे अगस्त्य ऋषिरपश्यत् । इन्द्रो मरुत्वानस्य देवता । आद्यावते व्यूहः ॥

तद्विदाथर्वणो बृहद्दिवः ॥

तद्विदासेतीमामृचं त्रिष्टुभमथर्वणः पुत्रो बृहद्दिव ऋषिरपश्यत् । अस्या महेन्द्रो देवता ॥

इमा उ त्वा द्वे बृहत्यौ मेधातिथिः ॥

इमा उ त्वा, यस्यायमितिद्वे ऋचौ बृहत्यौ मेधातिथिऋषिरपश्यत् । अनयोरादित्यो देवता । यस्यायं । व्यूहः ॥

अयं सहस्रं मेधातिथिः सतोबृहतीम् ॥

अय सहस्रमितीमामृचं सतोबृहतीं मेधातिथिरपश्यत् । अस्यादित्यो देवता । चतुर्थो व्यूहः । षड्क्षे इत्यष्टोत्तमम् ॥ २४ ॥

आनस्तयोदथर्वः पुरोहणगयस्तदुर्ह्यं प्रतीकयो-

दितं च ॥

आनो यज्ञमित्यारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यंतासु चतुर्दशसंख्याकासु इमा ऽउ त्वा, अश्वायमयठं॰ सहस्रनक्षर्षभजपुषा इतीदं प्रतीकत्रादितं चतुर्ष्टयं चेत्येवमृचां समद्यकः पुरोरुग्मयः। ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहग्रहणमन्त्राणां समूहः ॥

आनो वायव्यां जमदग्निः ॥

आनो यज्ञमितीमामृचं बृहतीं वायुदेवतां जमदग्निरृषिरपश्यत्। तृतीयएकादशकस्तेनैकोना ॥

इन्द्रवायू सुसंदृशेन्द्रवायव्यां तापसः ॥

इन्द्रवायू सुसंदृशेतीमां बृहतीमिन्द्रवायुदेवतां। तापसऋषिरपश्यत् ॥

ऋधगित्था मैत्रावरुणीं जमदग्निः ॥

ऋधगित्थेतीमां बृहतीं मित्रावरुणदेवतां जमदग्निऋषिरपश्यत्। आद्ये व्यूहः ॥

आयातमाश्विनीं वसिष्ठः ॥

आयातमितीमां बृहतीमश्विदेवत्यां वसिष्ठोऽपश्यत्। तृतीये व्यूहः ॥

प्रैतु वैश्वदेवीं कण्वः ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति बृहतीं विश्वेदेवदेवतां कण्वऋषिरपश्यत्। आद्ययोर्व्यूहः। तृतीय एकादशः ॥

चन्द्रमा अप्स्वैन्द्रीमाहुतिपरिणामवादिनीं त्रितऽ आप्त्यः ॥

चन्द्रमा अप्स्विति बृहतीमिन्द्रदेवतामाहुतिपरिणामवादिनीं त्रितनामा आप्त्यऋषिरपश्यत्। आद्ये व्यूहः ॥

देवं देवं वो मनुर्वैवस्वतो वैश्वदेवीम् ॥

देवं देवं वइतीमां बृहतीं विश्वदेवदेवतं । विवस्वतोऽपत्यं मनुर्ऋ षिरपश्यत् । आद्यान्तयोर्व्यूहः ॥

दिवि पृष्टो मेध ऐन्द्रः ॥

दिवि पृष्टइतीमं बृहतीम् । इन्द्रपुत्रो मेधा ऋषिरपश्यत् । वैश्वानरो देवता ॥

इन्द्राग्नीऽअपात्सुहोत्रः ॥

इन्द्राग्नीऽअपादितीमां बृहतीं सुहोत्रऋषिरपश्यत् । इन्द्राग्नीदेवता । प्रथमद्वितीयचतुर्थेषु व्यूहः ॥

देवासो हि मनुः ॥

देवासो हीतीमां सतोबृहतीं मनुरपश्यत् । विश्वे देवा देवता ॥

अपाधमद्दृह नृमेधः ॥

अपाधमत् । प्रवऽइतीमे द्वे । नृमेधऋषिरपश्यत् । तत्रापाधमदिति सतोबृहती । प्रवइति बृहती इन्द्रो मरुत्वानुभयोर्दैवता ॥ अथेन्द्रो । व्यूहः । मरुतो ब्रह्मा । व्यूहः ॥

अस्येन्मेधातिथिः ॥

अस्येदिन्द्रइतीमां सतोबृहतीं मेधातिथिरपश्यत् । महेन्द्रोदेवता ॥ आद्ये व्यूहः । प्रतीकोक्तानां सर्वं प्रागुक्तम् ॥

दशम्येकादश्यन्त्या च सतोबृहत्यः ॥

आनो यज्ञमित्यस्यां दशमी, देवासो हित्येता । एकादशी अपाधमदिति अन्त्या वाऽस्येदिन्द्रइति एतास्तास्तः सतोबृहत्यः । "अयुजौ जागती सतोबृहतीति तल्लक्षणम्" ॥

शेषा बृहत्यः शेषा बृहत्यः ॥

दशम्येकादश्यन्त्याभ्योऽन्याः शेषा दश ऋचो बृहत्यः बृहतीछन्द-

स्का: । हिरण्यांशोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः । इतिश्रीविरञ्चि-विपश्चाट्श्यपतिविंशत्क्रतुकृत्सद्वायाभिख्यादेवकृतं सर्वानुक्रमणि-काव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥

यज्जाग्रतः षडृचं मानसं त्रैष्टुभं० शिवसङ्कल्पः ॥

यज्जाग्रतः । येन कर्माणि । यत्प्रज्ञानं, येनेदं, यस्मिन्नृचः । सुषा-रथिरित्येतत्षडृचं मानसं मनोदेवतं त्रिष्टुप्छन्दस्कं शिवसङ्कल्पऋषि-रपश्यत । अथवा शिवसङ्कल्प इति मन्त्रः । ऋषी त्वादित्ययाज्ञवल्क्या-वेव । तदु सूक्तस्य द्वौ व्यूहौ । यस्मान्न ऋते नयोदशकः । तेन दृश्य षिका, नेनीयते द्वादशकः ॥

पितुं नु षाड्गमगस्त्योऽन्नस्तुतिम् ॥

पितुं नु स्तोषमितीमामुष्णिग्गमगस्त्यऋषिरपश्यत् । इयमन्नस्य स्तुतिः । अन्नदेवतेत्यर्थः, आद्यः पञ्चकः । ततस्त्र्योऽष्टकाः । तृतीये व्यूहः । अन्नदिदमनुष्टुब्गर्भोष्णिगुच्यते । आद्याः पञ्चकस्त्र्योऽष्टका अनुष्टुब्गर्भेतिवचनात् ॥

अन्विच्चतुर्ऋचमानुष्टुभम् ॥(१)

अन्विदनुमत इत्येतच्चतुर्ऋचमनुष्टुप्छन्दस्कम् ॥

द्वयोरनुमतिः ॥

अस्मिन् चतुर्ऋचे आद्ययोर्द्वयोर्ऋचोरन्वित्, अनुमत इत्येतयोरनुमति-र्देवता । अन्वित्व्यूहः । अनुमः व्यूहः ॥

द्वयोः सिनीवालि सरस्वत्यौ ॥

अस्मिंश्चतुर्ऋचे अन्त्ययोर्द्वयोर्ऋचोः सिनीवालि पृथुष्टुक इत्येतयोः सिनीवालिसरस्वत्यौ यथाक्रमं देवते । को देवे व्यूहः ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके द्वे गृत्समदः ॥

---

(१) आन्वन्नृचमानुष्टुभमाग्राणाः । इतकाण्वसर्वानुक्रमणादौ बोध्यः ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके पञ्चानुष्टुतीमे द्वे, ऋचौ गृत्समदऋषिरप-श्यत् ॥

त्वमग्ने द्वे आग्नेय्यौ जगत्यौ हिरण्यस्तूपाङ्गिर-सः ॥

त्वमग्ने प्रथमः, त्वं नो ऽअग्ने तव देवेतीमे द्वे ऋचावग्निदेवत्ये । ज-गत्यौ अङ्गिरसः पुत्रो हिरण्यस्तूपोऽपश्यत् । त्वमग्ने । त्वं नो । व्यू-हः । सर्वोत्तमो द्वौ व्यूहौ ॥

उत्तानायां द्वे देवश्रवा देववातश्च भारतौ ॥

उत्तानायामव । इडायास्त्वेतीमे द्वे ऋचावग्निदेवत्यौ भरतपु-त्रौ देवश्रवा देववातश्चेतीमौ द्वौ ऋषी अपश्यतां, आग्नेय्यावित्यनुव-र्तते ॥

आद्या त्रिष्टुप् ॥

पूर्वोक्तयोर्द्वयोराद्या उत्तानायामित्येषा त्रिष्टुप् ॥

द्वितीयाऽनुष्टुप् ॥

इडायास्त्वेति द्वितीयाऽनुष्टुप् । नाभा । व्यूहः ॥

प्रमन्महे नोधा तृच्यृचमैन्द्रं त्रैष्टुभम् ॥

प्रमन्महे प्रवामहे, इत्येतत्तृचमिन्द्रदेवत्यं त्रिष्टुपछन्दस्कं नोधाऋ-षिरपश्यत् । अर्चामार्कं । आङ्गूष्यं । व्यूहः ॥

इच्छन्ति त्वा त्र्यृचमैन्द्रं त्रैष्टुभमेव देवश्रवा देववा-तश्च भारतौ ॥

इच्छन्ति त्वा, न ते दूरे, इत्येतत्तृचं इन्द्रदेवत्यं त्रिष्टुपछन्दस्क-मेव भारतौ भरतपुत्रौ देववातश्रवौ अपश्यतां, इच्छन्ति व्यूहः ॥ १ ॥

अषाढं युत्सु, गोतमश्चतुर्ऋचं त्रैष्टुभं सौम्यम् ॥

अषाढं युत्सु, सोमो धेनुं, त्वमिमा, देवेन, इत्येतच्चतुर्ऋचं त्रिष्टु-प्छन्दस्कं सोमदेवत्यं गोतमऋषिरपश्यत् । स्वधामसा, सोमो वी-रं । व्यूह । सादन्यं । द्वौ व्यूहौ । त्वमिमा । व्यूह । त्वमपः । द्वौ व्यूहौ, त्वमाततन्थ । द्वौ व्यूहौ । त्वं ज्योतिषा । व्यूह । रायो भा-गं । सहसावः । मा त्वा तनत् । व्यूह ॥

अष्टौ व्यख्यच्चतुर्ऋचं त्रैष्टुभं सावित्रमाङ्गिरसो हिरण्यस्तूपः ॥

अष्टौ व्यख्यत् हिरण्यस्तूप इत्येतच्चतुर्ऋचं सवितृदेवतं त्रिष्टुप्-छन्दस्कं अङ्गिरसोऽपत्यं हिरण्यस्तूपऋषिरपश्यत् ॥

द्वितीया जगती ॥

अत्र चतुर्ऋचे हिरण्यपाणिः सवितेत्येषा द्वितीया जगती । अ-ष्टौ वि, त्रीधन्व । दधत् । व्यूहः । आकृष्णेन रजसा । सुमृ-ळीकः, द्वौ व्यूहौ । ये ते व्यूहः ॥

उभा पिबतमाश्विनं तृचम् ॥

उभा पिबतं । अप्नस्वतीमश्विना, द्युभिरक्तुभिरित्येतत्तृचं आ-श्विनं । अश्विदेवतम् ॥

उभा पिबतं प्रस्कण्वो गायत्रीम् ॥

उभा पिबतं इतीमामृचं गायत्रीं प्रस्कण्वोऽपश्यत् ॥

अप्नस्वतीमश्विना त्रिष्टुभौ कुत्सः ॥

अप्नस्वतीमश्विना, द्युभिरक्तुभिरितीमे ऋचौ त्रिष्टुभौ कुत्सऋषि-रपश्यत् । अश्व्ये । द्वौ व्यूहौ । आकृष्णेनेत्यत्र प्रागुक्तम् ॥

आरात्रि पथ्याबृहतीं रात्रिदेवत्यां कश्यपा भरद्वा-जदुहिता ॥

आरात्रि पार्थिवमितीमामृचं रात्रिदेवत्यां पथ्याबृहतीं भरद्वाज-दुहिता कशिपानाम्नी अपश्यत् ॥

उषस्तदुषस्यां परोष्णिहं गोतमः ॥

उषस्तदितीमामृचमुषस्यां उषोदेवतां परोष्णिहं परोष्णिक्छन्दस्कां गोतमऋषिरपश्यत् ॥

प्रातरग्निं वसिष्ठः सप्तर्चम् । (१)

प्रातरग्निं, प्रातर्जितं, भगप्रणेत, उतेदानीं । भग एव । समध्वराय । अश्वावतीरित्येतत्सप्तर्चं वसिष्ठऋषिरपश्यत् ॥

आद्या जगती बहुदेवत्या ॥

अस्मिन्सप्तर्चे आद्या प्रातरग्निमित्येषा जगतीछन्दस्का बहुदेवत्या अग्नीन्द्रमित्रावरुणाश्विभगपूषब्रह्मणस्पतिसोमरुद्रदेवतेत्यर्थः । चतुर्थ एकादशकः ॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः ॥ (२)

प्रातर्जितमित्याद्याः पञ्च ऋचो भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । राजा चिद्यं । भग प्रणेतः । उतेदानीं । उता दृता । वयं देवानां । तेन वयं । समध्वराय । एषु ऋक्षु ॥ रथमिव । द्वादशकः ॥

अन्त्योषस्या ॥ (३)

त्रिष्टुबित्यनुवर्तते । अश्वावतीरित्येषा त्रिष्टुप् सप्तर्चस्यान्त्योषस्या उषोदेवतेत्यर्थः ॥ अश्वो व्यूढः ॥

पूषन्तव सुहोत्रः ॥

पूषन्तवेतीमामृचं सुहोत्रऋषिरपश्यत् ॥

---

(१) प्रातर्जितं भग वसिष्ठो भगदेवत्यां त्रिष्टुभम् ॥

(२) प्रातर्जितं भग वसिष्ठो भगदेवत्यां त्रिष्टुभमिति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

(३) इदं काण्वसर्वानुक्रमे नास्ति ॥

पथस्पथः परिपतिर्ऋजिश्वा ॥

पथस्पथइतीमामृजिश्वऋषिरपश्यत् ॥

एते पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥

इति द्वे ऋचौ पूषन् तव पथस्पथ, इत्येते पौष्ण्यौ पूषदेवत्ये यथाक्रमं गायत्रीत्रिष्टुभौ । पूषन्निति गायत्री । पथस्पथइति त्रिष्टुप् । कालेन । यतो रासत् ॥

त्रीणि पदा वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिः ॥

त्रीणि पदा, तद्विप्रास इतीमे विष्णुदेवते गायत्रीछन्दस्के मेधातिथिर्ऋषिरपश्यत् । विष्णुर्गोपाः । व्यूहः ॥

घृतवती भुवनानां भरद्वाजो द्यावापृथिव्यां जगतीम् ॥(१)

घृतवती भुवनानामितीमामृचं द्यावापृथिवीदेवतां जगतीछन्दस्कां भरद्वाजऋषिरपश्यत् ॥

ये नो लिङ्गोक्तदेवतां त्रिष्टुभं विहव्यः ॥

ये नः सपत्ना इतीमामृचं लिङ्गोक्तदेवतां त्रिष्टुभं विहव्यऋषिरपश्यत् । इन्द्राग्नी वसवो रुद्रा आदित्याश्चात्र लिङ्गोक्ताः । वसवो रुद्राश्चतुर्दशकः ॥

आ नासत्या हिरण्यस्तूप आश्विनीं जगतीम् ॥

आ नासत्या इतीमामृचमश्विदेवत्यां जगतीछन्दस्कां हिरण्यस्तूपऋषिरपश्यत् ॥

एष वो मारुतीं त्रिष्टुभमगस्त्यः ॥

एष व इति त्रिष्टुभं मरुद्देवत्यां अगस्त्योऽपश्यत् । मान्दार्यस्य हो

---

(१) अत्र सूत्रेऽनुस्वाराभावात् काण्वसर्वानुक्रमपाठो बोध्यः ॥

ष्यूढी । एषा यासीष्ट । व्यूढे सतीऽपि दशकः ॥

सहस्तोमा ऋषिसृष्टिप्रतिपादिकां त्रिष्टुभं यज्ञः प्राजापत्यः ॥

सहस्तोमा इति त्रिष्टुभमृषिसृष्टेः प्रतिपादयित्रीं प्रजापतेः पुत्रो यज्ञऋषिरपश्यत् । ऋषयो देवताः । सहस्तोमा द्वादशकः, अन्यो द्व्यक्षः ॥

आयुष्यं वर्चस्यं तृचं दक्ष उष्णिक्शक्करीत्रिष्टुभो हिरण्यस्तुतिः ॥

आयुष्यं । न तत् । यदाबध्नन्दाक्षायणा इति तृचं दक्षऋषिरपश्यत् । अस्मिन्तृचे तिस्र ऋचो यथाक्रममुष्णिक्शक्करीत्रिष्टुप्छन्दस्काः । षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी । तत्र आयुष्यमुष्णिक् । आद्यः षड्कः, द्वाद्यः सप्तकः । द्वौ अष्टकौ । तेनाधिका पुरउष्णिगियं । न तत् । शक्करी एकाधिका । यदाबध्नन् । त्रिष्टुप् । तृतीयो द्वादशकः, चतुर्थो दशकः । एतत्तृचं हिरण्यस्तुतिः । हिरण्यदेवतमित्यर्थः ॥

उत नऽऋजिश्वो बहुदेवत्यां त्रिष्टुभम् ॥

उत नइति त्रिष्टुभं बहुदेवत्यां ऋजिश्वोऽपश्यत् । उत नः द्व्यूढी । अहिर्बुध्न्यः, अजऽएकपात् । पृथिवी समुद्रः, विश्वेदेवाश्च देवताः ॥

इमा गिरः कूर्मो गार्त्समदऽआदित्यदेवत्यां त्रिष्टुभम् ॥

इमा गिरऽइतीमामृचमादित्यदेवत्यां त्रिष्टुभं गृत्समदपुत्रः कूर्मऋषिरपश्यत् ॥

सप्त ऋषय इतीयमध्यात्मवादिनो जगती ॥

सप्त ऋषय, इतीयमध्यात्मवादिनी जगती सप्त ऋषयो देवता । एकाधिका । पादाक्षरनियमो नास्ति ॥

उत्तिष्ठ तृचो ब्राह्मणस्पत्यः ॥

उत्तिष्ठ, प्रनूनं । ब्रह्मणस्पते इत्ययं तृचो ब्रह्मणस्पतिदैवतः ॥

आद्ये बृहत्यौ काण्वो घोरः ॥

अस्मिंस्तृचे उत्तिष्ठ, प्रनूनमित्येते आद्ये ऋचौ बृहत्यौ घोरो घोरपुत्रः कण्वऋषिरपश्यत् । देवयन्त व्यूहः । प्रनूनं । द्वौ व्यूहौ ॥

अन्त्या त्रिष्टुभं गृत्समदः ॥

अन्त्यां ब्रह्मणस्पतइत्येतां त्रिष्टुभं गृत्समदोऽपश्यत् । ब्रह्मणस्पते । व्यूहः ॥

य इमा चतुर्ऋचं प्रतीकोक्तम् ॥

य इमा चतुर्ऋचं प्रतीकोक्तम् । य इमा विश्वा भुवनानि । विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट, यो नः पिता जनिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्येतच्चतुर्ऋचमन्याध्याये प्रतीकोक्तम् । पूर्वमेव पठितत्वात्स्वाध्यायादिमार्गेणोपात्तम् ॥

अपेतोऽध्यायः पित्र्य आदित्यस्य देवानां वा ॥ (१)

अपेतो यन्त्वित्ययमध्यायः पित्र्यः पितृदेवत्यः । आदित्यस्यार्षम् । आदित्योऽस्य ऋषिरित्यर्थः । देवानां वा, देवा वास्याध्यायस्य ऋषय इत्यर्थः ॥

आद्या गायत्री परं यजुः ॥

अस्मिन्नध्याये आद्या अपेत, इति गायत्री । ततः परं । द्युभिरक्तुभिरित्येतद्यजुः सामपङ्क्तिः । पलाशशाखया व्यूहने विनियोगोऽस्याः ॥

सविता ते गायत्री ॥

---

(१) अपेतोऽनुवाकः पित्र्य आदित्यस्यार्षं देवानां वेति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

सविता ते शरीरेभ्य, इति गायत्री । जपे विनियुक्ता ॥

वायुः पुनात्विति चत्वारि लिङ्गोक्तानि ॥

वायुः पुनात्वित्यादीनि चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तवाय्वादिदेवतानि । चतसृणां सीतानां कर्षणे विनियुक्तानि । वायुः । दैवी पङ्क्तिः । सविता । दैवी त्रिष्टुप् । अग्नेः । दैवी पङ्क्तिः । सूर्यस्य । दैवी त्रिष्टुप् । विमुच्यन्तां । दैवी जगती । अनडुद्विमोके विनियोगः । अनड्वाहो देवताः । अश्वत्थेव इत्यस्य सर्वौषधवपने विनियोगः ॥

सविता ते गायत्री ॥

सविता ते शरीराणीति गायत्री । अस्थिनिवापे विनियोगः । प्रजापतौ त्वा । आर्षी उष्णिक् । प्राजापत्या त्रिष्टुब् वा । अस्थिनिवाप एव विनियोगः ॥

परं मृत्यो सङ्कुसुकस्त्रिष्टुभं मृत्युदेवत्याम् ॥

परं मृत्यो इति त्रिष्टुभं मृत्युदेवत्यां सङ्कुसुकोऽपश्यत् । जपे विनियोगः ॥

शंवातोऽनुष्टुब्बृहत्यौ वैश्वदेव्यौ ॥

शंवातः, कल्पन्तां इती मे द्वे ऋचौ यथाक्रममनुष्टुब्बृहत्यौ विश्वे देवा देवताः । अश्मनां यथाङ्गं कल्पने विनियोगोऽनयोः । आपः शिवतमाश्चतुर्दशकः, तेन वृद्ध्यधिकः ॥

अश्मन्वती सुचीकस्त्रिष्टुभं वैश्वदेवीम् ॥

अश्मन्वतीरियत इतीमां त्रिष्टुभं विश्वदेवदेवतां सुचीकऋषिरपश्यत् । अश्मधिगमने विनियोगोऽस्याः । यथाऽहानि । व्यूहः ॥

अपाद्यं लिङ्गोक्तदेवतामनुष्टुभं शुनःशेपो दुःस्वप्ननाशनीम् ॥

अपाद्यमितीमामृचं लिङ्गोक्तदेवतामनुष्टुप्छन्दस्कां दुःस्वप्नाश-

नी शुनःशेप ऋषिरपश्यत् । अपामार्गैरपमार्जने विनियोगः । अनयो-योर्ध्वृचः । सुमित्रिया न इत्यस्य प्रागुक्तम् । स्नाने विनियोगः ॥

अनड्वाहमानडुह्यनुष्टुप् ॥ (१)

अनड्वाहमन्वारभामह, इतीयमृक् आनडुही अनडुद्देवता अनुष्टुप् छन्दः अनडुत्पुच्छान्वारम्भे विनियुक्ता । उद्वयमित्यस्य तु प्रागुक्तम् । आगमने विनियोगः ॥

इमं जीवेभ्यः सङ्कुसुको मृत्युदेवत्यां त्रिष्टुभम् ॥

इमं जीवेभ्य, इति त्रिष्टुभं मृत्युदेवत्यां सङ्कुसुकोऽपश्यत् । ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टनिधाने विनियोगः ॥

आयुष्मानग्नऽआग्नेयीं त्रिष्टुभं वैखानसः ॥ (२)

आयुष्मानग्न, इतीमामग्निदेवतां त्रिष्टुभं वैखानसऋषिरपश्यत् । औपासने आहुतिहोमे विनियोगोऽस्याः । आद्यतीयो दशकः । चतुर्थो द्वादशकः ॥

परीमेऽनुष्टुभमैन्द्रीं भारद्वाजः शिरिंबिठः ॥

परीमे गामित्यनुष्टुभमिन्द्रदेवतां भरद्वाजस्यापत्यं शिरिंबिठऋषिरपश्यत् । परिद्रावदने विनियोगोऽस्याः । द्वितीययोर्ध्वृचः ॥

क्रव्यादमग्निं त्रिष्टुभमाग्नेयीं दमनः ॥

क्रव्यादमग्निमिति त्रिष्टुभं अग्निदेवतं दमनऋषिरपश्यत् । अन्त्येष्ट्यौपासनस्य निरसने विनियोगोऽर्द्धस्य । इहैवायमित्युत्तरार्द्धस्य वपे विनियोगः ॥

वह वपां जातवेदसे त्रिष्टुप् ॥

---

(१) आनुष्टुभमिति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

(२) इदं सूक्तं पूर्वापरीमावेण काण्वसर्वानुक्रमे पाठो बोध्यः ॥

वह वपामितीयमृक् जातवेदसी जातवेदो देवत्या त्रिष्टुप् । अस्य-
सप्तमस्यां जपत्वेन विनियोगोऽकार: ॥

स्योना पृथिवि मेधातिथिः पार्थिवीं गायत्रीम् ॥

स्योना पृथिवीति गायत्रीं पार्थिवीं पृथिवीदेवतां यजुरन्तां मेधातिथिऋषिरपश्यत् । अस्या अन्ते यच्छनः शर्म सप्रथा इति यजुः । प्राजापत्या गायत्री । अस्य सम्बन्धिमरणनिमित्ते स्नाने विनियोगः ॥

अस्मात्त्वमाग्नेयी गायत्र्यनिरुक्ता ॥

अस्मात्त्वमधिजातोऽसीति गायत्री अग्निर्देवता । अनिरुक्ता मन्त्रेऽग्निपदप्रयोगशून्या । साग्निकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाहात्पूर्वं आज्याहुतिहोमे विनियुक्तम् ॥ ४ ॥

ऋचं षडध्यायी दध्यङ्ङाथर्वणो ददर्शाग्निकाश्वमेधिकवर्जम् ॥

ऋचं वाचं । देवस्य त्वा इ, स्वाहा प्राणेभ्यः, ईशावास्यमितीमां षडध्यायीं अग्निकाश्वमेधिकमन्त्रवर्जितामथर्वणः पुत्रो दध्यङ्ङृषिर्ददर्श । दृष्टवान् । "दध्यङ् ह वा आथर्वण एतᳫं० शुक्रमेतं यज्ञविदां चकारेति श्रुतेः" । षण्णामध्यायानां समाहारः षडध्यायी । अपवाद आग्निकाश्वमेधिकवर्जमिति, उपव भीमसेत्येतदाग्निकम् । अग्निᳫं० हृदयेनेत्याध्यायसमाप्तिं यावदाश्वमेधिकं तद्वर्जयित्वा । आग्निकस्याश्वमेधिकस्य च नायमृषिरित्यर्थः । वैश्वदेव इति बहुदेवत इत्यर्थः । तथा च यास्कः । "यत्तु किञ्चिद्बहुदेवतं वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिरिति" ॥

आद्योऽध्यायः प्राजापत्यो वैश्वदेवः ॥

षण्णां षडध्याय्यामाद्यः प्रथम ऋचं वाचमित्यध्याय आद्यो विश्वदेवदेवतः प्राजापत्यः । प्रजापतिः प्रजापतिदेवत्यः ॥

प्राणानि यजूंषि ॥

प्राणानि ऋषयं प्राणमित्यादीनि यजूंषि । ऋषीणां चतुर्णां दैवीजगतीच्छन्दः । प्राणीजः यजुर्जगती । लिङ्गोक्ता ऋगाद्या देवताः ।

यस्मे बार्हस्पत्या पङ्क्तिः ॥

यस्मे च्छन्दमितीयं बृहस्पतिदैवत्या पङ्क्तिः । व्यूहेन चत्वारिंशदक्षरत्वात् । यत्र भूर्भुवः स्वस्तत्सवितुः । कयानश्चित्र, इति तृचस्य छन्दोदेवतादि सर्वं प्रागुक्तम् । ऋषिरत्र दध्यङ्ङाथर्वण एवेति विशेषः ॥

कया त्वमैन्द्र्यनिरुक्ता गायत्री ॥

कया त्वं न, इतीयं गायत्री अनिरुक्ता ऐन्द्री इन्द्रपदप्रयोगं विनापीन्द्रदैवत्या । पादे द्वौ व्यूहौ ॥

इन्द्रो विश्वस्य विराड्द्विपदा ॥

इन्द्रो विश्वस्येतीयमृक् विराड्द्विपदा । इन्द्रो देवता । विंशत्यक्षरा द्विपदा विराडित्युच्यते । तथा चोक्तमृग्वेदानुक्रमण्याम् । विंशतिका द्विपदा विराज इति"। तथा तदर्धमेकपदा । एतदर्धं विंशत्यर्धं या एकपदा दशाक्षरेत्यर्थं । साऽपि विराडुच्यते ॥

शं नो द्वे अनुष्टुभौ ॥

शंनोमित्रः, शंनोवात इती मे द्वे ऋचौ अनुष्टुभौ । शंनो भवतु व्यूहः । शंनोवात, इत्यत्र द्वौ सप्तकौ । तेन व्यूना । मित्रवरुणादयो लिङ्गोक्ता देवताः ॥

अहानि द्विपदा गायत्री ॥

अहानि शमितीयं द्विपदा गायत्री । अहानि रात्रयश्च देवताः ॥

शं न इन्द्राग्नी त्रिष्टुब्गायत्र्यौ ॥ (१)

शं न इन्द्राग्नी, शंनोदेवीरितीमे द्वे ऋचौ यथाक्रमं त्रिष्टुब्गायत्र्यौ। शं न इन्द्राग्नी त्रिष्टुप्। इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः। शंनो देवीर्गायत्री। आपो देवताः॥

अन्त्या आशीः ॥

प्रागुक्तयोर्द्वयोरन्त्या शंनो देवीरित्येषा आशीः। स्योना पृथिवि आपो हि ष्ठा इत्यस्य प्रागुक्तम्। अत्र दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरिति विशेषः॥

द्यौः शान्तिर्यजूंषि ॥ (२)

द्यौः शान्तिरित्यादीनि ज्योक्ते सदृशि जीव्यासमित्यन्तानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। द्यौः शान्तिः, एकाधिका शक्वरी। दृते दृंह मा मित्रस्य मा, एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप्। दृते। ऋगुष्णिक्। नमस्ते हरस इत्यस्य प्रागुक्तम्। अत्र दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरिति विशेषः॥

नमस्तेऽस्त्वनुष्टुभौ ॥

नमस्ते अस्तु विद्युते, यतो यत, इतीमे ऋचावनुष्टुभौ। यतः स्व। शं नः कुरु। अभयं नः। एषु व्यूहः। विद्युत्स्तनयित्नुरूपो भगवान्देवता द्वयोरपि। सुमित्रिया न इत्यस्य तु प्रागुक्तम्। अत्र तु दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरिति विशेषः॥

तच्चक्षुः पुरउष्णिक् सौरी ॥ (३)

इति जीर्णः पाठः। स तु नोपपद्यते। अस्यां हि सप्तषष्टिरक्षराणि सन्ति। पुरउष्णिक् चाष्टाविंशत्यक्षरा "आद्यश्चेत्पुरउष्णिगिति"। अतस्तल्लक्षणाभावान्नेयं पुरउष्णिक्। तेन तच्चक्षुर्ब्राह्मी त्रिष्टुप् सौरीति-

(१) गायत्र्यौ इति काण्वसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठोऽस्ति ॥

(२) दृते दृं० ह मित्रदेवत्ये। आद्या त्र्यवसाना जगती द्वितीया द्विपदा गायत्री इति काण्वसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठो बोध्यः ॥

(३) तच्चक्षुः पङ्क्तिः सौरी इति काण्वसर्वानुक्रमपाठो बोध्यः ॥

पाठः । तच्चक्षुरित्येषा सौरी सूर्यदेवता एकाधिका ब्राह्मी त्रिष्टुप् । व्यूहेनात्वष्टिर्वा । पुरउष्णिक् तु कथमपि न घटत एव ॥

आददे नारिरसीत्यभ्रिदैवतम् ॥

देवस्य त्वेति प्रागुक्तम् । आददे नारिरसीत्येतद्यजुरभ्रिदैवतम् । दैवीजगती । अभ्र्यादाने विनियोगोऽस्य । युंजते मन, इत्यस्य छन्दोदैवतं प्रागुक्तम् । स्तंपिदंब्भप्रायश्च । अपि विनियोगोऽस्य ॥

देवी द्यावापृथिव्यम् ॥

देवी द्यावापृथिवी, इत्येतद् द्यावापृथिवीदेवतम् । मृत्खनादाने विनियुक्तम् । ब्राह्मी गायत्री ॥

देव्यो वम्र्यो वल्मीकवपा ॥

देव्यो वम्र्य, इत्यस्य वल्मीकवपादाने विनियोगः । व्यूहेनार्षी पङ्क्तिः ॥

इयत्यग्रे वराहविहतम् ॥

इयत्यग्र, इत्यस्य वराहविहतं देवता । वराहविहतस्यादाने विनियोगः । द्वौ व्यूहौ । ब्राह्मी गायत्री ॥

इन्द्रस्यौजऽआदाराः ॥

इन्द्रस्यौजस्थेत्यस्यादारा देवताः । आदारादाने विनियोगः । आर्षी त्रिष्टुप् । मखाय त्वेति यजुः पङ्क्तिः । अजापयस आदाने विनियोगो द्वितीयस्य । तृतीयस्य सम्भृतानामभिमर्शने ॥

प्रैतु (१)मखस्यान्यस्यार्णवे यमाय देवस्त्वाङ्गिरसि घर्मदेवत्यानि ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः । मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा, मखस्य त्वा । यमाय त्वा । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीत्येतानि यजूंषि घर्मदेव-

---

(१) कण्वो वैश्वदेवीं बृहतीमिति काण्वसर्वानुक्रमपाठोऽस्ति ॥

र्थानि । ननु यजुर्बन्धेन विश्वमित्युक्त इत्यत आह ॥

यो घर्मः स आदित्यो यऽएष तपतीति ॥

यो घर्मः सोऽऽदित्यः सूर्यः । स कः । य एष तपति । आकाशे दृश्यते । अथ देवीर्हितीति बृहती । अतिपूतं प्रति गमने विनियोगः । यज्ञ यज्ञे यौषि मखाय त्वेति सन्ति । तत्र प्रथमस्य परिश्रुते संभारनिधाने विनियोगः । द्वितीयस्य संभारैः पिण्डस्य संसर्जने । तृतीयस्य महावीरकरणे । मखस्य शिर, इत्यस्य निहितस्याभिमर्शने । यजुर्गायत्री । तदुत्तरस्य मखाय त्वेत्यस्य द्वितीयमहावीरकरणे । मखस्य शिर इत्यस्य निहिताभिमर्शने । पुनर्मखायेत्यस्य तृतीयमहावीरकरणे । ततो मखस्य शिर इत्यस्य मखाय त्वेति सहितस्य निहिताभिमर्शने । ततस्त्रयाणां मखाय त्वा मखाय त्वा गवेधुकाभिस्त्रयाणां महावीराणां धूपने । ततस्त्रयाणामश्वस्य त्वाद्यानां समस्तायत्तानां ऋचां पङ्क्तिश्छन्दः । महावीराणां धूपने विनियोगः । ततस्त्रयाणां मखाय त्वेति मन्त्राणां प्रदहने । ऋजवे त्वेत्यादीनां दैवी बृहती । उद्वपने विनियोगः । ततो मखाय त्वेति त्रयाणां अजापयोऽवसेके । यमाय त्वा । मखाय त्वा दैवी बृहती । सूर्यस्य त्वा दैवी जगती । प्रोक्षणे त्रयाणां विनियोगः । देवस्त्वा । यजुः पङ्क्तिः । महावीराञ्जने विनियोगः । पृथिव्याः । प्राजापत्या गायत्री । रजतधृतमानस्य घर्मे उपगूहने विनियोगः । रजतं देवता । अर्चिरसि यजुस्त्रिष्टुप् । सुवर्णमयानामुपरि महावीरकरणे ॥

अनाधृष्टा पुरस्तात्सप्त पार्थिवानि यजमानाशीः ॥ (१)

अनाधृष्टा पुरस्तादित्यादीनि सप्त यजूंषि पार्थिवानि पृथिवीदेवत्या-

(१) स्वाहा मरुद्भिर्धर्मो, दिवः संस्पृशः सुवर्णम् । इति काण्वसर्वानुक्रमण्यां अधिकः ॥

नि । यजमानवाचीः, यजमानाशीः, स्वाहा । पूषा । पुषवती । स्वधा । त्रयो ।
ततस्त्रिष्टुभो व्यूहेन ... । ... विनियोगः ।
त्रिष्टुभ्यो मा । यजुर्बृहती । इत्यपत ... विनियोगः ।
मनोरश्वासि । दैवी पङ्क्तिः । उत्तरतः प्रादेशमित्याने विनियोगः ।
स्वाहा मरुद्भिः । यजुः पङ्क्तिः । घर्मो देवता । विकङ्कतशकलाभ्यां
... विनियोगः । दिवइति दैवी जगती । सुवर्णशतमानेन ...
... विनियोगः । सुवर्णं देवता ॥

अथ प्राणदैवत्यानि ॥

मधुमेति त्रीणि यजूंषि प्राणदैवत्यानि । अविनेत्रपवाजने विनियुक्तानि । दैव्युष्णिक् ॥

गर्भो देवानामवकाशा, मा मा हिंसीरित्येतदन्ता घर्मदेवत्याः ॥ (१)

गर्भो देवानामित्यादयो नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्येतदन्ता अवकाशाः । अवकाशसञ्ज्ञका मन्त्राः । सञ्ज्ञाकरणमवकाशेष्वपति-
हत इत्येव संव्यवहाराय । महावीरावेक्षणे विनियोग एषाम् । गर्भो देवानां त्र्यवसाना पङ्क्तिः । समग्निः ब्राह्मी अनुष्टुप् ॥

यर्ता दिवऽऊर्ध्वबृहती ॥

यर्ता दिव, इतीयमृक् ऊर्ध्वबृहती । त्रिभागतोर्ध्वबृहतीति तद्वचनम् । अत्र तु आद्यो नवाक्षरौ । तृतीय एकादशकः । एकाधिका बृहती ॥

अपश्यं गोपां त्रिष्टुभं दीर्घतमा ॥ (२)

अपश्यं गोपामितीमामृचं त्रिष्टुभं दीर्घतमा अपश्यत् । चतुर्थे

---

(१) गर्भो देवानां पङ्क्तिः समग्निर्जगती । इति काण्वसर्वानुक्रमपाठो बोध्यः ॥
(२) एतत्सूत्रामे विश्वासां भुवामस्यपतिः । इति काण्वसर्वानुक्रमपाठश्च बोध्यः ॥

व्यूहः । विश्वासां भुवां । व्यूहः । अत्यहिर्बुध्न्यः ॥

हृदे त्वा परीषिषाक् ॥

हृदे त्वेत्येषा परीषिषक् । आद्ययोर्व्यूहः । परीषिषकुपदम्, इति मध्यमम् । पितासीति, गायत्री ॥

त्वष्टृमन्तः परस्यायी ॥

त्वष्टृमन्त, इत्येतद्यजुः परस्या गायत्री । कथा त्रिष्टुप् । घर्मो देवता । परस्या अनुवचने विनियोगः ॥

अहः केतुना यजुषी घर्मदेवत्ये ॥

अहः केतुना, रात्रिः केतुनेतीमे यजुषी घर्मदेवत्ये साम्नानुष्टुभौ । रौहिणहोमे विनियुक्ते ॥

आददेऽदित्यै रज्जुः ॥

आददेऽदित्यै रास्नासीत्येतद्यजुः रज्जुर्देवता । रज्जुग्रहणा-दाने विनियोगः । प्राजापत्या गायत्री छन्दः ॥

इड एहि गौः ॥

इड एहीत्यादीनां गौर्देवता गोराह्वाने विनियोगः । इडे । दैवी बृहती । अदिते । सरस्व । दैव्यौ पङ्क्ती । असावेहि । दैवी बृहती । असाविति च गोर्नामाव्यवहारे गृहीत्वा छन्दो दैवम् । छन्दोऽधिकरणे विधानात् । अदित्यै । यजुस्त्रिष्टुप् । गौः ... विनि-योगः । पूषासि । वत्सो देवता । दैव्यनुष्टुप् । वत्सोपसर्जने विनियोगः । घर्माय । वत्सो देवता । दैवी पङ्क्तिः । वत्सोत्सर्जने विनियोगः । अश्विभ्यां । इन्द्राय । यजुर्गायत्र्यौ । सरस्वत्यै । यजुरनुष्टुप् । त्रिश्लोका देवताः । दोहने विनियोगः । स्वाहेन्द्रवत् । दैव्यौ बृहत्यौ । विप्रु-षामभिमन्त्रणे विनियोगः । अध्वर्यवे यजुर्जगती । विप्रुषो देवताः ॥

यस्ते त्रिष्टुभं दीर्घतमा ॥

यस्ते स्तन इति त्रिष्टुभं दीर्घतमा अपश्यत् । तृतीये व्यूहः । वाग्देवत्या । "वाग्वै सरस्वतीति श्रुतेः" । स्तनालम्भे विनियोगः । उर्वन्तरिक्षमित्यस्य गोः समीपाद्गार्हं प्रति गमने विनियोगः । प्राजापत्या गायत्री । गायत्रं छन्दोऽसि । यजुर्गायत्री । त्रैष्टुभम् । यजुर्गायत्री । परिश्रासादने विनियोगः । परीशासौ देवते । द्यावापृथिवीभ्यां । यजुर्जगती । परीशासाभ्यां महावीरग्रहणे विनियोगः । अन्तरिक्षेणेति यजुर्बृहती । उपयमन्योपग्रहणे विनियोगः । प्रकृत्योर्घर्मो देवता ॥

इन्द्राश्विना वैश्वदेवम् ॥ (१)

इन्द्राश्विनेत्यस्य विश्वेदेवा देवताः । व्यूहः । ब्राह्मी गायत्री । महावीरे गोः पयसोऽवनयने विनियोगः ॥

समुद्राय त्वा वातनामानि ॥

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहेत्यादीनां समुद्रादीनि वातनामानि देवताः । समुद्राय । सरिराय । यजुः पङ्क्तिः । अनाधृष्याय । यजुस्त्रिष्टुप् । अप्रतिधृष्याय । यजुर्जगती । अवस्यवे । यजुः पङ्क्तिः । अशिमिदा । यजुस्त्रिष्टुप् । इन्द्राय त्वा । साम्न्युष्णिक् । आदित्यवते । यजुः पङ्क्ती । सवित्रे । ऋग्गायत्री । यमाय त्वा । साम्न्युष्णिक् ॥

स्वाहा घर्माय घर्मदेवत्ये ॥

स्वाहा घर्माय, स्वाहा घर्मः पित्रे, इत्येते यजुषी घर्मदेवत्ये । प्रथमस्य दैवी पङ्क्तिः । उपयमनीस्थस्य घर्मस्यासेके विनियोगः । द्वितीयस्य यजुर्गायत्री । जपे विनियोगः ॥

विश्वाऽआशाऽआश्विन्यनुष्टुप् ॥

विश्वा आशा, इत्यनुष्टुबाश्विनी । अश्विनौ अस्या देवतेत्यर्थः । यज-

---

(१) इन्द्राश्विनौ देवम इति काण्वसर्वानुक्रमपाठः ॥

ट्क्ले होमे विनियोगः ॥

द्विविधा घर्मदेवत्यम् ॥

द्विविधा, इत्येतद् घर्मदेवत्यं याजुषोष्णिक् । उत्क्रंपने विनियोगः ॥

अश्विना घर्ममुष्णिक् ॥

अश्विनाघर्ममित्यस्योष्णिक्छन्दः । अश्विनावादित्यौ द्यावापृथिव्यौ च देवताः । इत्यधिकत्वात्स्वराडुष्णिगियम् । भूषयोऽनुमन्त्रणे विनियोगः ॥

अपातां ककुप् ॥

अपातामश्विनेत्यस्याः ककुबुष्णिक् छन्दः । "मध्यमश्चेत्ककुबिति वचनात् । मध्यमे व्यूहः । यजमानकर्तृकेऽनुमन्त्रणे विनियोगः । इषे पिन्वस्व । ऋचां पङ्क्तिः । अध्वर्युकर्तृके पिन्वमानानुमन्त्रणे विनियुक्ताः । घर्मासि । यजुर्गायत्री । उत्तरपूर्वार्धे उत्क्रमणे विनियोगः ॥

अमेन्यस्मे खरः ॥

अमेन्यस्मे इत्यस्य खरो देवता । खरे महावीरनिधाने विनियोगः । द्वौ व्यूहौ । ऋग्बृहती । घर्मो देवता ॥

स्वाहा पूष्णे सप्त लिङ्गोक्तानि ॥

स्वाहा पूष्णे शरस, इत्यादीनि सप्त लिङ्गोक्तपूषादिदेवतानि । स्वाहा पूष्णे । दैवीजगती । ग्रावभ्यः । दैवीपङ्क्तिः । प्रतिरवेभ्यः । दैवीजगती । पितृभ्यः । आसुरीगायत्री । सकलस्य दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहने विनियोगः । द्यावापृथिवीभ्यां । यजुरनुष्टुप् । विश्वेभ्यो । यजुरनुष्टुप् । रुद्राय । यजुःपङ्क्तिः । सकलस्य प्रतिप्रस्थात्रे समर्पणे विनियोगः । एतदादि सप्त यजूंषि विकङ्कतशकलैर्घर्माभ्यहोमे विनियुक्तानि ॥

स्वाहा सञ्ज्योर्देवत्यम् ॥

स्वाहा सञ्ज्योतिषेत्येतत्पयोदेवत्यम् । यजुरनुष्टुप् । घर्माभ्यसो-पकलशावेके विनियुक्तम् ॥

मधुहुतं घर्मः ॥

मधुहुतघर्मस्य घर्मो देवता । पंक्तिश्छन्दः । मन्त्रे विनियोगः । मह: केतुना, रात्रिः केतुनेत्यनयोः प्रागुक्तम् ॥

अभीमङ्गायत्रीछन्दत्यावनवसाने ॥

अभीमं महिमा । सठं० सीदस्व, इतीमे द्वे ऋचौ गायत्रीछन्दस्यौ । अभीममिति गायत्री । सठं० सीदस्वेति बृहती । कीदृश्यौ अनवसाने । इयोऋचोः संधाववसानं नास्तीत्यर्थः । उताध्वर्यः पृथिवीठं० सठं०सीदस्वमहानित्येवं संतन्न एव पाठोऽस्तीत्यर्थः । महावीरस्यासधानिधाने विनियोगः । अनयोरेवर्चोरप्यराणामेकत्वगणनेन छन्दोन्तरं वैकल्पिकमाह ॥

अतिशक्करी वास्नेयी समस्ता त्र्यवसाना ॥

अथवा नेमे गायत्रीबृहत्यौ द्वे ऋचौ । किंतु समस्तेयं षट्पञ्चाक्षराऽतिशक्करीछन्दस्का एकैव ऋक्। अग्निदेवत्या त्र्यवसाना अवसानत्रययुक्ता । षट्पञ्चाक्षरा अतिशक्करी ॥

याते घर्मः ॥

यातेघर्मदिव्याशुगित्यादीनां घर्मो देवता । अतुर्ग्रहीतहोमे एषां विनियोगः । अयस्यामपि ऋचां पङ्क्तिः । द्वितीये व्यूहः ॥

अनस्य बृहती ॥

अनस्य त्वा परस्याबेत्यस्या बृहती छन्दः । नियमने विनियोगः । उपरिष्टाद्बृहतीयम् । अन्त्यपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् तथा चोक्तम् । अन्त्ये चेदुपरिष्टाद्बृहतीति । घर्मो देवता । अथ द्वितीये व्यूहः ॥

चतुः स्रक्तिर्मध्ये बृहती ॥

चतुः स्रक्तिरिति मध्ये बृहती । चत्वारोऽष्टकाआद्यन्तयोर्मध्ये बृहती-

ति तत्तथम् । उत्तरवेदौ महावीरनिधाने विनियोगः । घर्मो देवता ॥

घर्मैतदनुष्टुप् ॥

घर्मैतत्त इत्यस्या, अनुष्टुप् छन्दः । आशीर्वचनार्थे पयसा पूरणे विनियोगः । घर्मो देवता । अत्र प्रथमचतुर्थौ सप्तकौ । द्वितीयो द्व्यष्टकः । तेनाक्षरसंख्यापूर्तिः ॥

अचिक्रदत्परोष्णिक् ॥

अचिक्रददित्यस्याः परोष्णिक्छन्दः । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । तथा च पिङ्गलः । परोष्णिक्परतइति । परिषेके विनियोगः । सुमित्रिया न, इत्यस्य मार्जने विनियोगः । उद्वयमित्यस्योत्तरपूर्वार्धंशक्रमणे । एधोऽसीत्यस्य समिदाधाने । समिदसीत्यस्याहवनीयेऽभ्याधाने ॥

यावती द्यावापृथिवी दधिघर्मः ॥

यावतीत्यस्य दधिघर्मो देवता । ब्राह्मी उष्णिक् । इन्द्रो देवता । दधिघर्मग्रहणे विनियोगः ॥

मयि त्यत्पंक्तिर्यजमानाशीः ॥

मयित्यदिति पङ्क्तिर्यजमानस्याशीः । पञ्चपदा चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिरियम् । दधिघर्मशेषभक्षणे विनियोगः । घर्मो देवता ॥

पयसो रेतो गायत्र्यवसाना ॥

पयसो रेत, इत्यवसानवर्जिता गायत्री । भक्षणे विनियोगः । अत्र पूर्वसूत्रे च यजमानाशीर्देवतेति कण्वसंहितभाष्ये ॥

त्विषः संवृग् दधिघर्मः ॥

त्विषः संवृगित्यस्य दधिघर्मो देवता । व्यूहः । अतिजगती । यथा-क्रतवृद्धेऽहनि दधिघर्मशेषभक्षणे विनियुक्ता ॥

यजुर्ष्टं घर्मदैवतम् ॥

अथ घर्मप्रकरणे यदनुक्तमनुक्तदैवतं मन्त्रजातं तद् घर्मदैवतम् । एतस्मिन्सूत्रे सति पूर्वेण स्वाहा घर्माय घर्मदैवत्ये, अतः केतुना यजुषी घर्मदैवत्ये इत्येवमादौ घर्मदेवत्यत्वकथनं पुनरुक्तम् ॥

स्वाहा प्राणेभ्यो मांत्रवर्णिक्यो देवताः ॥

स्वाहा प्राणेभ्य, इत्यादीनां यजुषां मांत्रवर्णिक्यो देवताः । घर्मभेदे प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः, स्वाहा प्राणेभ्यः । यजुस्त्रिष्टुप् । पृथिव्यै स्वाहेत्यादिषु चतुरक्षराणां दैवीबृहती । पञ्चाक्षराणां दैवीपङ्क्तिः । षडक्षराणां दैवीत्रिष्टुप् । सप्ताक्षराणां दैवीजगती ॥

मनसः काममनुष्टुब्यजमानाशीः श्रीर्देवता ॥

मनसः काममाकूतिमित्येषा अनुष्टुप् । अस्याः श्रीर्देवतेति कण्वभाष्ये । घर्मभेदे पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः ॥

प्रजापतिः संभ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवताः ॥

प्रजापतिः सम्भ्रियमाण, इत्याद्या घर्मभेदे यथाकालं प्रायश्चित्तदेवताः । यो यो यस्याः कालो यथाकालम् । तद्यथा । प्रजापतिः सम्भ्रियमाणो महावीरसम्भरणे क्रियमाणे महावीरभेदे प्रजापतिः प्रायश्चित्तहोमे देवता । तत्र प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिः । एवं सर्वकालेषु ज्ञेयम् ॥

सविता प्रथमेऽहन् प्रत्यहं क्रमेण ॥

सविता प्रथमेऽहन्नित्याद्याः घर्मभेद एव प्रत्यहं प्रतिदिनं क्रमेण प्रायश्चित्तदेवताः । सविता प्रथमेऽहन् । प्रथमेऽहनि घर्मभेदे सविता प्रायश्चित्ताहुतिदेवता । द्वितीयेऽहनि घर्मभेदे द्वितीया अग्निर्देव-

ता । एवं सर्वत्र वाक्यानामर्थो ज्ञेयः । प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः सविता प्रथमेऽहन्नीतीमे द्वे कण्डिके कात्यायनकल्पे । महावीरभेदे कालभेदेन देवताभेदविधायिके ॥

उग्रश्च मारुती गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तः ॥

उग्रश्च भीमश्चेति गायत्री मारुती । उग्रभीमादयो मरुतोऽस्या देवता इत्यर्थः । विमुखाख्यः विमुखशब्दकोऽयं मन्त्रः । अग्नौ चयने सप्तममारुतपुरोडाशहोमे विनियोगः । अरण्याध्ययनसामान्यादिहास्य पाठः ॥

तस्मादाग्निक एवास्य ऋषिः(१) ॥

तस्मादस्य मन्त्रस्याग्निक एवाग्निसम्बन्ध्येव ऋषिः । प्रजापतिर्ऋषिः । साध्या वा ऋषय इत्यर्थः ॥

परमेष्ठी प्राजापत्यो वा ॥

अथवाश्वोपश्चेतिमन्त्रस्य प्रजापतेरपत्यं परमेष्ठी वा ऋषिः ॥

अग्निठँ० हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्रत्य एव ऋषिः(२) ॥

अग्निठँ० हृदयेनेत्यादीनि अध्यायसमाप्तिपर्यन्तानि यजूंषि आश्वमेधिकानि । अश्वमेधसम्बन्धीनि । एषां च तत्रत्य एवाश्वमेधिकः प्रजापतिरेव ऋषिः ॥ अग्निठँ० हृदयेन, उपलोहितेनेति द्वे कण्डिके कात्यायनकल्पे । देवतावाचकपदसम्बन्धविधानात् । अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठः ॥

लोमभ्यः स्वाहेतिप्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिं-

---

(१) एवास्यर्षिरिति काण्वपाठः ॥

(२) तत्रोक्त एवर्षिरिति च काण्वपाठो बोध्यः ॥

म ॥ (१)

सोमक्य: साहैत्याद्या: द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्या: प्रायश्चित्ताहुतय: । अरण्येऽनूच्यानं हुत्वा पृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोत्येतस्मिन्नेव सर्वेषां विनियोग: ॥ ८ ॥

ईशा वास्यमात्मदैवत्य मानुष्टुभोऽध्याय: ॥

ईशा वास्यमिदमित्ययमध्याय आत्मदैवत्य: आनुष्टुभश्च । अनुष्टुप्छन्दस्का एव ऋचोऽस्मिन्सन्तीत्यर्थ: । अथापवादमाह ॥

अनेजदेकं त्रिष्टुप् ॥

अनेजदेकमितीयं त्रिष्टुप् ॥

सपरि जगती ॥ (२)

सपर्यगादितीयं जगती । अग्ने नयेति त्रिष्टुप् प्रागुक्ता । अन्या: सर्वा अनुष्टुभ: । अत्र । एवं त्वयि । नवक: । तेनैकाधिका । तद्वावत: । व्यूह: । तद्दूरे । न व्यूह: । तदु सर्वस्य नवक: । स परि पञ्चाक्षरा । तेन द्व्यधिका जगती । ततो भूयो नवक: । यत्र सप्तक: । ये विद्यां । ततो भूय: । नवक: । यत्र विद्यायां । सप्तक: । विद्यां च । व्यूह: ॥

वायुरनिलं यजुषी ॥

वायुरनिलमितीमे द्वे यजुषी । वायुरनिलममृतमित्येकम् । अथेदमिति द्वितीयम् । प्रथमस्य प्राजापत्या गायत्री । द्वितीयस्य यजुर्बृहती । अथवैकमेवेदं यजु: । मद्दे इत्येकाक्षभाष्ये । तदा व्यूहेन यजुर्गायत्री ॥

ओ३मिति परमात्मस्य योगिनामालम्बभूतस्य परस्य ब्रह्मण: (३) प्रणवाख्यस्याक्षरादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मा ऋ-

(१) अष्टत्रिंश० शत् इति काण्वसर्वानुक्रमपाठ: ॥

(२) पूर्वार्ध० मित्यधिक: पाठ: काण्वसर्वानुक्रमे बोध्य: ॥

(३) परमस्य ब्रह्मण इति काण्वसर्वानुक्रमपाठो बोध्य: ॥

पिश्छन्दो गायत्रं परमात्मा देवता ॥

ओ३मित्यस्य परमाक्षरस्य ब्रह्मा ऋषिः। परमात्मा देवता गायत्रं छन्दः। दैवी गायत्री छन्द इत्यर्थः। कीदृशस्य ओमित्यस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवसंज्ञस्य परब्रह्मणः। कीदृशस्य ब्रह्मणः अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिगुणोपेतस्य। पुनः कीदृशस्य। योगिनामात्मभूतस्य ॥

विनियोगः कल्पकारोक्त इत्युक्तम्। ओ३मित्यस्य च विनियोगः कल्पकारेण नोक्त इति स्वयमेवास्य विनियोगमाह ॥

ब्रह्मारम्भे विरामे (१) च यागहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिषु(२) विनियोगोऽस्य ॥

अस्य ओङ्कारस्य ब्रह्मारम्भे ब्रह्मणो वेदस्यारम्भे विरामे च विरामे वेदसमाप्तौ च विनियोगः। तथा यागहोमादिषु। यागो दर्शपूर्णमासादयः। होमा जुहोतयः श्रौताः स्मार्ताश्च। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः। स एव प्रक्षेपाधिको होम इति तयोर्लक्षणम्। तयोरादिषु ओ३मिदमग्नये न ममेत्येवं ओङ्कारस्य विनियोगः। तथा शान्तिपुष्टिकर्मसु शान्तिकर्मसु रोगादिशान्त्यर्थं क्रियमाणेषु कर्मसु पुष्ट्यर्थं अभिलषितसम्पत्त्यर्थं क्रियमाणेषु कर्मसु चास्य विनियोगः। तथा अन्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिषु सर्वेषु कर्मस्वस्य विनियोगः। तथा चाश्वलायनः। दानव्रततपस्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदेवपित्र्यमन्त्रोच्चारणब्रह्मारम्भादीनि प्रणवमुच्चार्य प्रवर्त्तयेदिति। दाल्भ्यपरिशिष्टे च। ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च। अनोङ्कृत्य कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकमिति ॥ अतश्च मन्त्रमात्रोच्चारणे आदौ ओङ्कारः प्रयोज्यः ॥

(१) प्रयोगहोमादिषु इति काण्वसर्वानुक्रमपाठो बोध्य. ॥

(२) सर्वेषु इत्यधिकः पाठः काण्वसर्वानुक्रमस्येति ॥

क्रतो त्रिभिर्यजुर्भिरन्ते यज्ञान्योगी स्मारयति ॥

क्रतो स्मरेत्यादिभिर्यजुर्भिरन्ते अन्तकाले प्राणप्रयाणसमये योगी यज्ञान् स्मारयति । देव्यो बृहत्यः । हे क्रतो त्वं मां स्मर । योऽग्निर्यज्ञ-कर्मादारभ्य परिचरितः स मनसि वासनारूपेणावस्थितः सम्बोध्य-ते । हे क्रतो हे भगवन्नग्ने त्वं मां स्मरेति । अथ वा क्रतुर्यज्ञः सम्बोध्य-ते । हे क्रतो श्रीभगवन्विष्णो कृतं स्मर । इदानीं तव उपस्थि-तः प्रत्युपकारस्य काल इत्येवं क्रतुर्यज्ञः सम्बोध्यते । क्लिबे स्वसाय लोकाय स्मर, मया यत्कृतं तत् स्मर ॥

अग्ने नयान्ते नमस्कारोक्तिः ॥

अग्ने नयेत्यनेनान्ते अन्तकाले जीवितावसानेऽग्नेर्नमस्कारोक्तिः । नमस्कारवचनम् ॥

हिरण्मयेनादित्योपासनम् ॥ (१)

हिरण्मयेन पात्रेणेत्यस्य सूर्यस्योपासनं कार्यम् । उष्णिगियम् । अष्टाविंशत्यक्षरत्वात् ॥

ओ३मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः ॥

ओ३मित्ययं ब्रह्मणो नामनिर्देशः ॥

खं ब्रह्मेत्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् ॥

खं आकाशरूपं ब्रह्म इत्यनेन मन्त्रेणान्ते अवसानकाले आ-काशरूपं ब्रह्म ध्यायेत् ॥ ८ ॥

अथातश्छन्दोदेवताः ॥

अभिधीयन्त इति शेषः । अथानन्तरं छन्दसां गायत्र्यादीनां देव-

(१) इति सूत्रं काण्वसर्वानुक्रमेऽत्रैव ग्रन्थपरिसमाप्तिसूचकं वारद्वयं कथितं कण्व-महर्षिणेति ॥

ता अभिधीयन्ते ॥

गायत्र्या अग्निः ॥

गायत्र्या अग्निर्देवता ॥

उष्णिहः सविता ॥

देवता ॥

अनुष्टुभः सोमः ॥

देवता ॥

बृहत्या बृहस्पतिः ॥

देवता ॥

पङ्क्तेर्वरुणः ॥

देवता ॥

त्रिष्टुभ इन्द्रः ॥

देवता ॥

जगत्या विश्वेदेवाः ॥

देवताः ॥

विराजो मित्रः ॥

देवता ॥

स्वराजो वरुणः ॥

देवता ॥

अतिच्छन्दसः प्रजापतिः ॥

देवता ॥

विच्छन्दसो वायुः ॥

देवता ॥

द्विपदाया: पुरुष: ॥

देवता ॥

एकपदाया ब्रह्मा ॥

देवता ॥

सर्वा ऋच आग्नेय्य: ॥

सर्वा ऋच आग्नेय्योऽग्निदेवता ज्ञेया: ॥

सर्वाणि यजूꣳषि वायव्यानि ॥

सर्वाणि यजूंषि वायुदेवत्यानि ज्ञेयानि ॥

सर्वाणि सामानि सौराणि ॥

सूर्यदे तानि ॥

सर्वाणि ब्राह्मणानि च ॥

चकारात्सूर्यदेवतानि ॥

स्वाहाकारस्याग्नि: ॥

देवता ॥

वषट्कारस्य विश्वेदेवा: ॥

देवता: ॥

कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्या: ॥

कर्मारम्भे कर्मण: प्रारम्भे तत्कर्मोपयोगिनां मन्त्राणां देवता वेदितव्या ज्ञातव्या: ॥

सन्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्हूयते ॥

होमात्पूर्वं मनसि देवतां सन्यस्य संचिन्त्य संस्मृत्य ततस्तदनन्तरं हविर्हूयते । तथा च यास्क: । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट् करिष्यन्निति हविर्हूयत इति । देवतामज्ञात्वा हो-

मन्त्रदेवताज्ञानरहितस्य यद्भवति तदाह ॥

देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते ॥

देवतामविज्ञाय अज्ञात्वा यो होमं करोति तस्य हविराज्यादिकं देवा न जुषन्ते न सेवन्ते न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥

स्वाध्यायाध्ययनकालेऽपि मन्त्राणां देवताज्ञाने फलमाह ॥

स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः सोऽस्मिंल्लोके देवैरपीड्यते ॥

यः पुमान्मन्त्रदेवतज्ञः सन् मन्त्राणां देवता जानन् स्वाध्यायमपि वेदमपि अधीते पठति स स्वाध्यायपाठकोऽमुष्मिंल्लोके स्वर्गलोके देवैरपीन्द्रादिभिरपीड्यते स्तूयते। इन्द्रादयोऽपि तस्य स्तुतिं कुर्वन्ति किं पुनरन्य इति ॥

तस्माद्ध दैवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः ॥

यतो देवतामज्ञात्वा होमं कुर्वन्तो देवा हविर्न जुषन्ते। यस्माच्च देवतां ज्ञात्वा स्वाध्यायाध्यापको देवैरपि स्तूयते। तस्मात्कारणात्प्रयत्नतो मन्त्रे मन्त्रे देवता वेद्या ज्ञेयाः ॥

देवताज्ञानस्य प्रयोजनान्तरमप्याह ॥

मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति ॥

मन्त्राणां देवताज्ञानात् मन्त्रार्थं जानाति ॥

मन्त्रार्थज्ञानेन किं भवतीत्यत आह ॥

मन्त्रार्थज्ञानात्तु विधूतपाप्मा नाकमभ्येति ॥

मन्त्रार्थज्ञानात् विधूतपाप्मा निरस्तपापः क्षीणपापः सन् नाकमभ्येति स्वर्गं प्राप्नोति ॥

देवतामज्ञात्वा कर्म कुर्वाणः कर्मणां फलमपि न प्राप्नोतीत्याह ॥

न हि कश्चिदविज्ञाय याथातथ्येन दैवतः श्रौतानां कर्मणां विप्रः स्मार्त्तानां चाश्नुते फलम् ॥

कश्चिदिमो मेधावी याथातथ्येन परमार्थत्वेन अस्य मन्त्रस्येयमेव निश्चिता देवता अस्येयं अस्येयं इत्येवं देवता अविज्ञाय अज्ञात्वा श्रौतानां कर्मणां स्मार्त्तानां च कर्मणां फलं न हि अश्नुते। नैव प्राप्नोतीत्यर्थः। हि हेतावधारणे इत्यमरः। अत्रापि हेतौ अवधारणे वा हीति व्याख्येयम्। हि यतः देवतामज्ञात्वा कर्मणां फलं नाश्नुते तस्माद्देवता ज्ञात्वैव कर्माणि कार्याणीति। अवधारणार्थे तु प्रागेव व्याख्यातम्॥

अनादिष्टमध्वरादौ सवान्तकर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः॥

अध्वरादौ सवान्तकर्मणि अनादिष्टं परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः॥

सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयम्॥

सर्वमग्निदैवतं गायत्रछन्दस्कञ्च मन्त्रगणं गौतमीयं जानीयात्। अग्निदैवतस्य गायत्रछन्दस्कस्य मन्त्रगणस्य गौतमऋषिर्ज्ञेय इत्यर्थः। अध्वरादिसवान्ते कात्यायनविहिते कर्मण्येतद्देवतैतच्छन्दस्कस्य ऋष्यनादेशे अयमृषिर्ज्ञेय इति भावः। एवमेवाग्निमाण्यपि सूत्राणि व्याख्येयानि। अथ ऋषिदैवतछन्दसामेकैकस्यानादेशे अन्यतराभ्यामादिष्टाभ्यामन्यतरस्यानादिष्टस्य निर्णयः क्रियते। तद्यथा यद्गायत्रं गौतमीयञ्चानादिष्टदेवताकं तदाग्नेयमग्निदैवत्यं भवति। यच्चाग्नेयं गौतमीयं चानादिष्टछन्दस्कं तद्गायत्रं यच्चाग्नेयं गायत्रं चानादिष्टर्षिकं तद्गौतमीयं भवतीति। एवं वक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु द्रष्टव्यम्॥

सर्वꣳ सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजम् ॥

अध्वरादौ सवान्ते कर्मणि सवितृदेवत्यमुष्णिक्छन्दस्कं सर्वमन्त्रगणमनादिष्टर्षिकं भारद्वाजं जानीयात् ॥

सर्वꣳ सौम्यमानुष्टुभमाथर्वणिकम् ॥

सोमदेवत्यमनुष्टुप्छन्दस्कं सर्वमन्त्रगणमनादिष्टर्षिकमाथर्वणिकं जानीयात्। अथर्वा तस्य ऋषिरित्यर्थः ॥

सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसम् ॥

बृहस्पतिदेवतं बृहतीछन्दस्कं सर्वमन्त्रगणमाङ्गिरसं जानीयात्। तस्याङ्गिरा ऋषिर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥

सर्वं वारुणं पाङ्क्तमालम्बायनीयम् ॥

वरुणदेवत्यं पङ्क्तिछन्दस्कं सर्वमन्त्रगणमालम्बायनीयं जानीयात्। तस्यालम्बायन ऋषिर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥

सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयम् ॥

इन्द्रदेवत्यं त्रिष्टुप्छन्दस्कं सर्वं मन्त्रगणं याज्ञवल्कीयं विद्यात्। याज्ञवल्क्यस्तस्य ऋषिरित्यर्थः ॥

सर्वमादित्यदेवतं जागतं कौत्सम् ॥

आदित्यदेवतं जगतीछन्दस्कं सर्वमन्त्रगणं कौत्सं विद्यात्। कुत्सस्येदं कौत्सम्। कुत्सोऽस्य ऋषिरित्यर्थः। अध्वरादौ सवान्तकर्मणि अनादिष्टं मन्त्रगणमित्येतत्समस्तेष्वपि सूत्रेष्वनुवर्तत एव। उदाहरणान्यत्राभियुक्तैः प्रयत्नतो गवेषणीयानि ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामः ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति दीक्षात आरभ्य सर्वाङ्गानां प्रधानानां च ऋषिदेवतछन्दांसि वक्ष्यामः। आमन्त्ररूपाणामपि

दीक्षादिकर्मणामुद्दमनीयातिरात्रान्तानामग्न्यादिज्ञानारम्भविशेषो भवति । तथा च श्रूयते । यद्वै दीक्षन्तेऽग्नाविष्णू एव देवते यजन्तेऽग्नाविष्णू देवते भवन्ति अग्नाविष्ण्वोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्तीत्यादि स पापीयान् भवति श्रेयाꣳ स आत्मनेत्यन्तम् । अथाहुर्हरिस्वामिनः । एतदपि कर्मसु देवताविद्याब्राह्मणं प्रसन्नमेव । अग्नाविष्णू देवते भवन्त्यभेददर्शिनः । अग्नाविष्ण्वोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति देवदर्शिनः । तत्रापि प्रकृष्टविद्याः सायुज्यं जयन्ति । मन्दविद्याः सलोकतामिति विशेषः । एव मुत्तरत्रापि वाच्यम् ॥

दीक्षायां भृगुरग्नाविष्णू गायत्री ॥

दीक्षायां भृगुऋषिः अग्नाविष्णू देवते गायत्री छन्दः ॥

प्रायणीय आङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक् ॥

प्रायणीये आङ्गिरस ऋषिः अदितिर्देवता उष्णिक् छन्दः ॥

क्रये विश्वामित्र सोमोऽनुष्टुप् ॥

सोमक्रये विश्वामित्र ऋषिः सोमो देवता अनुष्टुप्छन्दः ॥

आतिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्बृहती ॥

आतिथ्ये कर्मणि वसिष्ठ ऋषिः विष्णुर्देवता बृहती छन्दः ॥

प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः ॥

प्रवर्ग्ये कश्यप ऋषिः आदित्यो देवता पङ्क्तिश्छन्दः ॥

उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् ॥

उपसत्स्वात्रेय ऋषिः । उपसद्देवता त्रिष्टुप्छन्दः ॥

अग्नीषोमीयेऽगस्त्यो ऽग्नीषोमौ जगती ॥

अग्नीषोमीयेऽगस्त्यऋषिः अग्नीषोमौ देवते जगती छन्दः ॥

प्रायश्चीयेतिराचे आग्निवेश्योऽहोरात्रे अति-जगती ॥

प्रायश्चीयेतिरात्रे आग्निवेश्य ऋषिः । अहोरात्रे देवते । अति-जगती छन्दः ॥

चतुर्विंशत्यहे शौकरायणः संवत्सरः शक्करी ॥

चतुर्विंशत्यहे सौकरायण ऋषिः । संवत्सरो देवता । शक्करी छन्दः ॥

अभिप्लवे षडहे सावर्णोऽर्द्धमासा मासाश्चाति-शक्करी ॥

अभिप्लवे षडहे सावर्ण ऋषिः । अर्द्धमासा मासाश्च देवताः । अतिशक्करी छन्दः ॥

पृष्ठ्ये षडहे सायकायन ऋतवोऽष्टिः ॥

पृष्ठ्ये षडहे सायकायन ऋषिः । ऋतवो देवता । अष्टिश्छन्दः ॥

अभिजिति प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः ॥

अभिजिति प्रियव्रत ऋषिः । अग्निर्देवता । अत्यष्टिश्छन्दः ॥

स्वरसामसु सरस्वत्यापो धृतिः ॥

स्वरसामसु सरस्वती ऋषिः । आपो देवता । धृतिश्छन्दः ॥

विषुवति रौहिणायन आदित्योऽतिधृतिः ॥

विषुवति रौहिणायन ऋषिः । आदित्यो देवता । अतिधृति-श्छन्दः ॥

विश्वजिति सौभर इन्द्रः कृतिः ॥

विश्वजिति सौभर ऋषिः । इन्द्रो देवता । कृतिश्छन्दः ॥

गौषायुषौर्वार्क्षिर्मित्रावरुणौ प्रकृतिः ॥

गौषायुषोर्वार्क्षिर्ऋषिः । मित्रावरुणौ देवते । प्रकृतिश्छन्दः ॥

दृशरात्र आषार्यो विश्वेदेवा आकृतिः ॥

दृशरात्रे आषार्य ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । आकृतिश्छन्दः ॥

दृशरात्रिके पृष्ठ्ये षडहे भाल्लवेयो दिशो विकृतिः ॥

दृशरात्रिके दृशरात्रसम्बन्धिनि पृष्ठ्ये षडहे भाल्लवेय ऋषिः । दिशो देवताः । विकृतिश्छन्दः ॥

छन्दोमेषु शौल्बायन इमे लोका संकृतिः ॥

छन्दोमेषु शौल्बायन ऋषि । इमे लोका देवताः । संकृतिश्छन्दः ॥

दृशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽभिकृतिः ॥

दृशमेऽहनि अविवाक्ये पराशर ऋषिः । संवत्सरो देवता । अभिकृतिश्छन्दः ॥

महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुत्कृतिः ॥

महाव्रते शैलिन ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । उत्कृतिश्छन्दः ॥

उदयनीयेतिरात्रे भौवायनो वायुश्छन्दांꣳसि सर्वाणि ॥

उदयनीये अतिरात्रे भौवायन ऋषिः । वायुर्देवता । सर्वाणि गायत्र्यादीन्युत्कृतिपर्यन्तानि छन्दांसि ॥ १२ ॥

ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यम् ॥

ऋषिभिः परमेष्ठ्यादिभिर्मन्त्रवाक्यमुपलक्षितं ज्ञापितं विद्यमानमेव प्रकटीकृतम् ॥

ऋषयश्छन्दोभिरुपलक्षिताः ॥

परमेष्ठ्यादय ऋषयश्च तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्दर्शपूर्णमासौ, इत्यादिभिश्छन्दोभिर्वेदवाक्यैरुपलक्षिताः ज्ञापिताः ॥

देवता मन्त्रवर्णादृग्यजुषयोर्विनियोगतश्च विज्ञेयाः ॥

ऋग्यजुषयोर्मन्त्रवर्णादृग्यजुषयोर्विनियोगाच्च मन्त्राणां देवता ज्ञेयाः । मन्त्रवर्णात्तावत् । इन्द्रो वीर्यमकृणोदित्यैन्द्री । विनियोगाच्च । यथा निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । अत्र गार्हपत्योपस्थाने विनियोगादस्या गार्हपत्योऽग्निर्देवतेति ज्ञेयम् ॥

सर्वमेतच्छन्दोदैवतमार्षं च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जपहोमादि करोति तस्य फलमश्नुते ॥

एतच्छन्दो दैवतमार्षञ्च विज्ञाय विशेषतो ज्ञात्वैवास्य मन्त्रस्यायं ऋषिः इयं देवता इदं छन्दः इत्येवं ज्ञात्वैव यत्किञ्चिज्जपहोमयागाध्ययनाध्यापनयाजनादिकं कर्म करोति तस्य कर्मणः फलमश्नुते प्राप्नोति नान्यथा ॥

ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा छन्दःपुरुषमेनोनिर्णोदनꣳ शरीरे न्यसेत् ॥

ब्रह्मयज्ञारम्भे स्वाध्यायारम्भे यथाविधि अथातो नित्यस्नानं मध्याह्नावित्यर्थात्मप्रकारेण स्नात्वा स्नानं कृत्वा छन्दःपुरुषं वेदपुरुषमेनोनिर्णोदनं पापक्षयकरं सर्वोपद्रवनाशनं शरीरे न्यसेत् । स्वदेहे न्यसेत् ॥

कीदृशश्छन्दःपुरुष इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपमाह ॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नः ॥

तस्य छन्दःपुरुषस्य तिर्यग्बिलस्तिर्यग्छिद्रमिदमेव शिरश्चमसः चम्यन्तेऽश्नेन रसा इति चमसः कीदृशः ऊर्द्ध्वबुध्नः । ऊर्द्ध्वबन्धनः । उपरि व्यवस्थितमेतद्बन्धनमस्य शरीरस्य । एतद्वियोगे हि विस्रस्यते शरीरमनेनास्य शिर उक्तम् । एवंविधमेतच्छन्दःपुरुषस्य शिरः । तस्य मुखे न्यासः कर्त्तव्यः । तिर्यक् बिलं मुखं यस्य स तथा । ऊर्द्ध्वं बुध्नं यस्य स तथा । श्रुतिरप्यमुमेवार्थमाह । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वं बुध्नमितीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्न इति ॥

तथास्यर्षी गौतमभरद्वाजौ ॥

तस्य छन्दःपुरुषस्य गौतमभरद्वाजावृषी ज्ञेयौ । तत्र न्यासे प्रकारद्वयम् । मुखं स्पृष्ट्वा तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नं, इति पठितव्यम् । अक्षिणी स्पृष्ट्वा गौतमभरद्वाजाविति । एकोऽयं प्रकारः । मुखं स्पृष्ट्वा तिर्यग्बिलाय चमसायोर्द्ध्वबुध्नाय नमः । अक्षिणी स्पृष्ट्वा गौतमभरद्वाजाभ्यां नम इति । ततश्च यथारुच्यनुष्ठेयम् । एवं वक्ष्यमाणेष्वपि प्रकारद्वयं द्रष्टव्यम् ॥

श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी ॥

तस्य छन्दःपुरुषस्य विश्वामित्रजमदग्नी श्रोत्रे कर्णौ ॥

नासिके वशिष्ठकश्यपौ ॥

तस्य छन्दःपुरुषस्य वसिष्ठकश्यपौ नासिके ज्ञेये ॥

वागत्रिः ॥

अत्रिर्महर्षिस्तस्य वाग् ज्ञेया ॥

गायत्रीं छन्दोऽग्निदेवतां शिरसि विन्यसेत् ॥

ततो गायत्रीं छन्दोऽग्निदेवतां शिरसि विन्यसेत् । गायत्र्यै नमोऽग्नये नम इति ॥

एवमेवोष्णिहं० सवितारं ग्रीवासु ॥

विन्यसेदिति शेषः । उष्णिहं छन्दः सवितारं देवतामेवमेव ग्रीवासु विन्यसेत् । उष्णिहे नमः सवित्रे नम इति ॥

अनूके बृहतीं बृहस्पतिम् ॥

बृहतीछन्दो बृहस्पतिदेवताश्चानूके पृष्ठवंशे विन्यसेत् । बृहत्यै नमो बृहस्पतये नम इति ॥

बाह्वोर्बृहद्रथन्तरे द्यावापृथिवी ॥

बृहद्रथन्तरे छन्दसी बाह्वोर्न्यसेत् । बृहद्रथन्तराभ्यां नमो द्यावापृथिवीभ्यां नम इति ॥

मध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रम् ॥

मध्ये उदरे त्रिष्टुभं छन्द इन्द्रं देवतां न्यसेत् । त्रिष्टुभे नम इन्द्राय नम इति ॥

श्रोण्योर्जगतीमादित्यम् ॥

जगतीं छन्द आदित्यं देवतां श्रोण्योः कट्योर्न्यसेत् । जगत्यै नम आदित्याय नम इति ॥

मेढ्रे ऽतिच्छन्दसं प्रजापतिम् ॥

अतिच्छन्दसं छन्दः प्रजापतिं देवतां मेढ्रे शिश्ने न्यसेत् । अतिच्छन्दसे नमः प्रजापतये नम इति ॥

पायौ यज्ञायज्ञियं वैश्वानरम् ॥

यज्ञायज्ञियं छन्दो वैश्वानरं देवतां पायावपाने न्यसेत् । यज्ञायज्ञियाय नमो वैश्वानराय नम इति ॥

ऊर्वोरनुष्टुभं विश्वान्देवान् ॥

अनुष्टुभं छन्दो विश्वान्देवान् देवता ऊर्वोः सक्थ्नोर्न्यसेत् । अनुष्टुभे नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति ॥

अष्ठीवतोः पङ्क्तिर्मरुतः ॥

पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवता अष्ठीवतोर्जान्वोर्न्यसेत् । पङ्क्त्यै नमो मरुद्भ्यो नम इति ॥

पादयोर्द्विपदां विष्णुम् ॥

द्विपदां छन्दो विष्णुं देवताञ्च पादयोर्न्यसेत् । द्विपदाय नमो विष्णवे नम इति ॥

प्राणेषु विच्छन्दसं वायुम् ॥

प्राणेषु चक्षुःश्रोत्रादिषु सर्वेषु प्राणेषु प्राणायतनेषु विच्छन्दसं वायुञ्च न्यसेत् । विच्छन्दसे नमो वायवे नम इति ॥

न्यूनातिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यूनाक्षरं छन्दो आपो देवतेति ॥

न्यूनाक्षरं छन्द आपो देवता न्यूनातिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यसेत् । न्यूनाक्षराय छन्दसे नमोऽद्भ्यो नम इति च ॥

एवꣳ सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमयः सम्पद्यते ॥

एवमनुना प्रकारेण सर्वाङ्गेषु सर्वेषु शिरोग्रीवादिष्ववयवेषु योजयित्वा छन्दोदैवतन्यासं कृत्वा स्वयं वेदमयः सम्पद्यते वेदरूपो भवति ॥

तथा शापानुग्रहसमर्थो भवति ॥

तत्र धनादिहानिर्भवत्वित्येवमादिरूपशापेषणायां तथा तत्र पुत्रधनविद्यादिसम्पत्तिर्भवत्वेवमादिरूपे अनुग्रहे शोभनेषणायाञ्च समर्थो भवति ॥

ब्राह्मं तेजश्च वर्द्धते ॥

अस्य ब्राह्मं तेजो ब्रह्मवर्चसं वर्द्धते ॥

न कुतश्चिद्भयं विन्दति ॥

अयं कुतश्चिदपि चौरव्याघ्रादेर्भयं न विन्दते न प्राप्नोति ॥

ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयस्तेजोमयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः सम्भूय ब्रह्मैवाभ्येति ॥

ऋगादिरूपो भूत्वा ब्रह्मैवाभ्येति मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

तस्मादेतन्नाब्रह्मचारिणे नातपस्विने नासंवत्सरोषिताय नाप्रवक्त्रे ऽनुब्रूयात् ॥

तस्मात्कारणादेतत्पूर्वोक्तसर्वानुक्रमणमब्रह्मचारिणे न ब्रूयात् । अतपस्विने च न ब्रूयात् । तपो विद्यते यस्यासौ तपस्वी अतपस्विने न ब्रूयात् । तथा ऽसंवत्सरोषिताय यः संवत्सरं समीपे नोषितो न स्थितस्तस्मा एतन्न ब्रूयात् । तथा ऽप्रवक्त्रे यः स्वयं ज्ञात्वाऽन्यान्न पाठयति तस्मै च नानुब्रूयात् ॥

अनेनाधीतेन चान्द्रायणाब्दफलमवाप्नोति ॥

अनेन सर्वानुक्रमणिकाख्येन ग्रन्थेनाधीतेन पठितेन चान्द्रायणाब्दस्य फलमवाप्नोति प्राप्नोति । चान्द्रायणव्रतसम्बन्धी अब्दः संवत्सरश्चान्द्रायणाब्दः । संवत्सरं चान्द्रायणव्रताचरणेन यावत्फलं तावदेतद्ग्रन्थाध्ययनमात्रेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अनेन च सम्यग्ज्ञातेन ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोत्याप्नोति ॥

अनेन च प्रागुक्तेन ग्रन्थेन सम्यक्ज्ञानेन यथार्थं बुद्धेनावगतेन ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति । अत्रापि प्रकृतविद्यः सायुज्यं प्राप्नोति मन्दतरः सलोकतामिति विशेषः । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिसूचनार्थः ॥

इति श्रीमिरम्मिथिलसम्राट्स्थपतिविंशत्क्रतुकसहायाग्निकश्रीप्रजापतिसुतसहायाग्निकश्रीदेवकृते ऽनुक्रमणीव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ छन्दांसि ॥

अभिधीयन्त इति शेषः । अथानन्तरं छन्दांस्यभिधीयन्ते । अथ तेषां छन्दसां नामान्याह ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसङ्कृत्यभिकृत्युत्कृतयः ॥

गायत्र्यादय उत्कृतिपर्यन्ता एकविंशतिश्छन्दांसि छन्दसां संज्ञाः । संज्ञाकरणं समिधाग्नेयश्चतस्रो गायत्र्य इत्यादौ संव्यवहारार्थम् । अथैतेषामेव छन्दसामक्षरसंख्यामाह ॥

चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि ॥

एतानि गायत्र्यादीन्युत्कृतिपर्यन्तानि एकविंशतिसंख्यानि छन्दांसि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्विंशत्यक्षरात्मकं गायत्रीसंज्ञं छन्द उपक्रम्य चतुरुत्तराणि भवन्ति। पूर्वपूर्वछन्दोऽपेक्षया उत्तरमुत्तरं छन्दश्चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरधिकं भवतीत्यर्थः। तथाहि। गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा । तदपेक्षया चतुर्भिरक्षरैरधिकोष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा । उष्णिगपेक्षयानुष्टुप्चतुर्भिरक्षरैरधिका द्वात्रिंशदक्षरा। अनुष्टुबपेक्षया चतुर्भिरक्षरैरधिका बृहती षट्त्रिंशदक्षरा । एवमेव प्रतिच्छन्दः पूर्वपूर्वापेक्षया चतुरक्षरवृद्धिर्ज्ञेया । चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । द्वापञ्चाशदक्षराऽतिजगती । षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी । षष्ट्यक्षराऽतिशक्वरी । चतुःषष्ट्यक्षरा अष्टिः । अष्टषष्ट्यक्षरा अत्यष्टिः । द्वासप्तत्यक्षरा धृतिः । षट्सप्तत्यक्षराऽतिधृतिः । अशीत्यक्षरा कृतिः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः । अष्टाशीत्यक्षरा आकृतिः । द्वानवत्यक्षरा

विकृतिः। षण्णवत्यक्षरा सङ्कृतिः। शताक्षरा ऽभिकृतिः। चतुरधिकशताक्षरोत्कृतिरिति। एतेषामुदाहरणानि प्रागेव दर्शितानि॥

ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ॥

पूर्वोक्तानां नियताक्षराणां गायत्र्यादीनामुत्कृतिपर्यन्तानां छन्दसामेकेनाक्षरेणोनेन न्यूनेनैकेनाधिकेनातिरिक्तेन यथाक्रमं निचृद्भुरिगित्येते सञ्ज्ञे भवतः। तद्यथा। गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा सैकेनाक्षरेणोना त्रयोविंशत्यक्षरा निचृदित्युच्यते। सैवैकाधिका पञ्चविंशत्यक्षरा भुरिगित्युच्यते। एवमनुष्टुबाद्युत्कृतिपर्यन्तानां ज्ञेयम्॥

द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ॥

सर्वेषां छन्दसां द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाभ्यां विराट्सञ्ज्ञा भवति। द्वाभ्यामक्षराभ्यामधिकाभ्यां स्वराट्सञ्ज्ञा भवति। अत्रो-नाधिकेनेत्यनुवर्तते। तदूनाधिकाभ्यामिति विपरिणम्य द्वाभ्यामित्यनेन सम्बध्यते। तद्यथा द्वाविंशत्यक्षरा गायत्री विराट्। षड्विंशत्यक्षरा स्वराट्। एवं त्रिंशदक्षरा विराडनुष्टुप्। चतुस्त्रिंशदक्षरा स्वराट्। षड्विंशत्यक्षरा विराडुष्णिक्। त्रिंशदक्षरा स्वराडुष्णिगिति। एवमुत्कृतिपर्यन्तेषूह्यम्। अत्र शास्त्रे निचृदादिसञ्ज्ञाचतुष्टयस्य क्वचिदप्यनुक्तिर्लाघवार्था। अन्यथा सर्वत्र न्यूनाधिकाक्षरत्वस्य विद्यमानत्वेन निचृदादिसञ्ज्ञोपबन्धे सति शास्त्रं गुरुतरं स्यादतः स्वयमेवोहित्वा यथासम्भवमेतत्सञ्ज्ञाचतुष्टयं ज्ञेयम्॥

अथ न्यूनाक्षरेष्वक्षरपूरणोपायमाह॥

पादपूरणार्थन्तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेत्॥

न्यूनाक्षरेषु पादेषु पादपूरणार्थं क्षैप्रसंयोगानेकाक्षरीभावांश्च

व्यूहेत् । क्षिप्रे संहितायां भवः सन्धिः क्षैप्रः । क्षैप्रः संयोगो यकारवकारसंयोगः । यवसंयोग इत्यपरे । तदुक्तम् ।

समानाक्षरमन्तस्थां स्वामकस्थं स्वरोदयम् ।

न समानाक्षरे स्वे स्वे ते क्षैप्राः प्राकृतोदयाः ॥ इति ।

ते सन्धयः क्षैप्रा इत्यर्थः । एकः पूर्वपरयोरित्यस्मिन्नधिकारे यः सन्धिराद्गुणो वृद्धिरेचीत्यादिभिर्द्वयोर्वर्णयोः स्थाने य एकादेशः स एकाक्षरीभावः । अनेकाक्षरस्यैकाक्षरभाव एकाक्षरीभावः । एतान्पादपूरणार्थं व्यूहेत् । पृथक्कुर्यात् । तदुक्तम् । व्यूहेदेकाक्षरीभावान्पादेषूनेषु सम्पदे । ऊनेषु पादेषु सम्पदे सम्पदर्थं एकाक्षरीभावान् सन्धीन्व्यूहेत् । पृथक्कुर्यादित्यर्थः । तथा । क्षैप्रवर्णांश्च संयोगान्व्यवेयात्सदृशैः स्वरैरिति । अस्यार्थः । क्षैप्रवर्णान् संयोगानन्तस्थासंयोगानित्यर्थः । व्यवेयात् । व्यवधानं कुर्यात् । कैः सदृशैः समानस्थानैर्वर्णैः । तद्यथा । त्रियम्बकं यजामहे । तत्सवितुर्वरेणियमिति । अत्र यकारस्य समानस्थानेनेकारेण व्यवायेन पादपूरणम् । तथा हुवंनः सर्पिरासुतिरिति । सुवर्षामयोहजनस्य गोपामिति । अत्र वकारस्य समानस्थानेनोकारेण व्यवायः । पिङ्गलोऽपि । पादइयादिपूरण इति यकारस्य समानस्थानेनेकारेण व्यवायमाह । आदिशब्देनोवादि गृह्यते । क्वचिद्रेफमपि व्यूहेत् । अयं समानस्थानैः स्वरैर्व्यवायः स्वाभाविकेष्वेव यकारवकारसंयोगेषु भवति । यथा समिद्धपर्णाश्चरन्ति नो नर इति । यथादेशेन कृतेषु यकारवकारसंयोगेषु तु अप्सु अन्तरमृतमिति वामं ययति अध्वर इत्येव पदप्रकृत्या व्यूहः कर्त्तव्यः । यकारवकारसंयोग एवायं व्यवाय इष्यते । रेफलकारसंयोगयोस्तु नेष्यत इति प्रातिशाख्यभाष्ये । गायत्रविधाने । प्राकृतसन्ध्ययोः सन्देहे सन्ध्यो विकृष्यः । सदृशयोस्तु परो विकृष्य इति । यत्र तु द्विपादिव्यूहस्थानानि तत्र पूर्वव्यूहेनैव पाद-

पूरणे सिद्धे द्वितीयादौ न व्यूहेत् । अथैकाक्षरीभावव्यूहोदाहरणानि । प्र इता जयता नर, इत्यत्राद्गुण इत्येकादेशस्य गुणस्य व्यूहेन पूरणम् । प्र ऐतु ब्रह्मणस्पतिरित्यत्रैचेत्येधत्यूठस्विति वृद्धेरेकादेशस्य व्यूहः । परिमाग्ने दुश्चरितादित्यत्राकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन कृतस्यैकादेशस्य दीर्घस्य व्यूहः । अधिब्रुवन्तु ते ऽवन्त्वस्मानित्यत्रैङः पदान्तादिति एकादेशस्य पूर्वरूपस्य व्यूहः । छन्दोगपरिशिष्टे ऽपि । सर्वंछन्दःस्वेकेन पञ्चाक्षरेण भ्रकुमती भवत्यथैकाक्षरहीना निवृदेकाधिका भुरिक् । द्व्यूना विराट् । द्व्यधिका स्वराडल्पीयोमध्या पिपीलिकमध्या भूयोमध्या यवमध्येति । यत्राभ्यां यकारवकारविकर्षेण न्यूनानि छन्दांसि पूरयेत्साम्नेन च मदश्च वर्जम् । परप्रकृत्या च । त्वशब्दे न्यूनत्वे तु शब्दपूरण इति । तदेवं यत्र व्यूहः सम्भवति तत्र व्यूहेन पूरणम् । यत्र तु व्यूहेनापि न पूर्यते तत्र निवृद्भुरिग्विराट्स्वराडादिसञ्ज्ञा । यत्र तु सन्देहो जायते यथा कश्चिदष्टाविंशदक्षराणि भवन्ति । तत्र किमियं बृहती वा द्व्यधिका । अथवा पङ्क्तिर्द्व्यूनेति । तत्र विकल्पो बृहती वा पङ्क्तिर्वेति । तथा च सूत्रकारः । कतरो बृहती पङ्क्तिर्वा । उपज्म जगती त्रिष्टुब्वा । चतुस्त्रिंशदक्षरमेत्वत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्वेति । एवं पिङ्गलोक्तेष्वपि छन्दःसूक्तिपर्यन्तेषु सन्देहे विकल्पो द्रष्टव्यः । अधिकाक्षरं पूर्वं छन्दो न्यूनाक्षरस्योत्तरमिति । तथा ॥

अक्षराण्येव सर्वत्र निमित्तं बलवत्तरम् ।

त्रिष्टादिप्रतिपन्नानां पादवृत्ताक्षरैस्तथाम् ॥ इति ।

अस्यार्थः । पादैर्वृत्तैरक्षरैश्च विप्रतिपन्नानामृचां सर्वत्र बलवत्तरं निमित्तमक्षराण्येव विद्यात् । यथा मीढुष्टमेति पादैर्विप्रतिपन्ना अक्षरैस्त्रिष्टुब्ध्यवसीयते । यथैषा ते अग्ने समिदिति वृत्तेन विप्रतिपन्ना ऽक्षरैरनुष्टुब्ध्यवसीयते । यदा काचित्षड्विंशत्यक्षरा

ञ्भवति । तत्र सन्देहः किमियं स्वराट् गायत्री उत विराडुष्णि-गिति । एवं सर्वच्छन्दःसु संशय ऊह्यः । तदा निर्णयोपायमाह पिङ्गलः । आदितः सन्दिग्धे । सन्दिग्धे छन्दस्यादितः प्रथमपादा छन्दो निश्चेतव्यम् । यदा प्रथमः पादोऽष्टाक्षरस्तदा सा गायत्री । यदा द्वादशस्तदोष्णिगिति । एवं सर्वेषु । तथा दैवतादितः । सन्दिग्धं छन्दो देवतादिभिर्निश्चेतव्यम् । तद्यथा । यदा सन्दिग्धे छन्दस्यग्निर्देवता भवति तदा सा गायत्री । यदा सविता तदो-ष्णिक् । यदा सोमस्तदानुष्टुबित्यादि ॥

आद्ये तु सप्तवर्गे पादविशेषात्सञ्ज्ञाविशेषः ॥

तुशब्दोऽवधारणे । गायत्र्यादीनामेकविंशतिसंख्यानां छन्दसां त्रयः सप्तवर्गाः । तेषां त्रयाणां सप्तवर्गाणां मध्ये आद्य एव सप्तवर्गे गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतेषां सप्तानां छन्दसां वर्गे समूहे पादविशेषात् पादानां चतुरक्षरपञ्चाक्षरषडक्ष-रसप्ताक्षराष्टाक्षरनवाक्षरत्वादिरूपविशेषात् सञ्ज्ञाविशेषाः पद-पङ्क्त्यादयो भवन्ति न द्वितीयतृतीयसप्तवर्गयोः ॥

##ताननुक्रामन्त एवोदाहरिष्यामः ॥

तान्प्रकृतसञ्ज्ञाविशेषाननुक्रामन्त एव ऋष्याद्यनुक्रमणं कुर्वन्त एवोदाहरिष्यामः । पदपङ्क्तिर्नवमः । अन्त्या तु पादनिवृत् । उप-रिष्टाज्ज्योतिःषष्टीत्येवम् ॥

विराड्रूपा विराट्स्थानाश्च बहूनापि त्रिष्टुभ एव ॥

नवको वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विरा-ट्स्थानेति । एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपेति च वक्ष्यति । तत्रेदमुच्यते । त्रिष्टुभश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वाद्विराड्रूपाया एकचत्वा-

त्रिंशदक्षरत्वाद्विराट्स्थानाया एकोनचत्वारिंशदक्षरत्वात् चत्वारिंशदक्षरत्वाद्वा त्रिष्टुब्लं न भविष्यतीति शङ्कायामाह। विराड्रूपा विराट्स्थानाश्च ऋचो बह्वक्षरा अपि बहुभिरक्षरैरूना अपि त्रिष्टुभ एव। ऊनाक्षरत्वात्त्रिष्टुभो न भवन्तीति शङ्का न कार्येत्यर्थः। किं च स्यात्। एकोनचत्वारिंशदक्षराया त्रिष्टुप्पङ्क्तित्वं चत्वारिंशदक्षरायाः पङ्क्तित्वमेकचत्वारिंशदक्षराया भुरिक्पङ्क्तित्वं स्यात् तस्मा भूरित्येवमर्थमस्यारम्भः॥

इत्युद्देशः॥

इतिशब्दः प्रकारे। इति अनेन प्रकारेण सर्वछन्दसामुद्देशः। एकद्विबह्वक्षरैरूनानामपि स्वस्वनाम्नैव सङ्कीर्तनम्। सैव सञ्ज्ञा ज्ञेयेत्यर्थः। उद्दिश्यते ऽभिधीयते ऽनेनेत्युद्देशः सञ्ज्ञा। यथा विराड्रूपादीनां न्यूनाक्षराणामपि त्रिष्टुप्त्वमेव। एवमितरेषामपि छन्दसां न्यूनाधिकत्वेऽपि तत्तच्छन्दस्त्वमेव भवति। न चाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामिति श्रुतेः। तथा नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्यामिति श्रुतेश्च। यथा त्रयः सप्तकाः पादा निवृदिति त्रिभिरूनापि गायत्र्येव॥

तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागता इति सञ्ज्ञाः॥

तत्र छन्दसां पादविशेषेण सञ्ज्ञाविशेषाभिधाने दशाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षराणां पादानां यथाक्रमं वैराजत्रैष्टुभजागता इति तिस्रः सञ्ज्ञाः। दशाक्षराणामित्यत्र पादानामिति शेषः। अक्षरशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। तेन दशाक्षरस्य पादस्य वैराज इति सञ्ज्ञा। एकादशाक्षरस्य त्रैष्टुभ इति। द्वादशाक्षरस्य जागत इति। सञ्ज्ञाकरणं संव्यवहारार्थम्। संव्यवहारश्च नवकी

वैराजश्चैष्टुभश्चेति विज्ञायतोऽहरुत्तीत्येवमादौ । पिङ्गलोऽपि । पादः । द्व्यादिपूरणम् । गायत्र्या वसवः । जगत्या आदित्याः । विराजो दिशः । त्रिष्टुभो रुद्रा इत्यादि । दशाक्षरा विराट् । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । द्वादशाक्षरा वै जगतीत्यादिश्रुतिरपि पादाक्षराभिप्रायेणैव ॥

अनादेशे ऽष्टाक्षराः पादाः ॥

अनादेशे ऽक्षरसङ्ख्यायुक्ताः पादा अष्टाक्षरा भवन्ति ॥

चतुष्पदाश्चर्चः ॥

चकारादनादेशे ऽनुक्तपादसङ्ख्या ऋचश्चतुष्पदा भवन्ति ॥

प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री ॥

चतुर्विंशत्यक्षरं प्रथमं छन्दो गायत्री । सा च त्रिपदा भवति । त्रयः पादा यस्याः सा त्रिपदा । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इत्यन्त्यलोपः । टाबृचीति टाप् । पादः पत् । अस्या उदाहरणं समिधाग्निन्दुवस्यतेत्यादिकम् । अस्या अष्टाक्षरास्त्रयः पादाः । तथा च छन्दोगानाम् । त्रयोऽष्टकाः स्वभावस्थिति । गायत्रीति प्रागुष्णिहोऽधिकारः ॥

पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । पञ्चाक्षराणि परिमाणमस्यासौ पञ्चकः । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन् । एवं षट्कादयोऽपि । पञ्चकाः पञ्चाक्षराश्चत्वारः पादाः । एकः षट्कः षडक्षरः । अथवा चतुर्थः पादश्चतुष्कश्चतुरक्षरः सा षड्विंशत्यक्षरा पञ्चविंशत्यक्षरा वा पदपङ्क्तिर्गायत्री । अध्वाग्न इति प्रथमपक्षस्योदाहरणम् । चतुर्थश्चतुष्को वेत्यस्योदाहरणमग्ने तमद्येति । तदुक्तं पिङ्गले । पदपङ्क्तिः पञ्च । चतुष्कषट्कौ चयचेति ॥

षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा ॥

गायत्रीत्येव । यस्याः षडक्षरसप्ताक्षरैकादशाक्षराः क्रमेण त्रयः पादाः सा चतुर्विंशत्यक्षरोष्णिग्गर्भा गायत्री भवति । उदाहरणमृग्वेदे । ता मे अश्व्यानाम् ॥

त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् ॥

यस्या गायत्र्यास्त्रयः सप्ताक्षराः पादा सैकविंशत्यक्षरा पादनिचृत्सञ्ज्ञा गायत्री । अभीषुणः सखीनामित्युदाहरणम् । तथा च पिङ्गलः । क्वचित्त्रिपाद्भिः । सा पादनिचृदिति । त्रिपात् पादनिचृत्सप्तका सप्ताक्षरैरिति छन्दोगानाम् । अत्र पिङ्गले विशेषः । आद्यश्चतुष्पात्तुभिरिति । आद्यं प्रथमं गायत्रीसञ्ज्ञं छन्द ऋतुभिः षडक्षरैश्चतुर्भिः पादैश्चतुष्पाद्भवति । छन्दोगानां च । चतुष्पाद्गायत्री षडक्षरैरिति ॥

मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत् ॥

यस्या आद्यतृतीयौ सप्ताक्षरौ मध्यमः षट्कः षडक्षरः सा विंशत्यक्षराऽतिनिचृद्गायत्रीति सञ्ज्ञा । उदाहरणमृग्वेदे । पुरूतमं पुरूणां स्तोतॄणामिति ॥

दशकश्चेद्यवमध्या ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । यस्या गायत्र्याः प्रथमतृतीयौ सप्ताक्षरौ पादौ मध्यमो दशाक्षरः सा चतुर्विंशत्यक्षरा यवमध्या गायत्री । उदाहरणम् । ससुत्वेयो वसूनामिति । तदुक्तम् ॥

आद्ये पादे तृतीये च सप्तके मध्यमो यदि ।
दशाक्षरः सा गायत्री यवमध्या प्रकीर्त्तितेति ॥

यस्यास्तु षट्कसप्तकाष्टकाः सा वर्द्धमाना ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । यस्या आद्यः पादः षडक्षरो द्वितीयः

समाक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरः सा वर्द्धमाना गायत्रीति सञ्ज्ञा भवति। उदाहरणम्। अग्निमद्वैमम्। षट् सप्ताष्टौ च वर्द्धमानेति छन्दोगानाम् ॥

विपरीता प्रतिष्ठा ॥

या पूर्वोक्तविपरीता प्रथमोऽष्टाक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयः षडक्षर इत्येवंविधा सैकविंशत्यक्षरा प्रतिष्ठासञ्ज्ञा गायत्री। उदाहरणम्। त्वमग्ने व्रतपा इति। पुरीष्योसि विश्वभरा इति च। तदुक्तं पिङ्गले। अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठा। एवैव विपरीता वर्द्धमानेति। छन्दोगानामपि। अष्टसप्तषड्भिः प्रतिष्ठेति ॥

द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसीयसी ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते। यस्या द्वौ पादौ षडक्षरावेकः सप्ताक्षर एवंविधा सैकोनविंशत्यक्षरा ह्रसीयसी गायत्रीसञ्ज्ञा भवति। उदाहरणमृग्वेदे। श्रेष्ठमुमियाणामिति। एवं दश गायत्र्य उक्ताः। तदुक्तम्। इति पादविभागेन दश गायत्र्य ईरिता इति ॥

द्वितीयमुष्णिक्त्रिपदा ॥

अष्टाविंशत्यक्षरं द्वितीयं छन्द उष्णिक् सा त्रिपदा भवति। त्रयः पादा यस्याः सा त्रिपदा। उष्णिगित्ययमधिकारः प्रागनुष्टुबधिकारात् ॥

अन्त्यो द्वादशकः ॥

अस्यास्त्रिपदाया उष्णिहोऽन्त्यस्तृतीयः पादो द्वादशकः। द्वादशाक्षराणि परिमाणमस्यासौ द्वादशकः। प्रथमद्वितीयौ त्वष्टाक्षरावेव। उदाहरणम्। अग्ने वाजस्य गोमत इति। तदुक्तम्। उष्णिक्या यन्त्यौ जागतवेति। छन्दोगानाञ्च। उष्णिगष्टाक्षरौ द्वादशकश्चेति।

अत्राह पिङ्गलः । परोष्णिक् परत इति । छन्दोगानाञ्च । स एवो-
परिष्टात्पर उष्णिगिति । स इति द्वादशाक्षरः पादः ॥

आद्यश्चेत्पुर उष्णिक् ॥

यस्या उष्णिह आद्यः पादो द्वादशाक्षरः । अन्त्यावष्टाक्षरौ ।
सा पुरउष्णिक्सञ्ज्ञा भवति । आदौ भव आद्यः । आद्यः प्रथमो
द्वादशकश्चेत्सा पुर उष्णिगिति सूत्रार्थः। तदुक्तम् । पुर उष्णिक् पुरत
इति । छन्दोगानामपि । स पुरश्चेत्पुर उष्णिगिति । स इति
द्वादशकः । उदाहरणम् । अप्स्वन्तरमृतमिति ॥

मध्यमश्चेत्ककुप् ॥

उष्णिहो मध्यमः पादो द्वादशकश्चेत्सा ककुबुष्णिगिति सञ्ज्ञा
भवति । तदुक्तम् । ककुम्मध्ये चेदन्त्य इति । छन्दोगानामपि । स
चेन्मध्ये ककुब्भवतीति । उदाहरणम् । भद्रो नो अग्निराहुत इति ॥

त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुन्न्यङ्कुशिरा ॥

यस्या उष्णिहस्त्रैष्टुभजागतचतुष्काः क्रमेण पादाः । त्रैष्टुभ
एकादशाक्षरः प्रथमः । ततो जागतो द्वादशाक्षरो द्वितीयः ।
ततश्चतुरक्षरस्तृतीयः । सा सप्तविंशत्यक्षरा ककुन्न्यङ्कुशिरेतिसञ्ज्ञा
उष्णिग्भवति । उदाहरणम् । दद्रीरेक इति ॥

एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा ॥

यस्या उष्णिह एकादशिनोरेकादशाक्षरयोर्द्वयोः पादयोः
परस्तृतीयः पादः षट्कः षडक्षरः सा तनुशिरेतिसञ्ज्ञा उष्णिक् ।
अष्टाविंशत्यक्षरा । एकादशिनोरिति व्रीह्यादित्वादिनिः । पञ्च-
म्यर्थे व्यत्ययेन षष्ठी । प्रयावोवेत्युदाहरणमृग्वेदे ॥

मध्ये चेत्पिपीलिकमध्या ॥

अयं षडक्षरः पादो मध्ये चेत्साष्टाविंशत्यक्षरा पिपीलिकमध्योष्णिगुच्यते । अग्ने स्वाहा कृणुहीत्युदाहरणम् ॥

आद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा ॥

यस्या उष्णिह आद्यः पादः पञ्चकः पञ्चाक्षरस्ततस्त्रयः पादा अष्टका अष्टाक्षराः सा एकोनत्रिंशदक्षरा ऽनुष्टुब्गर्भेतिसञ्ज्ञा उष्णिक् । अस्या उदाहरणम् । पितुन्नुस्तोषमिति ॥

चतुःसप्तकोष्णिगेव ॥

या चतुःसप्तका चत्वारः पादाः सप्तकाः सप्ताक्षराण्यस्याः सा चतुःसप्तका । साष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिगेवोच्यते । केवलोष्णिक्शब्दवाच्या सैवेत्यर्थः । त्यायुषञ्जमदग्नेत्युदाहरणम् । पिङ्गलः । चतुश्चाहृषिभिरिति । ऋषिभिः सप्ताक्षरैः पादैरिति । छन्दोगानामपि । चतुष्पाच्चसप्ताक्षरैरिति । इत्यष्टावुष्णिह उक्ताः । तदुक्तम् । उष्णिहोऽष्टौ समुद्दिष्टाः सम्यक् पादविभागत इति ॥

तृतीयमनुष्टुप् ॥

द्वात्रिंशदक्षरं तृतीयं छन्दोऽनुष्टुब्सञ्ज्ञं भवति । चतुष्पादाश्चेत्युक्तत्वात्सा चतुष्पदा भवति । पादाश्चाष्टाक्षराः । अनादेशेऽष्टाक्षराः पादा इति प्रागुक्तत्वात् । अस्या उदाहरणम् । अयन्ते योनिर्ऋत्विय इति । येषामध्येतीति च । पिङ्गलः । अनुष्टुब्गायत्रैरिति । छन्दोगानाञ्च । अनुष्टुप्चत्वारोऽष्टका इति । अनुष्टुबित्ययमधिकारः प्राक् बृहत्यधिकारात् ॥

पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैको महापदपङ्क्तिः ॥

यस्या अनुष्टुभः पञ्च पञ्चकाः पञ्चाक्षराः पञ्च पादा एकः पादः षट्कश्च षडक्षरश्च सैकत्रिंशदक्षरा महापदपङ्क्तिरिति सञ्ज्ञा । तत्र स्वादिष्ठादीत्युदाहरणमथर्ववेदे ॥

जागतावष्टकश्च कृतिः ॥

द्वौ पादौ जागतौ द्वादशाक्षरौ तृतीयश्चाष्टकोऽष्टाक्षरो यस्याः सा कृतिसञ्ज्ञाऽनुष्टुप्। सा कस्मै वातमित्युदाहरणम् ॥

मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या ॥

कृतिरित्यनुवर्त्तते। जागताविति च। अयमष्टकः पादौ जागतयोर्द्वादशाक्षरपादयोर्मध्ये चेद्भवति प्रथमो द्वादशको द्वितीयोऽष्टकस्तृतीयो द्वादशक इत्येवं तर्हि सा पिपीलिकमध्याकृतिरित्येवंसञ्ज्ञाऽनुष्टुब्कथ्यते। अजीजनो हीत्युदाहरणम्। अत्र पिङ्गलः। त्रिपात्कचिज्जागताभ्याश्च मध्ये ते चेति। छन्दोगानामपि। त्रिपदाप्यष्टाक्षरौ द्वादशौ चेति ॥

नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट्।

यस्या नवकयोर्नवाक्षरयोः पादयोर्मध्ये जागतो द्वादशाक्षरः पादः सा द्वात्रिंशदक्षरा काविराट्सञ्ज्ञाऽनुष्टुब्भवति। सा विद्वांसाहि त्रामह इत्युदाहरणमृग्वेदे ॥

नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपा ॥

नवाक्षरदशाक्षरत्रयोदशाक्षरैस्त्रिभिः पादैर्द्वात्रिंशदक्षरा नष्टरूपासञ्ज्ञाऽनुष्टुब्भवति। वाचस्पतये पवस्वेत्युदाहरणम्। रूपेण वो-रूपमित्युदाहरणमिति केचित्। त्रिपृष्ठामि पाक्यनैदेवानित्युदाहरणमृग्वेदे।

दशकास्त्रयो विराट् ॥

यस्या दशका दशाक्षरास्त्रयः पादाः सा त्रिंशदक्षरा विराडनुष्टुब्भवति। उदाहरणम्। प्रवोऽग्ने दीदिहि पुरो न इति ॥

एकादशका वा ॥

अथा त्रिराडित्यनुवर्त्तते । यस्या एकादशाक्षरास्त्रयः पादाः साऽपि त्रयस्त्रिंशदक्षरा विराडित्युच्यते । वा विकल्पार्थः । उदाहरणम् । पयः पृथिव्यामित्यादि । एवमष्टावनुष्टुभ उक्ताः । तदुक्तम् । इत्यनुष्टुभ उद्दिष्टा अष्टौ पादप्रभेदत इति ॥

चतुर्थं बृहती ॥

षट्त्रिंशदक्षरं चतुर्थं छन्दो बृहतीसञ्ज्ञं भवति । बृहतीत्ययमधिकारः प्राक् पङ्क्त्यधिकारात् । इयमपि चतुष्पदा । चतुष्पदाश्चर्च इति प्रागुक्तत्वात् ॥

अष्टाक्षराः पादा इत्यस्यापवादमाह ॥

तृतीयो द्वादशकः ॥

अस्यास्तृतीयो द्वादशको द्वादशाक्षरः । अन्ये प्रथमद्वितीयचतुर्था अष्टाक्षराः । उदाहरणमेनावा अग्निं नमसेत्यादिकम् । अत्र पिङ्गल । बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्रा इति । छन्दोगानामपि । बृहती त्रयोऽष्टाक्षरा द्वादशश्चेति ॥

आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती ॥

छन्दोगानामपि । प्रथमकल्पेनोपरिष्टाद्बृहती विपरीता पुरस्ताद्बृहतीति । अन्त्यो द्वादशक इति प्रथमः कल्पस्ततो विपरीता आद्यो द्वादशक इति । उदाहरणम् । परिमाग्न इति ॥

द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिणी ॥

यस्या बृहत्या द्वितीयः पादो द्वादशकः सा न्यङ्कुसारिणीसञ्ज्ञा । उदाहरणम् । अयमग्निर्गृहपतिरिति ॥

पुरोबृहती स्कन्धोग्रीवी वा ॥

अस्याः पूर्वसूत्रोक्ताया एव बृहत्या वैकल्पिकमेतल्लक्षणाद्वयम् । यस्या न्यङ्कुसारिणीतिसंज्ञा विहिता सा उरोबृहती वा स्कन्धो-

ग्रीवी वा इत्येवंसंज्ञाऽपि भवति । तथा च पिङ्गलः । न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः स्कन्धो ग्रीवी क्रौष्टुकेः । उरोबृहती यास्कस्येति । छन्दोगानामपि । द्वितीयेन न्यङ्कुसारिणी स्कन्धोग्रीवी वोरोबृहती यास्क इति ॥

अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती ॥

यस्या बृहत्या अन्त्यः पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा षट्त्रिंशदक्षरा उपरिष्टाद्बृहतीत्युच्यते । पिङ्गलोऽपि । उपरिष्टाद्बृहत्यन्त इति । छन्दोगानान्तु प्रागुक्तम् । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याद्युदाहरणम् ॥

अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती ॥

यस्या अष्टिनोरष्टाक्षरयोः पादयोर्मध्ये दशकौ दशाक्षरौ पादौ सा षट्त्रिंशदक्षरा विष्टारबृहती । युवं श्यावं मह इत्युदाहरणमृग्वेदे । पिङ्गलः । वैराजौ गायत्रौ चेति । छन्दोगानां च । मध्यपि दशाक्षरावष्टाक्षरौ चेति ॥

त्रिजागतोर्द्ध्वबृहती ॥

त्रयः पादा जागता द्वादशाक्षरा यस्याः सा त्रिजागता सा षड्त्रिंशदक्षरा ऊर्द्ध्वबृहतीसञ्ज्ञा । अस्या उदाहरणम् । अग्नेऽभ्याव- र्त्तिन्नित्यादिकम् ॥

त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या ॥

यस्यास्त्रयोदशिनोस्त्रयोदशाक्षरयोः पादयोर्मध्येऽष्टकोऽष्टाक्षरः पादः सा चतुस्त्रिंशदक्षरा पिपीलिकमध्या बृहतीसञ्ज्ञा । अस्या उदाहरणम् । पृथिव्यामहुमित्यादिकम् ॥

नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा ॥

यस्या नवाक्षराष्टाक्षरैकादशाक्षराष्टाक्षराः क्रमेण पादाः सा षट्त्रिंशदक्षरा विषमपदा बृहतीत्युच्यते । सतितः सुसनितश्च इत्युदाहरणम् । तथा चोक्तम् ॥

नवाक्षरोऽष्टाक्षरश्च तथैवैकादशाक्षरः ।
चतुर्थोऽष्टाक्षरश्चेति पादा यस्यास्तु सोच्यते ॥
बृहत्येषा तु विषमपदेति खलु बह्वृचैः ॥ इति ।

चतुर्नवका बृहत्येव ॥

चत्वारो नवका नवाक्षराः पादा यस्याः सा तथा सा बृहत्येव । केवलबृहतीशब्दवाच्या सेवेत्यर्थः । तथा चोक्तम् । चतुर्भिर्नवकैः पादैर्युक्ताऽपि बृहती मता । उदाहरणमृग्वेदे । तं त्वा वयं पितो वचोभिरिति । पिङ्गलश्च । क्वचिन्नवकाश्चत्वार इति । तथा त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती । सतोबृहतीताण्डिन इति च । इति नव बृहत्य उक्ताः । तदुक्तम् । बह्वृचाचार्यसिंहेन बृहत्यो नव ईरिता । इति ॥

पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा ॥

चत्वारिंशदक्षरं पञ्चमं छन्दः पञ्चपदा पङ्क्तिर्भवति । पञ्च पादा यस्याः सा पञ्चपदा । अस्या उदाहरणमग्निं तमन्ये यो वसुरित्यादिकम् । पादास्तु अष्टाक्षरा एव । अनादेशेऽष्टाक्षराः पादा इति प्रागुक्तत्वात् । पङ्क्तिरित्ययमधिकारः प्राक्त्रिष्टुबधिकारात् । अत्राह पिङ्गलः । पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैरिति । छन्दोगानामपि । गायत्रैः पञ्चभिः पथ्येति । प्रातिशाख्ये ऽपि । अष्टाक्षराः पञ्च पादा यस्याः सा पङ्क्तिरुच्यते ॥

अथ चतुष्पदा ॥

अथानन्तरं चतुष्पदा पङ्क्तिरुच्यत इति शेषः ॥

विराड् दशकाः ॥

यस्याः पङ्क्तेर्दशका दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराड्पङ्क्तिरित्युच्यते। विराड् दशकैरिति केचित् पठन्ति। वैराजैर्विराडित्यपरे। स एवार्थः। उदाहरणम्। समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति ॥

अयुजौ जागतौ सतोबृहती ॥

यस्याः पङ्क्तेरयुजौ प्रथमतृतीयौ पादौ जागतौ द्वादशाक्षरौ द्वितीयचतुर्थौ त्वष्टाक्षरौ सतोबृहतीत्येवंसंज्ञा पङ्क्तिरुच्यते। तथा चोक्तम् ॥

अनादेशेऽष्टाक्षरौ विद्यात् सोपसर्गेषु नामसु।
युग्मावष्टाक्षरौ पादावयुजौ द्वादशाक्षरौ ॥
सा सतोबृहती नाम विपरीता विपर्यय ॥ इति।

पिङ्गलेनाप्युक्तः सतःपङ्क्तिरिति संज्ञोक्ता। पङ्क्तिर्जागती गायत्री च। पूर्वौ चेदयुजौ सतःपङ्क्तिर्विपरितौ चेति। उदाहरणम्। न त्वावां अन्यो दिव्य इत्यादिकम् ॥

युजौ चेद्विपरीता ॥

यस्या युजौ द्वितीयचतुर्थौ पादौ द्वादशाक्षरौ अर्थात् प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ सा चत्वारिंशदक्षरा विपरीता बृहती। अस्या उदाहरणम्। यत्ते सोम दिवीत्यादि ॥

आद्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिः ॥

यस्या आद्यौ प्रथमौ पादौ द्वादशाक्षरौ तृतीयचतुर्थावष्टाक्षरौ सा चत्वारिंशदक्षरा प्रस्तारपङ्क्तिः। अस्या उदाहरणम्। भूर-

सीत्यादि। पिङ्गलः। प्रस्तारपङ्क्तिः पुरत इति। छन्दोगानामपि। क्रमेण जागतौ गायत्रौ च प्रस्तारपङ्क्तिरिति॥

अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिः॥

यस्या अन्त्यौ तृतीयचतुर्थौ द्वादशाक्षरौ प्रथमद्वितीयावष्टाक्षरौ सा आस्तारपङ्क्तिश्चत्वारिंशदक्षरा। अस्या उदाहरणम्। समञ्चे देव्या धियेत्यादि। पिङ्गलः। आस्तारपङ्क्तिः परत इति। विपरीताऽऽस्तारेति छन्दोगानाम्॥

आद्यन्त्यौ चेत् संस्तारपङ्क्तिः॥

यस्या आद्यन्तौ प्रथमचतुर्थौ पादौ द्वादशाक्षरौ द्वितीयतृतीयावष्टाक्षरौ सा चत्वारिंशदक्षरा संस्तारपङ्क्तिः। पितृभृतोनतन्तुमित्युदाहरणमृग्वेदे। तथा च पिङ्गलः। संस्तारपङ्क्तिर्बहिरिति॥

मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः॥

यस्या मध्यमौ द्वितीयतृतीयौ पादौ जागतौ द्वादशाक्षरौ प्रथमचतुर्थावष्टाक्षरौ सा चत्वारिंशदक्षरा विष्टारपङ्क्तिः। अस्या उदाहरणमग्ने तवश्रवोवय इति। तथा च पिङ्गलः। विष्टारपङ्क्तिरन्त इति। इत्यष्टौ पङ्क्तय उक्ताः। तदुक्तम्॥

इति पङ्क्तय उद्दिष्टा अष्टौ सिष्टिष्टपुष्टिदाः।
बह्वृचाचार्यसिंहेन कात्यायनमहर्षिणा। इति॥

षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा॥

चतुश्चत्वारिंशदक्षरं षष्ठं छन्दस्त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा भवति। त्रैष्टुभा एकादशाक्षराश्चत्वारः पादा यस्याः सा त्रैष्टुभपदा। अस्या उदाहरणम्। पुरा क्रूरस्येत्यादि॥

द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती ॥

यस्या द्वौ पादौ जागतौ द्वादशाक्षरौ सा जागते जगतीछन्दस्के छन्दसि जगती। अस्या उदाहरणम्। तं नो वातोभयोश्विति ॥

त्रैष्टुभे त्रिष्टुप् ॥

यस्या द्वौ पादौ जागतौ सा त्रैष्टुभे त्रिष्टुप्छन्दस्के छन्दसि त्रिष्टुप्पङ्क्तिका। अस्या उदाहरणम्। ये वाजिनं परिपश्यन्तीति। तदुक्तम्। यस्या द्वादशकौ पादावन्याविकादशाक्षरौ त्रिष्टुजागतसूक्तस्था सोच्यते। जगतीति वै सैव त्रैष्टुभसूक्तस्था त्रिष्टुबित्युच्यते। यथा। यूपव्रस्काये वाजिनं नाम सूक्तं हि त्रैष्टुभम् ॥

वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी ॥

यस्या वैराजौ दशाक्षरौ द्वौ पादौ तथा जागतौ द्वादशाक्षरौ पादौ सा चतुश्चत्वारिंशदक्षरा अभिसारणीसञ्ज्ञा। येवाचे इत्युदाहरणमृग्वेदे ॥

नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना ॥

यस्या नवकौ द्वौ पादौ नवाक्षरौ एकौ वैराज एकौ दशाक्षरएकस्त्रैष्टुभ एकादशाक्षरः सैकोनचत्वारिंशदक्षरा विराट्स्थानासञ्ज्ञा। अस्या उदाहरणम्। स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवा इत्यादिकम्। अथवा द्वौ पादौ वैराजौ दशाक्षरावेको नवको नवाक्षर एकस्त्रैष्टुभ एकादशाक्षरः सा चत्वारिंशदक्षरा विराट्स्थाना। अस्या उदाहरणम्। स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवा इत्यादिकम्। तथा चोक्तम् ॥

यस्या नवाक्षरौ पादौ तृतीयो दशकस्तथा ।
एकादशाक्षरोऽन्यश्च विराट्स्थाना तु सा मता ॥ तथा ।
यस्या दशाक्षरावाद्यौ तृतीयश्च नवाक्षरः ।
एकादशाक्षरश्चान्त्यो विराट्स्थानैव साऽपि च ॥

वेति प्रकारविकल्पार्थः ॥

एकादशिनस्त्रयो ऽष्टकश्च विराड्रूपा ॥

यस्या एकादशिन एकादशाक्षरास्त्रयः पादा एकोऽष्टकोऽष्टाक्षरश्च सैकचत्वारिंशदक्षरा विराड्रूपा त्रिष्टुप् । अस्या उदाहरणम् । सम्बर्हिरङ्क्तामिति । तथा चोक्तम् ॥

एकादशाक्षरा यस्याः पादाः स्युस्त्रय आदितः ।
चतुर्थस्त्वाष्टकः सोक्ता विराड्रूपेति बह्वृचैः ॥

द्वादशिनस्त्रयो ऽष्टकश्च ज्योतिष्मती ॥

यस्या द्वादशिनो द्वादशाक्षरास्त्रयः पादा एकोष्टकोऽष्टाक्षरश्च सा चतुश्चत्वारिंशदक्षरा ज्योतिष्मतीत्येवंनामिका त्रिष्टुप् । नरश्चक्षीत्युदाहरणमृग्वेदे ॥

यस्या द्वादशकाः पादास्त्रयः क्वाप्यस्ति चाष्टमः ।
एषा ज्योतिष्मती त्रिष्टुबस्त्वेत्याद्युदाहृतिः ॥

यतो ऽष्टकस्ततो ज्योतिः ॥

यत इति सप्तम्यर्थे । तत इति तु करणे । यत इति यत्र पुरस्ताद्वा मध्ये वोपरिष्टाद्वाऽष्टकः । ततस्तेन युक्तो ज्योतिःशब्दो नाम भवति । यस्याः पुरस्तादष्टकः सा पुरस्ताज्ज्योतिः । यस्या मध्येऽष्टकः सा मध्येज्योतिः । यस्यास्तूपरिष्टादष्टकः सोपरिष्टाज्ज्योतिरिति । तथा च पिङ्गलः । पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन । मध्ये ज्योतिर्मध्येन । उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येनेति । एकोऽष्टकस्ततोऽन्ये त्रयो

द्वादशिन एव । ता॑ᳪ सवितुरिति पुरस्ताज्ज्योतिष उदाहरणम् । तदग्निर्ना॑भिषजेति मध्येज्योतिषः । ऋतावानं महिषमित्युपरिष्टाज्ज्योतिष इति ॥

चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती ॥

यस्याश्चत्वारोऽष्टका अष्टाक्षराः पादा एको जागतो द्वादशाक्षरः सा चतुश्चत्वारिंशदक्षरा महाबृहतीत्येवंसञ्ज्ञा त्रिष्टुप् । अत्र क्रमो न विवक्षितः । अस्या उदाहरणम् । सोमो राजा ऽमृतᳪ सुत इत्यादि । तथा चोक्तम् ॥

चत्वारोऽष्टाक्षराः पादाः काऽप्यतो द्वादशाक्षरः ।
यस्यास्तु प्रोच्यते नाम्ना सा महाबृहतीति वै ॥

मध्ये जागतश्चेद्यवमध्या ॥

चतुर्णामष्टाक्षराणां पादानां मध्ये जागतश्चेत् द्वादशाक्षरः पादश्चेत् सा चतुश्चत्वारिंशदक्षरा यवमध्या नाम त्रिष्टुप् । अस्या उदाहरणमृग्वेदे सम्प्रातपश्चित इति । तथा चोक्तम् ॥

आदावष्टाक्षरौ यस्या तृतीयो द्वादशाक्षरः ।
पुनर्द्वावष्टकौ चेत् सा यवमध्या प्रकीर्तिता ॥

आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराड्पूर्वा वा ॥

यस्या आद्यौ पादौ दशकौ दशाक्षरौ त्रयोऽष्टका अष्टाक्षराः सा पङ्क्त्युत्तरा वा विराड्पूर्वा चेति नामविकल्पः । तथा चोक्तम् ॥

आद्यौ दशाक्षरौ यस्यास्त्रयश्चाष्टाक्षराः परे ।
पङ्क्त्युत्तरा विराड्पूर्वे तस्या द्वे नामनी इमे ॥

एवैन्द्राग्निभ्यां महाविष्टुभमित्युदाहरणमृग्वेदे। इति दश त्रिष्टुभ उक्ताः । तदुक्तम् । दश त्रिष्टुभ उद्दिष्टाः कात्यायनमहर्षिणेति ॥

सप्तमं जगती जागतपदा ॥

अष्टाचत्वारिंशदक्षरं सप्तमं छन्दो जगती । सा च जागतपदा द्वादशाक्षरपदा इत्यर्थः। जागतत्यष्टाक्षरनिहत्यर्थम् । चतुष्पदाऽसौ । चतुष्पदाश्चेव इत्युक्तिः ।

यस्याः पादास्तु चत्वारो द्वादशाक्षरसंयुताः ।
जगती नाम सा प्रोक्ता। अयमिहेत्युदाहृतिः ॥

त्रिष्टिनस्त्रयः स्त्रौ च द्वौ महासतोबृहती ॥

त्रयः पादा यस्या त्रिष्टिनोऽष्टाक्षराः स्त्रौ च जागतौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती जगती ॥

यस्यास्त्वष्टाक्षराः पादास्त्रयो द्वौ द्वादशाक्षरौ ।
महासतोबृहत्युक्ता सा नाचोक्तक्रमादरः ॥

· आयः पप्रीभानुतेत्युदाहरणमृग्वेदे ॥

अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः ॥

यस्या द्वौ पादावष्टकावेकः सप्तक एकः षटक एको दशक एको नवकश्च । साष्टाचत्वारिंशदक्षरा महापङ्क्तिर्नाम जगतीत्युच्यते । अत्रापि न क्रमनियमः । अस्या उदाहरणम् । विश्वस्य सूर्यबधीति । अथवा या षडष्टका सा महापङ्क्तिः । षट्पदा अष्टका अष्टाक्षरा यस्याः सा षडष्टका । अथवा पृथक् पदे । यस्या अष्टका अष्टाक्षराः षट् पादाः सा महापङ्क्तिर्नाम जगती । अस्या

उदाहरणमाजिघ्रकलशमहीत्यादि । वेति प्रकारविकल्पे । तथा चोक्तम् ॥

आदावष्टाक्षरौ यस्याः सप्तकोऽथ षडक्षरः ।
दशाक्षरोऽथ नवकः सा महापङ्क्तिरुच्यते ॥
अष्टाक्षरा वा यस्याः षट् सा महापङ्क्तिरेव हि ॥ इति ।

एवं तिस्रो जगत्य उक्ताः । तदुक्तम् । तिस्रो जगत्यः सम्प्रोक्ताः कात्यायनमहर्षिणेति । इति छन्दांसि समेह व्याख्यातानि विभागशः । पादाक्षरसंख्यानियमस्तु पूर्वसप्तक एवोक्तः । तेनातिजगत्याद्युत्कृत्यन्तेषु छन्दःसु यथाध्ययनमेव पादाक्षरसंख्या भवति इयमप्यछन्दासीत्यादिका परिभाषा ऋग्वेदानुक्रमणिकासम्बन्धिन्येव सोपयोगत्वादिह पञ्चमाध्यायत्वेनाध्येतृभिः स्वीकृताऽस्ति । तेनात्र प्रतिपादितानां गायत्र्यादिभेदानां सर्वेषां मध्ये कानिचिदुदाहरणान्यस्यां वाजसनेयसंहितायां न सन्ति ।ताननुक्रामन्त एवोदाहरिष्याम इति भविष्यदर्थस्लट्प्रयोगोऽपि परिभाषाया अस्वकीयत्वे लिङ्गम् । अन्यथोदाहरामेत्येवमतीतार्थनिर्देशः स्यात् । किञ्च । तस्मादेनमब्रह्मचारिणे अनेनाधीतेन चान्द्रायणाब्दफलमवाप्नोतीत्यादिग्रन्थसमाप्तिचिह्नमपि चतुर्थाध्यायान्त एव दृश्यते । तेनायं ग्रन्थस्तत्रैव समाप्त इति ज्ञायते । यतः सर्वत्र ग्रन्थान्त एव तद्ग्रन्थाध्ययनतज्ज्ञानफलप्रदर्शनं कृतं दृश्यते ॥

माध्यन्दिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रमणिकैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्यैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥

इदमपि सूत्रं परिभाषोपजीविभिरध्येतृभिः प्रक्षिप्तमिव ज्ञायते ।

माध्यन्दिनीये वाजसनेये यजुर्वेदाम्नाये एषा सर्वानुक्रमणिका भगवतः कात्यायनस्य कृतिः । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिज्ञानार्थः ॥

इति श्रीमहायाज्ञिकश्रीश्रीप्रजापतिसुतमहायाज्ञिकश्रीश्रीदेवकृतेऽनुक्रमणीभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

श्रीगणेशाय नमः।

मौनमन्त्रावबोधः[१]।

श्रीसुन्दरशुक्लविरचितः।

अथातो मौनहस्तसंज्ञया यजुर्वाजसनेयसंहिताया मन्त्राणामवबोधं सुन्दरशुक्लो ब्रवीति यन्मन्त्रपाठार्थवेदनफलविद्भिर्विपश्चिद्भिर्निगदितं निषिद्धश्रुतिमन्त्रावीर्यत्वभयापगमाय तदेव तन्मन्त्रक्रमेणाधोमध्याधऊर्ध्वाधोमध्याधऊर्ध्वं इति चत्वारोऽध्यायास्तेषु क्रमेणर्जुविसर्गसमस्वरितमध्योर्ध्वरुज्न्युब्जानुस्वरितह्रस्वदीर्घतिर्यक्कृतनमान्तसंज्ञाभिः सुधीर्विजानाति ॥ १ ॥

अथर्जुसंज्ञामाह। मध्याम अग्नेस्तनूर्विष्णवे त्वाग्निर्देवताग्नये स्वाहापां प्राणाय स्वाहा चक्षुषे चतस्रो हृदे त्वोर्ध्वे मायासाय स्वाहा देनाभयचौ वत्तामस्य यकासकौ सविताने शक्राषि युक्ष्वाहि केशिना चतस्रः कदाचनस्तरीर्दिदेवीस्तिस्रोऽश्विने-

(१) अस्य ग्रन्थस्यादर्शपुस्तकमशुद्धिबहुलं जीर्णं भूयोविलुप्ताक्षरमेकमेव लब्धं किं तु संहितासम्बन्धित्वादत्र मुद्रणमावश्यकं बुद्ध्वा एतस्मादेवादर्शपुस्तकाद्यथालभ्येन संशोध्य मुद्रयितुमारब्धम् अशुद्धयस्त्वादर्शान्तरसंवादेन परिहर्तव्या वैदिकैरिति।

डाजतिस्रो देवि मे मह्यीनां पयोग्नेर्जनित्रं कुविदङ्ग दिक्षूर्ध्व-
जपुणः सहस्रथ्यादिर्मखस्य शिरोहृदेत्वोर्ध्वो दशजुषु त्रयोविंश-
शतिः ॥ २ ॥

अथ कनिष्ठिकामोचोर्ध्वक्षेपसमसंज्ञामाह । ऋतावाडक्र-
तधामेशिरो विश्वव्यचादेवायज्ञमश्विभ्यां चक्षुर्मह्यो अर्णोऊर्जा-
ऊतीदुघे सुदुघेन्द्रे केतुं कृण्वश्चन्द्रमा मनस इमान्तेन्यदेव-
विद्याया दश ॥ ३ ॥

अयमग्निर्गृहपतिरिष्टो यज्ञतिस्रो देवीर्हविषा पाव-
कानाडषेयको अमुत्र भूयादथाग्निर्वृत्राणि सविता शरीरे-
भ्योऽष्टौ सजूरब्दोग्निमद्य त्रिरग्निर्क्षपिपञ्चत्रयोदश ॥ ४ ॥

ऋक्सामयोः शिल्पे पृथिवी छन्दो वयं नामदेवं वह्निर्वा-
रितीनामध्वर इयं वेदः स्वस्ति न रितपादूर्ध्वः सप्तेन्द्र इषोष-
स्त्वाना धृष्णो जातवेदा द्वे पृथिव्यै स्वहा स्करुद्रा द्वे कृणुष्व-
पाजोऽस्माकमिन्द्रो द्वे अजोह्वि समित्रियानाग्निस्तनसः सप्त-
दश ॥ ५ ॥

यज्ञस्य दोह्यो इष्टवा रूपे प्रथमाद्वितीयैर्धूम्रावभ्रनीका-
शायमायस्वाहाद्यं तमो द्विःसप्तस्वराडस्युदीची शिवेन वच-
सेष्टो अग्निरश्विनान् मुचेरभियज्ञं पञ्चप्राक्स्वेपस्वायं पुरोह-
रिकैश्चस्तिस्रो देवो देवैर्मधुशाष एकोपावीरस्येकायन्तीत्रि-
स्त्र्यायुषं जमदग्नेरुच्छिष्टं कोजसेषावीभीषुणोदिक्षुतेदानी-
जपड्विंशतिः समेषट्षष्टिः ॥ ६ ॥

अथ स्वरितउभक्षेपसंज्ञमाह। सवस्य कद्विघृतेन सीता-
यावकयायस्त्रिशो योदेवोधामकृदग्निस्तिस्र इडेद्वेवाग्नेः स्तन-
स्वः सजूर्ऋतुभिर्भद्रा उत हे अग्नावग्निरहॆशानोहृक्तोद्विस्तिस्रो
यञ्जते मनस्विकृतुथेन्द्र सुतनः षोडशः ॥ ७ ॥

इषेत्वायज्ञोदेवानां द्विस्त्रिजुषाणो वर्हिः पुरूष्टगसुन्द्र-
मसः पत्नाय गिह त्रिरश्विना तेजसा चतस्रःशमितान इमं
जीवेभ्य इ एकादशस्वरिते सप्तविंशतिः ॥ ८ ॥

अथ मध्यमसंज्ञामाह। अग्निः प्रियेषु सिञ्चन्तिपरिमाय
त्वां गिरस्वते तिस्रोऽग्निर्ज्योतिरैन्द्रः प्राण इमानुबद्धानां पिता-
आग्नेयः कृष्णग्रीवो मेधां मे पडग्निमूर्द्धाग्निः स्वाचाः पीता
अभिगोत्राणि सद्यो जात पडग्निः पृथुर्वीयाः पूतः कृष्णभौ-
मास्तिस्रोऽष्टादश ॥ ९ ॥

अग्नेस्तनूर्वाचः सुप्रजाः प्रजा अग्निः पशुस्तिस्रः स्वर्णध-
र्मैका चित्रं देवानां द्विर्मित्रः संसृज्य कद्रा संसृज्ये-
यमुपर्यद्भ्यः। घोरं षड्युक्तेन मनस पृथिव्याः सधस्थाद्विभ-
र्मोचा तिस्रो देवीस्तिस्रः पतिमेके मारुद्रायस्तीर्णं वर्हिर्द्वे
षोडशमध्ये चतुस्त्रिंशत् ॥ १० ॥

अथोर्ध्वसंज्ञामाह। सजूर्द्वे वेनोत्तानायामवहे रूपां पृद्वि (?)
सुवर्हिरग्निरग्नये स्वाहेन्द्राय चतस्रोयमग्निः सहस्रिणोमै-
यस्तामः स्वस्था ऽयवृत्तनिचतस्रो धातारातिः सैरीवलाका
नहिस्पृशन्ति सोऽपिरूष्टगोन पृष्टो दिवि पञ्चस्वन्तो मह्यं
अग्नेः पञ्चाष्टादश ॥ ११ ॥

अयं पुरोभुवऽएकाऽग्रुरस्मिन्पृहिर्दं पितृभ्यो देवा देवानां देवोऽग्निः । स्विष्टकृद्देवा अनस्रोयमग्निः पुरीष्यो देवं बर्हिः सरस्वत्येष बर्हिस्रो देवो ऽग्निः स्विष्टकृद्धिर्होतरिति तिस्रो-म्रोमोऽधितनोन्यद्वेवमग्रवाग्रतस्रोयमग्निद्धीरतम एका प्राणा-य स्वाहा वेधर्मादिवो द्वे पञ्चदशोर्वेयरस्मिन्ग्रान् ॥ १२ ॥

अथ रङ्कुसंज्ञामाह । चत्वारि शृङ्गाग्निं हूतमीडितो देवै-रन्दोमर्चोरन्द्रो अयहस्तोमद्यायर्ज सासमुद्राद्र्मिरङ्गे-षट् ॥ १३ ॥

अथ न्युनसंज्ञामाह । अयो देवाऽअसर्यानामह अश्वन-गायत्रीत्रिष्टुब्वो । अयं पश्चाद्विश्वेका समुद्रे तेद्धियज्ञस्य त्वा सुमित्राणो द्वे तनूपा भिषजैकाप्रत्यूर्वन्नेयं तस्तोऽग्निस्ति-ग्मे नाश्विना गोभिस्तनस्रोन्युञ्जै द्वादश ॥ १४ ॥

अथ ह्रस्वऌकारसंज्ञामाह । अयं वेनो देवो देवैरश्विभ्या-मन्तरामित्रावरुणातिस्रोर्ध्वकचैरुकस्यानामेकासोमानऌ स्व-रणं मित्रोनः परोह्विवानिस्रोपाऌ रसऌ स्वर्यन इमंस्तनं मधु-कान् केशस्तनस्तं सिऌ वासिऌ वाविद्धिर्मेनात्नाविन्द्रा-ग्नी मित्रावरुणा हतस्रोयुञ्जाथाऌ रासभमायोष्ट्वा द्वे ह्रस्वे सप्तदश ॥ १५ ॥

अथ दीर्घऌकारसंज्ञामाह । समुद्रस्य त्वावमन्नुपस्तेवि-क्षाय स्वाहा यूपव्रस्काऽउततिस्रोदेवीर्बर्हिः प्रातर्जितं भग-ऌ षोडश्यप्रत्ना वामसद्यप्रस्य भक्षानासऌहितो विश्वसाः

मानयामतं३ हविह्नानं यदं३ सहस्रं देवासो हि कुर्वन्नेव मर्यादिंमहामायं३सोवनस्पत्यनुष्टुप्तः ककुभं३ रूपं देवस्यां त्रं हिरिदं३ हविस्त्वया देवा उपासनं३ षड्वीनं३ हवियुवं३ सुरामन्देव इन्द्रः सरस्वत्या प्रातरग्निं चतस्रो ऽष्टाविंश्शतिः ॥ १६ ॥

राया वयमेवस्यायमश्वं बृहस्पतिमह्नीमूर्भुस्मतस्त्वाप्तये स्वाहा क्रतं३ सत्यं३ सुनं३ सुचनस्य योनिरयो अद्य चातारमिन्द्रं वद्यन्तो वेदहनये पीवानमष्टावभित्यं वाङ्म मे द्वे आसन्दी रूपमेका देवंबर्हिरिन्द्रं देव इन्द्रस्त्विवन्धुरो देवो न राजावं३ सः आदित्यैर्न चतस्रो देवीर्द्वार इन्द्रमेका ब्राह्मणमद्यप्रतीचीमारोह्युवं३ सुरामं३ षोडशीस्तोमोयामिदं देवस्य चेतनो देवेभ्यो हि सप्तसप्तविंश्शति दीर्घपञ्चपञ्चाशत् ॥ १७ ॥

अथ तिर्यक्संज्ञामाह । कदाचन प्रयुक्तेस्मिद्धोत्यभ्यर्थतकुविन्द्रं गोपयामं गृहीतो देवो उषसे । यत्ते स्वाहा षट्केदोऽस्य यमुपरिसमुद्रोऽसि नभस्वान् यकासकौ चतस्रोधान्यमसि पुरीष्योस्यग्ने पुरीष्यासो अग्नयोन्यवापोर्द्धमासानां पञ्चयुजे वामयं पश्चाद्रथप्रोतो द्वे सुपर्णोऽसि पृक्ष एवे द्वे नवदश ॥ १८ ॥

समुद्रोऽसि विश्वव्यचाएकादिविष्णुः । सुपर्णोऽसि त्रिवृद्भे कुक्कुटोऽसि ध्रुवोसीशा वाह्यन्तिस्रोऽग्नेभागः कन्या-इव वहतु वायव्यैर्वायव्यानि संवत्सरोऽसि ब्राह्मणोऽस्यायुष्यं वर्चस्य३षट्वेवी उषासा नक्तोद्रमेकात्रयोदशनिर्यञ्चद्वात्रिंशत् ॥ १९ ॥

अथ टतनान्तषोडाटकारतकारनकारनेषयच। नृषदेवेट् खोकानामिन्दुं दे खोषाविख्यपर्णाद्वेवं बर्हिर्वयोधसं देवो वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वारितीनां वयोधसं देवमग्र्निरग्नो देवं बर्हिर्वारितीनामवर्द्धयत् षडदेवी जोष्ट्रीवस्तलिरुषां ब्राह्मं घृनिनांजद्निविपृष्टो देवीस्तिस्रो वयोधसं पञ्च नटनान्तेषु चयोदश ॥ २० ॥

अथ मान्तमकारमुच्याकृतिमाह । समिधाग्निं हिरिघरायेतिसमेधा चोदयित्री सूनृतानान्देवीउषे सानक्ता देवं देवा दैव्यावयोधसमिदम्मेऽष्टौ दिवोमूर्द्धोषासानक्ता बृहती प्रतमिन्तिस्रोरायेन्वेका शिवो भूत्वैकायुनक्तावीरा विभाड्वृहद् दे पञ्चदश ॥ २१ ॥

इदं विष्णुरादित्यं गर्भं सुनावमारुहेयं दे वीजोष्ट्रीहिरवर्द्धता वयोधसं पञ्चदेवी ऊर्जाहुती हिरवर्द्धतां तिस्रोवयोधसन्देवा दैव्यावर्द्धतां तिस्रः पुराक्रूरस्यैकापृथिव्याश्चमिन्द्रवायुबृहस्पते दे एकादशमान्ते षड्विंशतिरधोमध्याध्यायो ॥ ३४४ ॥

शतत्रयंचतुश्चत्वारिंशद्भवति ॥ २२ ॥

इति श्रीसुन्दरयज्वविरचिते मौनमन्त्रावबोधे अधोमध्याधो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथर्जुसंख्यमस्ति । वसन्तोऽस्मानं आप्यायध्व आयुम-
तिस्रो ममाग्रस्यायै वोऽरिम्यवयोगायत्यै तिस्रो वसवस्त्वा धूपय-
न्तु चिदसि तया द्वे यत्ते अस्य निर्मितो त्वा प्राच्यै दिशे तिस्र
एकादश ॥ १ ॥

ओषधिरिति विश्वस्मै प्राणाय गिर्यदस्याय यत्ते सादेव च-
तस्रो मुञ्चन्तमयजमानएहोत। यस्त्वामिधेन्द्रमायुष्मानग्ने ति-
स्रो ऽग्नेऽभ्यावर्त्तिनपे इन्द्रस्य द्वे च सहधाणोनतं द्वे एकाद-
श ॥ २ ॥

योगेयोगे तानागत्याकाइमरे तिस्रोय स्तेऽस्य मुष्यध्वं
यद्वा विहएआयन्त इव सूर्यमिडायास्त्वा पञ्च ववायो मुक्त एक-
इयदसि तपसे स्वाहा द्वे एकादश ॥ ३ ॥

अग्ने पावकवार्त्तहत्यायम वसवस्त्वश्चियमः स्त्रिम् एज-
हृदस्य मास्योयदर्त्ति विश्वानि देव तिस्रो यदग्ने यत्ते पवित्रं द्वे
बृहस्पते वाजमेका नव ॥ ४ ॥

तत्वा सविदुपत्वामाहिर्नमोनमस्त अयुधाय स्वतवांश्चन्द्रा-
य कत्वास्वाहा षट्स समिद्धाय शोचिषेन्द्राय त्वेन्द्रायाह
रप्रावएमनोभुवनस्य समध्वराय पञ्च सामस्य त्वाकाव्ययोरा-
जानेषु द्वे अग्नाईदूपत्नी वन्यस्तु सर्वाणिबहारिणो द्विःपञ्चष-
ड्वतस्ः सप्तदशर्जुषु नवपञ्चाशत् ॥ ५ ॥

अथ कनिष्ठविहर्गार्द्धसमसंख्यमस्ति । स्वाङ्कृतोस्युदाना-
वासौ काष्ठात्कापञ्चादात्प्ररोहन्ति मग्नेन्द्रः कयानो चित्र-

ण्यपाणिः सविता सप्तविश्वस्य केतुर्यजुर्भिराप्यन्ते सहव्यवाहं वो दैव्याहोतारासपायाक्रन्दय षट्समस्थे यज्ञयज्ञं यदश्वस्य तिस्रो मास्वेकाकार्षिरसि ये जनेषु त्वामग्ने यजमानाकामं कामदुघे त्वष्टातुरपः पञ्चयस्तेसोमसमास्त्वा शन्नोदेदितस्रः सिनीवालिपृथुष्टुक एका षड्विंशतिः ॥ ६ ॥

वाताय स्वाहैकायाते अग्ने योऽदित्यैरास्नादितिः स्वाहा प्राणेभ्यस्तिस्रोऽग्ने जातान्मानस्तोके विश्वे अद्य दिद्व्या अश्वर्यवा द्वे विरूपे विश्वेभिः सोमꣳससान एरुचिदसिमना यश्चौषधी निम्रोरेवतीरमध्वं बृहस्पते तदिद्दे त्वामग्ने अङ्गिरसइडाभिरग्निरनाधृष्टापुरस्तास्तिस्रोह्वन्नः सर्परास्तिर्यञ्चैषधी पृषदश्वामरुतस्तिस्र ओषधीः प्रतिद्युभिरक्तुभिर्ब्राह्मणासः पितरो नमो वो नक्षत्रेभ्यः स्वाहा सोमभ्यः स्वाहा निकावहवपामेकाङ्गिरसो न इन्द्रायाहिधिया द्विपदायाश्चतुस्पदास्तिस्र ओषधयः प्रत्याश्रावये व्यचस्वतीरुर्वियातिस्रस्त्वां त्वा शोचिष्कतं पत्नीभिर्नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वरोहितो धूम्ररोहितस्तनस्त्वं नो अग्ने वरुणस्यैकादशायुवाकवोदद्व्येभिः सवितर्विश्वदेवास्वमशेषु चतस्रो विष्णोरराटं या ओषधीर्विहिता इन्द्रो वृत्रं तिस्रो वशोः पवित्रꣳशतधारमेकाष्टाचत्वारिꣳशत् ॥ ७ ॥

मरुतोयस्य वाजो नः सपेन्द्रायाहिरुजानस्तिस्रोदेविरूपमिन्द्रे प्रवीरयानु ते ब्रह्मणस्पते समवाजे वाजे दिर्यावो दि-

पवमानः सोऽग्निष्वात्ताः पितरो वरुणाः प्राविता उपनीयन्तो यतः समीक्षसे स्वाहा पूर्णो दुर्वेति एकादशाग्ने अङ्गिर एकेन्द्रम-रुत्व आपि प्रायन्तु नक्षत्रः सुखायः संपुनर्न उपहूताः पितर-स्तिस्रो भुवो यज्ञस्य हिर्ड्ड सप्तविंशतिः ॥ ८ ॥

अषाढस्यैकाया आषषिवट्कीसूर्यानपान्नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो हि-हिंवि हिव्याऽसिन्धोरिव प्राध्वने समिद्धोऽद्याश्वानिर्गोम-तीः सप्तेन्द्रस्य मरुत एकानो यज्ञं दिव्येका स्वधा मरुद्भिर्नमः कामं हे धंनो भवन्तु हिरुर्गासि तिस्रः पनस्त्वायं परिधिमेकै-का समदश ॥ ९ ॥

ततो विराट् त्वमग्ने प्रथम एकैका देव सवितस्त्विर्हिरण्य-हस्तो असुरस्वतस्तो विपाजसासद्धिसरोभ्यो धैवरमष्टा स्वा-कृतोऽसि देवाऽश्व एकाश्विनौ छागस्य सरस्वती मेषस्येन्द्रस्यष-भस्य हविषः स्तिस्रः सम्यमग्ने रुद्रेषु हस्तैर्हि नव भ्रमास एकासप्तदश ॥ ११ ॥

अनुत्वा मामाता देवीरापः शुद्धाया ओषधीः पूर्वाषोषधयः संवेदेनरूपे अध्वर्यो अद्रिभिः षट्सहस्रमेडे यज्ञे पारावतान-जसमिथुमेकैकासूर्यरश्मिर्हरिकेश उपास्मै हे वसुरम्बा अन्तु-निषसाद्धिरत्नमुत्तमाप्रैहवाजीवर्हिषदपितरः पञ्चदश ॥ १२ ॥

स्वाहा यज्ञं तस्माद्यज्ञाद्धचो देनाऽस्य हिरण्यजाता सोमा-निप्रयाति सुरेतस्य वृषभका स्वधोदधीतः पुनरूर्जा हिरण्दुत्ता हि-रण्यानि मे आपो देवो नीलग्रीवाः शितिकण्ठा हिमस्तु-

१॥

न्यामेनद्वानिश्रन्दग्नदिष्णोर्येत्वाद्वैविकिरिद्रविष्णोविनैकास-
मिन्द्रयद्मद्यानवोद्दैभवतन्नोद्विद्वैसत्वंनश्चिवैका माचिरुद्र-
मिन्द्राग्नी अपाग्रहे धूरस्य वेष्टा इन्दमुहका उद्कामिन्द्राय
शिरोमे विश्वेदेवा शृणुतेश्च षट्द्वात्रिंशत् ॥ १२ ॥

अश्वेतस्यास्तेह्वीरण्यरूपा उपसोनमस्तेअस्तुमधुश्च नमि-
न्द्रं वसोः पवित्रं द्यौस्तस्मा यज्ञात्संभृतोऽष्टावात्वाहार्षंशंखाद्दा
यज्ञं वरुणो यदक्रन्दः स्व निमिषाचतस्रः सोमायखवाञ्चानो-
मित्रस्त्वामग्नेवृणतेयत्पुरुषं त्रीणि पदा पञ्चचतुषः पितारुणः
दावशंसमिधान्यंव्यचस्वती सुप्रायणाः समिद्धोअग्नन्यश्चद्दा-
विंशतिसमेग्रने भवतः ॥ १३ ॥

अथ स्वरितेभवेपसंज्ञमस्ति ॥ राज्ञवेमीदुष्टमश्चिव
तमग्नघर्गाच्छानिलोवाजस्यन्वाबभूवाकृपतेनस्यत्वा गन्धर्वाया-
स्ते अग्नेदिः सरस्वतीमनसाद्यौरासोदिदिरिन्द्रस्य वज्रोमरु-
तानवाग्नेयुञ्चायातेहेतिरत्वा चित्रश्रवं स्तस्मादित्यैरासासी-
न्द्राण्यै दिकौधृष्णवे यज्ञायत उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते तिस्रो गणो-
भ्यो भूम्या आपूस्ते अस्यान्टत्वमग्ने द्युभिस्त नृनपात्यथदूरयो-
धूमकेतवो यन्मे छिद्रं चतुष्कौ यस्यास्ते नमोस्तु नीलग्रीवाय
यक्रन्दसोनिस्र उदुत्तिष्ठत्वामग्ने पुष्करादि द्वाविंशत् ॥ १४ ॥

स्वनः पितेपरित्वागिर्वणः प्रनोयक्रासीनासोअरुणोनान्दुरो
देवीस्त्वामित्वउपहूता इह वर्यत्वचस्कस्पता तेतिस्रः स्त्वाय-
तथाविश्वजद्भ्यस्तु स्वस्तिर्नाभिपर्णायतमत्वाद्ध्यं पञ्चचतु-
र्दश ॥ १५ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो या इषवो नमस्ते चक्रमायोष्णीषिण इन्द्रा-यः। चित्रभानो नार्यस्ते सप्तसोमः पवते यो बोदिमाच्छन्दः प्रश्नवाय वनस्पतिमभिषट् स्वाहा रुद्राय सभाभ्यस्त्वमग्ने ग्नपावस्तुभ्यश्चथ्यास्त्वे अग्ने पञ्चाष्टादश ॥ १६ ॥

त्वष्टावीरमश्वस्य त्वा पीवोअन्नरयिवृधः प्रवावृजेचतस्रो क्विनस्य ते त्व मिन्द्रेद्यद्रः सुत्रामा स्ववासनः पावकद्विक्रौपयः पृथिव्यां दुरोदिश इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन तिस्र एकादश ॥१७॥

तेजः पशुना मद्यः केतुनाराश्चसिवसव इडाभिर्भक्षानमस्ते हरसेद्विर्येनपितायदूवध्यं चतुष्कौतत्वायामिद्विरजोजनोद्वि-चित्तं जुहोमि नतस्यानोनियुद्भिः स्विक्रौकपर्दिने सिकत्या-यायो अस्माजेष्टाय विलिवने पञ्च तत्सवितुस्त्विः सूर्य एकाक्कोद्विः पञ्चातद्येन सपत्नाद्दे आप्यायस्व परिते धन्वनो वाजः पुर-स्तादायानगर्भोदेवानामनत्वारथषट्द्वाविंशत्स्वरिते शतं सप्तति ॥ १८ ॥

अथ मध्यमसंज्ञमस्ति । नर्जनोसिर्गः मद्विजोणां याते रुद्र शिवातनः शिवेन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयोः कस्त्वा च्छति-स्वादित्यानुवीरैर्देवी द्यावापृथिवी देव्यो घम्प्रोष्ठीयमग्नेवृ-त्सुयचवाणा दारोदेवीरन्नातच्छजोते परिपञ्च समिधा अग्निः समिधा कत्यस्य देधन्वनागा अदितिष्ट्वापडस्य ब्रह्मयज्ञानं स्वतस्र एकोनविंशतिः ॥ १९ ॥

अग्ने दद्ध्यायोजनस्य गोपा उदीरतां तिस्रो ये अग्नि-

ध्वान्तारथोऽस्य कृण्वन्तिनस्त्रिरिन्द्र आधा वयमोपूषु इन्द्र इन्द्रायेवामथोनितमिश्वमिषे देवमनावरनेदवमावो चतुष्को चतस्रः सोमराजं समिद्धो अग्निरश्विना पूर्विस्तरथीनपूर्भिन्तिसः सप्तदश ॥ २० ॥

विनोद्विरश्वसूपरः समिद्ध इन्द्रो घोनादैव्यावो तारास्विन्द्र वातोवा त्रिको सूर्यस्य चक्षुर्दक्षिणामारोहावोध्यग्निर्विश्वकर्मन् हविषावावृधानः पेशस्वतीस्तिस्रः पञ्चैकादशमध्ये सप्तचत्वारिंशत् ॥ २१ ॥

अथोर्ध्वसंज्ञमस्ति ॥ विश्वारूपाणि विश्वस्य मूर्द्धं नामरूपमृग्निश्चुमयापरिणाहेतिस्तिस्रो देवीरिडानिकादित्यास्त्वमिन्द्रस्तंभादित्यप्रतिषचेयदापप्रदेजनिपञ्च आतएयः प्राणमोर्ध्वजनोरबुधयतमो दैव्यायथर्वे मकोमिचो द्वे त्वमग्नईडितोर्विचर्षणे रुद्रासमाना पितरो विरिवभोगैः धंमादिनियाः त्रिकौ अयोविंशतिः ॥ २२ ॥

त्वं यविष्ठदिर्यं इन्द्रैकः स्विदिरानोभद्राः सयवत्समायं गौः पेशवानाजीवाहे सप्रथमो यदाकुतान् यस्मात्मदारकोवित उपसृ तो द्यौः प्रपर्वतस्य धामन्ते तेजोऽसि शुक्रं चतुष्काव्यायुश्चिन्त्युपादेवानां यस्य प्रयाणं देवाजस्तेमं द्यौः शान्तिरन्तरिक्षद्रूपानिस्तोयाः सेनावास्तेमां वाजस्यनुमातरं यदापिपेषमा पृथिव्याः षड्चत्वविंशतिरूर्ध्वं पञ्चाशत् ॥ २३ ॥

अथ रुद्रसंज्ञमस्ति । परिमाणल्पाश्वजयन्ति येनापाव-

काद्दम्यमस्य बृहस्पते पर्यनुक्तमाने भग एव चतुष्कोण परिते दुडभो निहोताग्ने दिवो मधुमन्नो वाजो नोऽद्य नवै दिर्यश्च हरिसप्ताश्वो घृतेन परस्या अधिवत्सूर्यया आवहो यजानः पञ्चरङ्गे विंशतिः ॥ २४ ॥

अथ न्यञ्जसंज्ञमस्ति कृष्णोऽस्यदित्यै व्युन्दनमात्यै प्रयुजे मधुमतीर्णायति सद्राद्योरापश्च वाजाय स्वाहा स्वर्नमोस्तु रुद्रेभ्योऽन्तरिक्षे ननूनपात्सुरस्वती द्यौस्ते पृथिवी मात्वातपत् पञ्चनद्यः षट् सोमाय कुलुङ्ग उदग्ने रेवती रमध्वमस्मि वनेषु विद्विकौयवानां भागो हो नत्समिधाग्निमापश्विदेताऐन्द्राग्ना अन्नत्सम्नो तौ जोनचिको न्यञ्जेचैकविंशतिः ॥ २५ ॥

अथ ऋत्स्वण्कारसंज्ञमस्ति । यस्यैन उक्तमन्तव वायो तिस्रः आपतये त्वा देवा गारुविदः पुनरासः द्योहवीयान्चित्यं चेष्कृनीमहोनाध्वर्युरस्ताश्यग्निस्तिस्रः एदम्वहूनात्वष्टः सुयमस इन्द्रण्स्वाहा नद्धिप्रासपश्चोमासम्वर्पणोधूनोग्निष्टस्विष्टकृतं न तद्दृण्द्राभ्यां मलिस्नुनस्तो विंशतिः ॥ २६ ॥

आकूतिमग्निण्होताग्निं स्वाहायुर्यज्ञेन सादंदक्षिर्वातं प्राणेन प्रजापतेनास्वयमायुर्यज्ञेन वाकसरस्वति योन्यामश्विनौ छागस्य वपाया या तंघर्मपञ्चकानुद्दिवं वसवस्त्वयोदघ्नाष्वरेणानोयज्ञं भारत्या नासत्या चतस्र एकस्मै स्वाहै अज्योतिरसि संघसाथां किण्स्विदासिन्मनस्त आप्यायतामायुर्यज्ञेन पृष्ठं वयसोरेतसिकावोजश्नुनते इताण्सवितुरपाढं युक्मुप्रजापते

न वयमिन्द्रस्य वृष्ण इन्द्रस्य रूपं पञ्चाष्टाविंशतिश्चैश्चाच-
त्वारिंशतिः ॥ २७ ॥

अथ दीर्घंसंज्ञमस्ति तंरुनैरायेसर्वेस्वाहा हे मनोजूतिरु-
ष्णुस्व हिः संभृतिं व चतस्र आतिष्ठौ देनंसोमस्य रूपं पव-
स्रोरूपं वनस्पते वपं चैकादश ॥ २८ ॥

अग्ने व्रतपा इयमिरावती वातरंहा भवत आयजन्ताव-
स्पृष्टापराचतुर्विंशाराजिनः कस्त्वासत्योहिरष्टावश्विनौसरस्व-
तिमापः सं‌स्पृष्टां वसुभिः पृथिविं देवयजनि क्रमध्वमग्निना
पञ्च प्रत्युष्टंरक्षोहिरग्ने गृहपते द्यां मातदस्य रूपंसंशि-
तोरस्मिनापह्वोषामेयामिषुं यदस्या अग्रमन्वतिरियते चतस्रो
मयि गृह्णामिद्राय हि वृत्रघ्नीडिन्यमोडितं भायेदावाहारं
यदावध्नं पञ्चाष्टाविंशतिः ॥ २९ ॥

आदित्यास्त्वामूर्धन्प्रवोमन्दमानाय तत्सूर्यस्याप्यायस्वमदि-
न्तमब्रह्मक्षत्रं यदत्रिकावग्ने वाजजिद्द्यौस्ते पृष्टमारात्रिस्त्वं
सोमपितृभिः प्रयसाशुक्रमश्विनाघर्मं त्रिकौ द्वादश ॥ ३० ॥

होताय सत्यजापतिमकामामाहिंमध्वा यज्ञं नाभ्या
आसीत्सोमदभ्यश्चतस्रसंसोदस्व तस्य वयं हे संवर्चसा चोसु-
बर्हिषं पूषं एवं तं चतस्रोऽग्ने व्रतपामयचतस्रोऽग्ने व्रतपामयि
चतुस्त्रिंशतं तव समितं वास्पतजूतिमधिपत्न्यासि विधृ-
तिश्चाभ्या षट्सप्तदश ॥ ३१ ॥

धृष्टिरसि नमो मित्रस्य देवीरापएष वो वाजाय स्वाहा वसव
एकया च पथभूरसि ध्रुवावन्तं बर्हिषदमदीषीमारोहे डामग्ने

नराशᳬसंदैव्यावध्वर्यूतिरश्ची षट्सᳬश्रितं स एकाबृहस्पते सवितरित्थानास्त्वानवविᳬशत्यास्तुवनेकाचनस्त्ववनस्पतिᳬशमितारं त्रिभीर्मन्नियोहिरण्यपर्णा तपसेकैलालं नवसोमो धेनुमग्निरसि त्वᳬसोमप्रचिकितो दैव्यावध्वर्यू चित्रं देवानां चतस्रः पञ्चविंशᳬशतिः ॥ ३२ ॥

असकन्नमद्यविश्वेदेवा अᳬशुनाङ्गं पवीवत्युरुष एव चतस्रो ऽकृतमसियस्ते द्रप्स इन्द्रस्य वज्रो वाजस्यास्तिस्रो देवसवितरेषतेदᳬहस्वदेसीसेनतन्त्रᳬसोमायहᳬसास्त्रीणि शतापञ्चेन्द्राग्नीअव्यथमानामिन्द्राग्नी आगतं परित्वाग्नेरुचं नःसरेतसंत्वष्टावं विश्वेदेवास आगतं हस्त अध्यायत्वष्टारमिन्द्रमपाताभश्विना सपरिपञ्चकौद्वाविᳬशᳬदीर्घं शतं पञ्चदश ॥ ३३ ॥

तिर्यक् अदित्यै रास्नाविष्णोरग्नेश्नतपरिपमापो देवास इन्द्रस्य स्यूस्तस्रो नभश्च सहश्च तपश्चतिस्रोदेवरापो अवामपेतः सद्रवदं नात्यरि रिस्तुनोविकौजनयत्यै त्वाको सिकस्यावह्वविघ्यं वनस्पते विद्मकुञ्चतस्रो यन्नोश्रणांयत्पुषेण्ण द्वे प्रतद्विष्णुरेकाष्टादश ॥ ३४ ॥

तेजोऽसि तेज एकावसवस्त्वञ्ज एवं तु प्रेद्धो अग्नेमेध्यो हस्तिपं तिस्रो रक्षसाम्भागः सुजातो ज्यतोतिवसूनां भागः सत्वं नो अग्ने त्वं नोतव प्रवो मह्ये षटवृऊर्मिरहाव्यग्नेमधवे स्वाहेन्द्रस्य क्रोडश्चतस्रो वोचाम कवये कोसि कस्मै द्वे शर्म च वाजश्च सुचश्चयद्दत्तो ब्राह्मणोय ब्राह्मणमधिनः षट्द्वाविᳬशतिस्तिर्यङ्क्चि चत्वारिᳬशत् ॥ ३५ ॥

अथ कतनान्तसंज्ञमस्ति । सीरा युञ्जन्ति राडसि विराड-
ध्यवोचत् तिस्रो वसवस्त्वाकृदं त्वा पवस्वानिवस्य एकयास्तुवता-
याधमत्प्रमन्महेऽज नेजन देकꣳसप्ताग्नेवृहन्नाभिमैँ ह कोदा-
त्यरं मत्योः तन्न हस्तिस्त्रसोमस्य त्विषिर्मृत्योः प्रनदोचेद्देवाजस्य
मासोमस्य त्विषिरग्नये हिरण्यशृङ्गो । य उपस्वासयचतत्सोम-
नोमेमान इन्द्रेशानाय परस्वनस्तिस्रउरुकव्याअवारोदसी इ
सवोध्युत्कामयेन्नेषु त्रिधाहितं चतस्रः कतनान्तेष त्रिꣳ
शत् ॥ ३६ ॥

अथ मान्तसंज्ञमस्ति । ज्यैष्ठ्यां च मंचोक्तोऽमाच वसुश्र-
व्यविश्चचटकस्त्वा युनक्ति हिरण्यपाणिमूतये यावती द्यावा-
पृथिवीतिस्रो वृहस्पते अत्येकाये देवास आत्वाजिघ्रर्मि गोम-
दूषुणासत्याविश्वासां भुवां चतस्रोऽग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामय-
हित्यास्त्वा पृष्टेतनस्तुरोपं तनूनपातमुद्भिदꣳसुपेशसामुशिस्त्येप-
स्वात्र पितर आगन्मविश्वो देवस्य त्रिरिन्द्रश्च संम्राड्चेतसा
द्रेवानाꣳस्वाहा स्तीरग्निनिमन्द्रवायु इमे नवगर्भो अश्वेकाम-
र्माणि ते औश्चाप्रस्वतीमश्विनातिस्रो द्वात्रिꣳशत् ॥ ३७ ॥

यं तेदेवोयेनासमस्तु प्रमुखनमीशानं चतस्रस्त्वीन समुद्रान्मा-
नोमहान्तमपश्यं गोपान्तिस्रो दैव्याहोतारा ऊर्ध्वमरुद्रं विश्व-
कर्मन् हविषा वर्द्धनेन हिरिन्द्रवायू इमे सुता उपयाम गृहीतम-
त्यनूक्तं वाजिन्यस्य कूर्मो नूनं मचतुष्को यमग्ने कव्यवाहनव-
र्हिषोन्द्रमिडाभिरिन्द्रं विश्वेषामदितिर्द्दि काकुदेषामेकावि-
ꣳशतिः ॥ ३८ ॥

राजन्तमध्वराणामसंख्यातसहस्राण्यग्नौ मित्रावरुणयो-र्वंपत्तनूनपानमूर्तिभिः सहसस्पादतिऽपड्वसुभ्यस्त्वाग्नश्च ऊ-र्जाकृतयस्तमु त्वा पाथ्यः प्रेद्धहूवा देवहेडनन्तान् पूर्वया षड्वि-स्वस्य दूतमेकाधत्तः त्र्यम्बकं यजामहे हे सन्ते वायुरेका षोड-शमान्तेऽष्टाषष्टिरूर्ध्वाधो नामाध्याये ऽष्टौ शतानि द्वादश भवन्ति ॥ २८ ॥

इति श्रीसुन्दरराजकविरचिते मौनमन्त्रावबोधे ऊर्ध्वाधो नाम द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

अथयजुःसंज्ञं विद्यते। वामकर्णात् पश्चाद्वरितः॥

मा भेरनमेरूरं भव्यानेसवसवादो ये ते द्विवो यदूग्रामे यदा नो घरिभिः स नो बन्धुरुरुतादिन्द्रो विश्वस्य पञ्च मध्यासि प्राचीमनु अदूग्रामे प्रद्रे प्रवाहवायत्ते गावाद्यदय्य क इव एहि सरस्वतीव सप्त आपो स्वि द्वियँदि मा गाव उपद्धिः पूवन्ताव घर्मन्तमप्सकावृजुषु अयोविंशतिः॥१॥

अथ समसंज्ञं विद्यते। वामकरणाद्विसर्गः त्वामद्य ततून-पात्कुचिवनो दे तथा परक्रमाद्रियेऽग्निरग्निः अर्दैव्याद्यो-तसभिषजेन्द्रेण विश्वायापञ्चान्वग्निर्ये देवा देवेषु यो देवेभ्य आतपत्या न इडाभिवतसो यस्मिन्नवासो यदेवासो दे चयो-दश॥२॥

विष्णोः कर्माणि द्विर्दैव्यभिव्यामिमाना तिस्रो गृह्य मा मधुवाना इन्द्रस्य तदेव चतस्रो ये देवा अग्निनेमविष्णोः क्रमो-ऽसि द्वे ये ते पन्था अया ययाग्रन्तेनुत्या पञ्च चतस्रः सेना-भ्यस्तवभ्यः श्वभ्यः ऊर्धं वाचं चतस्रो ऽग्न इन्द्र इन्द्रे स्वि सा विश्वायुरग्ने अच्छपदे रसः पञ्चदशविंशतिः॥३॥

अग्ने वाजस्य प्रेता तस्मादृश्या भगप्रणेतचतस्रो ये नः पूर्वे-यो रेवान्युनर्मनो ये रूपाणि याश्चेदमुपपन्न यत्र महो पप्रक्ष सनं येन कर्माणि तिस्रो मनो न यद्दत्तं कुतस्त्वं त्वमिमाश्च-तस्रषोडशः॥४॥

आमन्त्रैः परिमे द्वे भर्भवो यौरेकावा हये वृक्षेषु यस्मिन्-

स्वस्तिवो मानः अएग्रस्ते नो अर्वन्तः प्रतिष्ठयस्वो अग्ने नं द्विर्नेयन् अं वानः सप्तत्रयोदश ॥ ५ ॥

सोभ्याय प्रेन् मह्मणो द्विःस्तिषः पार्याय प्रुष्ण्याय भूर्भुवो द्विः सुप्रजास्तस्यवितुर्द्विकौ। या ते धामानि परमाणि यथेमां कूप्याय परिद्यावा पृथिवी चतस्त्र इड इहीकाम्याः परिवाजयति द्वीपे अन्वसः पश्चदिशो वेदाष्वमेतं मर्यादं ते हि नमः सुवेद्या-वेदोरूपप्रसुमन्यश्च काविकविएश्रातिः सभे पञ्चाशीतिः ॥ ६ ॥

अथ स्वरितसंज्ञं विद्यते । रोहिताय मयि त्वदेकैकायो अस्मभ्यं दैव्याइतारा प्रथमा यत्प्रज्ञानं तिस्रसन इन्द्राय संचेयद्‌द्यासुरनिस्रोऽष्टौ ॥ ७ ॥

वन्यायाश्मंनूर्जंमे द्विताभ्मित्रस्यापाद्यं पञ्चाक्रन्कमीति विश्वा द्वे सौ अग्निरिन्दुर्द्दचो य इमा याते धामान्युश्मसि तुभ्यन्ता मा त्वाग्निः षट्त्रयोदश ॥ ८ ॥

ये वै एव छन्दो ये भूतानां त्वया हि चतसस्तावुभौ रथे-तिष्टन्यस्यायमपेतो यस्ते स्तनः पञ्च विज्यं धनुरेकाविंशत इद्-न्दुरो द्वे द्वादश ॥ ९ ॥

उदुत्यएस्वाहा वञ्चते ये पथा ये तीर्थानि शनो वातः पञ्चेन्द्रं विश्वा स्तमोऽग्ने यद्विविकाय स्वाहा द्वे ऊर्जंवहन्ती-रग्ने यवस्था स्वादुत्वं द्विशतसरूपनुर्ईशस्वरिते सप्तचत्वा-रिंशत् ॥ १० ॥

अथ मध्यमसंज्ञं विद्यते । मक्षस्त्वष्टुतनूनपाद्द्वरो यां

मेधामियत्यम इन्द्रस्यौजसश्चपञ्च सजातीयाः फलिनि यस्मि-
न्सर्वाणि तिस्रो यस्मिन्निर्णिजाप्रप्रायं यत्र धारा अथैतान् प्रोथदश्वः
सन्ते मनः षणमध्ये चतुर्दश ॥ ११ ॥

अथोर्ध्वसंज्ञं विद्यते । तं यज्ञमेका यस्मात्सावाचो योऽग्निः
कव्यवाहन आनो दूरात्सनो वातः पञ्चायातु वनस्पतिरवसृष्टः
कोऽत्वन्तो ये वाजीनमायत् नक्षसूर्यसमं चौकौ यो भूताना-
मपि तेषु द्वे ऊर्ध्वे चतुर्दश । १२ ॥

अथ रक्तन्युब्जके विद्यते । अत्यं भ्यांसाद्धं पितृपेच्चेत्त्रोपप्रप-
रमं चरामश्चान्यंषाग्नेवेरग्ने तव अव उद्वयं चतुः षड्न्नि न्यु-
ब्जके चैकादश ॥ १३ ॥

अथ ह्रस्वळकारसंज्ञां विद्यते । ये देवा देवानाम क्षयळ्-
सबर्हिः सन्तेपयासळ्मिदिकौ येन स्वपयोगेन आयुळ् वि द्वि
स्वचो नाम किळ्हिसूर्यसमं त्वाळ्हि त्रिकौ किळ्स्विद् वन-
ळ्स्वैहंसैयं एतावन्तः प्रयाभिस्ते आचरन्ती पञ्च तं प्रतायां
सन्त्वा यदि दिवा यदि जयाश्चनन्तो ह्रस्वे नवदश ॥ १४ ॥

अथ दीर्घळकारसंज्ञां विद्यते । उक्षा उपसन्तोगिर्नी-
रनेपती चतस्रः सुमोचि विपणाऽसुब्धयं तीव्रव इन्द्राय तिस्रः
सळ्नमिन्मुखळ्मह्वे नया । १५ ॥

अमोऽस्पद्वि मैनीन्साच्या जानुनरामळ्षःप्रतीन्द्रगोमन्यञ्च-
मधुनन्तमेकायस्ये मेनरामळ्मस्य महिमानं द्वे नक्तोपावास-
मनसादिस्त्वमङ्गनिक्तोऽग्ने षड्ंकाद्वादश ॥ १६ ॥

नवायथ९समग्निर्द्वेऽग्ने अस्याग्ने९सुजागृहि परीतः सोम-९ राजानं नाना हि वायाव्याग्रं यमाश्विना नमुचेरिन्द्रायैदुमष्टौ य इम एका सोमो राजा सुते प्रवायुं इते इ९च द्विः पञ्च चोक्ष दीर्घं समत्रिंशत् ॥ १७ ॥

अथ तिर्यक्संज्ञा विद्यते । कस्त्वा विमुञ्चत्यश्वमीमद-न्त हिरण्ययवाहवे वात्याय द्विकौ द्यौरेधाहि विष्णोम्नग्ने त्वं पुरीष्यो यद्वाजिनो दामसन्नूनं९ षडग्ने त्वं नस्तरतिनिष्ठो मध्वा-य तव शरीरं यन्नीराडविनं चतुष्कौ तिर्यञ्चष्टादश ॥ १८ ॥

अथ कृतनान्तसंज्ञं विद्यते । अघाय एकेडेरन्त अमेग्द्रे मन्तिम इन्द्रं देवीस्त्वष्टादधद्यमश्विना सरस्वत्या स्कन्धेन द्विः कया त्व९षडग्ने नय त्रिः सीदत्वं चतस्रः कृतनान्तेषु चतु-र्दश ॥ १९ ॥

अथ मान्तसंज्ञं विद्यते । या वां या शतेन द्वे हतोनाभिष-जाप्रागपागग्ने यत्ते शुक्रं यश्चिच्चदाप उस्राविनं चतुष्कौ प्रतिप-न्था मम्ने प्रेहि तदश्विना याते धर्माणि हविषा माभेरुर्जयेमेदं त्रिकौ वेदाहमस्यक्तो अस्य रेतो मूत्रं येन वच शिह्निरिन्द्रमि-द्विषमूर्जन्तानोऽग्ने स्वाहा नवमान्ते चयोविंशतिर्मध्याधो नाम तृतीयेऽध्याये त्रीणि शतानि पञ्च भवन्ति ॥ २० ॥

इति श्रीसुन्दरशुक्लविरचिते मौनमन्त्रावबोधे मध्याधो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथर्जुसंज्ञं भवति । रक्षोहणाः स्वराडस्युपायन्मा रश्मि-
ना सत्याय प्रतिपदस्युपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां धूम्रान्वसन्ताय
स्वप्नोपप्रयन्तो अध्वरमुखां शृणोतु विश्वानिस्ते दश ॥ १ ॥

स्वयंभूते रस्युपयामगृहीतोऽसि दूरिःसंक्रन्दनेनानिमिषेण
वयं ते अश्विन स्तनस्य न इमं मे इषे पिन्वस्व सप्त ऋचे त्वा
ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयो निहुयाविघनिना तिस्र एतं ते युज्य त्वस्य-
घृतवती भुवनानां वाचे स्वाहा चतस्र एषा ते शुक्रतनूरिमा-
मगृभ्णं द्वे षोडश ॥ २ ॥

वाचस्पतिं द्विरश्विना हविः पृच्छामि त्वा चितये प्रजापति-
स्त्वरति पञ्चगायत्रेण त्रिरुविष्णो दिष्टोनासि साकं यज्ञ-
ऋजवे त्वा समुद्राय त्वा सप्तदाद्यर्जुष्वष्टाविंशत ॥ ३ ॥

अथ सप्तसंज्ञं भवति । रक्षोहणो व आविर्मर्या प्रजापतये
पुरुषास्तिस्रपावकवर्णाः शुक्रवर्णाः इदंवाजारे आतिष्ठन्तं
पर्युक्थेभिर्वृत्रह मापश्च सिनीवाली सुकपर्दा प्रजापतिर्वि-
श्वकर्मा मानाचाग्रे निष्क्रमणं निषदनमेतावानस्य पञ्चाव-
पतन्तीरवदन्नुपयामगृहीतोऽसि चन्द्रमा द्वे युक्ता इन्द्र उग्र-
न्तस्त्वे मा उ त्वास्तिस्रोऽष्टादश ॥ ४ ॥

प्रवासिनो हवामहे आचास्य प्रोक्षमाणः सोम आयु-
ष्मान् सुप्रतीकसमवस्त्रवन्ते तेष्ठोनापृथिव्यापो द्विविधाः सप्त-
मित्रस्य मारजमाहरिणो रमे वन एना उवस्तीमान् घोषांस्तपर्णौ
वस्तेष्ठोनापृथिव्यपनं सप्तघृतं घृतं पावानः श्रीणामुदारोऽपां
फेनेन महानाम्नो रेवत्यो वत्सं विश्वाय स्थविरः प्रजापतिः संश्रि-

यमाणो भद्रं कर्णेभिरिच्छन्ति त्वाष्टुष्काव ग्रेणीरस्याश्विनाभै-
वज्यमीमन्तोसः सिलिकमध्यमासस्तिस आयुर्ध्वान इंव एका-
निवेशे नः सक्कमना सप्त ऋषयः स द्वे अष्टाविंशतिः ॥ ५ ॥

उभाभ्यां देवोपयामगृहीतोऽसि सूर्यसहस्तोमाः सह छन्द-
सस्तिस्रो दिवस्परिसम्यवस्रवन्ति घृतस्य कुलायिनी घृतवत्यौ
त्रीणि स्थालीः सहस्रशीर्षा पुरुष इन्द्रवायुसुसंदृशा सविता
प्रथमे सप्त गन्धर्वस्त्वा शुद्धवालः सर्वं शुद्ध वाल उपयामगृही-
तोऽसि बृहस्पतिसुतस्य रूपेण वासौ योऽवसर्पत्यभिप्रवन्ति
त्रिकावुभावाऽसंधये जार द्वे अष्टादश ॥ ६ ॥

सुगावः पुत्रमिवपितरौ हिरन्तरग्ने एतत्ते मातावार्य स-
चेणाऽग्नेऽग्नगायत्राय चतुष्कौ विभूरसि परमस्याः परावतः
पथस्पथपरिपतिमिमा गिरस्वतस्रो गायत्रं छन्द इदमापो
द्वे चतुर्दश ॥ ७ ॥

सजोषा इन्द्रे हरति शिवो भवन् ध्रुवासि वरुणेनाऽसौ
या पञ्च ध्रुवसदन्त्वाग्निस्य धर्मोऽश्विभ्यां प्रातः सच न अधिश्रु-
त्कर्णौ पिबतं प्रजापतौ त्वा षडेकादशसप्त त्रिकोननवतिः ॥ ८ ॥

अथ स्वरितसंज्ञं भवति । उपक्षेपः । शतं वः चपोरा-
जनेतं जानाथ युञ्जन्ति ब्रध्नमनवस्त ऋतुथा वैश्वानरो न उस्थे-
न परीत्य भूतानि सप्तैष ते निर्ऋतेऽनड्वानयप्रजापतये तिस्रो
द्रप्सस्स्कन्दैभिर्न्नवस्यप्रैषेषि प्रैषानृतवस्ते यज्ञं पञ्चवि-
त्यतिर्मासहस्राणि सहस्रईदऽस्यासऽमादित्यरूपमेष छागो-
भित्वा षडेकविंशतिः ॥ ९ ॥

उदिगस्यर्थे तस्य मूर्द्धावय आक्रन्दीऽग्नये नीकवते प्रथमजान्यं च सवितुस्त्वोपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि विश्वकर्मासि हि वैश्वानरो नः पितृभ्यः स्वधायिभ्यः पुनन्तु मा पितरः स्वगात्वा सप्त सप्त ते कृष्णग्रीवा आग्नेया श्विना उत्सादेभ्यः कुब्जमस्याजरासश्च तस्मः कृष्णग्रीवा आग्नेया उपध्वस्ता एकासप्तदश ॥ १० ॥

अयं दक्षिणामणो विराडसि संम्राडसि तिस्रः पुरुद्युम्नोविष्णुरूपोऽग्निं तमपशुभिः पशूनश्विना पिबतां दधिक्राव्णो अकारिषं पञ्चप्रतं कृष्णुतनदीभ्यः पौञ्जिष्टं विद्युतिस्तोभिभूरसि इमा म उपयामगृहीतरेस्याश्विनं बीभत्सायै पौल्कसश्चतस्रोऽयं नोदिरष्टौ विशुक्रं त्वाग्नेर्यो युवन्तं चिकावेकविंशतिः स्वरिते नवपञ्चाशत् ॥ ११ ॥

अथ मध्यमसंज्ञं भवति । उशिक्त्वं प्राणं मरुत्स्वर्जिश्ववैश्वानरस्य सुमतौ सविन्द्रप्रसचिच्चाकुम्भो घनिष्ठुर्वसन्तेन ऋतुना वर्षाभिऋतुनैषोढ पञ्चकानुतस्मै प्राणदा अपानदाः पुनन्तु मादेवजना जिह्वा मे पृच्छामि त्वा परमं तं षड्वाहोविराजे सप्तास्या संसन् सप्तसप्तदश ॥ १२ ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व द्रुपदादिवमुमुचानः षड्गो वैश्वदेवोऽग्नये नीकवते रोहितो शिरिषते रुद्रजवोयएण्यङ्कः प्रजापतेस्तपसा चतुष्कौ यमाय त्वा मखाय त्वाग्निश्च पृथिवी नवभिरस्तु वसक्रव्यादमग्निं वायुरग्ने गाः प्राचीनं बर्हिः षट्षतहृ-शमध्ये चैकविंशत् ॥ १३ ॥

अथोर्ध्वसंज्ञं भवति। समिद्स्युपयामगृहीतोऽसि गायत्रं छान्दस वायुस्त्वा द्रविणोदोः पीपीषति चतस्रः प्राणायामे मधुश्च्युः सूर्यरश्मिभुज्युसुपर्णो वायुः पुनातु चतस्रो क्षेमन्तेन ऋतुनाद्भ्यः संभृतो द्विदिग्भ्यः। स्वाद्वासन्नः सिन्धुरपाङ्गं भंनुक्ताः सङ्गराः शुनासीरौ या वर्षास्र ऋतूनां पञ्चपञ्चदश ॥ १४ ॥

युञ्जानः प्रथममन्यावः श्वित्र आदित्यानां तिस्रो हिरण्यगर्भः सन्निर्भद्रो नो ग्रीष्मेण ऋतुनोक्ताः सञ्चराः कृष्णाद्दिवः पृथिव्या सप्ताद्भ्यः स्वाद्वोन्नत ऋषभ उक्ताः मघरा प्राश्नङ्गा इन्द्राग्न्योः पञ्चतिस्रतस्रो देवस्त्वा सवितैतौ पृथिव्याः परीषमाप्तुः शिशान उच्चा समुद्रो धानाऽकरम्भः शुभः स्वर्ष्म षड्विंशतिः ॥ १५ ॥

देवस्य त्वा षोडशाग्नये जुष्टमुपांशोः पृथिव्या अश्विनोश्च चतस्रो आददेऽध्वरकृतं बृहन्यवोद्विरावागायत्रेण नारिः सब्यापामि सरस्वत्यै द्विर्यन्तेण दशादद द्वित्यैकारनीषमाभ्यामेर्के षोडश ॥ १६ ॥

अर्द्धमासाः परूंषि कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रुवोऽग्ने पञ्चचतिस्रोऽयं वामयुः प्रजापत्यः सुपर्णो पार्जन्य उन्नित्यावको द्विगौकौमच्छिद्यौ द्विर्नवोर्ध्वेषष्ठिः ॥ १७ ॥

अथ रज्ज्वन्युब्जसंज्ञं भवति। सुसंदृशं त्वा हविष्मतीरिमामस्त्वा इन्द्रो मरुां इन्द्रो युक्ष्वाहि देव द्विःषट् पाहि न एकपरमेष्ठ्यभीषीतमघमादो कनिनीरापरभीमं तिस्रोकव-

ष्योनाग्निषोमयोरुज्जिहति चन्द्रमा अप्सु मुञ्चन्तु माग्निल्या वैश्वदेव्यो ध्रुवासि ध्रुवः समुद्रे त्वा सप्त ऋतुन्युञ्जे सप्तदश ॥ १८ ॥

अथ ह्रस्वसंज्ञं भवति । मित्रेण वात्त्वरेणोमेसुम्न प्रविधेम ततिस्रोऽस्मै वोधानानारूपं द्वे सत्वभागास्याग्नये कव्यवाहनाय प्रथमावामुपावसृजत्मन्या अन्वडवाहमन्वारभामहे पञ्चोद्धी अस्येमाते वाजिन्महतास्कन्धा नमायपुंस्त्वहिको- चतुर्दश ॥ १९ ॥

सविता त्वमैा ते यमायमयभेषाते अग्ने एष ते गायत्रः प्रजापतये त्वा त्रिकावस्थावतीसोमावती मेना वो अग्निस्तोमेन देवानां भद्रोपस्करे गिरीणामृतये स्तेनहृदयषट्दादश ह्रस्वे षट्विंशतिः ॥ २० ॥

अथ दीर्घकारः ॥ पूर्णादर्विद्विमस्य त्वारातिमत्यतिं तिस्रो वीति द्योत्रं त्वा ध्रुवासि धरुणा सृता स्वादीन्ताद्वीमेनं विद्यां च पञ्चदेवं देव एकानव ॥ २१ ॥

उद्गामारोह नवदशभिरस्तुव तवाचस्य तय एतं मध्यस्यद्विकोनहितेषास्वतावानं महिषमद्यादेववाः पितानोसिषन्निघाग्रस्येकावयसोमभृत्कज्योतिर्दृष्टा परिस्नुतो विभक्तारंहवामहे चतस्रः पञ्चदश ॥ २२ ॥

घृताचीस्थः यूपापञ्चाशरेण पृथ्वीर्मे उच्छाते स्वादुषंसदः पितरः पञ्चेरक्तारमध्वरस्याग्निष्वात्तानृमतः प्रारदेन ऋतुना सुगव्यं नस्तत्तो हंसः शुचिषद्विहषंहिता-

सिमं मेकमफ१४ष्मौ।ष्मिरेण क्रतुना तिस्रः समुद्रश्चेमन्द्रेवा-
द्विरं१भुषीर्ष्मिना पूषणं वनिष्ठभां षड्विं१शतिः ॥ २३ ॥

इदमुत्तरात्स्वर्मन्यवे यस्तापं दे आगत्य वाजीमं मादिपाद-
मृग्यं लोहितेनां१शुना ते चतस्रो विश्वकर्मा त्वा परमेष्ठी त्वा
द्वयोर्व्यचस्वतिं पुनाति ते पातं नो सुत्रामाणं गणानां त्वां१शुर
१शुष्टोऽग्नि१होतार१सुष्टुति१सुमती रथवाहणं१हविः प-
ञ्चकौ घृताच्यसीमं१साहस्राञ्जीवभिदङ्गो विदन्दीक्षायक्षोप-
मस्थे इगग्नि१हृदये न षट् द्वाविं१शतिः ॥ २४ ॥

परिवीरसि देवेन म उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यो देवी-
र्द्वारो वयोधसं द्विकौ नृताय सूनं प्रप्रतिश्रुतं *(१) नं देम-
रुत्वन्तं वृषभमेकाग्नये * ऽग्निं युनस्मि निधुरवा-
न्यायीय * मित्रङ्कवेत्वायुरनि१षड्जा *
मेकाचतुर्दश दीर्घशीतिः ॥ २५ ॥

अथ तिर्यक्संज्ञं भवति । उपयामगृहीतोऽसि भा- *
तस्यैनसः सहस्रस्य प्रमाप्र- * रधिनाद्देवीर्द्वारो अ-
श्विना स्व * अस्य त्वासन्नाय मुत्तरात्सं यद *
स्यदेपवित्रेस्थो द्विर्द्वैवरनिभृ * १सखारयि श्वानि-
वास्मात्वं चतस्र उपयाम गृहीतोऽसि ध्रुव उत नोऽग्निरेका-
क्षरेणाक्मिन् महति माते पणारथस्तनोचिकाभूता * तस्थे-
भवति तिस्रो द्वाविं१तिः * मित्रावरुणाभ्यां चोपयाम गृ-

(१) आदर्शपुस्तकस्यातिगलितत्वादत्राक्षराणि विलुप्तानि । एवमग्रेऽपि ।

हीतः * मघवे त्वा मह्यं चिवृदसि * सम- यायने उपयाम गृहीतोऽसी * बृहद्वते स्थिरो भव वैश्वदे * देवां दिवमेकाग्नेरनीका * सरस्वती वितं च तिस्त्रयोदश * च पञ्चविंशतिः ॥२७॥

अथ कतसंज्ञं भवति । विश्वकर्मा विमना ए * * वोवाभ्यावर्तस्य पवित्रेण पुनिर्हि यमेन दत्त- मश्विभ्य * रुत चवस्योलव * * विराड्ज्योतिः * मारग्निर- स्मिव * प्रायणाश्रम * यज्ञं * ॥ २८ ॥

अथ मान्तसंज्ञं भवति । * अग्निश्चन्द्रः प्राणा- यामे * कौयता च श्रोद्य * च व्रतं च षष्ठवाद- * पृथिवी च चत * * गृहीतो * (१)

---

(१) अतः परं ग्रन्थसमाप्ती आदर्शपुस्तकस्यातिगलितत्वात् कतिपयपङ्क्तयश्छिन्ना जातास्तत्पूर्त्यर्थं बलभद्रात्मजदेवभद्रकृतस्य मीनसूत्रस्यान्तिमश्चतुर्थाध्यायोऽत्र सन्निवेश्यते ।

मौनमन्त्रसूत्रे ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

चन्द्रे शततं हयोवराजन्नेतं जाना थ युञ्जन्ति ब्रध्नमृतव-स्त ऋतुना परीत्य भूतानि सहस्राणि सहस्रशः प्रजापतये चा-थ तस्यैष ते निर्ऋते सप्त ते अग्ने। वैश्वानरो द्वे सवितृस्त्वाति-थ्यरूपमपयाम् शर्मास्यत्सादेभ्यः कुब्जमनड्वान्चयोवीभत्साय पौल्कसं पुरुदंसोधिकाक्षोऽभिभरसि । अभित्वाह्याजरासः प्रेषेभिः प्रैषानृतवस्ते यज्ञं द्रप्सश्चस्कन्दैर्भिन्नक्तव स्थ ऋ-तावृध एकोनत्रिंशत् ॥ १ ॥

विराडसि सम्राडस्यश्विना पिबतामग्निं तमाच्छन्दो-मह्निवियोन्नतं कृणुतैष छागो नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमग्नये नीकवते प्रथमजान्। उशिगसि विश्वकर्मा त्वि पुनन्तु मा पितरः कृष्ण-ग्रीवा आग्नेयाः श्वेता उपध्वस्ता द्वे इमा मे वियद्वयं दक्षिणा-मनः पशुभिः पशूनपयाश्विनं तेजो युवन्तम्। पितृभ्यः स्वधायि-भ्यः शुक्रं त्वाग्नेर्वस्त्रित्यतिमांस्वगात्विट्त्तासोऽयन्नो द्वे अष्टा-द्विंशच्छतैकोनषष्टिः ॥ २ ॥

लोचने प्रतिपदसि समुद्राय त्वोपया हरिरसि संक्रन्दनेना-निमिषेण वसन्ते ऽश्विने कृतस्य इममग्ने साकं यज्ञोरु विष्णो द्वे रक्षोहणं वलगहनमपयाश्विभ्यां त्वा स्वयंभरसि गायत्रेण त्वा

वाचस्पतिन्द्रे ऋचे त्वा ध्रुवक्षितिरिषे पिन्वस्वोग्राविद्यानेनास्व-राडसि सपत्नहाश्विना हविः। प्रजापतिश्चरत्युपप्रयन्तः । ऋतवे त्वा युंजन्त्यस्य घृतवती भुवनानामेनन्त । स्योनास्येप्याने प्रक्र-न्तनः । रश्मिना सत्याय धूम्रान्वसन्ताय वाचे स्वाहा । इमामगृ-भ्णान्पृच्छामि त्वा वित्तये । उखां कृणोतु विद्यात अपां त्वाष्ट-त्रिंशत् ॥ ३ ॥

राम इमा उत्वो प्रान्तस्त्वाजारेयुष्मा इन्द्र आविर्मर्या माता चाग्ने निक्रमणमातिष्ठन्तमेतावानस्य प्रजापतये पत्पा-नाद्दङ्वोस्थेभिः प्रजापतिर्विश्वकर्मा । प्रोह्यमाणः सोमः सम्यक् स्रवन्त्येते द्विधा उभाभ्यां देवा जुह्वानः सुप्रतीकः स्वाचास्व-स्योनापृथिवि द्वे दिवस्परि सम्यक्स्रवन्ति घृतस्यां चोणि स्थालीः । अयमेव नापां फेनेन तोत्रान् घोषान्महानाम्न्यो। घृतं घृतपावानः ओणामुदार एता उ व एकत्रिंशत् ॥ ४ ॥

रक्षोहणो वः पावकवर्चाः कुलायिनी सविता प्रथमेसिनो वालोसुकपद्दांवपनक्तोरुपया प्रजापतये त्वा सूर्यश्चन्द्रमा द्वे प्रघासिनोग्नेः रसि रजता हरिणोर्गन्धर्वस्त्वा वनविन्नायः सु-पर्णां वस्त इन्द्रवायू सुसंदृशोदय। बृहस्पतिसुतस्य ध्रुवसदन्त्वा गायत्रं छन्दः । परमस्याविभूरसोमागिरः प्राद्रवान्नः सन्नेणाग्ने पथस्य दोहपेण वोसै तोवमत्येत्यभिप्रवन्तागनये गायत्राय स्वहस्तोमा एकोनत्रिंशत् ॥ ५ ॥

एतत्ते पुत्रमिव द्वे अन्तरग्ने मित्रस्य माश्विना भेषजमिच्छ-

न्ती त्वे माता माऽऽशीताच्चतेऽयं प्रजापतिः संप्रियमाणा भद्रं कर्णेभिः सगावा देवाः । सन्धयेजारमुभावाग्निर्वैश्वनोऽश्विभ्यां प्रातः सवनमग्निरश्च मे घर्मः पुरुधिश्रुत्कर्णप्रजापतौ त्वा सप्त ऋषय उभा पिबतमिदमापः सहस्रशीर्षाजज्ञात इन्द्रः सजोष इन्द्रे ददातिः शिवो भव ध्रुवासि वरुणेतोऽसौ यान्नेनकोनत्रिंशं शन्नवाशीतिः ॥ ६ ॥

अध्या उशिक्कं प्राणं म ऋतश्चान्तर्जिच्च कुम्भो वनिष्टुत्त्रिर्जज्ञाकम्भे प्रजापतेस्त्वं संपते रुद्रभागो वर्षाभिर्ऋतुना वसन्तेन ऋतुना द्रुपदादिवैषोऽहदेवः षडशो वैश्वदेवाऽग्नये नीकवते रेहितोऽजः पुनन्तु मा देवा तस्मात्त्वा पृच्छामि त्वा परमं वैश्वानरस्य सुमतौ स नवा पशुवाऽधिराजे प्राणदा अपानदा जवोऽय एण्यङ्गा यमाय त्वा मखाय त्वाश्विभ्यां पच्यस्वाग्निश्च पृथिवी च सन्नास्य प्राचीनं बर्हिर्वायरग्रेगा नवाभिरस्तुवत क्रव्यादमग्निमेकत्रिंशत् ॥ ७ ॥

प्राणे वायुः पुनानूक्ताः संचराः कृष्णां प्राघ्वङ्गाशुनासीरीयास्तिस्राऽग्नेः पचति सभूः स्वयंभूः सन्नः सिन्धुरद्भ्यः स्वाहा दिवः पृथिव्याधाताः करम्भोदिग्भ्यः स्वाहा भुज्युः सुपर्णोऽद्भ्यः संभृत आप्नुः शिशानो महीद्यौर्दैर्मयुः प्राजापत्यः । युञ्जानाः हिरण्यगर्भखिः सुषुम्णः सूर्यरश्मिर्द्रविणोदाः पृथिव्याः पुरीषमङ्गमासाः पहृश्यष सुपर्णः पार्जन्य इन्द्राग्न्योः पश्यतिः सप्तविंशतिः ॥ ८ ॥

प्रणाथाम उन्नत ऋषभो हेमन्तेन ऋतुना वर्षाङ्कर्तुनाम-पयाग्नय त्वा गायत्रच्छन्दसं भद्रो नो ग्रीष्मेण ऋतुना श्विनश्चा-दित्यानामन्यावः कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शित्ययं वामयाङ्ग भन्न-शिक्यावकः समिदस्युस्यासमुद्रो वायुष्वा देवस्त्वा। देवस्य त्वाग्न-ये जुष्टमग्नीषोमाभ्यांजुष्टमाददेऽध्वरकृतꣳसंवपामि सरस्वत्यै-दे पृथिव्या उपाꣳशोरश्विनोर्गायत्रेण एवासिना रिरस्यदित्यै रास्नासि बृहन्नसि यवोऽसि दे त्रयस्त्रिꣳशत्पष्टिः ॥ ९ ॥

अङ्कतुभेसुश्चद्रोणावस्तत्कयाविधेम त एषाते अग्नेश्वावती-ꣳसꣳस्वभागास्थ प्रथमावामनड्वाहमन्वारभामहे सविता त्वोपह्वरे गिरीणामस्मे वः प्रजापतये त्वेपते गायत्र इमाते वा-जिन्नग्नये कव्यवाहनायोर्ध्वा अस्येमे ते धानानाꣳरूपं मरुताꣳ स्कंधानमोयपृष्ठ चर्नूयमायमसूत्तये स्तनहृदयमेतावोदेवानां भद्राग्नि भेतमिवोनवाचरेण पडविꣳशतिः ॥ १० ॥

नगो देव देवं वो ध्रुवासि रुधणास्तृना शुक्रज्योतिश्चनछि-नेषांꣳशिवो नाम विश्वकर्मा त्वा व्यचस्व कर्मात्वा व्यचस्वती-मागत्यवाजी पुनाति ते वाचस्पतये स्वादिन्द्रः स्वाहीत्वोर्ध्वामि-नामूर्ध्वमेनं दोचायै रूपमिमन्देवा दे पृष्ठीर्मेघाः देवाः पूर्णा-दर्विहिमस्यत्वा विद्यां च पातन्ना इष्वा परिस्रुतः पूषणं वनिष्टु-नाभीति होत्रं हित्वोर्ध्वमारोहरात्तिꣳसत्पत्निं वयꣳ सोम-वयꣳ घृतावानं महिषमुच्यते। सुष्टतिꣳसुमन्ती वृधोभिधा स्यसि शारदेन ऋतुना रथवाहणꣳहविः स्वादुषꣳसदोꣳशुना

ते परिवीरसि परमेष्ठी त्वा व्यचस्वतीमꣳ शूरꣳशुष्टे शुश्वसꣳ शितासि हꣳसः शुचिषदिड्क्नारमध्वरस्याग्निष्वात्तानृतुमतो गोत्रविदं गोविद्विभक्तारꣳहवामहे शैशिरेण ऋतुना समद्रं गच्छ पश्चाशत् ॥ ११ ॥

इयमा द्व इमꣳ साहस्रमग्निं युनज्मीदमुत्तराद्देवेन वो ताच्यसि घृताचीस्थो नवदशभिरस्तुवं तैतꣳ सन्धस्थस्थगव्यन्न उपेयादित्येभ्यस्त्वा देवीर्द्वारो वयोधसमुग्रंशोचितेन मित्रꣳ ऊवेग्निꣳ सुत्रामाणं पृथिवीं मरुत्वन्तं वृषभं वायोरग्निस्तयाग्निꣳ हृदयेन नृताय सृतमग्नये गृहपतये गणानां त्वा पूषा पश्चाक्षरेण पितानो नियुत्वान्वायो यज्ञायज्ञा व ऊर्ज्जोनपातं मन्यवे यस्तापं प्रतिश्रुत्कायाऋतनं त्रिꣳ शदशीतिः ॥ १२ ॥

नाग उपयामाविश्वोऽसि प्रस्तरेण परिधिना सुपारघिरसानिवोपयाग्रयणोस्युपर्येन्द्राय त्वा बृहद्वतेनतनूपा अग्न उपयाध्रुवोऽसि वैश्वदेवी पुनात्युपयाममघवे त्वा । उत नोऽहिर्बुध्न्योयमुतरात्संयद्वसुरस्मात्वमग्नश्वायं दक्षिणारथस्वनोमातेव पुत्रं जीमृतस्येव भवत्यग्निरेकाक्षरेणास्मिन्महति भूताय त्वाग्नये त्वा मह्यं त्रिवृदसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा पवित्रेस्थो द्वे वितं त्वा जुह्वाना सरस्वतीमन्तोऽग्नेरनीकꣳ स्थिरो भव देवां दिवम् । सहस्रस्य प्रमा अवस्य त्वा स्वयं वाजिन्देवीर्द्वारोऽश्विना देवकृतस्यैनसः पञ्चत्रिꣳ शत् ॥ १३ ॥

गोपङ्क्तिरुद्रादित्येन्द्रेषु ससंदशं त्वामहांꣳ इन्द्रोनुवद्द्वः

विष्णुमतीरिमायद्वाहिदेवकृतमान्हे मरुत्वांऽ इन्द्र। पहि नः परमेष्ठ्यभिधीतः कववोष्णेनाभीमं चन्द्रमा अप्सु सधमादोष्युष्मिनीमुञ्चन्तु माशिल्यावैश्वदेव्यः समुद्रे त्वा ध्रुवासि ध्रुवीयमग्नीषोमयोरुज्जितिम्। अभ्यावर्तस्वश्विभ्यां पिन्वस्वादेवो वा पवित्रेण पुनीहि मायमेनदत्तं तच्चस्रोत्त्वं विश्वनस्त्वमृतसंज्ञानमसि विराडज्योतिस्तप्रायणीभे वसन्ताय कपिञ्जलात्समुद्राय शिशुमारानग्नये कुटरुन्प्रजापतिश्चोद्ग्राभं च यज्ञेन यज्ञं भद्रा मेग्निरस्युर्ध्वा भवाग्निर्ज्योतिषा विश्वकर्मा विमना अष्ट्रिंऽशत॥ १४॥

तिर्थो भेषजमस्युपयान्तयच्छ परमेष्ठी त्वा ज्योतिष्मन्तो विश्वकर्मा त्वा ज्योतिमन्तो व्रतेन दीक्षामृतावानं वैश्वानरमेताविश्वान्युद्वा यबृहत्येतावद्रूपं बृहदिन्द्राय सहदानुं पुरुहूतदेवस्य सवितुर्वेनस्तदियं ते सवीरो वीरानात्मानन्ते। आक्रम्य वाजिन्विमान एष संप्रव्यवध्वमुपमृह्णानं दिवोद्धे धानावन्तं करम्भणमर्वाञ्चो अद्य देवगुनै। देवेष्ट्रिममूर्णायुं युञ्जाय सविता लोकं पृण दे दीर्घायुस्ते पितुन्न त्रिंऽशत्॥ १५॥

सत्यं चर विश्वयं नाश्च ज्रीहयश्चाग्निस्वापो मित्रस्य पृथिवीचाग्रयणश्च प्रष्ठवाड व्रतं च प्राणश्चाग्निश्चेन्द्र आत्मने मे प्राणाय म ऋतं च मित्रस्य चर्षणिधृतोश्वत्थे वो देअभीषां चित्तमेता अर्षन्त्यतश्चरत्यभ्यादधामि घृतं मिमिक्षे तरणिर्विश्वदर्शतोऽक्षराजाय कितवमिरज्यन्नग्ने सविता वरुणो हिरण्मयेन पात्रेणाम॥

एवं मन्त्राष्टविंशतिरष्टपञ्चाशन्मोक्षपत्रे पञ्चशती चतुर्दशपञ्चशत्यूनादिसाहस्रीपञ्चविंशत्यना दिसाहस्री पञ्चविंशत्यूना दिसाहस्री ॥ १६ ॥

ढुंढिराजप्रसादेन सूत्रं चेदं मयाकृतम् ।
वैदिकास्तेन तुष्यन्तु विप्रा माध्यन्दिनीयकाः ॥
अध्येतव्यमिदं सूत्रं विप्रैर्माध्यन्दिनीयकैः ।
मौनेनाधीतमन्त्राणां क्षिप्रं ज्ञानाभिलाषिभिः ॥
मुहुर्मुहुः प्रार्थयेऽहन्दुर्जनान्दुष्टमानसान् ।
मत्कृतं सूत्रमेतत्तु न द्रष्टव्यं कदाचन ॥
एषा मत्सूत्रगा विद्या गोप्यैव फलदा भवेत् ।
अन्यथा विफलैव स्यादिति मद्वचनं कुरु ॥
शिष्यं मित्रं कलत्रं दुष्टं प्रभुं बालं न बोधयेत् ।
सच्छिष्यं शिक्षयेद्वाथ स्वगृह्यानेव बोधयेत् ॥
यश्च श्रमः समुत्पन्नः सूत्रस्यास्य कृतौ मयि ।
गजाननो विभुस्तेन प्रीयतान्मम दैवतम् ॥

इति श्रीमन्महायाज्ञिकनागरज्ञातीयपाठकश्रीरामचन्द्रसुनुमहायाज्ञिक गङ्गाधरपाठकवंश संभूतपाठक श्रीबलभद्रात्मजदेवभद्रविरचिते माध्यन्दिनीयसंहितायां मौनमन्त्रसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः सूत्रं च समाप्तम् ॥

Printed by KRISHNA DAS GUPTA, *Proprietor*,
at the Benares Printing Press.